ҺӘСРӘТ ҺӘСӘНОВ

НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ВӘ ҮСЛУБИЈЈАТЫН ӘСАСЛАРЫ

(Али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити)

Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлији тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир

БАКЫ - 1999

Э.11-7.973

ЕБК Ш 163. 11-4
УДК 809. 436. 2
Һ 59

Рә'јчиләр: М.Ә.Рәсулзадә адына БДУ-нун Азәрбајчан дилчилији кафедрасы филолокија елмләри доктору, проф. Ј.Сејидов
филолокија елмләри намизәди, дос. Т.Һачыјев

Редактору: филолокија елмләри намизәди Ј.Мәммәдли

Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјатын әсаслары. Дәрс вәсаити. Бакы. Бакы Университети нәшријјаты, 1999, с. 288

Дәрс вәсаитиндә нитг мәдәнијјәтинин вә үслубијјатын әсас мәсәләләри нитг мәдәнијјәтинин предмети вә вәзифәси, нитгин нөвләри, нитг мәдәнијјәти вә норма, шифаһи вә јазылы нитгин предмети, үслуб, үч үслуб нәзәријјәси, фонетик, лексик, морфоложи вә синтактик үслублар, Азәрбајчан дилинин функсионал үслублары һаггында әтрафлы мә'луматлары верилир.

Али мәктәбләр үчүн нәзәрдә тутулмуш бу вәсаитдән мүәллимләр, аспирантлар, елми ишчиләр фајдалана биләрләр.

$\frac{460200000}{658(07)-99}$ грифли нәшр

Бакы Университети нәшријјаты, 1999

Өн сөз

Һәр халгын өз милли дили вар. Бу дилдә о халг дүнјада танынып вә јашајыр. Бир өлкәдә мүхтәлиф етник груплар, башга халг вә милләтләрин нүмајәндәләри јашајыр. Онлар өз доғма дилини горујуб сахламаг вә јашатмагла бәрабәр, бурада әксәријјәт тәшкил едән јерли халгын дили онларын һамысы үчүн үмуми үнсијјәт дили кими фәалијјәт көстәрир. Үмуми дил бир өлкәдә јашајан һәр бир шәхсин, һамынын ишләтдији, фикирләрини бир-биринә чатдырмаға хидмәт едән әсас үнсијјәт васитәсидир. Үмуми дил үмумхалг дили адланыр. Үмумхалг дили анлајышы кениџдир. Бураја дилин бүтүн васитә вә формалары, мүхтәлиф сөз группары дахилдир. Үмумхалг дилинин јаранмасы, тәшәккүлү, формалашмасы вә инкишафы узунмүддәтли мүрәккәб тарихи просесдир.

Азәрбајчан Республикасында белә үмумхалг вә милләтләрарасы үнсијјәт дили Азәрбајчан дилидир. Онун тарихи гәдимдир. О, тајфаларарасы үнсијјәт васитәсиндән үмумхалг дили сәвијјәсинә јүксәлинчә чохәсрлик бир јол кечмишдир. Азәрбајчан дилинин ваһид үмумхалг дили кими тәшәккүл вә формалашмасынын узун чәкмәси сијаси, игтисади, ичтимаи, етнолингвистик амилләр, тарихи вә чоғрафи шәраитлә бағлыдыр. Түрк тајфаларынын мүхтәлиф әразиләрдә мәскунлашмасы онларын игтисади вә мәдәни әлагәләринин үзүлмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Азәрбајчандакы түркдилли гәбилә вә тајфа бирләшмәләри арасында әлагәләр мөһкәмләнир. Бу дөврдә Азәрбајчан дили бүтүн азәрбајчанлыларын үмумүнсијјәт васитәсинә чеврилмишдир. IV-V әсрләрдә ваһид Азәрбајчан халгы вә онун үнсијјәт васитәси олан үмумхалг Азәрбајчан дили тәшәккүл тапыр. Бу дөврдән Азәрбајчан дилинин тәшәккүл тарихи башлајыр. Азәрбајчан Гафгазын бүтүн түркдилли гәбилә вә тајфаларынын әсас мәркәзинә чеврилмишдир.[1] Башга сөзлә десәк, IV-V әсрләрдә үмумхалг данышыг дили кими формалашан Азәрбајчан дили фәалијјәт көстәрир.

VIII-XII әсрләрдә әрәб вә фарс дилләри елм вә әдәбијјат дили, дөвләт дили кими Азәрбајчанда һаким мөвге тутмушду. XIII-XIV әсрләрдә дә вәзијјәт белә иди. XIII әсрдә өлкәдә әдәби дилин үчләшмәси мүшаһидә олунур.

Әрәб вә фарс дилләри илә јанашы, Азәрбајчан дили дә дөвләт, сәнәд дили һүгугу газаныр. Сонралар дәрдләшмә дә өзүнү

---

[1] Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи. Б., 1991. с. 14

- O₃ Y U -

көстәрир. Бу дөврдә монгол истиласы илә баглы сарај вә ордуда монгол дили дә ишләдилмәјә башламышды. Монголларын ордусунда чохлу түркдилли әскәрләр иштирак етдији үчүн монгол дили илә бәрабәр, түрк дили дә ишләдилмәкдә иди. Бу, монгол дилинин һекемонлут газанмасынын гаршысыны алмышды.

Азәрбајчан дилиндә илк јазылы нүмунә XIII әсрә аиддир. XIII әсрдән Азәрбајчан әдәби-бәдии јазыларында үслуби ајрылма кедир: гәзәл, мәснәви, поема дили. XIII-XIV әсрләрдә Азәрбајчан халгынын Иззәддин Һәсәноглу, Зүлфүгар Ширвани, Ариф Әрдәбили, Әссар Тәбризи, Фәзлуллаһ Нәими, Гази Бүрһанәддин кими бүтүн шәргин елми-фәлсәфи вә бәдии сәнәтини долгунлашдыран, бүтөв дүнја елм вә мәдәнијјәт тарихини зәнкинләшдирән Имадәддин Нәсими, Нәсрәддин Туси кими гүдрәтли шәхсләри јетишдирмишдир. XV-XVI әсрләрдә тарихи-сијаси шәраит јахшылашыр. Бу, Азәрбајчан мәдәнијјәти, әдәбијјаты вә дилинин инкишафына мүсбәт тә`сир көстәрир. Шаһ Исмајыл Хәтаи вә онун оглу I Тәһмасибин һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дөвләтинин јарадылмасы (түрк дилинин дөвләт дили статусу газанмасы) өлкәнин игтисади чәһәтдән јүксәлмәсинә, сијаси нүфузунун күчләнмәсинә тәкан верди. Өлкәнин игтисади, сијаси јүксәлиши Азәрбајчаны Шәргин габагчыл елм вә мәдәнијјәт мәркәзинә чевирди. XV әсрдә философ Сејид Јәһја Ширвани, тарихчи вә чографијашүнас Ә.Бакуви, надир уд устасы Ә.Мәраги, Тәбриз миниатүрлүк мәктәбини формалашдыран мәшһур рәссам, шәргин Рәфаили сајылан Кәмаләддин Беһзад кими Азәрбајчанын көркәмли огуллары јетишмишдир. Тәбриздәки Дөвләтхана, Көј мәсчид, Насиријјә мәдрәсәси, Һәштбеһишт биналары, Бакыдакы Хан сарајы вә с. XV-XVI әсрин ме`марлыг абидәләридир.

Азәрбајчан әдәби дилинин јазылы дөврүнү ики мәрһәләјә ајырмаг олар: 1) XIII-XV әсрләр. Бу мәрһәлә јазыјагәдәрки дөвр адланыр, 2) XVI әсрин сонлары, XVII әсрин әввәлләриндән сонракы мәрһәлә. Бу мәрһәләни милли дил мәрһәләси адландырмаг олар. XV-XVI әсрләрдә әрәб фарс дилләринә аид лексик вә грамматик гурулушун үнсүрләри Азәрбајчан јазы дилиндә дәринләшир. XVI-XVII әсрләрдә фонетик тәркиби, әсас лүгәт фонду вә грамматик гурулушу муасир Азәрбајчан дили анлајышы илә үст-үстә дүшүр.

Әдәби дилимизин нормасында әрәб-фарс дили үнсүрләри илә јанашы, XII-XIV әсрләрдә монгол, хүсусилә Тејмуриләр дөврүндә өзбәк-чыгатај дили үнсүрләри дә ишләдилмишдир. О вахт көркәмли Азәрбајчан мәдәнијјәт хадимләри, инчәсәнәт

усталары, даhи сөз устадлары Сәмәргәндә, Бухараја апарылмышды. Чығатај елементләри Нәсими, Кишвәри, Хәтаи, Әмани вә башгаларынын әсәрләриндә мүшаhидә олунур.

Ана дилиндә илк јазылы нүмунә XIII әср шаири Һәсәноғлунундур. Шаир "Апарды көнлүмү бир хош гәмәрјүз, чанфәза дилбәр; Нә дилбәр-дилбәри-шаhид, нә шаhид-шаhидисәрвәр!" гәзәлиндә милли сөзләрлә әчнәби сөзләр артыг гајнајыб гарышмышдыр. Алынма сөзләр милли грамматик гәлибдә верилир (гәмәрјүз дилбәр), әсәрин дилиндәки әрәб-фарс мәншәли сөзләр инди дә ишләдилмәкдәдир.

Нәсиминин дили XIV-XV әсрләрдә әдәби дилимизин бүтөв лексик вә семантик мәнзәрәсини әкс етдирир: аш-јемәк, јемиш-мејвә, киши-адам, чәләб-аллаh, сағыш-сај/ hесаб, чәриәскәр вә с.

XV-XVI әсрләри Азәрбајчан халгынын мәдәни-сијаси јүксәлиши, XVI-XVII әсрләри исә ағыр күнләри адландырмаг олар. I Шаh Аббасын hакимијјәти дөврүндә Сәфәвиләр дөвләти мәзмунча дәјишиб фарс-Иран дөвләти олду. Түрк дили дөвләт идарә үсулунда үнсијјәт васитәси олмаг функсијасыны итирир, дөвләт дили фәалијјәтини дајандырыр.

XVII-XVIII әсрләрдә фолклор-данышыг үслубу күчләнир, поезијада, үмумијјәтлә, мәтнләрдә милли мәншәли сөзләр үстүндүр. Шеʼрдә hеча вәзни үстүнлүк газаныр. XVII әсрдә Ашыг Абдулла, Әзизи, Нијази, Рази, Мәдәд кими устад ашыглар бајаты чағырмышлар.

XVIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанын ханлыглара парчаланмасы мүстәгил милли дөвләтин јаранмасы, милли шүурун ојанмасы үчүн шәраит јарадырды. Ханлыглар арасында шәхси мәнафеләр угрунда кедән мүбаризәләр ваhид Азәрбајчан дөвләтинин јаранмасына мане олур, дөврүн ичтимаи-сијаси вәзијјәтини даhа да мүрәккәбләшдирирди.

XVIII әср шеʼриндә гошма үслубунун, hеча вәзнинин үстүн мөвге тутмасы әдәби дилин бәдии голунун халг поезијасы, халг дили тәʼсири илә инкишаф етмәсинә имкан јарадырды. Классик үслубда јазылмыш гәзәлләрдә белә садәләшмә, халг дилинә јахынлашма принсипи әсас көтүрүлүр. Вагиф вә Видадинин әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин ифадә формасынын зәнкинләшмәсиндә, милли сөзләрә үстүнлүк верилмәсиндә хүсуси хидмәтләри вар. XVIII әсрдә Азәрбајчан әдәби дилини сәчијјәләндирән чәhәтләрдән бири дә елми үслубун формалашмасыдыр. XVIII әсрдә Азәрбајчан әдәби дилинин шифаhи ("Әсли вә Кәрәм", "Шаh Аббас вә пинәчи", "Абдулла вә Чаhан",

"Әмраһ вә Сәлимназ" дастанлары) вә јазылы формасы ("Шәһријар", Вагиф вә Видади гошмалары) јаранмышдыр.

Әдәби дилин XVII әсрдән сабитләшмә дөврүнә аид мүәјјәнләшән нормасы XIX әсрдә давам едир. Әдәби дилин лүғәт тәркибиндә јенилик кими тарихи-сијаси шәраит, халгларын сијаси, игтисади, мәдәни үнсијјәти илә әлагәдар рус-Авропа сөзләри дә ишләдилмәкдәдир. XIX әсрдә јахшы, мәнә, сәнә, мәндән, чох сөзләринин јәхши, мана, сана, бәндән, чог формалары бәдии әсәрләрдә өз әксини тапмышдыр. Еләчә дә С.М.Гәнизадәнин лүғәтиндә актјор, адмирал, делфин, драм сөзләринин гаршылыгы дүзкүн мүәјјәнләшдирилмир: шәбиһә, дәрјабәки, дәрјадонузу, гәзијјә, фачиә.

XIX әсрин 70-чи илләриндән публисист үслубун јаранмасы мәтбуатын, чап ишинин XX әсрин әввәлләриндә күтләвиләшмәси милли хүсусијјәтләрин бүтүн күчү илә үзә чыхмасына имкан верди. Азәрбајчан әдәби дилинин лексик, фонетик вә грамматик чәһәтдән сабитләшмәси милли дилин фәалијјәтинин кенишләнмәсини көстәрир, онун ичтимаи-функсионал әламәтләрини артырмышдыр.

1920-чи илдән башлајараг Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркиби норматив-дил вә функсионал-нитг планында инкишаф едир. Дилимизин лүғәт тәркибиндә 1920-чи илләрдә әрәб-фарс мәншәли сөзләр, османлы түркчәсинин елементләри үстүнлүк тәшкил едирди. 1930-чу илләрдә рус-Авропа мәншәли сөзләр чохалыр, әрәб-фарс сөзләринин фәалијјәти зәифләјир, үмуми потенсиалы азалмага башлајыр. Мәсәлән, мүттәһид, мүттәсил, мүсәлләһ кими әрәб сөзләринин әвәзинә бирләшмиш, даими, силаһлы сөзләри ишләдилир. 1930-чу илләрин нормасы мүасир лексик-грамматик норманын әсасы олмагла бәрабәр, синкретиклик дә диггәти чәлб едир. С.Вургун әсәрләриндә чочуг, бәкләр, шимди, нердәсән, насыл кими түрк сөзләри илә гаршылашырыг. 1940-чы илләрдә дилимизин лүғәт тәркибиндә нисби сабитлик өзүнү көстәрир. Бу илләрдә әдәби дилин лүғәт тәркибинин инкишафында дахили имканларын активлији, рус-Авропа алынмаларынын әдәби дилә милли сөзјаратма принсипләри әсасында гәбул едилмәсиндәки һәрч-мәрчлик арадан галдырылыр. 1950-чи илләрдән индијә гәдәрки дөврдә әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин үслубча диференсиаллашмасы күчләнир, милли сөзләрлә зәнкинләшмәси кедир. Инди дилимизин лүғәт тәркиби милли, сабитләшмиш әрәб-фарс мәншәли, лексик-грамматик чәһәтдән мәнимсәнилмиш рус-Авропа мәншәли сөзләрдән ибарәт-

дир. Милли лексик-семантик систем бу сөз групларынын милли чәрчивәдә гаршылыглы әлагәләнмәси нәтичәсиндә сабитләшир.

Азәрбајчан дили Азәрбајчан халгынын адәт-ән`әнәләри, естетик дујғуларыны, бәдии зөвгүнү мүхтәлиф бәдии бојаларла ифадә едир. Бу дилдә һәм елми, сијаси, фәлсәфи фикирләр, һәм дә бәдии тәфәккүрүн көзәл нүмунәләри јаранмыш вә јаранмагдадыр. "Дилимиз ән јүксәк бир романтиканын ән тә`сирли бир реализм дилидир. Бу дил ганадлы хәјаллары, чошғун еһтираслары, дәрин фикирләри көзәл ифадә едә биләр" (М.Ибраһимов).

Азәрбајчан дили јалныз Азәрбајчан әразисиндә јох, еләчә дә Азәрбајчандан кәнарда да әсас үнсијјәт васитәсидир. Бу, Азәрбајчан дилинин асанлығы, садәлији вә дилә јатымлылығы илә бағлыдыр. Бу хүсусијјәтләр Азәрбајчан дилинин јахын халглар арасында әдәби дил кими мөвгејинин мөһкәмләнмәсиндә вә онларын арасында әсас үнсијјәт васитәсинә чеврилмәсиндә хүсуси рол ојнамышдыр. "Азәрбајчан әразисинин бүтөвлүјү, әһалисинин нисбәтән чохлуғу вә топлуғу, гоншу халг вә етник групларла мүтәмади тәмасда олмасы һәмин тә`сири даһа чох гүввәтләндирмишдир" (М.Чаһанкиров).

Әдәби дил үмумхалг дилинин ән јүксәк формасыдыр. "Әдәби дил мөвчуд халгын ичтимаи инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәләриндән биридир. Мадди вә мә`нәви тәрәггисинин аләти-васитәсидир, ичтимаи мүбаризә силаһыдыр, кениш күтләләрин тәрбијә васитәсидир, күтләни габагчыл елми вә мәдәни наилијјәтләрә гошан биркә јарадычылыг, коллектив фәалијјәт ишинин аләтидир" (Т.Һачыјев). Әдәби дил үчүн сечмә вә әвәзетмә јолу илә јаранма, нормаја әсасланма, һамыја, һәр бир шәхсә анлашыглы олма, ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатын бүтүн саһәләриндә үнсијјәти тә`мин етмә, үслублар системиндә тәзаһүр тапмасы кими әламәтләр сәчијјәвидир.

"Әдәби дил" анлајышы тарихи категоријадыр. Онун тәшәккүлү милләтин тәшәккүлү илә сых бағлыдыр. Әдәби дил капитализм чәмијјәтиндән әввәл јаранмаға башласа да, милләтин ичтимаи-мәдәни тәләбатыны өдәјән милли дил кими формалашмасыны капитализм чәмијјәтиндә баша чатдырды. Азәрбајчан милли дили 1920-чи илләрдә артыг өзүнүн чилаланмыш, там дүрүстләшмиш, тәкмилләшмиш нормалара малик олма дөврүнә гәдәм гојмушдур.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан әдәби дили үмумхалг дилинин инкишафынын јүксәк формасына чатараг милли әдәби дилә чеврилир. "Милли дил халг дилинин даһа зәнкин, да-

"Әмраһ вә Сәлимназ" дастанлары) вә јазылы формасы ("Шәһ-ријар", Вагиф вә Видади гошмалары) јаранмышдыр.

Әдәби дилин XVII әсрдән сабитләшмә дөврүнә аид мүәј-јәнләшән нормасы XIX әсрдә давам едир. Әдәби дилин лүғәт тәркибиндә јенилик кими тарихи-сијаси шәраит, халгларын сијаси, игтисади, мәдәни үнсијјәти илә әлагәдар рус-Авропа сөзләри дә ишләдилмәкдәдир. XIX әсрдә јахшы, мәнә, сәнә, мәндән, чох сөзләринин јәхши, мана, сана, бәндән, чог форма-лары бәдии әсәрләрдә өз әксини тапмышдыр. Еләчә дә С.М.Гә-низадәнин лүғәтиндә актјор, адмирал, делфин, драм сөзләри-нин гаршылығы дүзкүн мүәјјәнләшдирилмир: шәбиһә, дәрјабә-ки, дәрјадонузу, гәзијјә, фачиә.

XIX әсрин 70-чи илләриндән публисист үслубун јаранма-сы мәтбуатын, чап ишинин XX әсрин әввәлләриндә күтләви-ләшмәси милли хүсусијјәтләрин бүтүн күчү илә үзә чыхмасы-на имкан верди. Азәрбајчан әдәби дилинин лексик, фонетик вә грамматик чәһәтдән сабитләшмәси милли дилин фәалијјәтинин кенишләнмәсини көстәрир, онун ичтимаи-функсионал әламәт-ләрини артырмышдыр.

1920-чи илдән башлајараг Азәрбајчан әдәби дилинин лү-ғәт тәркиби норматив-дил вә функсионал нитг планында инки-шаф едир. Дилимизин лүғәт тәркибиндә 1920-чи илләрдә әрәб-фарс мәншәли сөзләр, османлы түркчәсинин елементләри үс-түнлүк тәшкил едирди. 1930-чу илләрдә рус-Авропа мәншәли сөзләр чохалыр, әрәб-фарс сөзләринин фәалијјәти зәифләјир, үмуми потенсиалы азалмаға башлајыр. Мәсәлән, мүттәһид, мүттәсил, мүсәлләһ кими әрәб сөзләринин әвәзинә бирләшмиш, даими, силаһлы сөзләри ишләдилир. 1930-чу илләрин нормасы мүасир лексик-грамматик норманын әсасы олмагла бәрабәр, синкретиклик дә диггәти чәлб едир. С.Вургун әсәрләриндә чо-чуг, бәкләр, шимди, нердәсән, насыл кими түрк сөзләри илә гаршылашырыг. 1940-чы илләрдә дилимизин лүғәт тәркибиндә нисби сабитлик өзүнү көстәрир. Бу илләрдә әдәби дилин лүғәт тәркибинин инкишафында дахили имканларын активлији, рус-Авропа алынмаларынын әдәби дилә милли сөзјаратма принсип-ләри әсасында гәбул едилмәсиндәки һәрч-мәрчлик арадан галды-рылыр. 1950-чи илләрдән индијә гәдәрки дөврдә әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин үслубча диференсиаллашмасы күчләнир, милли сөзләрлә зәнкинләшмәси кедир. Инди дилимизин лүғәт тәркиби милли, сабитләшмиш әрәб-фарс мәншәли, лексик-грамматик чә-һәтдән мәнимсәнилмиш рус-Авропа мәншәли сөзләрдән ибарәт-

дир. Милли лексик-семантик систем бу сөз групларынын милли чәрчивәдә гаршылыглы әлагәләнмәси нәтичәсиндә сабитләшир.

Азәрбајчан дили Азәрбајчан халгынын адәт-ән`әнәләри, естетик дујғуларыны, бәдии зөвгүнү мүхтәлиф бәдии бојаларла ифадә едир. Бу дилдә һәм елми, сијаси, фәлсәфи фикирләр, һәм дә бәдии тәфәккүрүнүн көзәл нүмунәләри јаранмыш вә јаранмагдадыр. "Дилимиз ән јүксәк бир романтиканын ән тә`сирли бир реализм дилидир. Бу дил ганадлы хәјаллары, чошғун еһтираслары, дәрин фикирләри көзәл ифадә едә биләр" (М.Ибраһимов).

Азәрбајчан дили јалныз Азәрбајчан әразисиндә јох, еләчә дә Азәрбајчандан кәнарда да әсас үнсијјәт васитәсидир. Бу, Азәрбајчан дилинин асанлығы, садәлији вә дилә јатымлылығы илә бағлыдыр. Бу хүсусијјәтләр Азәрбајчан дилинин јахын халглар арасында әдәби дил кими мөвгејинин мөһкәмләнмәсиндә вә онларын арасында әсас үнсијјәт васитәсинә чеврилмәсиндә хүсуси рол ојнамышдыр. "Азәрбајчан әразисинин бүтөвлүјү, әһалисинин нисбәтән чохлуғу вә топлуғу, гоншу халг вә етник групларла мүтәмади тәмасда олмасы һәмин тә`сири даһа чох гүввәтләндирмишдир" (М.Чаһанкиров).

Әдәби дил үмумхалг дилинин ән јүксәк формасыдыр. "Әдәби дил мөвчуд халгын ичтимаи инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәләриндән бирндир. Мадди вә мә`нәви тәрәггисинин аләти-васитәсидир, ичтимаи мүбаризә силаһыдыр, кениш күтләләрин тәрбијә васитәсидир, күтләни габагчыл елми вә мәдәни наилијјәтләрә гошан биркә јарадычылыг, коллектив фәалијјәт ишинин аләтидир" (Т.Һачыјев). Әдәби дил үчүн сечмә вә әвәзетмә јолу илә јаранма, нормаја әсасланма, һамыја, һәр бир шәхсә анлашыглы олма, ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатын бүтүн саһәләриндә үнсијјәти тә`мин етмә, үслублар системиндә тәзаһүр тапмасы кими әламәтләр сәчијјәвидир.

"Әдәби дил" анлајышы тарихи категоријадыр. Онун тәшәккүлү милләтин тәшәккүлү илә сых бағлыдыр. Әдәби дил капитализм чәмијјәтиндән әввәл јаранмаға башласа да, милләтин ичтимаи-мәдәни тәләбатыны өдәјән милли дил кими формалашмасыны капитализм чәмијјәтиндә баша чатдырды. Азәрбајчан милли дили 1920-чи илләрдә артыг өзүнүн чилаланмыш, там дүрүстләшмиш, тәкмилләшмиш нормалара малик олма дөврүнә гәдәм гојмушдур.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан әдәби дили үмумхалг дилинин инкишафынын јүксәк формасына чатараг милли әдәби дилә чеврилир. "Милли дил халг дилинин даһа зәнкин, да-

һа чевик, даһа чох камала долмуш мәрһәләсидир" (Т.Һачыјев). Милли әдәби дилимизин инкишафында М.Ф.Ахундовун, Һ.Б.Зәрдабинин, М.Ә.Сабирин, Ҹ.Мәммәдгулузадәнин, Ҹ.Ҹаббарлынын, С.Вургунун вә башгаларынын бөјүк ролу олмушдур.

Әдәби дил хәлги олмалыдыр. Хәлгиликлә бағлы олан дил бөјүк емосионал бир гүввәјә малик, аһәнкдар, мусигили, ајдын, садә, зәнкин вә тә`сирли олур.

Әдәби дилин өјрәнилмәсинә XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә башланылмышдыр. Әдәби дилин дилчилик бахымындан араштырылмасынын әсасыны Прага дилчилик мәктәби - чех алимләри гојмушлар. Онларын фикринчә, үмумхалг дили дәјишир, корланыр, әдәби дил исә дәјишмир, корланмыр. Илк дөврләрдә әдәби дилә дүзәлдилмиш, гондарма һадисә кими бахылырды. Мәсәлән, кәнҹ грамматикләрин фикринчә, дилчилијин мәгсәди ҹанлы халг дилини, онун диалектләрини өјрәнмәкдир. Әдәби дил гондармадыр, инсанлар јарадырлар. Фослер әдәби дили фәрди јарадыҹылыг һадисәси адландырмышдыр.

Әдәби дилин башланғычы, бүнөврәси һәмин халгын јазысы илә бағлыдыр. Әдәби дил јазы нормалары әсасында мүәјјән едилир. Бу ҹәһәтдән әдәби дилин јазыдан әввәл мөвҹуд олмасы барәдә фикир сөјләмәк олмаз, әдәби дил, ејни заманда, ваһид дөвләтин јаранмасы илә әлагәдардыр. Ваһид милли дөвләт јаранмајынча ваһид милли әдәби дилдән данышмаг артыгдыр. Әдәби дилин јарадыҹысы халгдыр. О, үмумхалг дилинин ҹилаланмыш, мүәјјән формаја салынмыш формасы кими јазы дили нормалары илә мөһкәмләнмиш дилдир. Тарихән дәјишән, тәкмилләшән, мөһкәм нормаја маликдир.

Әдәби дилин инкишафы мүәјјән амилләрлә бағлыдыр. Бу амилләр мүхтәлифдир: 1.Әввәлки дөврләрин әдәби ән`әнәләринин ардыҹыллыгла изләнмәси, 2.Сијаси вә мәдәни мәркәзин тә`сири илә диалектләрин арадан көтүрүлмәси нәтиҹәсиндә милләтин формалашмасы, 3.Әдәби дилин шифаһи халг нитгинә јахынлашмасы.

Һәр бир әдәби дил аид олдугу ҹәмијјәтин, халгын мәдәни тәләбләрини өдәмәјә хидмәт едир. Бу, бир сыра амилләрлә бағлыдыр: 1. Милли һәјата хидмәт етмә, 2. Бүтүн ҹәмијјәт үзвләри үчүн мәҹбурилик, 3. Услуби диференсиаллашма, 4. Һәмин дилдә данышанларын һамысы үчүн умуми вә ваһид олмасы.

Әдәби дил үмумхалг дили әсасында формалашан, дил нормаларына риајәт едән вә онун сөз усталары тәрәфиндән јарадыҹы шәкилдә тәкмилләшдирилмиш вә ҹилаланмыш формасыдыр. Бә`зән әдәби дил үмумхалг дилинә, онун башга форма-

ларына гаршы гојулур. Әслиндә бунлары бир-биринә гаршы вә ја онлар арасында гәти сәдд гојмаг олмаз. Әдәби дил үмумхалг дили олмадан халгын нитг мәдәнијјәтинин јүксәк наилијјәти ола билмәз. О, үмумхалг дили әсасында формалашмыш, һамы тәрәфиндән гәбул олунмуш, үслуби чәһәтдән диференсиаллашмыш вә үмуми олмушдур.

Әдәби дилин үмумхалг дили әсасында формалашмасында әсас үч мәрһәлә олмушдур: 1) диалектләрдән биринин әдәби дилин әсасы кими мүәјјәнләшмәси, 2) бир диалектин гәләбәсиндән сонра милли дилин јаранмасы: 3) милли дилин јаранмасындан индијә гәдәрки дөвр.

Инди шифаһи халг нитгинин әдәби дилдә гајнајыб гарышмасы сүр'әтлә вә фасиләсиз кедир. Бу, бир тәрәфдән, әдәби дилин бүтүн чәмијјәтин наилијјәтинә чеврилмәси илә әлагәдардыр. Мәктәб, мәтбуат, кино, театр - бүтүн бунлар шифаһи нитгә тә'сир едир, ону әдәби дилин нормаларына табе едәрәк дүрүстләшдирир, дикәр тәрәфдән, әдәби дил халг нитгинин тә'сири илә даһа садә, чанлы вә инчә олур.

"Әдәби дил" мәфһуму үмумхалг дилинин ајрылмаз тәркиб һиссәси олса да, ондан мүәјјән әламәтләринә көрә фәргләнир:

1. Әдәби дил үмумхалг дилинә нисбәтән һәчмчә кичикдир. Үмумхалг дили чох кениш анлајышдыр. О, халгын бүтүн дил васитә вә формаларынын мәчмусудур. Үмумхалг дилинә әдәби дилдән башга, диалект, лору, вулгар, жаргон, арго вә башга лексикалар дахилдир, 2. Үмумхалг дили чиј, чилаланмамыш, әдәби дил исә чилаланмыш, дүрүстләшдирилмишдир, 3. Әдәби дил мүәјјән нормалар дахилиндә фәалијјәт көстәрир, үмумхалг дилиндә белә чидди норма јохдур, 4. Мүәјјән һалларда бир үмумхалг дили бир нечә әдәби дилә ујғун кәлә биләр.

Бир сөзлә, әдәби дил үмумхалг дилинин сечмә вә әвәзетмә јолу илә јарадылмыш, нормалашмыш, ишләнмиш, салисләшмиш, тәкмилләшмиш, бүллурлашдырылмыш, галибә салынмыш, стандартлашдырылмыш формасыдыр.

"Бәдии дил" мәфһуму бүтүн бәдии жанрларда јазылмыш әсәрләрин дилидир. Образлы, ифадәли бәдии дилин јарадычысы халгдыр. Образлы сөзләр халг дилинин үмуми газанында гајнајыб бишир вә орадан халг һәјаты, халг шүуру вә дүнјакөрүшү илә бирликдә бәдии әдәбијјата кечир. Халг көзәл, образлы, тәшбиһли сөзләр, халг руһу, халг һәјаты кими тәбии вә ахычы, үрәкләри охшајан сөзләр јарадыр. Бунларын һамысы мә'налы вә долғундур.

Әдәби дил халгын өз дилидир. О, һамы үчүндүр, һамы о илдә јазыб охумалы, чәмијјәтин инкишафында јахындан иштиак етмәлидир. "Әдәби дил" багчасына узун заман бахмајанда ону лаг отлары басыр, тәсадүфи вә һәрчаји тохумлар орада өзләринә сти мәскән салыр, гол-ганад ачыр. Алаг отларынын вахтында тәизләнмәси дил багчасынын гәдим әзәмәтини горумагла бәрабәр, нун тәмизләнмәсинә, тәравәтләнмәсинә, рајиһәдар вә көзәл олмаына чалышмалыдыр" (М.Ариф).

Бәдии дил әдәби дилдән онунла фәргләнир ки, "бәдии әсәрәрдә дил јалныз өз мәнтиги ифадә васитәсилә дејил, ејни заманa, өз шәкли, заһири тә'сири, аһәнкдарлыгы вә мусигиси илә дә зычынын фикри ифадәсинә јардым едир" (М.Ариф). Биз "Ч.Чабарлы дили" вә ја "С.Вургун дили" дејәркән јазычы дилинин фәри хүсусијјәтләриндән сөһбәт ачырыг. Лакин бу, үмумхалг дилиин ганунларындан кәнара чыхмаг дејилдир.

Бәдии әдәбијјатын бүтүн нүмунәләри үмумхалг дилиндә јаылмыш вә јазылыр. Классикләрин јарадычылыгына мүрачиәт етикдә биз онларын әсәрләринин дилиндә үмумхалг дилинә хас лан көзәллији, әдәби дилин фәрди хүсусијјәтләрини көрүрүк. Јаычынын үслубундакы рәнкарәнклик, онун фәрди чәһәтләри мумхалг дилинә мәхсус ифадә васитәләринин зәнкин имканлары ечилмә әсасында мејдана чыха биләр. Үмумхалг дили јазычыја зүнүн лүгәт тәркибиндәки бүтүн васитәләрини вермәклә бәрабәр, лары сечмә имканы үчүн дә шәраит јарадыр. Үмумхалг дили азычыја һазыр вә грамматик гајдаларла мөһкәмләндирилмиш сөз ә чүмләләрлә јанашы, она мүхтәлиф үсулларла сөзләрин бирәшмәси вә чүмләләрин сечилмәсинә имкан верир. И.С.Туркенев мумхалг дилини дәнизлә мүгајисә едәрәк јазырдыр ки, үмумхалг или "учсуз-бучагсыз, чох фәргли далгалар кими һәр тәрәфә јаылмышдыр. Биз јазычыларын иши һәмин далгаларын бир һиссәини бизим мәчраја, дәјирмана јөнәлтмәкдир".

Бәдии әсәрләрин дили бәдии үмумиләшдирмә вә фәрдиәшдирмәнин нәтичәсидир, онларын ганунаујгунлугудур. Әдиб чтимаи мүһитдән доган гәһрәманын пешәсини, тәһсилини, јаыны, онун чошгунлугуну әсас тутараг она үмумиләшмиш вә ипикләшмиш хүсусијјәтләр верир. Һачы Гаранын ады она көә үмуми ада чеврилмишдир ки, охучу онун образында фәрди үсусијјәтләрлә бәрабәр, хәсислијин үмумиләшмиш чизкиләини - нәслин типик чәһәтләрини көрүр.

Јазычынын дилиндә - әсәрләриндә ишләдилән бүтүн үслуби васитәләр үмумхалг дилинин васитәләриндән јарадычы әкилдә истифадә етмә әсасында јараныр. Јазычы васитәләри

сечмәкдә сәрбәстдир. Лакин о, үмумхалг дилинин нормасы дахилиндә һәрәкәт едир. Јазычы халг дилини өјрәнмәклә јанашы, өзү дә халга дили өјрәтмәлидир.

Әдәби дилдән фәргли олараг бәдии дилдә үмумхалг дилинин бүтүн имканларындан, нөвләриндән истифадә олунур. Китаб вә данышыг нитгләри бирләшдирилир. Јүксәк образлылыға, гысалыға, маддилијә, дүшүндүрүчүлүјә маликдир. Бәдии дил һәјатын бүтүн зәнкинлијини вә чохчәһәтлијини образлы вә үмумиләшмиш шәкилдә әкс етдирмәклә инсаны тәрбијә едир, дүшүндүрүр вә нәтичәләр чыхармаға көмәк едир. Бәдии дил "бөјүк емосионал бир гүввәјә малик, аһәнкдар, мусигили, шаиранә, ајдын, садә, зәнкин тә`сирли вә хәлги олмалыдыр" (С.Вурғун).

Әдәби дил һәмин дилдә данышанларын еһтијачы илә мүәјјән едилир. Онда "чилаланма" коммуникатив мәгсәд дашыјыр. Ифадә олунан фикри, һисси һәмин дилдә данышанларын һамысы асанлыгла дүзкүн баша дүшүр. Бәдии дил исә јазычы вә шаирләрин естетик мејли илә тә`јин едилир. Бурада "чилаланма" јалныз коммуникатив дејил, һәм дә естетик мәгсәд дашыјыр. Әдәби вә бәдии дил бир-бириндән диференсиаллашма даирәләринә көрә дә фәргләнир. Әдәби дилин формаларындан һамы истифадә едир. Әдәби дил буна көрә һәм нәтичә, һәм дә просесдир.

әдәби дил нормалары чәрчивәсиндә оптимал истифадә едилмәсини мүәјјәнләшдирир. Бу, грамматик чәһәтдән дүзкүн чүмлә гурмаг, фикрин ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгла, әдәби дилин тәләффүз, норма вә орфографија гајдаларына әмәл етмәк вә практик тәтбиг етмәк бачарыгыдыр. Нитг мәдәнијјәти фикри формалашдырма вә ифадәетмә силаһыдыр. Мүәјјән тарихи дөврдә дилин инкишафына вә тәләбләринә ујғун нитг нормативлији, тәләффүз, вургу, сөзишләтмә, сөз бирләшмәләринин формалашмасы вә чүмләләрин гурулмасы нормаларынын көзләнилмәси, нитг нормативлијинә әмәл олунмасы, нитгин дәгиглији, ајдынлығы, тәмизлији вә с. кејфијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр.

"Нитг мәдәнијјәти"нин предметинин мәгсәди әдәби дил нормаларыны мүасир Азәрбајчан дилинә тәтбиг етмәк, әдәби дил нормалары һаггында системли дәрин мә'лумат вермәк, нитгин системлилији вә нитг үслубларынын сәвијјәси барәдә кениш вә дәрин тәсәввүр јаратмаг, мәдәни нитги гејри-мәдәни нитгдән фәргләндирмәк, шифаһи вә јазылы нитгә аид нормаларын бир-биринә тә'сири нәтичәсиндә јени нормаларын јаранмасыны өјрәнмәкдән ибарәтдир. Шифаһи дил јазылы дилә нисбәтән даһа мүтәһәррикдир. Бунун әсасында даим јени моделләр јараныр вә бу моделләр тәдричән јазылы дилдәки ујғун форманы әвәз едир.

Јазылы дил нормаларынын низама салынмасында вә сабитләшмәсиндә шифаһи дилин тәләбләри әсас рол ојнајыр.

"Нитг мәдәнијјәти" тәдрис фәнни кими ашағыдакы тәләбләри өдәмәлидир:

1. Дил ваһидләри ифадә олунан фикрин мәзмунуна ујғун сечилмәли, фикрин дәгиг ифадәсинә хидмәт етмәли; 2. Фикрин дахили мәнтиги әлагәсини, онун компонентләри, чүмлә вә абзаслар арасындакы ардычыллығы тә'мин етмәли; 3. Натиг аудиторијанын сәвијјәсини, марағыны, һадисәләрә мүнасибәти нәзәрә алмалы, фактларын анлашыглы, инандырычы олмасына хүсуси диггәт јетирмәли; 4. Нитгин һәјат һадисәләрини дүзкүн әкс етдирмәсинә, фактларын тәһриф олунмасына, рәгәмләрин шиширдилмәсинә јол вермәмәли 5. Нитгин емосионаллығы унудулмамалыдыр. Бүтүн бунлар нитг мәдәнијјәтинин мүһүм тәләбләридир.

Нитг мәдәнијјәти анлајышы чохмә'налыдыр. Долашыглыгдан гачмаг үчүн онун мә'насы диференсиаллашдырылмалыдыр. Бу, мәдәни нитг вә дил мәдәнијјәти терминләриндән фәргләндирилмәлидир. Нитг мәдәнијјәтиндә номинасијанын

гаршылыглы ики денотаты вар. Денотат бир һалда нитгин кејфијјәти, дикәр һалда дилдән нитг вә үнсијјәтдә истифадә етмә кејфијјәти кими дил вә нитг мүнасибәтинин бачарыгла һәјата кечирилмәсидир. Башга бир вәзијјәтдә денотат дилдән истифадә етмә кејфијјәти һаггында елмдир. Бу мә'налар ишләдилмә просесиндә реаллашыр. Бу ики денотат (нитг мәдәнијјәти вә мәдәни нитг өлчүләри, мәдәни нитг һаггында елм) бир-бириндән фәргләнир. Биринчи метонимијаны тәмсил едир, икинчи гејд олунан денотатларын һәр биринин өз ијерархик структуру вар. Икинчинин (елмин) структурунда биринчинин дә структуру әкс олунур.

Нитг мәдәнијјәтинин инкишаф вә формалашмасыны ики мәрһәләјә ајырмаг олар: биринчи мәрһәләдә әсас өлчү кими әдәби дилин дүзкүнүлүјү, икинчи мәрһәләдә онун үслуба ујгунлугу илә бағлыдыр.

Дилдән истифадә етмә вә мәдәни нитг һаггында елми инкишафын сонракы мәрһәләләри бахымындан сәвијјәчә адидир. Елементар нитг мәдәнијјәти әдәби дил нормасы,онун ганунаујғунлуғу, тәшәккүл вә она јијәләнмәк һаггында елмдир.

1970-чи илләрдә дилчилик әдәбијјатында нитг мәдәнијјәтинин ики сәвијјәси мүәјјәнләшдирилир: нитгин дүзкүнүлүјү вә нитгин мәдәнилији. Бу анлајышлар әдәби дилин мәнимсәнилмәсинин ики мәрһәләси һесаб олунур. Биринчи мәрһәлә нитгин дүзкүнлүјүдүр. Бу, әдәби нитгә вә онун нормаларына јијәләнмәк мәрһәләсидир. Икинчи мәрһәлә јүксәк мәрһәлә адланыр. Бурада нитгин мәдәнилијиндән сөһбәт кедир.

Азәрбајчан халгынын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсинин, нитгинин јүксәк мәдәни формаја дүшмәсинин тарихи чох да гәдим дејилдир. Бунун објектив вә субјектив сәбәбләри вар. Мәдәни нитгимизин инкишафы дүз хәтт јох, кәсик хәтт үзрә кедир. VII-XVI әсрләр арасында, үмумән, јазылмыш елми вә бәдии әсәрләр, әсасән, әрәб вә фарс дилләриндәдир. VII-XII әсрләрдә әрәб вә фарс дилләри дөвләт, елм вә тәдрис дили иди. Азәрбајчан дили анчаг мәишәт дили кими јашајырды. 1930-1980-чы илләрдә рус дилинин ССРИ-дә рәсми дил кими гәбул едилмәси нәтичәсиндә рус дили апарычы дил, милли дил исә икинчи дәрәчәли дил кими фәалијјәтдә иди. Рәсми сәнәдләр, ичлас, конфранс, симпозиум, сессија вә гурултајлар рус дилиндә апарылырды. Бунлар мәдәни нитгимизин зәиф инкишаф етмәсинин објектив сәбәбләрдир. Субјектив сәбәби исә азәрбајчанлыларын мүәјјән һиссәси, хүсусән шәһәр әһалисинин чохсунун бир-бири илә рус дилиндә данышмаларыдыр.

Азәрбајҹан дилчилијиндә нитг мәдәнијјәти мәсәләләринә, әсасән, 1950-ҹи илдән диггәт јетирилмәјә башланылыр. Елә бу илдән нитг мәдәнијјәти термини ишләдилмәјә башлајыр. Азәрбајҹанда нитг мәдәнијјәтинин өјрәнилмәсини ики әсас дөврә ајырмаг олар: 1. 1920-1950-ҹи илләр, 2. 1950-1980-ҹи илләр. Биринҹи дөврдә нитг мәдәнијјәти мүхтәлиф терминләрлә тәгдим едилир: дил мәдәнијјәти, јазы мәдәнијјәти, јазычы мәдәнијјәти вә с. Бу дөврү һазырлыг дөврү адландырмаг олар. Икинҹи дөврдә нитг мәдәнијјәти дилчилијин мүстәгил бир елм саһәси кими өјрәнилир, әдәби дилин мүхтәлиф үслублары сәвијјәсиндә вә нормативлик бахымындан арашдырылыр. "Нитг мәдәнијјәти" тәдрис фәнни кими Азәрбајҹан али мәктәбләриндә, әсасән,1980-ҹи илдән кечилир.

Азәрбајҹан нитг мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси вә инкишафында 1922-ҹи илдә республикада јарадылмыш јени әлифба комитәси хүсуси рол ојнамышдыр. 1922-1929-ҹу илләрдә әлифба, орфографија мәсәләләри тез-тез мүзакирә едилир, 1929 вә 1932-ҹи илләрдә орфографија конфранслары чағырылмыш. 1930-1940-ҹи илләрдә дилин сафлыгы вә тәмизлији мәсәләләринә фикир верилмишдир. 1950-ҹи илләрдә кечирилмиш дил конфрансларында бәдии әсәрләрин дилинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. 1960-1980-ҹи илләри Азәрбајҹан нитг мәдәнијјәтинин дилчилијин бир саһәси кими өјрәнилмәсинин јени бир дөврү адландырмаг олар. Дилчилик Институту 1972, 1974, 1979 вә 1985-ҹи илләрдә "Дил мәдәнијјәти", 1988 вә 1992-ҹи илләрдә исә "Нитг мәдәнијјәти мәсәләләри" адлы топлулар бурахмышдыр.

Нитг мәдәнијјәти орта мәктәбләрдә ајрыҹа бир тәдрис фәнни кими тәдрис олунмаса да, онун әсаслары Азәрбајҹан дили дәрсликләриндә өз әксини тапыр. V-IX синифләрин Азәрбајҹан дили програмларында нитг мәдәнијјәти илә бағлы мәтн, абзас, нитг үслублары, нитгин типләри, мәтнләри тәртиб етмәк, мәтнләрин мәзмунуну данышa билмәк, рәсми-әмәли, бәдии, елми үслубларда мәтнләр һазырламаг вә башга анлајышларын өјрәнилмәси нәзәрдә тутулур. Програмларда нитг мәдәнијјәтинин објекти илә үслубијјатын објекти арасында фәрг гојулмур, онлар бир-бири илә гарышдырылыр.

Нитг мәдәнијјәти, әсасән, тәтбиги сәҹијјәлидир. Нитгин фәалијјәтинә нормативлик бахымындан јанашмаг даһа мәгсәдә ујғундур. Бу, орта вә али мәктәбләрдә нитг мәдәнијјәтинин тәдрисиндә әсас көтүрүлмәлидир.

Нитг мәдәнијјәтинин башга елмләрлә әлагәси

Нитг мәдәнијјәти һәм тәдрис фәнни, һәм дә елмдир. о, тәдрис фәнни вә елм кими дилчилијин фонетика, орфоепија, лексика вә фразеолокија, грамматика, үслубијјат, мәтн дилчилији, сосиал дилчилик, дилчилик чоғрафијасы, сосиоложи психолокија, етика, естетика вә инчәсәнәтлә бағлыдыр.

Нитг мәдәнијјәти, бир сөзлә, тәсвири дилчилик елминин бүтүн саһәләри илә сых тәмасдадыр. Нитг мәдәнијјәтинин лексиколокија, грамматика, үслубијјат, естетика вә инчәсәнәтлә әлагәси даһа мөһкәмдир.

Нитг мәдәнијјәти вә лексиколокија. Нитг мәдәнијјәти вә лексиканын әсас објекти сөздүр. Белә ки, бунларын һәр икиси сөзләрин лексик-семантик групларыны, онларын јаранмасыны, формалашмасыны, сөзләрин актив вә пассивлијини, ишләдилмә мәгамларыны, емосионал-експрессив чаларларыны вә с. мәсәләләрини өјрәнир. Бу чәһәтдән онлар арасында бир јахынлыг вар. Лакин онларын мәгсәд вә вәзифәләри мүхтәлифдир, јә'ни бунлар сөзләри мүхтәлиф чәһәтдән арашдырыр. Лексика дилин лүғәт тәркибинин дәјишмәси вә зәнкинләшмәси јолларыны, актив вә пассивлијини, ишләдилмә даирәсини, сөзләрин мә'нача дәјишмә вә инкишаф ганунаујғунлугларыны, дилхаричи вә дилдахили амилләрин гаршылыглы әлагәсини, семантик сөз групларыны өјрәнир. Нитг мәдәнијјәтини лексик ваһидләрин ниттдә әдәби дил нормаларына ујғун сечилиб ишләдилмәси, сөзләрин јерли-јериндә олмасы, чүмләдә сөзләрин сырасынын позулмасы вә с. мәсәләләр марагландырыр.

Нитг мәдәнијјәти вә грамматика. Грамматика сөзләрин дәјишмәси вә бирләшмәси гајдаларыны өјрәнән елмдир. "Бүтүн елмләрин грамматикаја еһтијачы вардыр. Грамматикасыз натиглик күтдүр, поезија пәлтәкдир, фәлсәфә әсассыздыр, тарих анлашылмаздыр" (М.Ломоносов). "Нитг мәдәнијјәти" елм вә тәдрис фәнни кими дил һаггында норматив грамматикадан алынан мә'лумата әсасланса да, дил материалына мүнасибәт бахымындан ондан фәргләнир. Нитг мәдәнијјәтини, һәр шејдән әввәл, грамматик фактларын нормаја табелији, онлара дүзкүн әмәл олунмасы, онларын көзләнилмәси, дүзкүн тәләффүзү, позулмамасы, әлагәлилији марагландырыр. Башга сөзлә, нитг мәдәнијјәтиндә әсас диггәт грамматиканын бүтөвлүкдә тәбиәтинә јох, грамматик форма вә категоријаларын норматив тәрәфинә јөнәлдилир.

ÖYÜ KİTABXANA

Сөзләрин лексик мә'наларыны, онларын әшја вә идејалара, нитг һиссәләринә аидлијини тәсвир етмәдән нитгин коммуникатив кејфијјәт дәгиглији вә мәнтиглилијини анламаг чәтиндир.

Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат. Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат, хүсусән лексик үслубијјат арасында гаршылыглы әлагә даһа күчлү вә даһа мөһкәмдир. Һәр икиси сөзләрин вә грамматик формаларын нитгдә ишләдилмәси кејфијјәти вә имканларыны өјрәнир. Бунларын тәдгигат објектләри вә үсуллары, демәк олар ки, ејнидир, бә'зән дә үст-үстә дүшүр. Дилин лексик-фонетик имканлары вә бу имканларын ики тәзаһүр формасы, јазы, тәләффүз, дилин лүғәт тәркиби, сөзүн мә'на чаларлары, үслуби рәнкарәнкләри, синоним вә с. мәсәләләр һәм нитг мәдәнијјәтинин, һәм дә үслубијјатын тәдгигат објектләридир. Бә'зи арашдырычылар нитг мәдәнијјәти илә үслубијјат арасындакы белә сых әлагәјә вә бунларын бә'зи тәдгигат објектләринин үст-үстә дүшмәсинә әсасланараг онлары ејниләшдирирләр. Онлар нитг мәдәнијјәтини үслубијјат ичәрисиндә әритмәјә чәһд көстәрирләр.

Бунларын һәр биринин өз предмети вә хүсуси тәдгигат методлары вар. Үслубијјатла нитг мәдәнијјәти арасында гаршылыглы әлагә олса да, онларын бир-бириндән фәргли чәһәтләри вар. Нитг мәдәнијјәти үслубијјатдан даһа кениш вә даһа әһатәлидир. Бу, үслубијјатын да әсас мәсәләләрини өзүнә дахил едир. Нитг мәдәнијјәти, әввәла, даһа чох аксентоложи аспектлидир, икинчиси, үслубун дүзкүнлүјүнү гијмәтләндирир. Башга сөзлә, нитг мәдәнијјәтини әдәби нормалардан мәгсәдә ујғун истифадә едилмәси, ифадәлилик, үслубијјаты исә лексик үслубијјат марагландырыр. Лексик үслубијјат дил васитәләринин системлијини, лексик ваһидләрин лексик-семантик әлагәләрини, ишләдилмәнин үслуби имканларыны, сөзүн конкрет нитг ситуасијасында истифадәсини, мүхтәлиф функсионал үслублары, јазыда сөзишләтмә вә сөзјаратманын нормативлијини тәдгиг едир. Бурада лексик-семантик сөз групларындан синонимләрә даһа чох диггәт јетирилир. Нитг мәдәнијјәти сөзләрин вә грамматик формаларын нитгдә ишләдилмә имканыны, муасир әдәби дил нормалары чәрчивәсиндә ујғунлуғуну, әлверишлијини вә сәлислијини, үслубијјат дил вә нитгин функсионал вариантлары кими дил вә нитг үслубларыны өјрәнән тә'лимдир. Дил системинин емосинонал-експрессив үнсүрләрини, дилин ифадә васитәләринин системинин формалашмасына тә'сир көстәрән амилләрин гаршылыглы әлагәсини арашдырыр. Үслу-

бијјатын мәркәзи өзәјини лексик үслубијјат тәшкил едир. Бурада дил васитәләри системиндә лексик ваһидләрин лексик әлагә васитәләринин ишләдилмәсинин нормативлијини мүәјјәнләшдирир. Мүхтәлиф саһәләрдә лексик ваһидләрин үслуби әһәмијјәтинә, сөзүн номинатив, үслуби вә естетик функсијаларына даһа чох диггәт јетирилир.

Чохмә'налы, омоним, синоним вә антоним сөзләрин, хүсусән јазылы нитгдә ишләдилмәси, онларын образлары ифадә, чинас, тәзад јаратмасы мә'наны гүввәтләндирмәси, тәкрардан гачмаг вә с. мәсәләләр лексик үслубијјатла даһа чох бағлыдыр. Бундан әлавә, үслубијјатын тәдгигат објектинә дилин функсионал үслублары, бәдии ифадә вә тәсвир васитәләри дә дахилдир.

Нитг мәдәнијјәти, естетика вә инчәсәнт. Нитг мәдәнијјәти, естетика вә инчәсәнт үмумхалг мәдәнијјәтинин ајрылмаз тәркиб һиссәләридир. Бунлар бир-бири илә гаршылыглы әлагәдардыр. Мәдәнијјәт, естетика вә инчәсәнәт халгын формалашдығы бир дөврдә, инсан чәмијјәтинин илк чағларында, әмәк просесиндә, инсанларын практик фәалијјәтиндә мејдана кәлмишдир. Бу саһәләрин әсасы гәдим Мисирдә, Бабилистанда, Һиндистанда, Чиндә дә, Шумердә гојулмушдур.

Инсандакы көзәллик заһири тәбии вә мә'нәви, интеллектуал-әхлаги формада әкс олунур. Заһири тәбии көзәллиик мә'нәви, интеллектуал-әхлаги көзәлликлә бирликдә инсанда аһәнкдарлыг јарадыр. Ифрат бәзәк-дүзәк һәр шеји мәһв едир, вар-дөвләт инсанын көзүнү пәрдәләјә, думанландыра биләр, амма үрәји риггәтә кәтирә билмәз. Һәр парылдајан даш алмаз олмадығы кими һәр заһири бәзәклик-дүзәклик, парылтылы гадынларда мә'нәви, көзәл әхлаги кејфијјәтләр олмаја да биләр.

Азәрбајчан мүтәфиккирләринин әсәрләриндә дә садәлик вә тәвазөкарлығын ән көзәл әхлаги хүсусијјәт олмасыны тәсдигләјән фикирләр вар:

Һөрүмчәкләр тору заһирдә бир түл
пәрдәјә бәнзәр,
Ичиндә һалбуки јохдур, чибиндән башга
бүрјаны.
Нәјә лазым балыгтәк заһири пулу, ичи
бом-бош
Сәдәф ол ки, үзүн садә ола, гәлбин
көвһәр кани

(Хагани)

"Хејирхаһлыг, бир тәрәфдән, көзәл әхлаги кејфијјәтдир, дикәр тәрәфдән, көзәллик һисси, естетик дујгудур" (М.Чәфәр). "Көзәллик, хејирхаһлыг ејни шејдир" (Лев Толстој)

Нитг мәдәнијјәти ниттин мәдәни, көзәл, чәлбедичи олмасыны, әдәби дил нормаларынын ујғунлуғуну өјрәнир. Естетик мәдәнијјәт көзәллик ганунларына әсасланан јарадычылығын мүәјјән мәһсуллары кими мејдана чыхыр. Ниттин көзәллији инсана хас олан дикәр көзәлликләр ичәрисиндә башлыча јерләрдән бирини тутур. Инсана хас олан заһири көзәлилк објектив әламәтдир. Бу, адәтән, инсан өмрүнүн сонуна гәдәр мүшајиәт едир. Лакин нитт көзәллији белә дејилдир. О, һәјатда, зәһмәтдә, тәчрүбәдә газаныылыр. Форма вә мәзмун арасында диалектик вәһдәт олан камил нитт көзәл нитт адланыр.

Естетик мәдәнијјәтин мәгсәди, әввәла, јарашыглы, көзәл, кејфијјәтли, дәбә ујгун мәһсуллар һазырламагдыр, икинчиси, дәрин мәзмунлу, камил формалы, сәнәткарлыгла јарадылмыш әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләрин мејдана чыхармагдыр, үчүнчүсү, һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәт тәрбијә едиб формалашдырмаг ишинә көмәк көстәрмәкдир. Һәмин мәгсәдләрдән биринчиси әмәјин естетикасы, техники естетика, дизајнер (бәдии лајиһәләшдирмә) васитәсилә һәјата кечирилир. Икинчиси, һәрәкәтдә олан естетиканын әдәби-бәдии тәнгидин тә'сири вә көмәји илә јеринә јетирилир. Үчүнчү мәгсәд естетик тәрбијәнин васитә вә үсуллары илә тә'мин едилир.

Шәхсијјәтин естетик мәдәнијјәти дејәндә онун тәбиәти, ичтимаи һәјаты вә өзүнү көзәллијин тәләбләри әсасында дујмасы, јашамасы, дәјишиб јениләшмәси бачарығы вә габилијјәтинин мәчмусу баша дүшүлүр. Естетик мәдәнијјәт шәхсијјәтин, инсанын инкишаф сәвијјәсини, онун фәалијјәтинин кејфијјәт дәрәчәсини көстәрән, сәчијјәләндирән мүәјјәнликдир.

Естетик мәдәнијјәт, көзәллик, инчәсәнәт објектив аләмин ин'икасыдыр. Естетиканын үмуми категоријалары көзәллик, үлвилик, рәзиллик, ејбәчәрлик, драматизм, зөвг, гаврајыш, һәјачан, идеал, бәдии образ, типиклик, бәдии метод, бәдии усталыг вә с-дир.

Көзәллик, үлвилик, рәзиллик, ејбәчәрлик, драматизм, естетик өлчү, зөвг, гаврајыш, һәјәчан, шүур, бәдии образ, типиклик, бәдии метод, бәдии усталыг бәдии јарадычылығын үмумиләшдирилмиш категоријаларына аиддир. Бәдии образ, типиклик, бәдии метод, бәдии усталыг инчәсәнәт саһәсинә тәтбиг едилир.

Инчәсәнәт керчәклијин инсан шүурунда бәдии образлар шәклиндә ин"икас фомасыдыр. Инчәсәнәт керчәк аләми әкс етдирәрәк инсанларын ону дәрк етмәсинә көмәк едир, сијаси, әхлаги вә бәдии тәрбијәнин күчлү васитәсинә хидмәт едир. Инчәсәнәт елмдән фәргли олараг керчәклији мәфһумларда јох, конкрет һисси анлама формасында әкс етдирир. Инчәсәнәт ичтимаи шүурун вә инсан фәалијјәтинин хүсуси формасы кими һәјатын бәдии сурәтдә гавранылмасы көзәллик ганунларыны јарадычылыгла үзви шәкилдә бирләшдирир.

Инчәсәнәтдә мәзмун вә форма вәһдәти бәдии јарадычылығын мүһүм ганунларындан биридир. Бу, инчәсәнәт әсәрләринин бәдиилијинин зәрури шәртидир. Бәдии әсәрин формасы мәзмуну илә үзви шәкилдә бағлыдыр, мәзмунла мүәјјән олунур, мәзмун исә өз нөвбәсиндә јалныз мүәјјән формада тәзаһүр едир. "Форма маһијјәтлидир, маһијјәт формалыдыр". Бу вә ја дикәр шәкилдә ондан асылыдыр. Бу, о демәкдир ки, бәдии форма мүәјјән мәзмунун ифадәчисидир. Мәзмун вә форма јарадычылыг просесиндә вә онун нәтичәси олан тамамланмыш әсәрдә бир-бириндән ајрылмаздыр. "Форма мәзмунун ифадәчиси олдуғундан мәзмунда елә сых бирләшир ки, ону мәзмундан ајырмаг мәзмунун өзүнү мәһв етмәкдир вә әксинә, мәзмуну формадан ајырмаг форманы мәһв етмәк демәкдир." (В.Белински). Нитг мәдәнијјәти дә беләдир. Нитгин формасы мәзмуна ујғун кәлмәлидир. Форма вә мәзмун арасында ујғунсуз оланда фикир динләјичијә чатмыр. С.Вурғун милли Азәрбајчан шаиридир. С.Вурғуна она көрә милли Азәрбајчан шаири дејилир ки, о өз јарадычылығында Азәрбајчан һәјатыны дәриндән вә һәртәрәфли тәрәннүм етмишдир. Азәрбајчан халгынын мүһитини, Азәрбајчан милли характерини сөзүн гүдрәти илә ачыб көстәрә билмишдир. Сөзүн әсл мә'насында онун әсәрләри Азәрбајчан симфонијасыдыр.

Нитг мәдәнијјәти милли мәдәнијјәтин тәркиб һиссәси кими

Дил вә мәдәнијјәт арасында мөһкәм әлагә, диалектик вәһдәт, гаршылыглы тә'сир вә мүнасибәт вар. Дил мәдәнијјәтин, мәдәнијјәт дә дилин инкишафына тәкан верир. Дил, мадди мәдәнијјәт, инчәсәнәт, билик, дин, чәмијјәт, хүсусичилик, дөвләт, мүһарибә үмумбәшәри мәдәнијјәтин әламәтләри сајылыр. Дил мәдәнијјәтин тәркиб һиссәси олса да, мәдәнијјәт кими, дил дә милләтин ән мүһүм әламәтләриндән биридир. Дил халгын милли мәдәнијјәтинин ифадәчисидир.

Мәдәнијјәт инсанларын ичтимаи әмәк просесиндә јаратдығы мадди сәрвәтләрин вә мә'нәви не'мәтләрин топлусудур. Мәдәнијјәт тарихи чәмијјәт тарихинин тәркиб һиссәсидир, онун инкишафы бүтөвлүкдә үмумтарихи ганунаујғунлуглара табедир. Мәдәнијјәтдә халг јаддашы јашајыр. Һәр јени нәсил әчдадларынын јаратдығы мәдәнијјәтлә һәјата атылыр, өзүнү халгын ајрылмаз һиссәси кими һисс едир. Һәр нәсил сәләфләринин јаратдығы мәдәнијјәтә әсасланыр. Мәдәнијјәтин тарихи халгын мә'нәви зәнкинлијини көстәрир. Һәр јени нәсил мәдәнијјәт васитәсилә өзүнү мәнсуб олдуғу халгын бир һиссәси кими һисс едир. Әкәр тәбиәт инсанын биоложи һәјаты үчүн лазымдырса, мәдәнијјәт инсанын мә'нәви әхлаги һәјаты үчүн вачибдир.

Мәдәнијјәт һуманизмлијин мәнимсәнилмәси, инсанын тәбиәти нәчибләшдирмәси, тәбии шәкилдә тәбиәт вә чәмијјәтдә, инсанын өзүндә тәбии олараг мејдана кәләнләрин һамысынын тәкмилләшдирилмәсидир. Бүтүн бунлар инсан әли илә јарадылмышдыр. Мәдәнијјәт мәфһуму инсан вә онун фәалијјәтинин синтезләшдиричи әсасы кими чыхыш едир. Мәдәнијјәтин өзү инсанын јаратмасы, онун јарадычы сә'јинин нәтичәсидир. Инсан әшја вә идејалар аләми илә бәрабәр өзүнү дә јарадыр. Мәдәнијјәт чәмијјәтдәки бүтүн групларын, синифләрин, ајры-ајры шәхсләрин мадди вә мә'нәви фәалијјәтинин нәтичәсиндә бир нечә нәслин тәчрүбәсинин топланмасы јолу илә формалашыр. Инсан мадди вә мә'нәви сәрвәтләр, әшја вә идејалар аләмини вә онун өзүнү дәјишдирән вә јарадандыр. О, јаратдығы, мәдәнијјәти дәјишдирдији, јениләшдирдији кими өзүнү дә дәјишдирән варлыгдыр. Мәдәнијјәт инсанын тәбиәтә, чәмијјәтә, онун үзвләринә вә өзүнә мүнасибәтдән јараныр. О, дәјишән, тәкмилләшән тарихи категоријадыр, инкишаф едир, шахәләнир, јени-јени кејфијјәтләр газаныр.

Бүтөвлүкдә мәдәнијјәт, мадди мә'нәви сәрвәтләр инсанларын мадди вә мә'нәви фәалијјәтинин нәтичәси кими јарадылыб вә ичтимаи-тарихи керчәклијин бүтүн саһәләринә бирбаша вә ја долајы хидмәт едир. Бу мә'нада мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт саһәләри мүтләг шәкилдә бир-бириндән ајрылмыр. Һеч бир мәһсул инсан тәчрүбәсиндә мә'нәви амилләрсиз (билик, вәрдиш, гаврајыш, тәчрүбә, мүәјјән зөвг олмадан) реаллаша билмәз. Мадди мәдәнијјәт сәрвәтләрини тәкчә мадди истеһсалла бағламаг, мә'нәви мәдәнијјәт дәјәрләрини исә јалныз мә'нәви истеһсала аид етмәк вә бунлары ејниләшдирмәк олмаз,

чүнки онлар мүхтәлифлијин вәһдәтидир, тамын тәркиб һиссәләридир: инсан јарадычылығынын көстәричисидир.

Ерадан әввәл гәдим халгларда мәдәнијјәт анлајышы кениш јајылмышды. О дөврдә фәлсәфәјә "әглин мәзијјәти" демишләр. Ајры-ајры дөврләрдә нәзакәтли вә әдәбли олмағы, көзәл давраныш нормаларына әмәл етмәји, һәр шејдән хәбәр вермә бачарығына наил олмағы, савадланмағы, әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләрини билмәји вә онлары тәһлил етмәји бачармағы, өз ихтисасына әсаслы јијәләнмәји мәдәнијјәт адландырмышлар. Мәдәни, әдәб гајдалары, мә'налы мәдәнијјәт сөзләри, бир тәрәфдән, мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин топлусу, дикәр тәрәфдән, инсанларын өзүнү тәрбијәләндирмә вә јенидән јаратмасы мә'нада да ишләдилир. Башга сөзлә, мәдәнијјәт инсанларын мүхтәлиф мадди вә мә'нәви тәләбатыны өдәмәк үчүн физики вә зеһни әмәк просесиндә јарадылма кими анлашылыр. Һәр јени нәслин физики вә зеһни наилијјәтләри мәдәнијјәтин инкишафы үчүн мәнбәдир.

Мәдәнијјәт термини мүхтәлиф шәкилдә изаһ едилир. Мәсәлән, "Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти"ндә (III ҹ., 1983, с.283) үч мә'нада гејд едилир:

1. Инсан ҹәмијјәтинин истеһсал саһәсиндә, иҹтимаи вә мә'нәви һәјатында әлдә етдији наилијјәтләрин мәҹмусу, 2. Һәр һансы бир халгын вә ја синфин мүәјјән дөврдә әлдә етдији белә наилијјәтләрин сәвијјәси. Тәсәррүфат вә ја зеһни фәалијјәтин, һәр һансы бирисинин инкишаф сәвијјәси (истеһсал мәдәнијјәти, нитг мәдәнијјәти), 3. Савадлылыг, елмлилик, биликлилик. Ҹәмијјәтдә өзүнү апара билмә/ мәдәни адамын тәләбләринә ујғун олан һәјат шәраитинин мәҹмусу.

Инди мәдәнијјәт термини мүхтәлиф фәалијјәт саһәләринә тәтбиг едилир: халг мәдәнијјәти, милли мәдәнијјәт, дил мәдәнијјәти, нитг мәдәнијјәти, јазы мәдәнијјәти, натиглик мәдәнијјәти, зијалы мәдәнијјәти, алим мәдәнијјәти, мүәллим мәдәнијјәти, јазычы мәдәнијјәти, аилә мәдәнијјәти, мадди мәдәнијјәт, мә'нәви мәдәнијјәт, мусиги мәдәнијјәти, гәрб мәдәнијјәти, шәрг мәдәнијјәти, тиҹарәт мәдәнијјәти, давраныш мәдәнијјәти, мүраҹиәт мәдәнијјәти вә с.

Мәдәнијјәтин халгын тарихи инкишафында, онун етник шүурунун формалашмасында ролу бөјүкдүр. Мәдәнијјәт вә дил етник бирлијин фәргләндирилмәсиндә әсас өлчүдүр. Мәдәнијјәт, әсасән, үч тәркиблидир: биринҹиси, инсанларын иҹтимаи шүуру, икинҹиси, онларын әхлагы вә һәрәкәти, үчүнҹүсү, онларын фәалијјәтинин мадди нәтиҹәси.

Нитг мәдәнијјәти мә'нәви мәдәнијјәтин тәркиб һиссәсидир, тәфәккүр мәдәнијјәтидир.

Мәдәнијјәтин һәр халгын тарихи инкишафында, онун етник шүурунун формалашмасында ролу бөјүкдүр. Мәдәнијјәт вә дил етник бирлијин фәргләндирилмәсиндә әсас өлчүдүр. Мәдәнијјәт ән гәдим дөврдән букүнә гәдәр инсан чәмијјәтинин тәсәррүфат, ичтимаи, сијаси, игтисади вә идеоложи һәјаты илә сых бағлыдыр.

Мәдәни, әдәб гајдалары, мә'налы мәдәнијјәт сөзләри, бир тәрәфдән, мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин топлусу, дикәр тәрәфдән, инсанларын өзүнү тәрбијәләндирмә вә јенидән јаратмасы мә'насында да ишләдилир. Башга сөзлә, мәдәнијјәт инсанларын мүхтәлиф вә мә'нәви тәләбатыны өдәмәк үчүн физики вә зеһни әмәк просесиндә јарадылма кими анлашылыр. Һәр јени нәслин физики вә зеһни наилијјәтләринин инкишафы үчүн мәнбәдир.

Мәдәнијјәт, әсасән, үч тәркиблидир: биринчиси, инсанларын ичтимаи шүуру, икинчиси, онларын әхлагы вә һәрәкәти, үчүнчүсү, онларын фәалијјәтинин мадди нәтичәсидир.

Мәдәнијјәт мадди вә мә'нәви формалыдыр. Мадди мәдәнијјәт дејиләндә ичтимаи, физики әмәк нәтичәсиндә јарадылмыш, көзлә көрүлән, мүшаһидә едилән әшјаларын чәми нәзәрдә тутулур. Бураја әмәк аләтләри, силаһ, вә ев әшјалары, мебел, тикинти, јемә, ичмә, габ, аваданлыг, кејим, ајаггабы, папаг, бәзәк вә с. мә'нәви мәдәнијјәтә вәрдиш, билик, адәт, һүгуг, һүгуги нормалар, инчәсәнәтин мүхтәлиф нөвләри, халг јарадычылыгы, дин, инам, култ, дил, нитг вә с. дахилдир.

Мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтләри бир-бириндән фәргләндирмәк шәртидир. Белә ки, мә'нәви мәдәнијјәтин мүхтәлиф нөвләри мадди әшјалар сырасында кедир: шәкилләр, һејкәл, јазылы сәнәдләр вә с. Нитг мәдәнијјәти мә'нәви мәдәнијјәтин тәркиб һиссәсидир, тәфәккүр мәдәнијјәтидир.

Үмумбәшәри мәдәнијјәтлә јанашы, һәр бир халгын өз мәдәнијјәти вар. Һәр бир халгын јаратдыгы мадди вә мә'нәви сәрвәтләр о халгын милли мәдәнијјәти сајылыр. Милли мәдәнијјәтин дирчәлдилмәси, инкишаф етдирилмәси халг үчүн даһа вачибдир, чүнки дил милли мәдәнијјәтин мүһүм вә ајрылмаз һиссәсидир. Бунда халгын тарихи, онун мә'нәви сәрвәтләри јашајыр. Дил әсл милли наилијјәтидир. Дил һәјат кими чанлыдыр. Мүасир рок-шљакери динләјәндә адама елә кәлир ки, о, мә'насыз сөз јығымыдыр. Әслиндә бу, мусигисиз сөз јығымыдыр, онун бәзәји, чаны мусигидир. Милли мәдәнијјәт халгын

сајы илә јох, онун јаратдығы сәрвәтләрин, не'мәтләрин, абидәләрин кәмијјәти вә кејфијјәти мүәјјән едилир. Милли мәдәнијјәтдә милләтин өзүнәмәхсус дүшүнчә тәрзи, әгли-мә'нәви дәјәри, милли өзүнү дәркетмәси, анламы, бәдии-естетик дујуму, дини көрүшү, дүнјабахышы әкс олунур.

Дин мә'нәви һәјатын тәркиб һиссәси олмасајды, о, ичтимаи вә фәрди шүур формасы кими јашаја, узунөмүрлү ола билмәзди. Дин мәдәни, әхлаги, естетик, билик, ән'әнә вә нормаларын сахланылмасы вә өтүрүлмәсиндә мүһүм рол ојнамыш вә ојнамагдадыр. Исламы јашадан тәкчә дини еһкам, мәрасим вә ајинләр дејил, бөјүк ислам мәдәнијјәтидир. Исламы әрәбләр јаратсалар да, онун горунуб сахланылмасында түркдилли халгларын ролу бөјүкдүр. Бу мә'нада түрк мәдәнијјәти илә үмумислам мәдәнијјәти арасында гәти сәдд чәкмәк олмаз, чүнки бунлар бир-бири илә гаршылыглы әлагәдардыр. Бу чәһәтдән онлар бир-бирини тамамлајыр.

Милли мәдәнијјәт халгын сајы илә дејил, онун јаратдығы не'мәтләрин, абидәләрин кәмијјәти вә кејфијјәтләринә әсасән мүәјјәнләшдирилир. Һәр бир милли мәдәнијјәтдә бејнәлмиләл әламәтләр дә хүсуси јер тутур. Бу әламәтләр бејнәлхалг әлагәләрин тә'сири вә нәтичәси кими өзүнү көстәрир.

Бүтүн халгларын мәдәнијјәтләри үмумбәшәри мәдәнијјәтин тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Һәр милли мәдәнијјәт башга мәдәнијјәтләрлә әлагәсини кәсмир, бәшәри мәдәнијјәтлә гидаланыр, ондан бәһрәләнир. Халгларын мәдәнијјәтләринин милли чәрчивәдә мәһдудлашмасына, милли гапалылығына мејл етмәсинә тәрәфдар оланлар вардыр. Милли гапалылыг мејли милли мәдәнијјәтә хејир јох, зәрәр кәтирир. Бу, дурғунлуға, өзүнү тәкрар етмәјә апарыр, милли ән'әнәләрин сабитлијини позур, инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир. Һәр бир мәдәнијјәт өз инкишафында башга мәдәнијјәтләрлә әлагәсини кәсмир. Бу гаршылыглы әлагә милли мәдәнијјәтин инкишафына тәкан верир, бунун сәмәрәси бөјүк олур. Букүнкү Азәрбајчан мәдәнијјәти үмумбәшәри мәдәнијјәтин нәһәнк ағачынын бир будағына бәнзәјир. О, дүнја мәдәнијјәтинин тәрәггәсиндә мүәјјән рол ојнајыр. Азәрбајчан мәдәнијјәти дә өз нөвбәсиндә бәшәри мәдәнијјәтдән бәһрәләнир, ондан гидаланыр, ејни заманда о өз төһфәсини бәшәри мәдәнијјәтә верир.

Дил мәдәнијјәти вә нитг мәдәнијјәти

Дил вә нитг мәдәнијјәти үмумхалг сәчијјәлидир. Һәр икиси халг мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәсидир, ондан гидаланыр, мајаланыр. Нитг дилин динамик һиссәсидир. Дилин һазыр моделләриндән мәгсәдәујғун истифадә данышанын вә ја јазанын дүнјакөрүшүндән, онун савад дәрәчәсиндән, дилә шүурлу мүнасибәтиндән, әһалинин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсиндән, фәаллығынын артмасындан асылыдыр. Шифаһи вә јазылы нитгләрин формалашмасында, коммуникатив функсија дашымасында физиоложи амилләрлә јанашы, көрмә, ешитмә кими һисс үзвләри дә иштирак едир.

Елми-техники тәрәгги, халгын мәдәни сәвијјәсинин фәаллығынын јүксәлмәси, мүхтәлиф өлкәләр вә халглар арасында мәдәни, елми, игтисади әлагәләрин кенишләнмәси, сөз вә мәтбуат азадлығы өзүнүидарәнин демократик әсасда инкишафы, мүнасибәтләрин дәјишмәси, милли идејанын дәринләшмәси, мәдәнијјәт терминнин мәзмунча шахәләнмәсинә шәраит јаратды. Ичтимаи үнсијјәт просесинин мәдәни әламәт вә сәвијјәсини билдирмәк үчүн дилчиликдә "дил мәдәнијјәти" вә "нитг мәдәнијјәти" терминләринин фәаллашмасына шәраит јаратды.

Објектив тарихилик вә норматив үслуб бахымындан "дил мәдәнијјәти" вә "нитг мәдәнијјәти" мәфһумлары ејни објектли, мүхтәлиф планлыдыр. Дилчилик әдәбијјатында дил мәдәнијјәти кениш шәрһини тапмамышдыр. Чох вахт диггәтдән кәнарда галмышдыр. Сон вахтлар нитг мәдәнијјәти термининә даһа чох фикир вермәләри нәтичәсиндә дил мәдәнијјәти анлајышы көлкәдә галмышдыр. Нитг мәдәнијјәтинин ролу һәддән артыг шиширдилмишдир.

Дил вә нитг мәдәнијјәти анлајышлары бир-бири илә гаршылыглы әлагәдардыр, бир-бирини тамамлајыр. Һәр икиси бирбаша инсанларын мүнасибәти, давранышы вә нитги илә бағлыдыр. Дил мәдәнијјәти илә нитг мәдәнијјәти анлајышларынын һүдудуну дәгиг мүәјјәнләшдирмәк чәтин олса да, онлары фәргләндирмәјә чалышмаг лазымдыр. Онларын тәтбиг олунма саһәләри мүхтәлифдир.

Дил мәдәнијјәти анлајышы кенишдир. Дилчиликдә дил мәдәнијјәти термини илә јанашы, мәдәни дил термини дә ишләдилир. Дил мәдәнијјәти дедикдә һәр бир халгын өз дилиндә өз фикрини бүтүн инчәлији илә ифадә едә билмәси баша дүшүлүр. Һәр бир мәдәни дил үчүн онун аһәнкдар фонемләр системи, кениш лүғәт тәркиби, сабит грамматик гурулушу, мүкәм-

мәл вә дәјишмәз јазы системи олмалыдыр. Дил дәјишән, инкишаф едән ичтимаи һадисәдир. Буна ујғун дил мәдәнијјәти дә инкишаф едән дәјишмәдәдир. Дил һадисәләринин талејинә, кәләчәјинә истигамәт верилмәлидир. Дил мәдәнијјәти нәзәријјәси јарадылмалыдыр. Дил мәдәнијјәти нәзәријјәси "дил тәкамүлү механизми һаггында үмуми тә`лим олмалыдыр" (Е.Поливанов).

Дил мәдәнијјәти анлајышы үмумидир. Бурада шифаһи вә јазылы нитләр биркә көтүрүлүр, нитг мәдәнијјәти, әсасән, сәсли, шифаһи нитглә бағлыдыр. Лакин һәр икиси дилә шүурлу мүнасибәтлә, дилин ифадә васитәләриндән мәгсәдәјәнлү истифадә илә бағлыдыр. Мүасир Азәрбајчан дили јүксәк мәдәни дилләр сырасындадыр, онун дил мәдәнијјәти дә јүксәкдир. Бу, дилимизин лүғәт тәркибинин вә әдәби нормаларынын зәнкинлији, лексика вә синтаксисинин инкишафы, семантикасынын кәсәрлилији, интонасијасынын мүхтәлифлији вә ујғунлуғу илә әлагәдардыр.

Дил мәдәнијјәти инсанларын бир-биринә мүнасибәти, халгын јүксәк мәдәни сәвијјәси, инкишафы илә, башга халгларла гаршылыглы әлагәси әсасында формалашыр. Јүксәк дил мәдәнијјәти нәзакәтли үнсијјәт, хош рәфтар, меһрибанчылыг вә гаршылыглы анлама илә бағлыдыр. Дил мәдәнијјәтинин инкишафы һәм дилдахли, һәм дә дилхаричи амилләрдән асылыдыр. Бу, биринчиси, дилин дахили инкишаф ганунлары, икинчиси дилин функсионал имканлары, јајылма мүһити илә әлагәдардыр.

Дилдә јаранан јени һадисәләри изаһ етмәк, гијмәтләндирмәк јүксәк дил һәссаслығы, дил һиссијјаты тәләб едир. Елм вә техниканын инкишафы илә әлагәдар һәр бир дилдә јени сөзләр, терминләр мејдана кәлир. Һәмин јени јаранан лексик ваһидләр һәр бир дилин гајда-ганунларына ујғун шәкилдә, һамынын баша дүшәчәји тәрздә ишләнир. Дилин инкишаф тарихиндә онун бир дөврүнүн наилијјәти о бири дөврдәкиндән һәр чәһәтдән фәргләнир. Һәр һансы бир дилин инкишафы һәмин дил үчүн бөјүк мәдәни әһәмијјәт кәсб едир.

Дил мәдәнијәти тарихи сәчијјә дашыјыр. Бу, ајры-ајры дөврләрдә мүхтәлиф кејфијјәтдә өзүнү көстәрир. Бу, мә`нада дил мәдәнијјәти кечмишин чанлы шаһиди, мүасир мәдәнијјәтин фәал иштиракчысыдыр. Чохмилләтли дөвләтдә дил мәдәнијјәтинин өјрәнилмәсинә конкрет дил мүһити призмасындан бахмаг лазымдыр: 1) доғма дил мүһитиндә башга дил вә нитг мәдәнијјәти мәсәләси, 2) нитг вә милләтләрарасы үнсијјәт дилинин мәдәнијјәти мәсәләси, 3) әчнәби дил мүһитиндә доғма

дил вә нитг мәдәнијјәти мәсәләси, 4) доғма дил илә гаршылыглы үнсијјәт дилинин бир-бири илә гаршылыглы әлагәси илә баглы дил вә нитг мәсәләси.

Прага дилчиләри "Дил мәдәнијјәтинин үмуми принсипләри" (1932) адлы тезисдә дил практикасында нәзәри норматив мүдахилә илә әлагәдар бир сыра үмуми фикир тәклиф етмишләр: 1. Белә мүдахилә әдәби дилин стабиллијини мүдафиә етмәлидир. Белә мүдахиләдә мәгсәд әдәби дилин инкишафында зорла архаикләшмәни сахламаг дејил, 2.Сабитләшмәјә сә'ј көстәрмәк һәмин дөврүн зөвгү, функсионал бахымдан мәгсәдәујгунлугу илә мүәјјән едилир, 3. Бу мүдахилә илә данышыг вә китаб дилинин грамматик гурулушлары арасындакы фәрг зорла дәринләшмәмәлидир (сөһбәт мәһз бу фәргдән функсионал истифадәдән кетмирсә), 4. Бу мүдахилә әдәби дилдән бүтүн тәрәддүдләри, бүтүн грамматик вә лексик дублетләри јох етмәмәлидир, әдәби дилин сабитләшдирилмәсинә сә'ј көстәрмәјә, ону һамарламага кәтириб чыхармамалыдыр. Дил мәдәнијјәтини керчәксиз, дил һаггында әтрафлы билик олмадан дәрк етмәк чәтиндир.

Функсионал дилчилик мәктәби дил мәдәнијјәти нәзәријјәсини әсасландырмышдыр: "Дил мәдәнијјәти истәр данышыг, истәрсә китаб әдәби дилиндә әдәби дилин хүсуси функсијасына көрә зәрури олан кејфијјәтләрин инкишафы һаггында гајғыдыр. Бу кејфијјәтләрдән биринчиси сабитликдир: әдәби дил бүтүн лазымсыз тәрәддүдләрдән азад олмалыдыр. Икинчи кејфијјәт-ајдын вә дәгиг, инчә, һәм дә әзијјәт чәкмәдән мә'наларын ән мүхтәлиф чаларларыны ифадә етмәк габилијјәтидир. Үчүнчү кејфијјәт-дилин өзүнәмәхсуслуғу, јә'ни онун спесификасыны шәртләндирән бүтүн хүсусијјәтләринин күчләндирилмәсидир".

Нитг мәдәнијјәти дилин функсионал вә структур инкишафынын ән јүксәк мәрһәләсидир. О, структур амилләрин мүрәккәб гаршылыглы әлагәси вә сосиал стимулуну әкс етдирән дил просесинин сәвијјәси илә мүәјјән едилир. Нитг мәдәнијјәти инсанын милли инчәсәнәтдә билик еһтијаты, доғма дилә мәһәббәти, үнсијјәтдә иштирак етмә дәрәчәсидир. О, күндәлик сөһбәт мәдәнијјәтидир, бәдии әсәрләрин охунма мәдәнијјәтидир. Тәблигат дәрнәкләрнндә, мүһазирә, кафедраларда чыхышлар фикри формалашдыран вә ифадә едән васитә кими дилдән истифадәни мүәјјәнләшдирир.

Прага дилчилик дәрнәкләринин нүмајәндәләри нитг мәдәнијјәтинә әдәби дилин әсас функсијалары вә мүәјјән гајдаја

салынманын практик вэзифэлэри илэ сых элагэдэ бахырлар. Прага дилчилик дэрнэјинин тезислэриндэ гејд едилмишдир ки, нитг мэдэнијјэти ады алтында эдэби дилин (hэм данышыг, hэм дэ китаб) инкишафынын мејлинин ајдын ифадэ едилмэси баша дүшүлүр. Бунун үчүн хүсуси функсијалар тэлэб олунур. Белэ кејфијјэтлэр үчдүр: 1) сабитлик, 2) эн мүхтэлиф чаларлары ајдын, дэгиг вэ асан вермэ, 3) дилин орижиналлығы. Ајрылан кејфијјэтлэ элагэдар мэдэнијјэт саhэсиндэ ашағыдакы практик вэзифэлэр мүэјјэн едилир: тэлэффүз (функсионал олмајан фэрглэрин арадан көтүрүлмэси-вариантлар), орфографија (заманлар үзрэ ајдынлыг, садэлик вэ сабитлик), лүғэт (сөзишлэтмэнин мэ'нача дэгиглијини ахтармагла јанашы, максимал зэнкинлэшмэјэ вэ үслуби мүхтэлифлијэ чэhд көстэрмэк), синтаксис, фэрди мэ'нанын мүмкүн дэрэчэ диференсиаллашдырылмасынын зэнкинлијинэ чэhд етмэк (морфолокија), китаб вэ данышыг дилләри арасындакы мэсафэни артыран фајдасыз архаизмлэри арадан көтүрмэк.

Нитг мэдэнијјэти кениш мэ'нада фикир, дүшүнчэ мэдэнијјэтидир. Өз дүшүнчэсини дүзкүн данышмаг вэ јазмагла ифадэ едэрэк камил нитгэ малик олмаг мэдэни нитгин эсас эламэтидир. Елэ бу эламэт фикри дэгиг вэ ајдын, јығчам вэ тэ'сирли ифадэ етмэји дэ өзүндэ экс етдирир.

Нитг мэдэнијјэти дилин нормаларынын вэ категоријаларынын тэлэблэринэ чидди эмэл едилмэсидир. Фэрди вэ ичтимаи формада өзүнү көстэрэн нитг мэдэнијјэтини инкишаф етдирмэк актуал проблемдир. Јүксэк нитг мэдэнијјэтинэ јијэлэнэн hэр бир кэс ичтимаи-сијаси, игтисади вэ мэдэни hэјатда даhа фэал вэ мэhсуллар иштирак етмэк имканына малик олур. Бу мэ'нэви нитг мэдэнијјэти мэдэни инсан шэхсијјэтинин формалашмасында мүhүм эhэмијјэт кэсб едир, онун бүтөвлүјү вэ мэ'нэви камиллији башлыча рол ојнајыр.

Нитг мэдэнијјэти онун коммуникатив кејфијјэтинин топлусу вэ системидир, онун коммуникатив кејфијјэти дүзкүнлүк, дэгиглик, ифадэлилик вэ саирэдир. Нитг мэдэнијјэти, hэр шејдэн эввэл, инсанын үмуми мэдэни инкишафынын, мэ'нэви јеткинлијинин эсас көстэричилэриндэн биридир. Јүксэк нитг мэдэнијјэти тэфэккүр мэдэнијјэти илэ сых бағлыдыр.

Дил вэ нитг

Дил бүтөвлүкдэ hэјат, тарих, халгын јашајыш тэрзи, јаддашыдыр. О, чэмијјэтин варлығы, тэшэккүлү вэ инкишафы үчүн эн мүhүм шэртдир. Дил ичтимаи тэчрүбэдэ газанылмыш

билик вә мә'луматларын топлусудур. О, халгын мә'нәви сәрвәти, һәјаты вә варлығыдыр. "Дил мүәллимин истеһсал аләти тә'лим вә тәдрис васитәси олдуғу кими, јазычынын да бәдии маһсул васитәсидир" (Н.Нәриманов). Дил халгын мә'нәви чәһәтдән бирләшмәси, фикир мүбадиләсинин гүдрәтли васитә вә силаһыдыр. Дилин бу функсијада фәалијјәт көстәрмәси, халгын өз һәјатында ондан бир силаһ кими истифадә етмәси реал вә тәбии көрүнүр. Әсас мәсәлә бу силаһдан кимин нечә истифадә етмәсидир. XV-XVI әсрләрдә јашамыш мәшһур Италија сијаси мүтәфәккири вә јазычысы Макиавеллинин сөзләри илә десәк, дил инсана өз фикрини билдирмәк үчүн јох, кизләтмәк үчүн верилмишдир. Һәгигәтән, дил сеһрли бир аләмдир, фикирләрлә долудур. Бу мә'нада дил чаја бәнзәјир, артыр, тәзәләнир, зәнкинләшир. Дил, бир тәрәфдән, өз дахили ганунлары илә тәнзимләнир, онун јени милли гәлибләри, моделләри јараныр, көһнә елементләр дилин пассив фондуна кечир. Дилдахили инкишаф кортәбии кедир вә бу һәмин дилдә данышанларын ирадәсиндән асылы олмур. Дикәр тәрәфдән, објектив аләмдә, чәмијјәтдә баш верән дәјишмәләр, инкишаф, һеч шүбһәсиз, дилә тә'сир көстәрир вә онун мүхтәлиф јарусларында дилин инстинкти дилхаричи зәрурәтдән доған ујғунлуғу таразлајыр. Дилхаричи амилләрин тә'сири илә кедән дәјишмәләрдә коллективин ролу инкар олунмаздыр. Дилин јарадычысы, ону јашадан, дәјишдирән вә инкишаф етдирән, она һәјат верән халгдыр. Дилин вәзифәси анчаг информасија вермәк вә үнсијјәт васитәси олмагла битмир. О, етик мәдәнијјәтин, етнопсихолокијанын, милли шүур вә тәфәккүрүн вачиб көстәричисидир. Милли мәдәнијјәтин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Дил милли наилијјәтдир, һәјат кими чанлыдыр, кечмишин шаһидидир. Онун ичтимаи вәзифәси коммуникативлик, ән мүһүм үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси, милли-мәдәни, номинативлик, експрессив-естетик функсијаны јеринә јетирмәсидир. Башга сөзлә, дилин ичтимаи вәзифәси инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәси, фикир мүбадиләси, експрессивлик аләти, тәфәккүрүн мадди формасы олмасыдыр. "Маһијјәтчә һәр бир дил үмумбәшәри һадисәдир. Бүтүн дилләрин тәбиәтиндә бејнәлмиләлчилик руһу јашајыр, һуманист мә'на, инсанијјәт руһу кизләнир. Дил олмасајды, бәшәријјәтин фәхри олан шифаһи вә јазылы әдәбијјат хәзинәси олмазды. Дил олмасајды, Һомер, Есхил, Сенека, Низами, Данте, Шекспир, Шиллер, Пушкин олмазды, онларын сеһркар сөз сәрвәти јаранмазды, инсан мә'нәви аләми гапалы галарды, тәбиәтин сирләринә әл апармаг мүм-

күн олмазды... Өлмәз елми вә әдәби әсәрләрин һансы дилдә јарадылдығынын, варлығын бу вә ја дикәр сирринин һансы дилдә ачылдығынын фәрги јохдур, бунлар бүтүн бәшәријјәтин шәрәфи вә шөһрәтдир" (М.Ибраһимов). Дил милләтин ән мүһүм наилијјәти, көстәричиси кими ону дашыјан һәр бир шәхсдән она гаршы гајғылы вә диггәтли олмағы тәләб едир. Ән мүһүм ичтимаи һадисә кими дил инсаны һәмишә вә һәр јердә мүшајиәт едир: онун ишиндә, истеһсалатда, дүшүнмә вә һәјәчанланмасында, севинч вә кәдәриндә вә с. Мәһз бу мә'нада дил тәбиәтинә көрә бәшәри, хидмәтинә көрә миллидир.

Дил чәмијјәтдә инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олдуғуна, чәмијјәтин бүтүн үзвләринә ејни дәрәчәдә хидмәт етдијинә көрә мөвчуддур. О, ичтимаи һадисә кими истеһсалла, инсанын бүтүн иш саһәләринин һәр чүр фәалијјәти илә бирбаша әлагәдардыр, истеһсалатдакы дәјишикликләри дәрһал вә бирбаша әкс етдирмәк иттидарына маликдир. Дил мөвчуд олдуғу бүтүн дөврләрдә аид олдуғу чәмијјәтин бүтүн үзвләринә ејни дәрәчәдә хидмәт етмиш, онларын бүтүн еһтијачларынын өдәнилмәсиндә мүһүм рол ојнамыш вә ојнамагдадыр. О, үнсијјәтин ән мүһүм васитәси кими инсанын фәалијјәтиндә әмәлә кәлән дәјишклији, јенилији әкс етдирмәзсә, онда дил өз маһијјәтини, вәзифәсини, әсас әламәтини, кејфијјәтини итирәр, ичтимаи һадисәлијиндән узаглашар, инсанлар арасында үнсијјәтә хидмәт етмәкдән чыхар вә өзүнү мәһвә, јохлуға доғру апарар.

Гәдим инсанларын јашамаг үчүн мадди не'мәтләрә олан еһтијачы онларын әмәк фәалијјәтинә тәкан вермиш, әмәк просесиндә инсан шүуру, тәфәккүрү, инкишаф етмиш вә формалашмышдыр. Әмәк просеси биркә јашајан инсанлары бир-бири илә үнсијјәт јаратмаг, фикирләрини бир-биринә чатдырмаг, бир-бириндән көмәк алмаг еһтијачы ојатмышдыр. Белә үнсијјәт еһтијачы нитг фәалијјәтинә тәкан вермиш, нитг фәалијјәти нитги, нитг исә нитг ваһидләрини сабитләшдирмиш, онун гајдалары, дилин лүғәт тәркиби, дилин ганунлары јаранмышдыр.

Дил әсрләрин мәһсулу кими узун инкишаф јолу кечмиш, дөврдән-дөврә мүәјјәнләнмиш, формалашмыш, зәнкинләшмиш, тәкмилләшмиш вә сәлисләшмишдир. Узун бир тарихи јол кечмиш дилимиз мөһкәм, сабит, дөзүмлү, јад тә'сирләрә мәрданә синә кәрмиш, фонетик, морфоложи вә семантик структуруну вә өз варлығыны горујуб сахлаја билмишдир. Дилимизин системи вә структурунун мөһкәмлији, сабитлији вә узунөмүрлүјү онун милли сәчијјәлилији, өзүнәмәхсуслугу вә бәнзәрсизлији илә бағлыдыр. Әлбәттә, бу, о демәк дејилдир ки, о дәјишмәз-

дир. Белə дүшүнмəк елми, мəнтиги вə инкишаф бахымындан сəhвдир. Тəбиəт вə чəмиjjəтдə баш верəн дəjишикликлəр, шүбhəсиз, дилə тə`сирсиз ғалмыр. Дилдəки дəjишиклик тəдричи характерлидир. Сон 100 илдə сосиал-сиjаси, игтисади-мəдəни, елми-техники тəрəгги вə идеолокиjа дилə, хүсусəн онун лексикасына күчлү тə`сир көстəрсə дə, онун системи вə структурунда көзə чарпачаг дəрəчəдə əсаслы дəjишиклик баш вермəмишдир: лексик тəркиби вə семантикасында хеjли дəjишиклик вар, сөздүзəлдичи моделлəри активлəшмиш, jени синтактик конструксиjалар jаранмышдыр.

Дил шүуру, билиjи, тəфəккүрү əкс етдирмə акты кими чыхыш едир. Ниттин дəгиглиjи тəкчə нитг-шүур jox, həм дə нитг-керчəклик мүнасибəтиндəн асылыдыр.

Дил вə шүур ичтимаи, сосиал hадисəдир. Дил вə шүур инсанларын үнсиjjəт еhтиjачындан jаранмышдыр. "Дил дə шүур кими гəдимдир, дил башга инсанлар үчүн мөвчуд олан вə jалныз бунунла да мəним өзүм үчүн дə мөвчуд олан практик реал шүурдур вə шүур кими дил дə jалныз еhтиjачдан, башга инсанларла үнсиjjəт еhтиjачындан доғур" (Маркс). "Дил дə шүур кими гəдимдир" ифадəси дил вə шүур чəмиjjəтин мөвчудлуғунун, варлығынын ики вачиб шəрти кими баша дүшүлмəлидир. Дилсиз ичтимаи шүур мə`насыздыр, ағласығмаздыр. Дил фикрин бирбаша керчəклиjидир. Керчəклиjи əкс етдирəн инсан шүуру фикри дилсиз реаллашдыра билмəз. Дилдəн аjры халис фикир jохдур. Фикирсиз дил олмадығы кими, дилсиз дə фикир jохдур. Дилдəн аjрылмыш шəкилдə фикир, идеjа jашамыр.

Шүур фəрди вə ичтимаи сəчиjjəлидир. Ичтимаи шүур дедикдə бүтөвлүкдə мүəjjəн чəмиjjəт үчүн вə jа мүəjjəн сосиал груп үчүн сəчиjjəви олан бахышлар, идеjалар нəзəрдə тутулур. Фəрди шүур олмадан ичтимаи шүур да олмаз. Фəрди шүур инсанын дүнjаjа кəлмəси вə дүнjадан көтмəси илə бағлыдыр, jə`ни о, инсан доғуланда доғулур, өлəндə дə өлүр. Фəрди шүур инсанын инкишаф сəвиjjəси, шəхси характери вə саирə кими амиллəрин тə`сири илə формалашыр. Ичтимаи шүурла фəрди шүур даим бир-бири илə гаршылыглы əлагəдардыр.

Дил вə нитг бир-бири илə əлагəдəдир вə бир-биринə гаршылыглы тə`сир көстəрир. Дил үнсиjjəтин ишарəлəр механизмидир. Үнсиjjəт ваhидлəри дил ишарəлəринин топлусу вə системидир. Нитт дил ишарəлəринин ардычыллығыдыр. Онлар бир-биринин варлығыны шəртлəндирир. Бунлар бир-бири илə диалектик вəhдəт тəшкил едир, ичтимаи-тарихи маhиjjəт дашыjыр.

Дил, дил системи вә нитг фәалијјәтинин бирлији сајәсиндә мөвчуддур. о, фәалијјәт просесиндә һәјата тәтбиг едилмирсә, чансызлашыр, өлү вәзијјәтинә дүшүр. Дил о заман өлү, чансыз кими көрүнүр ки, она әһәмијјәт верилмир, фәалијјәтсизләшир. Ону дашыјан вә јарадан халг јохдурса, ишләдилмәјәчәк, сөзсүз, бир күн арадан чыхачаг, итиб батачаг. Ү.Һачыбәјовун дедији кими: "бир милләтин варлығынын исбати-вүчуд етмәсинә сәбәб онун дилидир". Дилин тәтбиг саһәләринин кенишләнмәси, мүнтәзәм ишләдилмәси онун мүтәрәгги инкишафына тәкан верир. Әксинә, мәһдудлашдырма дурғунлуға апарыр. Она көрә дә дилин өзүнә, онун ишләдилмәсинә гајғы илә јанашылмалыдыр. Дилин јаранмасы вә јашамасы үчүн халгын олмасы әсас шәртдир. Дил инсан чәмијјәтинин варлығынын ајрылмаз әламәтидир, ичтимаи инкишафын мәһсулудур, бүтөвлүјүн компонентидир. Дилин үмумилији, универсаллығы, үнсијјәт васитәси вә фикир мүбадиләси кими чәһәтләри онун практик маһијјәтини көстәрир.

Нитг фикрин вә шүурун коммуникатив реаллашмасы, фикир исә керчәклијин әкс олунмасыдыр. Мәһз буна көрә дә фикир керчәклији ја һәгиги, ја да јалан әкс етдирә биләр. Нитг бу мүнасибәти адекват вә гејри-адекват, тамам вә јарымчыг, ачыг вә ја кизли, шүурлу вә ја шүурсуз ифадә едә биләр. Фикир нитглә ифадә олунур, нитгдә формалашыр. Нитг фикирлә јанашы, инсанын ирадәсини, естетик вәзијјәтини дә билдирир. Бир фикир мүхтәлиф формада ифадә едилә биләр. Нитгдә ишләнән сөзләр дәјишир, онларын бир гисми көһнәлир, дикәри исә јениләшир. Фикрин ифадә формасы дәјишсә дә, мәнтиги гурулушу әсаслы дәјишмир. Һамынын нитги ејни ола билмәз. Һәр бир адамын нитги башгасынын нитгиндән фәргләнир.

Нитгли тәфәккүр мәнтиги нәтичә чыхармаға, үмуми вә мүчәррәд анлајышлар јаратмаға, керчәклијин даһа дәриндән әкс олунмасына имкан верир. Бир фикри ејни вә ја мүхтәлиф нитг ваһидләри илә ифадә етмәк мүмкүн олдуғуна көрә фикрин мәзмунуну ејни вә ја мүхтәлиф сөзләрлә дәјишдирмәк олар. Инсанлар нитг васитәсилә һәм өз фикирләрини бир-биринә чатдырыр, һәм дә онларын тәфәккүрү нитгли үнсијјәт просесиндә тәшәккүл тапыр, формалашыр. Фикрин динләјичиләр тәрәфиндән дүзкүн гавранылмасы үчүн нитгин анлашыглы, ифадәли, мәзмунлу вә тә'сирли олмасы вачибдир. Нитгин ифадәлилији, мәзмунун динләјичиләрә чатмасы, нитгин чанлы, чәлбедичи олмасындан асылыдыр. Нитгин мәзмунлулуғу

керчәклијин дүзкүн вә әсаслы әкс етдирилмәси, мә`луматларын долгунлуғу, фикрин кенишлији вә мәнтигли олмасы, һиссләрин ајдын ифадә олунмасы илә тәзаһүр едир. Нитгин тә`сирлији исә нитгин, фикрин вә һиссләрин ифадә олунмасы, инсанларын бир-биринә тә`сир етмәси илә әлагәдардыр. Нитг-тәфәккүр мүнасибәти ифадәлилик, образлылыг, ујарлыг, һәрәкилик кими сөзләрин әсасында нә дурдуғуну анлмага көмәк едир.

Нитг термини Азәрбајҹан дилчилијиндә мүхтәлиф шәкилдә мә`наландырылыр. Мәсәлән, "Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти"ндә нитг термини ики мә`нада гејд едилир: 1) данышма, фикри сөзләрлә ифадә етмә габилијјәти, данышыг тәрзи, тәләффүз, 2) иҹласда, јығынҹагда, митингдә вә с-дә ҹамаата, динләјичиләрә хитабән ифадә олунан сөз, нитг сөјләмәк, чыхыш етмәк. М.Адилов, З.Вердијева, вә Ф.Ағајеванын һазырладыглары "Изаһлы дилчилик терминләри" лүғәтиндә нитг термини даһа мәгсәдә ујғун мә`наландырылыр:

1) мүәјјән коллективин дикәр үзвләри илә гаршылыглы әлагә сахламаг мәгсәди илә дилдән истифадә едән шәхсин фәалијјәти, 2)данышыг информасијасы, чағырыш-мүраҹиәт, динләјичини тәһрик етмә вә с.-нин ифадәси үчүн дилин мүхтәлиф васитәләринин ишләдилмәси, сәсли нитг, шифаһи нитг, 3) коммуникасија мәгсәдиндән вә шәраитиндән асылы олараг дил үнсијјәтинин нөвләри рәсми нитг, сәһнә нитти, данышыг нитти.

Дил нитгдә објектив иҹтимаи һадисә кими мөвҹуддур. Нитг дилин әмәли фәалијјәт формасы, фикрин бирбаша керчәклијидир. Нитг фәрди дил фәалијјәтидир, коллективин дили нитгдә өз конкрет тәтбигини, һәјата кечмәсини алыр. Дилин нитгә мүнасибәти үмуминин ајрыҹаја мүнасибәти демәкдир. Үмуми анҹаг ајрыҹа васитәсилә мөвҹуддур. Һәр ајрыҹа үмумидир, һәр үмуми ајрыҹадыр. Һәр үмуми бүтүн ајры-ајры әшјалары анҹаг тәхминән әһатә едир. Һәр ајрыҹа үмумә там дахил олмур. Үмуми анҹаг ајрыҹа васитәсилә мөвҹуддур дедикдә инсанлар арасында үнсијјәт васитәси кими дилин анҹаг һәмин адамларын ниттиндә практик олараг јашамасы баша дүшүлүр. Дил өз реал мөвҹудлуғуну анҹаг ајры-ајры адамларын нитгиндә тапыр."Һәр ајрыҹа үмумә там дахил олмур" дедикдә исә һәр фәрдин нигинин өз хүсусијјәти, ајры-ајры сәсләри тәләффүз етмәси дәрк едилир. Бунлар башгаларынын нитгләриндә мүшаһидә олунмур, ҹәмијјәтин нормасы илә мүдафиә олунмур. Она көрә дә ајры-ајры шәхсин ниттиндә нә варса, ону коллективин дилинә аид етмәк олмаз. Демәли, дили фәрдләрин нитгинин механики ҹәми сајмаг олмаз, чүнки белә баша дүшмә објекти

реаллыг олан коллективин дилини инкар етмәјә апарыр. Әкәр биз коллективә дахил олан һәр фәрдин ниттини һәртәрәфли өјрәнсәк, онда биздә коллективин дили һаггында там тәсәввүрүмүз олмазды. Чүнки һәр үмуми ајры-ајры әшјалары анчаг тәхмини әһатә едир. Азәрбајчан дили нә исә үмуми олмајан, ајры-ајры шәхсләрин дүзкүн олмајан фәрди тәләффүзүнү әһатә едә билмәз. "Һәр ајрыча үмумидир" дедикдә ниттин фәрди хүсусијјәтләрини ону дилдән фәргләндирмәси кими анламаг лазымдыр.

Фәрдин нитти коллектив дилинин бирбаша тә`сири алтында формалашыр, лакин фәрдин нитгиндә актив башланғыч вар. Бу, әввәла, фәрди дилдән әтрафындакыларын һамысыны јох, анчаг өз тәчрүбәси үчүн лазым оланлары мәнимсәјир, икинчиси, фәрдин нитгиндә актив башланғыч о заман мејдана кәлир ки, о, башгаларынын тез-тез истифадә етдикләри ајры-ајры сөзләрә, ифадәләрә, конструксијалара өз фикрини һәвәслә билдирир, үчүнчүсү, һәр фәрд өз нитгиндә јени-јени сөзләрин јарадычысы кими көстәрир.

Ајры-ајры шәхсләрин ниттә, дилә мүнасибәти мүсбәт вә ја мәнфи тә`сир көстәрә биләр. Лакин Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев, М.С.Ордубади, Ч.Чаббарлы, С.Вургун кими көркәмли сөз усталарынын әсәрләри Азәрбајчан әдәби дилинә мүсбәт тә`сир көстәрмишдир, дилимизин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирмишдир.

Дил вә нитг арасында әлагә објектив зәрурәт кими мөвчуддур, чүнки дил өз варлыгыны нитгдә, нитг исә өз мәнбәјини дилдә тапыр. Нитг просеси олмаса, дил, дил олмаса, нитг просеси тәзаһүр едә билмәз. Нитг фәрди характер дашыдығы үчүн дили бүтөвлүкдә тәшкил етмир, онун лексикасыны, грамматик формаларыны өзүндә әһатә едә билмәз. Нитг һадисәси дилин тәкамүлү үчүн шәраит јарадыр. Дилин лүғәт тәркибиндә вә грамматик гурулушунда баш верән дәјишикликләр анчаг нитгдә мејдана кәлир вә сабитләшир. Нитгдә баш верән дәјишикликләр дилдәки көһнә ганунаујғунлуглары дағыдыр вә һәмин дәјишикликләр дилә кечир. Дилдә неолокизм вә архаизмләр бу јолла мејдана чыхыр. Бир сөзлә, нитг дилин инкишаф мәнбәји, дил исә нитгин мәһсулудур. Дил инкишафын мәһсулу, нитг инкишафын мәнбәјидир. Нитгсиз дил мүмкүн олан һадисә дејилдир.

Нитг дилин динамик һиссәсидир. Данышан шәхс дилин дахили ганунлары әсасында јаранан бу вә ја дикәр формадан мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә едир. Дилин һазыр моделләриндән мәгсәдә ујғун истифадә исә данышанын дүнјакөрүшүн-

дән, онун савад дәрәчәсиндән, дилә шүурлу мүнасибәтиндән асылыдыр.

Нитг дилин тәзаһүр формасыдыр. Нитгин базасы дилдир. Дил васитә вә имканлары нитгин јаранмасында һәлледичи рол ојнајыр. Нитг просесиндә ишләдилән дил ваһидләри әлавә мә'на вә мә'на чалары кәсб едә билир. Нитг просесиндә ешитмә там тә'мин олнумалыдыр. Гулағы ағыр ешидәнләр нитг просесини гаврамагда чәтинлик чәкирләр. Дәркетмә нитт просесинин нәтичәси кими өзүнү көстәрир.

Дил вә нитт анлајышларынын гаршылыглы әлагәсини вә гаршылыглы тә'сирини илк дәфә нәзәрә чарпдыран, онлары бир-биринә кәскин шәкилдә гаршы гојан Ф.де Сөссүрдүр. О јазыр: "Шүбһәсиз ки, бу һәр ики предмет өз араларында сыхы шәкилдә әлагәдардыр вә гаршылыглы сурәтдә бир-бирини нәзәрдә тутур: нитгин ајдын олмасы вә ишләдилмәси үчүн дилин варлығы зәруридир; өз нөвбәсиндә нитг дә дилин мејдана чыхмасы үчүн лазымдыр; тарихән нитг факты дилдән әввәл олмушдур". Сөссүр бунунла әлагәдар ики јох, үч термин ишләтмишдир: дил, нитт вә нитг фәалиј̈јәти.

Онун фикринчә, дил данышанын фәалиј̈јәти дејил. Дил данышанын пассив гејдә алдығы һазыр мәһсулдур. Әксинә, нитг ирадә вә ағлын фәрди актыдыр. Бу акты фәргләндирмәк лазымдыр: 1. Данышанын өз фикрини ифадә етмәк мәгсәди илә дил кодундан истифадә етмәк комбинасијасы, 2. Психофизики механизм. Бу комбинасија ону објективләшдирмәјә имкан верир. Сөссүр дилә чәмиј̈јәтин вә фәрдин үнсиј̈јәт васитәси кими бахыр. О, нитги зиддиј̈јәтли сәчиј̈јәләндирир. Сөссүр ирадә вә ағлын фәрди акты кими мүәј̈јәнләшдирәркән нитг просесини нәзәрдә тутмушдур. Лакин дил ваһидләринин комбинасијасы елә өзү нитгдир. Нитг просеси әсәр вә мәтнләрин нәтичәсидир. Лакин һәмин комбинасијанын објективләшдирмәнин өзү психофизики механизмдир. Онун фикринчә, нитг просесиндә ики гүтб өзүнү көстәрир: дил вә нитг. Дил грамматик систем вә лүғәт тәркибиндән, јә'ни дил ваһидләриндән ибарәтдир. Бунларсыз нитгин фәалиј̈јәти јохдур. О, дил вә нитги әлагәләндирән "нитг фәалиј̈јәти" терминини ирәли сүрмүшдүр. Дил вә дил габилиј̈јәти терминләрини фәргләндирмиш, онлары ичтимаи вә фәрди категоријалар кими гијмәтләндирмишдир. Сөссүр дили һәм нитг аләти, һәм дә нитгин мәһсулу сајыр. Нитг фәалиј̈јәтдә, ишдә олан дилдир. Бунунла белә, Сөссүр дил вә нитгин бир-бириндән тамамилә фәргли категоријалар олдуғуну да көстәрир. о бу категоријалары бир елмин предмети һесаб етмә-

јин мүмкүн олмадығыны демишдир. Чүнки нитг фәалијјәти бүтөвлүкдә дәрк едилмәздир. Буна көрә бу јолдан бирини сечмәк лазымдыр. Ејни вахтда бу ики јолла кетмәк мүмкүн дејилдир. Бу јолларын һәр бири илә ајрыча кедилмәлидир. Нитг дил гајдалары, материаллары әсасында гурулур, онун ганунларына табедир. Нитг дил ишарәләринин ардычыллығы вә верилән информасијанын тәбиәтинә ујғунлугудур. Дил ваһидләри нитгдә "мүстәсна имтијаз" алыр. Онлар нитгдә сечилир, тәкрарланыр, јерләри дәјишдирилир, бирләшдирилир. Сөзсүз, нитг кенишләндикчә ејни сөзләр вә онун формалары, синтактик конструксијалар, шаблон интонасијалар истәр-истәмәз тәкрарланыр. Дил ишарәләри нитгин ихтијарына кечәндә семантик дәјишмә баш верир, јығчамлыг әлдә едилир.

Дил-нитг гүтбләриндә нитг фәалијјәтинин мәһсулу дурур". "Дил практик реал шүурдур" (К.Маркс). Бу, онун сөзләр, грамматик гурулуш, грамматик формалар васитәсилә реаллашмасы, һәјата кечмәси, ифадә олунмасыдыр. Дил системдир, нитгдә ишләдилән дил үнсүрләри дә систем тәшкил едир. Лакин дил вә нитг системләри арасында фәрг вар. Дил системи мүвафиг гајдаларын вә ваһидләрин мүрәккәб гаршылыглы әлагәләриндән ибарәтдир. Дил гајдалары дил ваһидләри арасында мөвчуд олан потенсиал әлагәләрин чәмидир.

Дил орижинал семасиоложи систем кими инсан коллективи үзвләринин ән әсас вә ән вачиб үнсијјәт васитәсидир. Һәмин систем һәм дә тәфәккүрүн инкишаф васитәсидир. О, инсанлара нәсилдән-нәслә мәдәни-тарихи ән'әнә кими верилир. Дилин фәалијјәти, јә'ни икинчи сигнал системи бирбаша инсан бејнинин фәалијјәти илә бағлыдыр. Дил үмумиләшмиш формада инсанын һәјат тәчрүбәсиндә тәмсил олунур, онун дәрк едилмә фәалијјәтинин вә тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Бу просесдә үмумиләшмә сөзә дә аиддир, бирбаша инсаны әһатә едән аләмә јөнәлдилир. Мәһз сөз дә инсанын әмәк вә сосиал фәалијјәтиндә дүшүнүлүр вә мөһкәмләнир. Сөз нитгин тәркибиндә ајрыча ваһид кими һисс олунур. Чүнки о өзүнү мәдәни-тарихи формалашмыш һадисә кими көстәрир. Һәр конкрет дилдә сөз өзүнә аз вә ја чох мәфһум материалыны дахил едир. Инсан мадди аләми бејниндә ин'икас етдирмә нәтичәсиндә алынманы билдирир. Һәмин нитг коллективин һәјатнын спесифик игтисади, мәдәни, сосиал вә һәтта тәбии хүсусијјәтләриндән асылы олур. Сөзүн формалашмасы просесиндә инсанын тәхәјјүлү фәал иштирак едир. Чүнки ағлын әшјаја ајрыча јанашмасы, онун мәфһумуну көстәрмәси садәчә бирбаша чансыз күзкү кими јох,

һәјатда мүрәккәб, икигат доланбач шәкилли көчәри фантазија-дыр. Сөзә хүсуси диггәт јетирилмәлидир, әввәла, нитгин лексик бөлүнмәси илә үч әсас аспектини фәргләндирмәк, икинчиси, нитг актында мүхтәлиф дил ваһидләринин гаршылыглы мүрәккәб әлагәси нәзәрә алынмалы, нитг лексик ајрылма аспектинин биринчи акустик, икинчи психоложи, үчүнчү лексиколожи меʼјары мүәјјәнләшмәлидир. Ниттин лексик чәһәтдән ајрылмасы дил вә ја ниттин диалектик бирлијинә, дилин шифаһи вә јазылы формаларына, дил ваһидләринин мәзмун вә ифадәлилијинә әсасланыр.

Нитг дилин мөвчудлут формасыдыр. Нитг инсанлар арасында дил васитәсилә үнсијјәт јарадыр. О, дилдә өз конкрет вә практик ифадәсини ајры-ајры фәрди дил материалларындан истифадә етдији заман тапыр. Нитг үнсијјәт просесиндә дилин тәтбиг едилмәсидир. Нитг бир адам тәрәфиндән тәләффүз олунур вә башгасы тәрәфиндән динләнилир, дәрк едилир. Нитг сосиал ситуасија илә әлагәдар дәјишир. Нитг просесиндә һәр кәс өзү истәдији кими данышыр, јазыр. Бир сөзлә, һәр кәс данышыг заманы өз мәтнини јарадыр. Нитгин функсијасы үнсијјәт јаратмаг, информасија вермәк, фикир мүбадиләсинә хидмәт етмәкдир. Нитг дил васитәсилә үнсијјәт просесидир. Нитгсиз дил јохдур. О, дилин билаваситә керчәклијидир.

Нитг анчаг дилчилик јох, һәм дә психоложи, естетик вә педогожи һадисәдир. Инсанлар өз нитгләринин мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини тәчрүбәләриндә сынагдан кечирмишләр. Она көрә дә онлар нитгләриндә көзәл, ајдын, әлверишли, гәлбә тохунмајан сөзләр ишләтмәјә үстүнлүк вермишләр.

Көркәмли Азәрбајчан әдибләринин әсәрләриндә нитг вә дил мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Мәсәлән, Нәсиминин шеʼрләриндә нитг вә дил сөзләринә тез-тез раст кәлинир. Нитг сөзүнү Нәсими данышыг дилинин реаллашмыш шәкли мәʼнада ишләтмишдир: "Ол нитги-рәббани мәнәм ким, дилдә мәзкур (дејилмиш) олмушам; Сәнин нитгиндә олду зиндә әшја. Дәми-Иса кими ниттин дирилдир чансыз әшјаны; Нитг исә сөвтәм, әзәлдән та әбәд һәм гүввәтәм" мисраларында нитг инсанын чох гәдим, әзәли вә әбәди гүввәси кими тәсәввүр едилир.

Нәсими инсан ниттинин тәʼсир күчүнә бөјүк инам бәсләјәрәк ниттә чансыз әшјаны дирилдән бир амил кими бахыр. Онун фикринчә, данышыг дирилик, чанландырма, јашатма хассәсинә маликдир. Нәсимидә дил әсас данышыг үзвү, үнсијјәт васитәси, һәр чүр анлашма, фикрин вә дујгуларын дашыјычысы мәʼнасындадыр. Нәсими "Сөз" рәдифли шеʼринин әдәби-фәлсәфи

мәзмунунда сөзү белә дәјәрләндирир: Сөз чан, һәјат әламәти вә үлвидир, онун јери уча көјләрдир. Чаһанын өзүнү сөз јаратмышдыр. Сөз көјүн доггуз гатына, дөрд үнсүрә бәрабәрдир, бүтүн ағыл, јер-көј, ләвһә вә гәләм дә сөздүр. Фүзули сөзү, нитг габилијјәтинин инсана верилән мисилсиз не'мәт сајыр. О, "Әнисүл-гәлб" әсәриндә јазыр: инсаны онун дили илә фәргләндирирләр. "Һејван та данышмаса, она инсан демәзләр" мисрасындан там ајдынлыг һасил олур ки, дил инсаны бүтүн чанлылардан фәргләндирән мүһүм ичтимаи амилдир.

Нитглә тәфәккүр арасында сых әлагә көрән, нитги инсанын шүурлу фәалијјәтинин нәтичәси билән Фүзули дилин ичтимаи маһијјәти барәдәки фикрини белә ачыглајыр: "Еjләсән тутијә тә'лим әдаји-кәлимат, нитги инсан олур, амма өзү инсан олмаз" мисрасындан ајдын олур ки, шаир инсан нитгинә шүурлу, мәгсәдәујғун бир фәалијјәт кими бахыр.

Дил вә нитг мәфһумлары бир-бири илә гаршылыглы әлагәдар олса да, онлары ејниләшдирмәк олмаз. Дил күндәлик һәјатда әсас објектив һадисә кими өзүнү көстәрир. Биз, һәр шејдән әввәл, данышырыг (һәмсөһбәтә мүрачиәтлә учадан данышырыг, фикирләшәндә өз-өзүмүзә мүрачиәт едирик), ешидирик вә өзкә нитгини анлајырыг, һамысыны јазырыг вә охујуруг. Һәр бир шәхс тәчрүбәсиндән јахшы билир ки, нитг чидди дәјишә биләр. Инсан буну бүтүн һәјаты боју көрүр. Бизим нитгимиз һәвәслә бағлыдыр. Һәвәс оланда нитгимиз ајдын вә тәмтәраглы олур. Һәвәссиз нитг исә сөнүк олур. Нитг инсанын емосионал вәзијјәтини әкс етдирир, нитг сосиал ситуасијадан асылыдыр. Нитг дил ваһидләринин фәаллашмасынын мәһсулудур. Орта вә али мәктәбләрдә xаричи дил тәдрис олунур. Мәктәб практикасынын тәчрүбәсиндән билирик ки, тәдрис просесиндә дил структуру һаггында мә'луматымыз онун гајдаларыны, кениш лексик еһтијаты барәдә хәбәримиз вар, лакин садә бир фикри ифадә едә билмирик, чүмлә гурмаг бачарығына јијәләнә билмәмишик, чүнки практик нитг фәалијјәтинә фикир верилмир, чүмлә гурмағы өјрәтмәмишләр. Она көрә дә xаричи дилин тәдрисиндә нитгин практик чәһәтинә үстүнлүк верилмәлидир. Бурада, әлбәттә, ашағыдан башаламаг вә садәдән мүрәккәбә доғру кетмәк лазымдыр.

Дил вә нитг бир-бири илә диалектик вәһдәтдә олса да, бир-бирини тамамласа да, онлар арасында мүәјјән фәргләр мөвчуддур. Онлар бир-бириндән фәргли олан ики мүхтәлиф һадисә тә'сири бағышлајыр: 1. Дил һәчмчә нитгдән кенишдир, 2. Дил үмумхалг, нитг фәрди сәчијјә дашыјыр. 3. Дил үнсијјәт

васитәси, нитг үнсијјәт просесидир, 4. Нитг инсан фикринин ифадәчисидир, тәфәккүрү формалашдырыр, 5. Дилин әсас маһијјәти үнсијјәт васитәси олмасыдыр, нитгин әсас чәһәти мәзмунлулут, ајдынлыг, мә'налылыг, тә'сирлилик вә дәгигликдир, 6.Дил нитгин силаһы вә мәһсулудур, коллективин бәһрәсидир, мә'на илә акустик образы бирләшдирән ишарәләр системидир, нитг истәјин вә фәрдләрин үнсијјәт васитәси кими дилин һәр дәфә јенидән ишләдилмәсидир, 7. Дил ичтимаи-тарихи тәчрүбәнин мөвчудлулуту, сахланмасы вә верилмәсидир, нитгә адландырмаг, үмумиләшдирмәк вә коммуникатив функсионаллыг кими әламәтләр хасдыр, 8. Дил ичтимаи, үмуми, нитг исә фәрди һадисәдир. Нитг дил васитәсилә фәрдин өз фикрини ифадә етмә, анлама вә гаврама актыдыр, һәр шәхсин өз данышыг манерасы вар, 9. Дил имкана, ниткерчәклијә ујғун кәлир, 10. Дил үмуми, нитг психи вә хүсуси һадисәдир, 11. Дил сабит, нитг динамикидир, 12. Дил дилчилијин, нитг психолокијанын тәдгигат објектидир.

Дил васитәләринин, нитг вә коммуникатив вәрдиш вә бачарығынын өјрәдилмәси тәдрис просесиндә ајры-ајрылыгда јох, биркә һәјата кечирилмәлидир. Мәсәлән, V-VIII синифләрдә нитгин әлагәли инкишафына әсас фикир верилмәли, IX-XI синифләрдә исә дил һадисәләринин үмумиләшдирилмәсинә вә системләшдирилмәсинә, дил һаггында билијин үмумиләшдирилмәсинә әсасланмаг олар.

Нитгин милли сәчијјәлилији

Нитг милли сәчијјәлидир, милләтин ајрылмаз әламәтидир. Дил үмумилији психоложи характерлә, мадди јашајыш тәрзи вә мәдәнијјәтлә мүәјјән едилир. Буна көрә дә милли норма бүтүн бу һадисәләрлә әлагәдар тәсвир олунмалыдыр. Норманын сәвијјәси дахили вә харичи тутушдурма јолу илә мүәјјәнләшир. Үслуби тәсвирә ујғун олараг норманын сәвијјәсини ики јерә ајырмаг олар: 1. Милли норманын харичи тәсвири, 2. Милли норманын дахили тәсвири. Милли норманын харичи тәсвириндә Азәрбајҹан дилинин нормасы башга дилләрин нормалары илә мүгајисә едилир. Милли норманын дахили тәсвириндә данышанын сосиал вәзијјәтинә ишарә едән сосиал, мә'лумат верән мүнасибәт вә емосионал информасија нәзәрдә тутулур. Дилдә милли фәрг ән ајыг-сајыг мүшаһидәчиләрдә вә мә'нәви характери исә јазычыларда өз әксини тапыр. М.В.Ломоносов дилләрин мүхтәлифлији барәдә јазыр: "Рома импера-

тору V Карл демишдир ки, испан дили Аллаһла, алман дили дүшмәнлә, франсыз дили достларла, италјан дили гадын чинси илә, рус дили исә онимләрлә (онларла) данышмаг үчүн јаранмышдыр".

Бурада, һәгигәтән, заһири образлылыг, дилләр арасында јахынлыг вә охшарлыг, халгларын характери һаггында дәринкизли бир фикир јашајыр. Дил милләтин тәбиәтинин ачарыдыр.

Азәрбајчан дили вә нитгиндә күчлү вә поетик Азәрбајчан халгы ифадә олунур. Һәгигәтән, дилимиз мусигили вә поетикдир. Ломоносовун мүхтәлиф дилләрин характеринә ујгун мүәјјәнләшдирдији мүрачиәт формаларынын синтезини Азәрбајчан дилинә тәтбиг етмәк олар. Азәрбајчан дили Аллаһ, дүшмән, дост вә гадынла данышыг дилидир. Она көрә дә Азәрбајчан нитти даһа милли сәчијјәлидир.

П.А.Вјаземски (Пушкинин мүасири) јазыр: "Франсыз түндмәчаз сөзләр васитәсилә зарафат едир вә онларын сөзләри угурлу сечилмә илә, русларынкы исә бир-биринә зидд анлајышларын дүзкүн верилмәси илә фәргләнир. Франсыз зарафаты гулаг, русларынкы исә көз үчүндүр. Демәк олар ки, истәнилән рус зарафатыны карикатурада әкс етдирмәк мүмкүндүр. Бизим зарафатлар сималыдыр"...

Сонра гејд едир ки, Пушкин даһа мүдрикдир. Онда һәр халга хас олан фикирләрин вә һисс етмәнин образы, адәти, инамы вә вәрдишләринин гаранлыг тәрәфләри вар. Тәкраролунмаз милли руһа марагла әлагәдар романтикләр бураја јени нәфәс кәтирмишләр. Бу барәдә франсыз И.Тен франсыз ајдынлыгыны алман чәфәнкијјаты илә тутушдурур.

Тәдгигатчылар мүхтәлиф милли әдәбијјатларын манерасында, милли характерләриндә охшарлыг вә дилдә мүәјјән аналокија ахтарырлар. Буну Ш.Баллын мүшаһидәси илә мугајисә етмәк олар: "Дилләр арасындакы фәрг милли характерләрдәки фәргә бәнзәјир. Франсыз дили садәлији севирсә, алман дили дәгигләшдирмәјә мејллидир. Биринин мәгсәди бирбаша, икинчиси һәр јердә "И"нин үстүндә нөгтә гојур". Ш.Балли јазыр ки, бу ики термини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. О бунлары беләизаһ едир: "Ајдынлыг антитезаја әсасланыр, дихотомијанын көмәји илә һәрәкәт едир. Бу принсип ајдынлыг вә дәгигликдән фәргли олараг дәринләшмә јох, тәснифдир. Ајдынлыгдан фәргли олараг дәгиглик әшјанын дахилинә диггәт јетирмәјә чалышмагдыр. О, һарада мөһкәмләнәрсә, ора кирмәк вачибдир, рисклә азмаг олар".

Милли хүсусиjjәт инсан вә тәбиәтин харичи тәсвириндә даhа ајдын мејдана чыхыр: портрет вә мәнзәрәдә, рәссамлыг вә әдәбиjjатда. Авропалылар көзәл портретдә үзә, хүсусән көзә, әлә (мәсәлән, Рембрандт) даhа чох диггәт јетирирләр, лакин вәзиjjәт чох јекнәсәкдир. Јапон портретләриндә, әксинә, демәк олар ки, үз фәргләндирилмир, амма дарамаја, персонажларын сосиал вәзиjjәтини сәчиjjәләндирмәjә көмәк едән мә'нәвиjjатын (руhун) вәзиjjәтини верән позаја бүтүн диггәтләрини јөнәлтмәjә чалышырлар.

XIX әсрин көркәмли дилчиси алман В.Һумболдт дилин дахили формасы hаггында тә'лим јаратмышдыр. Һәр халг оризинал вә тәкраролунмаздыр. Онун фикринчә, дил халгын заhири мејдана кәлмәсидир, онун руhу дилдир.

М.В.Ломоносов гејд едир ки, рус дили испан дилинин әзәмәтини, франсыз дилинин ојнаглыгыны, алман дилинин мөhкәмлиjини, италјан дилинин зәрифлиjини, јунан вә латын дилләринин зәнкинлиjини, јығчамлыгыны санки өзүндә бирләшдирир.

Бу сөзләрин заhири образлыгында дил васитәләри вә халгын характери hаггында дәрин фикир кизләнир. С.Вурғун јарадычылыгында Азәрбајчан тәбиәти вә халгы күчлү ифадә олунур.

Азәрбајчан дили елә инчә вә көзәл дилдир ки, ону нә түрк дилләри илә, нә дә Авропа дилләри илә мүгајисә етмәк олар. Чүнки о, испан дилинин әзәмәтини, франсыз дилинин ојнаглыгыны, алман дилинин мөhкәмлиjини, италјан дилинин зәрифлиjини, јунан вә латын дилләринин зәнкинлиjини вә јығчамлыгыны, әрәб дилинин елмилиjини, фарс дилинин ше'риjјәтини өзүндә бирләшдирән мусигили дилдир. Башга сөзлә, Азәрбајчан дили гејд едилән дилләрин hәр биринә хас олан хүсусиjjәтләри өзүндә јашадыр.

Ниттин нөвләри

Нитг дилин мөвчудлуг формасыдыр. Нитг фәалиjjәтинин әсас нөвләри динләмә, данышма, оху, jазы, онларын гаршылыглы әлагәси вә спесифик хүсусиjjәтләри илә әлагәдардыр. Ниттин jазылы вә шифаһи, үмуми вә фәрди, актив вә пассив, моноложи вә диаложи, заһири вә дахили нөвләр даһа чох диггәти чәлб едир.

Шифаһи вә jазылы нитг. Ниттин шифаһи вә jазылы нөвләри арасында әлагә вә бағлылыг вар. Шифаһи вә jазылы нитгин формалашмасында вә коммуникатив функсиjа дашымасында физиоложи амилләрлә jанашы, көрмә, ешитмә кими һисс үзвләри иштирак едир. Ниттин мәдәни сәвиjjәсинин мүәjjәнләшмәсиндә һәмин үзвләрин мүһүм ролу вар. Шифаһи вә jазылы нитг арасында гаршылыглы әлагә илә jанашы, фәргләр дә мөвчуддур. Белә ки, шифаһи нитгин төрәмә просеси өз-өзүнә әмәлә кәлән ахындан, данышан сөһбәт заманы данышыг үзвләринин фәалиjjәтиндән хәбәрсиздир. Jазылы ниттдә исә данышан өз һәрәкәтинә, фәалиjjәтинә там нәзарәт едир. Шифаһи ниттдә дил, jазылы нигдә`әл вә көз фәалдыр. Көз әлин һәрәкәтини дүзкүн истигамәтләндирир. Шифаһи нитг ешитмә, динләмә, гаврајыш үчүн нәзәрдә тутулан сәсли, тәләффүз едилән ниттдир. Данышан адамлар нитг заманы бирбаша бир-биринин үзүнү вә бәдәнинин һәрәкәтини көрүр, сәсинин аһәнкини дуjур, ниттин мәзмунуну анлаjыр. Бу ниттдә мәгсәд данышанын динләjичинин анлаjачағы шәкилдә өз фикрини ифадә етмәсидир. Шифаһи нитг интонасиjа, мимика, жестләрлә тә`мин олунур. Бу ниттдә интонасиjанын ролу бөjүкдүр. Ниттин авазы, ниттдә вурғу, фасилә, дурғу, ниттин тезлиjи интонасиjанын тәркиб һиссәләридир.

Шифаһи ниттин әсас хүсусиjjәтләри ашағыдакылардыр: 1) шифаһи нитг данышылыр вә ешидилир, 2) шифаһи нитг лексикасында һамыjа аjдын, үмумишләк сөзләрә даһа чох jер верилир, 3) шифаһи ниттдә чүмләләр, әсасән, гыса вә садә олур, 4) шифаһи ниттдә данышыг дилинин хүсусиjjәтләри мүһафизә олунур. Бурада jарымчыг чүмләләрдән, гыса репликалардан истифадә едилир, 5) шифаһи ниттдә интонасиjа, фасилә, вургу вә с. васитәләрдән истифадә олунур, 6) мимика, жест вә башга һәрәкәтләр өзүнү көстәрир, 7) шифаһи ниттин ахыны сүр`әтли олур. Ади һалда инсан бир дәгигәдә 80-100 сөз тәләффүз едир. Лакин бә'зиләри исә бир дәгигәдә 120-дән артыг сөз тәләффүз едир.

Јазылы нитгдә орфографија вә грамматика нормаларына дүзкүн әмәл едилмәсинә, дургу ишарәләринин дүзкүн ишләдилмәсинә хүсуси диггәт јетирилир. Бурада дил васитәләринин сечилмәсинә, чүмләләрин бүтөвлүјүнә, нитг парчаларындакы мәнтиги ардычыллыға, мәнтиги әлагә вә формаларына фикир верилир. Јазылы нитгин дәрк едилмәсиндә дурғу ишарәләри мүһүм рол ојнајыр. "Дургу ишарәләри јазылапы охумаг үчүн мусиги нотлары тә'сири бағышлајыр" (А.П.Чехов).

Јазылы нитгин хүсусијјәтләри бунлардыр: 1) бу нитг јазылыр вә охунур, 2) јазылы нитгдә елми, техники, сијаси вә башга терминләр чох ишләдилир, 3) јазылы нитг әдәби дилин әсасында формалашыб инкишаф едир, 4) јазылы нитгдә интонасија, фасилә, вурғу вә с. шифаһи нитг үнсүрләрини әкс етдирән дурғу ишарәләриндән истифадә едилир, 5) јазылы нитгдә мимика вә жестләр әсас рол ојнамыр, 6) јазылы нитг һәр һансы мә'луматын, фикирләрин нәсилдән-нәслә кечмәсиндә әсас рол ојнајыр.

Монoложи вә диаложи нитг. Һәр бир нитгин шифаһи вә јазылы формалары данышыг сәси формасында мөвчуддур. Моноложи нитг сон дәрәчә фәал, сәрбәст вә мүтәшәккил нитг нөвүдүр. Моноложи нитгин өзүнү ики формада көстәрир: шифаһи вә јазылы. Моноложи нитги јазылы формасы һәчминә көрә кениш, шифаһи моноложи нитг исә гыса, јығчам вә конкрет олур. "Бүтүн нитг нөвләри үчүн үмуми чәһәтләр сөзләрин учадан вә ја үрәкдән дејилмәсидир. Сәсли нитг, үмумијјәтлә, нитгин әсас хассәсидир вә бу хассә нитгин бүтүн нөвләриндә, еләчә дә просесләрдә (динләмә, данышма, охума, јазма) тәзаһүр едир" (Н.И.Жинкин). Нитг үчүн моноложи вә диаложи формалар даһа сәчијјәвидир. Монолог (латынча моно-бир, логос-нитг) һәр бир шәхсин нитги), диалог јунанча диа-ики, логос-нитг) ики вә даһа артыг шәхс арасында олан сөһбәт демәкдир.

Монолог данышанын өз-өзүнә мүрачиәтлә сөјләдији нитгдир. Моноложи нитг һәр һансы мүәјјән бир идеја, фикир, мәсәлә, мә'лумат, информасија, хатирә вә с-нин бир нәфәрин ардычыл, рабитәли, кениш вә ја гыса нитги кими өзүнү көстәрмәсидир. Бу нитгдә фасилә, сүр'әт, аһәнк, тон хүсуси рол ојнајыр. бураја мүһазирә, мә'рузә, мә'лумат, чыхыш, мәктуб, мәгалә вә с. дахилдир. Моноложи нитг мүхтәлиф мәгсәдли вә мәзмунлудур: өјрәтмә, инандырма, мә'лумат вермә, мүхтәлиф тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри һаггында дахили фикир, һисс вә һәјәчанлары ифадәетмә, мәзмунлулуг вә с. монолог даһа мүрәккәб формадыр. О, ифадәләрин үмуми коллектив системи

дејилдир. Монолог фәрди дүзүлүшүн мәһсулудур. Онда һәми шә, бир тәрәфдән, ән`әнәнин елементләри вар, о бири тәрәф дән, даһа ајдын фәрдин тә`сири илә һәјата кечир.

Монолог, илк нөвбәдә, дахили стимулла әлагәдардыр чүнки данышан ифадә едәчәји фикрин һәчм вә характерин мүәјјәнләшдирир, мүәјјән фәрдә вә аудиторијаја мүрачиәт ет мәк формасы вә дил материалы сечир, кимә мүрачиәт едәчәји ни вә онларын сәвијјәсини, һабелә данышығынын динләјичилә рә нечә тә`сир едәчәјини тәсәввүрүндә чанландырыр. "Моноло өз маһијјәти илә үмуми дилин ән дәгиг формасыдыр. Моноло гун бир тәрәфи һәмишә ән`әнәви елементләрдән ибарәт олур дикәр тәрәфи исә фәрдин даһа ајдын тә`сири илә һәјата кечи рилир" (Л.В.Шерба).

Һәр адам монoложи нитгә габил дејилдир, адамларын ч ху рабитәли данышмағы бачармыр. Моноложи нитг данышан дан јүксәк нитг мәдәнијјәти тәләб едир. "Чох аз адам монолож нитгә габилдир, адамларын чоху рабитәли данышмағы бача мыр. Бүтүн бунлары һәр күн мүшаһидә етмәк олар, лакин б һал чох вахт инсан шүуруна чатмыр" (Л.В.Шерба).

Моноложи нитгин өјрәнилмәсиндә мәтнин нәгл едилмә әсас шәртдир. Бу, биликләрин мөһкәмләндирилмәси мәрһәл сидир. Мәтнин охунмасы вә мәтн үзрә суал-чавабын апарылма сы мәтнин мәзмунча мәнимсәнилмәси вә нәгл едилмәсинин с мәрһәләсидир. Сөзләрин мәтндән тәчрид олунмуш шәкил јох, әлагәли өјрәнилмәси узун мүддәт јадда сахлама үчүн әс верир.

Монолог нитги үслубун гурулмасынын хүсуси формас дыр. Ичтимаи-һамарланмыш семантик вә синтагматик форм ларын кәнара чыхмасына тәкан верир. Моноложи нитгин нө ләри мүхтәлифдир. Драм структурунда моноложи нитгин нөвү вар: техники, драматик вә лирик. Мәишәт данышығын моноложи нитгин дөрд нөвү вар: инандырма, лирик, драмат вә мә`лумат. Моноложи нитгин Азәрбајчан дилиндә ашағыдак нөвләри вар: 1)нәглетмә монологу, 2)тәсвири монолог, 3)мә`л матверичи монолог, 4)дахили монолог, 5)лирик монолог, 6)др матик монолог, 7)инандырма монологу, 8) тәблиғи монолог.

Моноложи нитгдә, әввәла, данышан шәхсин өзү, икинч си, онун дахили аләми әкс олунур. Моноложи нитг үчүн сәч јәви олан ашағыдакы нүмунәләри көстәрмәк олар. Н.Б.В зировун "Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк" комедијасын Чаваһир ханымын монологу бу чәһәтдән характерикдир. Чав һир ханым: - Пәрвәрдикара! Сән өзүн рәһм елә, јаманча јер

ахшамладыг, гәрибә, олмајан хәтаја дүшдүк... Јазыг анам баш көтүрүб евдән гачыб, билмәјир нә төвр бәдбәхт атама көмәк еләсин. Аллаh евини башына учуртсун, Һачы Салманын, фәгир кишини јаманча ишә салды... Әкәр бичарәнин нахошлугу шиддәт еләсә, она әлач олмаса, белә мүсибәтә дөзмәк олмаз, мән кәрәк өзүмү дири-дири гујуја салам... Фәгир атам, јазыг атам, күнү гара анам, бәдбәхт көмәксиз анам.

"Мүсибәти-Фәхрәддин" фачиәсиндә Фәхрәддин бәјин монологу: - Мәним аглым һеч кәсмирди ки, кари-хејрләр, бизим молла демишәкән бу тезликлә тамам олејдиләр. Аллаh гојса, бир үч-дөрд илин әрзиндә баг һазыр олар вә онун мәдахили мәктәбханаја кифајәт ејләјәр; мәндән артыг хәрч истәмәз... Сонра... Сәадәт ханым голлары чирмәкли, дәстә һачар белиндә, кечә-күндүз әлләшмәкдә, чәнаб Фәхрәддин бәј дә өзү һәми бағбан, һәми диррикчи, һәми мәктәбдә мүәллим. Пис өмүр деjил, һәркаh гәза бивәфалыг етмәзсә... Кәрәк, аллаhа пәнаh (Сәктә). Һачы Мурад! (Чағырыр).

Диалог ики вә даhа чох шәхс арасында кедән гаршылыглы сөhбәтдир. Диаложи нитг, әввәла, бирбаша реаксија тәләб едир, икинчиси, диалог данышан шәхсләрин емосионал-експрессив, рабитәли нитг шәраитиндә баш верир, үчүнчүсү, диалог мүәјјән шәраит вә ја објектлә бағлы олур. Бу нитг мүәјјән конкрет шәраитдә үнсијјәтин икитәрәфли чанлы просесидир.

Диалог репликалардан тәшкил олунур. Реплика диалогун ибтидаи, илкин үнсүрүдүр. О, хүсуси тәрздә тәшкил олунмуш репликалар системидир. Реплика ниттин үмуми ситуасијасы вә мәтни илә сых әлагәдардыр. Реплика өзүнү икитәрәфли үнсијјәт просесиндә көстәрир. Реплика һәм реаксија (әввәлки реплика илә әлагәдар), һәм дә стимул (сонракы реплика илә әлагәдар) кими тәзаһүр едир:

- Будур еј, бундан јекә кағыз? Әскәрликидә чан гојмушам, мәнидәми ахтарачаг? - Елә ешитдим... - Лап евләри! - Лап евләри! - Сәнә ким деди?

- Радио! - Радио? - Бәли! - Нә деди! - Деди дә (Мир Чәлал).

Диалогда ифадәлилик, експрессив-интонасија вә һәрәкәт формалары даhа ајдын көрүнүр вә даhа ајдын ешидилир. Диалогда интонасијасынын тез-тез дәјишмәси кәскин шәкилдә өзүнү көстәрир. Мелодик һәрәкәтин фәргли формаларынын бирбирини мүхтәлиф шәкилләрдә изләмәси, мимика вә жест васитәләри, пластик әл-һәрәкәт сигналлары системинин кениш јајылмыш нөвләри, кенишләндирилмиш зәнчири, ичтимаиләшән

нитг формаларынын бирбаша ишләдилмәси чох ајдын шәкилдә мүшаһидә едилир.

Нитг фәалијјәтинин формасы кими диалог мүәјјән шәраитдә чанлы икитәрәфли тә'лим просесидир. Диалог ифадәләрин гысалығы, јығчамлығы, вә онларын синтактик гурулушунун нисби садәлији илә сәчијјәләнир. Диалог нитгинин әсас хүсусијјәтләри гыса сөјләмәләрдән (хүсусилә суал-чаваб формалы), нитгин харичи (дилхаричи) васитәләриндән, мимика вә жестләрдән кениш истифадәдән ибарәтдир.

Диалогун кедишиндә мүрәккәб експерссив нитг бојасы әкс олунур: дахили чарпышма, сыхылма вә өзүнү итирмә. Мүстәнтиг диалогунда драматизм күчлүдүр, кәскиндир.

Диаложи нитгин беш формасы вар: 1) моноложи диалог, 2) сөһбәт вә данышыг диалогу, 3) суал-чаваб диалогу, 4) мүсаһибә диалогу, 5) музакирә диалогу.

Моноложи диалогун башга диалог формаларындан үстүнлүјү вар. Белә ки, моноложи диалогун иштиракчылары һадисәни бүтүн тәфсилаты илә данышыр, олуб-кечәнләрә өз мүнасибәтләрини билдирир, һадисә илә әлагәдар өз мүсаһибләрини инандырмаг үчүн мүхтәлиф сүбутлар, дәлилләр кәтирирләр.

Диаложи нитгин суал-чаваб формасы әсас рол ојнајыр. Нитгин бу типиндә чүмләләрин әксәријјәти јарымчыг, битмәмиш ифадәләрдир. Диалог үчүн характерик әламәтләрдән бири реплика, емосионаллыг, јығчамлыгдыр. Диалогда суал-чавабын тәрәфләрини реплика тәшкил едир.

Диалог микродиалог вә макродиалог формасында олур. Микродиалог бир нечә нәфәрин гыса мукалимәсиндән ибарәтдир. Бу диалог һекајә, роман, повестдә ишләдилир. Макродиалог бүтөвлүкдә бәдии әсәрләрин гурулушуну әһатә едир. Драм әсәрләри макродиалог әсасында јарадылыр.

Диалог нитти үчүн М.Ә.Сабирин "Балача сәһнә" вә "Әһвалпүрсанлыг јахуд гонушма" әсәрләриндән ашағыдакы нүмунәләри кәстәрмәк олар. "Балача сәһнә"дән: -

Әрбаб

Вур, вур ки, кәтирмәјибдир арпа!

Әкинчи

Инсан дөзәмәз бу шарпа-шарпа!

Әрбаб

Вур, вур ки, бир аз да мәст-камәм!

Әкинчи

Чаным чыхар, вурма, бидәвамәм!

Әрбаб

Вур, вур ки, нә јағ вериб, нә гајмаг!

Әкинчи

Вурма ки, дејил инәкләрим саг!

Әрбаб

Мәшрутә буну хәраб едибдир!

Әкинчи

Зүлмүн мәни дилкәбаб едибдир!

Әрбаб

Һүријјәт едиб бу шуми күмраһ!

Әкинчи

Фәрајдә јетиш, амандыр, аллаһ!

"Әһвалпүрсанлыг јахуд гонушма"дан бир парча:

- Нә хәбәр вар, мәшәди?
- Сағлығын!
- Аз-чох да јенә?
- Гәзет алмыш Һач Әһмәд дә...

- Ба! Оғлан нәмәнә?.. Сән өзүн көрдүн аланда?
- Белә нәгл ејләдиләр...
- Дәхи ким галды, худаја, бу вилајәтдә мәнә?!

Бу исә пәс о ләинин дә иши гуллабыдыр.
Дини, иманы даныб, јолдан азыбдыр, бабадыр!
Дәхи бир башга хәбәр?
- Һач Чәфәрин оғлу Бәли,
Ушколоја гојуб оғлун...
- О гурумсаг да?
- Бәли!
- Сәнә ким нәгл еләјирди бу сөзү?
- Билмәм ким иди.

Заһири вә дахили нитг. Нитгин заһири вә дахили тәзаһүр формалары вар. Үнсијјәт шәраитиндән асылы олараг, нитг заһири вә дахили олмагла ики јерә ајрылыр.

Заһири нитг данышыг сәсләри илә ифадә олунан нитгдир. Бу нитг грамматик гәлибләрә, әдәби дил нормаларына салынмыш нитгдир. Бу, башгалары илә үнсијјәтә јөнәлдилмиш, ешидилән, көрүнән вә тәләффүз едилән нитгдир. Заһири нитг үчүн ајдынлыг, мәнтиглилик, ардычыллыг, сәлислик, тә'сирлилик, аһәнкдарлыг вә с. әсас шәртләрдир.

Инсан өз заһири нитгиндә чәмијјәтин мүәјјән сијасәтинә, етник вә әхлаг гајдаларына риајәт етмәли олур вә ондан кәнара чыха билмир. Бу, грамматик гәлибләрә салыныр, идеја вә мәзмунча мүәјјән чәрчивәјә дүшүр. Инсан мүәјјән мә'нада заһири нитгиндә өзүнүн әсл фикрини ифадә етмәјә чалышыр. "Дил сизә өз фикринизи кизләтмәк үчүн верилиб".

Заһири нитг инсандан өз фикрини мүкәммәл ифадә етмәк бачарығы тәләб едир. Бүтүн инсанлар өз фикирләрини ејни дәрәчәдә заһири нитг васитәсилә башгасына чатдыра билмир. "Сөзлә әлдә едилә билән һәр нә варса, һамысы фикир саһәсинә аиддир". Бура дахилдир: сүбут, тәкзиб, дахили аләмдә, мәсәлән, мәрһәмәт, горху, гәзәб вә бу кими дикәр руһи һалларын әмәлә кәлмәси, һәмчинин бөјүмә вә кичилмә.

Дахили нитг исанын өз-өзүнә данышмасы просесидир. Дахили нитгдә тәфәккүр фәалијјәтдәдир, мүәјјән мәгсәд, нијјәт әмәлә кәтирмәк үчүн һәрәкәтдәдир. Бу, тәләффүз олунмајан сәссиз нитгдир. Дахили нитг, һеч шүбһәсиз, заһири нитгин әсасында јаранып, онун дахилә көчүрүлмәсидир. Инсан дахилән өз фикирләрини көтүр-гој етдикдән, мүәјјән бир гәнаәтә кәлдикдән сонра дахили нитгини заһири нитгә чевирә билир.

Психологлар вә дилчиләр дахили нитг һаггында мүәјјән фикир сөјләмишләр. Мәсәлән, Жан Пиаже дахили нитги "егосентрик нитг, инсанын өз-өзүнә нитги, П.Г.Галперин "әгли фәалијјәт", Самарин "нитгсиз нитг" адландырмышлар. Буна интеллектуал нитг дә дејилир.

Дахили нитг инсан чәтинликлә үзләшәндә јараныр. Фәрд дахили нитгин көмәји илә чәтин вәзијјәтдән чыхмағын јолларыны ахтарыр, мүшкүл вәзијјәтләри ајдынлашдырыр.

Дахили нитг әввәл сәсли, сонра сәссиз, пычылтылы формада өзүнү көстәрир. Бу, инсан давранышыны тәнзим едән, низами-ирадн акта чеврилир. Дахили нитг инсанын һәр һансы гәрары гәбул етмәси, мүәјјән интеллектуал актын, јолун низамлајычы функсијасыны дашыјыр, јә'ни исан бунун васитәсилә өзүнүн сонракы һәрәктини, ишини планлашдырыр, дүзәлишләрини верир. "Дахили нитг өз мәзмунуна көрә әшјасыз, әсасән, мүбтәдасыз нитгдир. Һеч вахт номинатив характери илә сечилмир. Бу, һәрәкәти мәһз һансы истигамәтә јөнәлтмәји, нәји ичра етмәји көстәрир. Башга сөзлә десәк, өз гурулушуна көрә аморф олан, јығчамлығы илә сечилән бу нитг һәр һансы вәзијјәтин предикатив сәчијјәсини мүһафизә етмиш олур" (Л.Р.Лурија).

Ејни мөвзуда данышан адамларын мәдәни вә гејри-мәдәни, савадлы вә ја савадсыз олмасыны онларын нитгләринин сәлислији, дүзкүнлүјү вә мәнтиглилији, динләјичиләрин онларын нитгинә мүнасибәти вә нечә гаршыламасы әсасында мүәјјән етмәк олар.

Савадлы адамларын нитгләрини форма вә мәзмун ујғунлутуна, динләјичиләрә тә'сир көстәрмә дәрәчәсинә көрә ики група ајырмаг олар: 1) нитгинин форма мәзмунун тә'сир дәрәчәси јүксәк, фикрини ајдын вә сәлис ифадә едән адамлар, 2) нитгинин форма вә мәзмуну бир-биринә ујгун кәлмәјән, тә'сир дәрәчәси ашағы, фикрини гуру, схематик ифадә едән савадлы адамлар. Биринчи група аид олан адамларын нитгини динләјичиләр рәғбәтлә гаршылајыр, чүнки нитг ајдын, дәлилләр инандырычыдыр. Икинчиләр өз нитгләрини әдәби дил нормалары чәрчивәсиндә гурсалар, нитгләри грамматик, елми вә мәнтиглилик бахымындан гүсурсуз олса да, динләјичиләр онларын нитгләрини марагла динләмирләр, чүнки онларын нитгләринин тә'сир күчү зәифдир, нитгләри јоручудур, ахычылыг јохдур, гуру вә стандартдыр. Белә нитгләр динләјичиләри сүстләшдирир, әсәбиләшдирир. Беләләри нә өз елм саһәси һаггында популјар даныша, нә дә елми-күтләви мәгалә јаза билирләр. Онларын әвәзинә, адәтән, әввәлчәдән өз елми һаггында мә'лумат вердији журналист јазыр. Көрүнүр, онларын алимлији дә формал вә гондармадыр.

Савадсыз адамларын да нитгләри мүхтәлифдир. Елә савадсыз адамлар вар ки, һәгигәтән, онларын нитгләри елми, грамматик вә мәнтиги чәһәтдән динләјичиләрә пис тә'сир бағышлајыр, лакин елә савадсыз адамлар да вар ки, дилин грамматик гајда вә нормаларынын елми әсасларыны билмир, амма мәнтигли данышыр, нитгини үмумхалг данышыг дили әсасында гурур ки, динләјичиләр онун нитгини һејранлыгла динләјирләр, ону дәфәләрлә динләмәк истәјирләр. Чүнки онун нитги ширин, дузлу вә мәнтиглидир. Онун данышығы савадлы адамын нитгиндән даһа мәдәни, долғун, мәнтигли көрүнүр. "Зијалы адам үчүн охујуб јазмағы бачармамаг нә дәрәчәдә лајигсиз, јарамаз бир ишдирсә, сәлигәсиз вә пис данышмаг да бир о гәдәр нөгсанлыдыр" (А.П.Чехов). Көркәмли алим-дилчи К.Гаузенблос јазыр: "Һеч бир парадоксаллыг јохдур. Бири һәмин мәзмуну үмумхалг дилиндә данышмаға габилдир вә онун данышығы әдәби дилдә данышанынкындан даһа мәдәни көрүнүр". Өз јеринә дүшмәјән лексик вә грамматик ваһидләр фикрин ифадә тәрзиндә мәгбул сајылмыр. Бајатыларымызын бириндә

дејилир: Әзизим көз јери вар; Үзүндә көз јери вар; Мәчлисдә мәгам көзлә; Һәр сөзүн өз јери вар. Ел арасында сөзүн јерини биләнә, көзәл данышана "дилинә гурбан", "өзүнә дә гурбан, сөзүнә дә", јерсиз данышана, мәгамыны көзләмәјәнә "дилин гурусун", "нә өзүнү билир, нә сөзүнү", "сөзүнү јејәсән", "ағзынын гајтаны јохдур", "ағзындан ган ији кәлир" демишләр. "Һәр сөзүн өз јери вар, һәр нөгтәнин өз мәгамы" вар. Мәгам дилин структур системини, чүмләдә сөзләрин ганунаујғун сыраланмасыны, бир-бири илә гаршылыглы әлагәјә кирмәсини вә јени мөвгедәки морфоложи тәбиәтини, синтактик функсијасыны әкс етдирир.

Һәр бир шәхсин габилијјәти онун кәламы илә өлчүлүр. Кәлам инсанын гүдрәтини, гијмәтини артырыр. Сурәтдә көзәл олмамаг өјиб дејил, мә'рифәтдә, кәламда көзәл олмаг әсас шәртдир.

Һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә фәалијјәт көстәрән инсанлар арасында хошхасијјәтлилик, хошрәфтарлылыг ичтимаи үнсијјәти низамлајан вә көзәлләшдирән амилләрдән биридир. Мәсәлән, аилә көзәл, нәчиб һиссләрин ја ән хош мәдәни мүнасибәтләрин, ја да ән дәһшәтли әсәб хәстәликләринин јувасы ола биләр. Бу аилә үзвләри арасындакы мүнасибәтдән асылыдыр. Хош рәфтарын коллектив әмәк шәраитиндә, идарә вә башга саһәләрдә әһәмијјәти бөјүкдүр. Коллектив ичәрисиндә бир нәфәр бәдрәфтар, бәдхасијјәт адам оланда бүтүн коллективә ләкә кәтирир, ону пис вәзијјәтә салыр. Ајын ишығы, күлүн әтри варса, инсанын ишығы, әтри онун хошрәфтары, хошхасијјәтидир: "Хош әтирләр сачмаг истәјән адам; Күлтәк хошхасијјәт олмалы мүддам" (Низами). Бәдрәфтар, бәдхасијјәт адамлар чох кобуд, пахыл, кинли, интигамчы олурлар. Чох данышан, лағлағы, чәрәнчи, деди-годучу, зәһмәт севмәз олурлар. Беләләри бәдбәхтликдән зөвг алмағы хошлајырлар. Һәр ушаға "һамыја гаршы тәвазөкар олмаг, јахын адамлара һөрмәт гојмаг тәлгин едилмәли, өзүндән зәифләрә әл галдырыб, өзүндән күчлүләрә бојун әјмәк, тај-тушларына пахыллыг етмәк гадаған олунмалыдыр" (Н.Туси).

Көзәл вә мәдәни данышмаг үчүн зәнкин сөз еһтијатына малик олмаг, дилин грамматик гајдаларыны камил билмәк, ондан дүзкүн истифадә етмәк лазымдыр. Нитги көзәлләшдирән, онун мәдәни сәвијјәсини јүксәлдән долғун мәзмун әсас шәртдир. Нитг мәдәнијјәти, данышыг мәдәнијјәти, бир нөв, јарадычылыгдыр. Елми вә бәдии әсәрләр јазмаг дили билмәк вә

вәрдиш тәләб етдији кими нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк вә онлары мәнимсәмәк вәрдиш тәләб едир.

Нитг мәдәнијјәти гијмәтли варисликдир, о, нәсилдән-нәслә кечир, јени нәсил ону јени дөврүн тәләбләринә ујгун сәвијјәдә давам етдирир, зәнкинләшдирир. Нитг дил нормалары үчүн өлчүдүр. Бурада ишләклик, әдәби дилин системинә ујгунлуг вә ичтимаијјәтин бәјәнмәси әсас шәртдир. Јахшы данышыг истеʼдад вә вәрдиш тәләб едир. Вәрдиш нитти чилалајыр, мәнтигли, сәлис вә ајдын данышмага истигамәт верир.

Нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәјә вәрдиш етмәјин илк тәмәли, әдәб гајдаларынын өјрәнилмәси вә мәнимсәнилмәси вә јени нәсил үчүн мәдәни данышыг үнсијјәтинин әсасы аиләдә, валидејн мүнасибәти әсасында гојулур. Ушағын әдәбли олмасы, давранышы вә мәдәни рәфтарында аиләнин ролу әвәзсиздир. Аиләдә тәрбијәнин әсасы нечә гојулурса, елә дә давам етдирилир. Азәрбајчан кәндиндә, адәтән, тәрбијә әнʼәнә үзрә кедир. Ушаға бөјүкләрә һөрмәт, налајиг сөзләр вә пис һәрәкәт етмәмәк өјрәдилмәклә бәрабәр, мүтилик дә ашыланылмышдыр. Бу барәдә Ә.Һагвердијев "Көһнә дудман" пјесиндә Мирзә Исмајылын дили илә белә дејир: "Биз ата-бабадан хан евиндә, хан гуллуғунда, хан чөрәји илә бөјүмүш адамларыг. Сәдагәтлә ханлара хидмәт еләмәк бизим вәзифәмиз олубдур. Башга гуллуғу нә көрмүшүк, нә дә ешитмишик. Биз рәијјәти хан гапысында кәзән дәрдајаглыдан ајырмамышыг. Бу тәгсир дә биздә дејил. Бизә ата-бабадан верилән тәрбијәдир".

Н.Туси аилә тәрбијәсинә јүксәк гијмәт верәрәк јазыр: "Ушаг олчаг илк нөвбәдә она јахшы бир ад гојмаг лазымдыр. Намүнасиб ад гојсалар, бүтүн өмрү боју бундан хәчаләт чәкәр, ганы гаралар. Сонра ағыллы вә сағлам бир дајә тапмаг лазымдыр, чүнки пис адәт вә хәстәлијин чоху сүд васитәсилә ушаға кечәр:

Сүдәмәр бир ушаг тутмамыш маја,
Тутмајын сиз, ахмаг, хәстә бир даја.
Сүд илә бәдәнә кирәрсә азар,
О, бәдәндән, јалныз өләндә чыхар!

Н.Туси гејд едир ки, мәдәни данышығын, мәдәни давранышын, хошрәфтарлылығын әсасы "ушаг сүддән ајрылдыгдан сонра һәлә әхлаг корланмага вахт тапмамыш ону тәрбијә етмәјә, низам-интизама өјрәтмәјә башламагла" гојулмалыдыр. Н.Туси тәрбијәни өн плана чәкир вә бу ишдә валидејнин ролуна хүсуси диггәт јетирир. Н.Туси јазыр: "Тәрбијәнин биринчи шәрти

будур ки, ушағы пис тәбиәтлијә јахын гојмајасан, чүнки ушағ нәфси садә олар, әтрафдакыларын хасијјәтини тез көтүрәр". Сонра дејир: "Ушагларда пис адәтләрә, бәд әмәлләрә нифрәт јаратмаг лазымдыр. Ушаг инкишафын илк анларында чохлу сәһвләрә јол верәр, гәбаһәтлә иш көрәр, чох заман јаланчы, пахыл, оғру, хәбәрчи, тәрс вә инадкар олар. Фүзуллуг еләјәр, дедијиндән әл чәкмәз, башгаларыны да зәрәрли вә хошакәлмәз иш тутмаға вадар едәр, сонра исә тәнбеһ вә тәрбијә јашы кечәр. Демәли, ушағы көрпәликдән тәрбијә етмәк лазымдыр" (Һ.Б.Зәрдаби "Әкинчи" (25 ијун 1876) гәзетиндә "Мәктубуат" адлы јазысында илк тәрбијәни валидејнлә бағлајараг дејир: "Бир чочуг өз анасы рәһминдән дүшүб дүнјаја кәлдијиндә вә көрпә лисаны ачыб чүзави фәрасәт кәсб еләдији вахтда өз пәдәри вә анасындан савајы дүнјада һеч кимсә бөјүк јохдур", - дејиб фәһвасында булунурдум. Чаиздир бунун үчүн ки, һәмишә көзү ғабагында онлары көрүр вә онларын мәһәббәтләри илә бәсләнир, онлардан ешитдији сөзләр үзәринә вә вериб алдығы шејләрә көз кечириб әфкар едир. Өз пәдәри вә анасындан јахшыча өјрәндијиндән, әввәл һәр бир ләвазимата лисаны тәпәриндәки гәдәр јек-дикәринә аз-аз исм верир. Ондан сонра су, чөрәк, сүд, чај демәји башлар. 4-5 синнә тәчавүз етдији вахтда күчәләрә чыхыб кәзмәк истәр. Өзкә бир сәбәб үчүн дејилдир, анчаг даш атмаг, торпаг совурмаг илә күн кечирсин. Тәәччүб будур ки, чох ана өвладларыны бу һалда көрдүкләриндә сүкут едиб бир сөз демәз. Лакин һәр бир чочуг мәктәбханалардан әввәл биринчи дәрәчә кәрәк тәрбијә вә тәрбијәсизлији өз пәдәр вә анасындан өјрәнмәлидирләр. Она биканә һәр кәс даима мәдјундур ки, өвладына мәдәнијјәти өјрәдиб, тәрбијә версин ки, о чочуг да ирәлидә инсанын тамам сифәти илә дүнјада күнләр вә саатлар кечиртсин. Бу әфкар дәхи һәр бир ана булунмасы лазимәдәндир. Бир кәрә дүшүнмәлисиниз ки, бу һәзран сәбт етмәк вә фәна сөзләр сөјләмәк әчаба чочуглар бунлары китабданмы охујурлар? Һаша. Бу лүғәтләр һеч бир заман чап олунмамыш вә олунамаз. Анчаг өвладлар көрпә заманы өз пәдәр вә аналарындан өјрәнибләр. Чох пәдәр өвладымы сөјәрәм дејиб башлар она фәна сөзләр өјрәтмәјә, заваллы чочуг јаман сөзләр агзындан чыхармага адәт едиб, сонра ешијә чыхдығы вахтда дәхи бу мисилли бир чәнд сөзләр тәрбијәсиз јолдашлардан ешидиб, күнәкүн артмага башлар вә белә бөјүдүјүнә мәдәнијјәтдән мәһрум олур. Әкәр пәдәрләри вә аналары тәрәфиндән көмәк олмаса, јалгыз мәктәб чочуғу тәрбијә вә мәдәнијјәт саһиби етмәјә мәгдур дејил.

- Әҹаба, нә әфкар саһиби ола билир бир өвлад ки, күндүз ахшама гәдәр мәктәбдә охујуб өз ханәсинә кедәндә ата вә анасындан фәна сөзләр ешидиб онларын бәд әмәлләринә јолдаш ола? Һаша, белә охумагдан бир нәф олмаз. Фәгәт чох пәдәрләр вә аналар өз өвладларыны өзләри тәрбијә етмәдијиндән башга онларын әфкарларына дәхи зәрәр кәтирмәјә сәбәб олурлар".

Мәдәни данышыг нитгинин дүзкүн истигамәтләндирилмәсиндә ушаг багчасы мүһүм рол ојнајыр. Ушагларын мәдәни нитгинин инкишафында тәрбијәчи-мүәллимләрин ролуну инкар етмәк олмаз. Онлар ушагларын сөз еһтијатынын артмасында вә онлардан дүзкүн истифадә етмәсиндә әсас рол ојнајырлар. Ушаглар бөјүдүкчә онларын сөз еһтијаты да сүр'әтлә артыр. Багчаја кедән ушагларын сөз еһтијаты вар. Мәсәлән, јаш јарымлыг ушаг 10-15, ики јашында ушаг 300, үч јашында 1000, дөрд јашында 2000, беш јашында исә 3568-ә гәдәр сөз билир. Бу јашда ушаг тәфәккүрүндә елементар грамматик формалар мејдана кәлир, садә вә мүрәккәб ҹүмләләр гурмага гадирдирләр. Тәрбијәчи-мүәллимләрин әсас вәзифәси көрпәләрә дүзкүн, мәдәни данышмагы өјрәтмәкдир.

Ушагларын сонракы талеји, инкишафы, мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсиндә мәктәб, ичтимаи мүһит, реал ичтимаи, сијаси вә мәдәни үнсијјәт әсас рол ојнајыр.

Мәдәни үнсијјәт башга адамлара мүнасибәтдән мүәјјәнләшир. Ушагын һәр бир тәләбаты инкишаф просесиндә тәдриҹән башга шәхслә тәмасына, онунла үнсијјәт тәләбатына әсасланыр. Үнсијјәт мүхтәлиф васитәләрлә һәјата кечир. Онларын ичәрисиндә нитг хүсуси јер тутур. Шәхси үнсијјәт, адәтән, һәмсөһбәтләрин бир-биринин тәфәккүр тәрзи, дүнјакөрүшү, дахили аләми һаггындакы тәсәввүрләри илә тәнзим олунур. Үнсијјәт просесиндә инсанлар бир-биринә мә'лумат верир, тә'сир көстәрир вә бир-бирини анлајыр. Үнсијјәт мәдәнијјәти инсан мүнасибәтләринин дахили көзәллијиндә өз ифадәсини тапыр. Нәзакәтлилик, тәмкинлилик, меһрибанлыг, хејирхаһлыг, тәрәфмүгабили динләмәк баҹарыгы вә баша дүшмәк арзусу, севинҹ вә кәдәринә шәрик олмаг - бунлар үнсијјәт мәдәнијјәтинин әлифбасыдыр.

Үнсијјәт инсанлар арасында биркә фәалијјәтин тәләбатындан төрәмиш тәмасын мүәјјән едилмәси вә инкишафына көмәк көстәрән мүрәккәб, чохпланлы просесдир. Үнсијјәт инсанлар арасында гаршылыглы тә'сир, диалектик бир просесдир. Үнсијјәт һәм фәрди һәјатын "тәзаһүр органы", һәм дә инсан һәјатыны мәнимсәмәјин ән башлыча васитәләриндәндир.

Коммуникативлик (информасија вермә), интерактивлик (гаршылыглы әлагә) вә гаврама үнсијјәтин сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Демәли, үнсијјәт просесиндә инсанлар бир-бирини дәрк едирләр, инсанын субјектив аләми ачылыр, о өз мүгәддәратыны тә`јин едир, өзүнү тәгдим едир, фәрди хүсусијјәти, фәалијјәти, билији, бачарығы ашкарланыр. Үнсијјәт, әсасән, 8 функсија јеринә јетирир: 1) тәмас, 2) информасија, 3) сөвгедичилик, 4) әлагәләндирмә, 5) анлашылма, 6) амотив (тәрәфмүгабилдә зәрури емосионал һәјәчан ојатма), 7) мүнасибәти мүәјјәнетмә, 8) тә`сир көстәрмә.

Кәнч нәслин мәдәни нитг, орфографик вә орфоепик вәрдишләринә, мәтни бәдии охума вә јүксәк јазы мәдәнијјәтинә јијәләнмәсинин тәмәли мәктәбдә гојулур. Бу саһәдәки уғурлар вә ја нөгсанлар мәктәбдән кәлир. Нитгин дүзкүнлүјү маһијјәтчә мәктәб тә`лиминин предметидир. "Јанлыш вәрдишләри арадан галдырмаг јени вәрдишләри газанмагдан гат-гат чәтиндир" (Д.Ушински). Мәктәбин әсас вәзифәләриндән бири, бәлкә дә әсасы ушагларда мәдәни данышыг вә давранышь вәрдишләрини ашыламаг, дүзкүн јазмаг вә тәләффүз етмәк вәрдишини јаратмагдыр.

Мәктәб ушагын елми вә бәдии тәфәккүрүнүн, естетик зөвгүнүн вә билијинин формалашмасында, мәдәни давранышы вә үнсијјәтиндә һәлледичи рол ојнајыр. Шакирдләр һәлә мәктәбә кәлмәмишдән мүәјјән нитг вәрдишләринә јијәләнмиш олурлар. Онларын вәрдишләри валидејнләрин вә әтраф мүһитдәкиләрин нитгини јамсыламаг вә тәкрарламаг сајәсиндә механики јолла јијәләнмиш олурлар. Мәктәб нитгә бу чүр механики мүнасибәти шүурлу мүнасибәтлә әвәз едир. Вәрдиш шүурлулуға әсасланмалыдыр. Вәрдишлә шүурлу сурәтдә өјрәнилмиш системли гајдалара, биликләрә мүрачиәт етмәк мүмкүндүр. Шүурлу мүнасибәти грамматика васитәсилә јаратмаг олар. Грамматика тә`лими дили, гајдалары вә ганунлары, дилин формаларыны өјрәтмәји гаршысына мәгсәд гојур. Грамматика тә`лими јалныз шакирдләрин дилә, нитгә, орфографијаја шүурлу елми мүнасибәтини тә`мин етмәклә бәрабәр, онларын тәфәккүрүнүн инкишафы үчүн дә зәруридир.

Мәктәб дилин вә орфографијанын гајдаларыны, онларын јадда галмасыны, тәтбигини, грамматиканы өјрәдир. Мәктәбдә јазы гајдаларынын шифаһи вә јазылы нитгдә тәтбиги нитгин һәр ики нөвүндә тәтбиг едилир. Шифаһи нитг ганун вә гајдаларын тәнзимләјичиси кими чыхыш едир, јазылы нитгдә, әсасән, гајдалара әмәл едилмәсинә даһа чох фикир верилир. Һәр

бир ушаг ана дилинин ганунларыны, онун гајдаларынын тәдрисинә гәдәр кортәбии, ән`әнәви шәкилдә мәнимсәјир, мәктәб исә һәмин ганун вә гајдалары елми шәкилдә изаһ етмәклә мөһкәмләндирир. Она көрә дә ушаға ганун вә гајдаларын әзбәрләдилмәсинин, онун маһијјәтинин баша дүшүлмәсинин һеч бир әһәмијјәти јохдур, чүнки, елә бил, онлар онун шүурундан бирбаша өзбашына ахыр.

Мәктәбдә һәр ше`ри, һәр кәламы өјрәтмәзләр. Шакирдләрә тәрбијә вә нәсиһәтверичи шејләрин өјрәдилмәси зәруридир. Н.Туси тәрбијәдән сонра дәрс өјрәтмәјин вачиблијини белә изаһ едир: "Ушағы көрпәликдән тәрбијә етмәк лазымдыр. Сонра дәрс өјрәтмәјә, тә`лимә башларлар, һикмәтли кәламлар, тәрбијәви ше`рләр әзбәрләдәрләр ки, өјрәнмәк истәдикләри шејләр јадында галсын, мә`насыны унутмасын. Әввәл "рәчәз", сонра "гәсидә" охударлар. Ешг, шәраб, шәһвәт вә еһтирас тәрәннүм едән гәзәлләрдән, мәсәлән Имрүл Гејс, Әбу Нүвас кимиләрин ше`рләриндән гачмаг лазымдыр. Онлары зәрифлик вә инсан тәбиәтини инчәләшдирән һесаб едәнләр јанылыр, белә ше`рләрин јенијетмәләри корладығыны нәзәрдән гачырырлар".

Һәким Сократдан соруштурлар: "Сән нә үчүн чох вахт јенијетмәләрлә һәмсөһбәт олурсан?" Деди: "Она көрә ки, назик вә тәр будаглары дүзәлтмәк асандыр, тәравәти кетмиш, габығы гурумуш, үзү бәркимиш ағачы дүзәлтмәк исә мүмкүн дејилдир".

М.Ф.Ахундов "Кәмалүддөвләнин әввәлинчи мәктубу"нда јазыр: "...Иран әһли бу күнә гәдәр анламамыш ки, ушагларын тәрбијәсиндә чубуг вә силлә вурмаг, онларын әхлағыны позар, тәбиәтләрини алчалдар, фитри чәвһәрләрини боғар, горхаг вә јаланчы едәр. Иранда һеч бир мәктәб тапмазсан ки, онун сәфеһ мәктәбдарынын чубуг вә фәләггәси олмасын. Тәәччүблү будур ки, һәр бир ушағын анлагсыз атасы, өз ушағыны тә`лим вә тәрбијә үчүн мәктәбдарын јанына апардыгда, ушағынын јанында дедији биринчи сөз будур: "Молла, оғлуму сәнә тапшырырам. Әти сәнин, сүмүјү мәним. Она јахшы тәрбијә вер".

Мәктәбдә нәср әсәрләринин вә ше`рләрин охунмасына, ше`рләрин әзбәрдән сөјләнилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Оху просесиндә шакирдләрин нитги даһа да пүхтәләшир, сәлисләшир. Оху сүр`әтлилик, дүшүнчәлилик, кәркинлик вә сәмәрәлилик кими көстәричиләрин гаршылыглы әлагәси илә сәчијјәләнир. Бәдии әсәрләрин охунмасы шакирдләрин һәм мәдәни нитгинин, һәм дә елми вә бәдии дүшүнчәсинин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Тәдрис әдәбијјаты мәдәни оху

бачарығы вә вәрдишинин һазырланмасында тәрбијәви функсија јеринә јетирир.

Мүәллим мәктәбдә охунун тәшкилиндә, мәтнләрин дүзкүн охунмасында, ше`рләрин әзбәрдилмәсиндә һәлледичи фигурадыр. Мүәллимин нитги, педагожи усталығы бу саһәдә әвәзсиздир, онун рәван охусу, көзәл данышығы, һәрәкәти, кејими, мимикасы, жести шакирдләрин нитгинин мәдәниләшмәсинә мүсбәт тә`сир көстәрир. Мүәллимин "ағыллы, виҹданлы, әхлаг нормаларына, ушаг руһијјәсинә бәләд, ширин данышмагда, инсафлы рәфтарда, вүгарлы, зәһмәтли давранышында пак вә тәмизликдә" һамыја нүмунә ола биләр. Она көрә дә ушаглар "өзүнә, мүәллиминә, өзүндән јашча бөјүк оланлара һөрмәт вә хидмәт етмәји билмәлидир". Мүәллим өз шакирдини вә тәләбәсини севмәлидир вә онун шәхсијјәтинә һөрмәт етмәлидир, еләҹә дә шакирд вә тәләбләр мүәллимин һөрмәтини сахламалыдыр, онун билијинә сәҹдә етмәлидир. "Мүәллимләрин әдәб вә тәрбијә өјрәтмәләри әсл вүҹуда нисбәтән икинҹи, ата-бабаларын тәрбијәсинә нисбәтән исә даһа шәрәфлидир". Һәгигәтән, мүәллим ҹисмани ага, руһани атадыр. Искәндәрдән сорушдулар: "Атаны чох севирсән, јохса мүәллимини?" Деди: "Мүәллими. Атам мәни фани дүнјаја кәтирмишди, мүәллимим исә мәнә әбәдијјәт бәхш етмишдир" (Н.Туси).

Шакирд вә ја тәләбә нитгинин инкишафына әлверишли нитг мүһити јарадылмалы вә онларын нитгинин фәаллашмасына тәкан верилмәлидир. Нитг мәдәнијјәтинин инкишафы шакирд вә тәләбәләрин мүстәгиллијинә, сәрбәст дүшүнмә вә фикрини ајдын ифадәетмә бачарығынын формалашмасына көмәк едир. Фикрин емосионал вә јығҹам верилмәсиндә, сөзүн әсас мә`на вә мә`на чаларларынын там ачылмасында, шакирдләрин бәдии вә естетик тәфәккүрүнүн формалашмасында бәдии әсәрләр мүһүм рол ојнајыр.

Али мәктәбләрин ашағы вә јухары курс тәләбәләринин тәдрис вә елми әдәбијјатын охунмасында, сөз еһтијатында вә нитгин инкишафында фәрг олур, чүнки, әввәлә, хүсуси тәдрис вә елми әдәбијјатын вердији мә`лумат дәјишир, икинҹиси, тәнгиди-аналитик мүнасибәтин компоненти күҹләнир, үчүнҹүсү, мәтнләр кенишләнир, информасијалар артыр, дөрдүнҹүсү, әлдә едилмиш билијин сәмәрәлилији вә онун практик тәтбиги дәјишир, јениләшмә кедир.

Нитг мәдәнијјәтинин инкишафында мәтбуат вә тәдрис мүәссисәләри мүһүм рол ојнајыр. Мәтбуат вә тәдрис мүәссисәләри арасында гырылмаз мә`нәви көрпү вар. Шакирдләр Азәр-

бајчан дилинин гајда-ганунларыны тәкчә дәрслик вә грамматикалардан јох, һәм дә мәтбуат васитәсилә өјрәнирләр. Мәтбуатын охучулара һәм идеја, ичтимаи-сијаси, игтисади, һәм дә мәдәни вә мә'нәви мәсәләләрин чатдырылмасында хидмәти бөјүкдүр. Н.Нәриманов мәтбуатын Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә ролуну белә сәчијјәләндирмишдир: "Мәтбуат икинчи бир дөвләт гүввәтиндәдир".

Јүксәк фәрди нитг мәдәнијјәти һәр бир шәхсин аиләдә, коллектив, халг арасында һөрмәт вә нүфузуну артырыр, она шан-шөһрәт кәтирир. Ајры-ајры шәхсләрин јүксәк фәрди нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәси халгымызын үмуми дил мәдәнијјәтинин зәнкинләшмәсини шәртләндирир. Јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк үчүн һәр бир азәрбајчанлы, биринчи нөвбәдә, доғма дилинин лүғәт тәркибинә, халгын сөз хәзинәсинә дәриндән бәләдлилији, әдәби дил нормаларыны, ганун вә категоријаларыны билмәси лазымдыр. Икинчиси, ајры-ајры шәхсләрин јүксәк фәрди нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәси үмуми дил мәдәнијјәтинин зәнкинләшмәсини шәртләндирир. Үчүнчүсү, халгын үмуми дил мәдәнијјәтинин инкишафы, нәзакәтли үнсијјәтин тәләбләринин һамынын көзләмәси, нитгин лүзумсуз алынмалардан, тәһгирамиз сөз, ифадә вә чүмләләрдән тәмизләнмәси дә өз нөвбәсиндә нитгин ајдынлығына тә'минат верир. Бу адамларын сағламлығы вә узунөмүрлүлүјү үчүн әсас шәртдир. Аталар сөзү вә һикмәтли сөзләр бу әсасда јаранмышдыр: әввәл дүшүн, сонра даныш, хош сөз көнүл ачар, учуз сөз ган ғаралдар. Логман Һиппократ демишдир ки, тәбиәт үч нәһәнкин чијниндә дајаныр: битки, бычаг вә сөз. Дөрдүнчүсү, нәзакәтли үнсијјәтлә мајаланмыш хош рәфтар, меһрибанлыг, сағламлыг мөһкәм бирлијин, хошбәхтлијин мәһәнк дашыдыр. Јүксәк нитг мәдәнијјәти инсанын үмуми инкишафында мүһүм рол ојнајыр. Мәзмун вә формача дүзкүн гурулан нитг фикрин тә'сирли ифадә олунмасына хидмәт едир. "Јүксәк вә зәнкин дил мәдәнијјәти олмадан бөјүк фикирләри вә һадисәләри ифадә етмәк, һәм дә фүсункар бир тә'сирлә ифадә етмәк мүмкүн дејилдир" (С.Вурғун). Зәнкин сөз еһтијаты олан, сөзләрин мә'наларыны дүзкүн гаврајан һәр бир адам һәмишә өз фикрини һеч бир чәтинлик чәкмәдән сәрбәст ифадә едә биләр. Нитгини дәгиг вә анлашыглы шәклә салмаг истәјән һәр кәс өз сөз еһтијатыны артырмаға чалышмалыдыр. Һәр кәс классик вә мүасир әдәбијјаты, публисистик, елми-күтләви әсәрләри охумагла, күндәлик мәтбуаты изләмәк јолу илә билијини артыра биләр. Лакин зәнкин сөз еһтијатына малик олмаг һәлә јүксәк нитг мәдәнијјәти-

нә там јијәләнмәк демәк дејилдир. Нитгдә фикрин дүзкүн ифадәси үчүн сөзләрин дүзкүн сечилмәси, һәр бир сөзүн мә'на тутумуну билмәк, онлары јерли-јериндә ишләтмәк әсас шәртдир. Данышыг заманы сөзләрин сечилиб дејилмәсинә, јумшаглығына, аһәнкинә, вурғусуна фикир вермәк һәр бир адамын мәдәни сәвијјәсиндән хәбәр верән әламәтләрин ән үмдәләриндән биридир.

"Көзәл вә мәдәни нитг тәфәккүрлә баглы олмагла, һәм дә һәр бир фәрдин зәнкин дахили аләминин ашыб-дашан биликләрини, камил етик вә естетик бахышларыны, инчә вә шаграг зөвгүнүн тәзаһүр формасыдыр".

Көзәл, рәван вә мәнтиги данышыг сөзләри дүзкүн вә ајдын тәләффүз етмәји, мөвзуја вә мәтнә ујғун сечилмәсини, ишләдилмәсини, чүмләләрин грамматик, семантик вә үслуби чәһәтдән дүзкүн гурулмасыны тәләб едир. Орфографик нормалар әдәби дилин тәбии сәсләнмәсинә, сөзләринә мә'наларынын дүзкүн гавранылмасына көмәк едир. Нитг просесиндә орфографија вә орфоепија нормаларынын көзләнилмәси лазымдыр. Лакин нитг просесиндә һәмишә бу гајдаларын көзләнилмәси мүмкүн дејилдир. Шифаһи данышыгда китаб тәләффүзү көзләмәк дә, көзләмәмәк дә олар. Ону да гејд етмәлијик ки, шифаһи тәләффүздә һәмишә китаб тәләффүзү әсас көтүрүлә билмәз, чүнки она данышыгда әмәл етмәк олмур. О, нитгә ағырлыг кәтирир, динләјичини әсәбләшдирир. Тәдрисдә, елми сөһбәтләрдә китаб тәләффүзүнү көзләмәк лазымдыр, лакин ади сөһбәтдә вә чыхышларда, күтләләр гаршысында чыхышлар китаб дили чәрчивәсиндә данышмаг вә сөзләри тәләффүз етмәк нитгин тәбиилијинә, көзәллијинә, ахарлығына, тә'сирлилијинә чидди хәләл кәтирир, ону, бир нөв, сүн'иләшдирир. Она көрә китаб дили илә данышмаг әдәби данышыг үчүн мүтләг норма сајыла билмәз. Јазылы әдәби дилдән фәргли олараг шифаһи нитгин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вар. Белә ки, данышыгда нәгли кечмиш заманын -мыш (-миш, -муш, -мүш) шәкилчисиндәки "ш" сәси икинчи шәхсдә (кәлмишсән-кәлмисән, алмышсан-алмысан вә с.), икинчи шәхс сонлугу -сыныз (-синиз, -сунуз, -сүнүз) шәкилчиси -сыз (-сиз, -суз, -сүз) шәклиндә (алырсыныз-алырсыз, кәлирсиниз-кәлрисиз) ишләдилмәси нәтичәсиндә "н" сәси дүшүр. Хәбәрлик категоријасынын үчүнчү шәхсин -дыр (-дир, -дур, -дүр) шәкилчисиндә тәләффүз заманы "р" сәси (ушагдыр-ушагды, мүәллимдир-мүәллимди) бурахылыр. Данышыгда "нб" сәс бирләшмәси "мб" сәс бирләшмәси илә әвәзләнир. Мәсәлән, сүнбүл-сүмбүл, анбар-амбар, зәнбил-зәмбил вә с.

Нитги, данышығы көзәлләшдирән амилләрлә јанашы, ону позан сәбәбләр дә вар. Бунлар мүхтәлифдир. Зијалыларын бир гисминин нитгиндә тәләффүз формасынын позулмасына тәсадүф едилир. Бунлар ашағыдакылардыр: 1) көһнә данышыг формасынын тәләффүзүнүн сахланмасы. Мәсәлән, Әзирбичан хәлги (Азәрбајчан халгы), вәхтилә (вахтилә), дәвам (давам), икимчиси (икинчиси) вә с., 2) диалект тәләффүзүнә үстүнлүк верилмәси. Мәсәлән, һасы (һансы), да (даһа), мәм (мәним), сабыны (саһибини), саба (сабаһ), шәр (шәһәр) вә с., 3) фонетик һадисәләрә тез-тез мүрачиәт едилмәси. Мәсәлән, тапмаг-таппаг, гызлар-гыздар, гыззар, доғру-дорғу, асгырмаг-агсырмаг вә с., 4) артыг чохдан көһнәлмиш, архаикләшмиш сөзләрин јенидән әдәби дилдә чанландырылмасы. Мәсәлән, ағыл, хәбәр, мәшһур, әһали, итаәт, шеј, тәчрүбәли кими сөзләрин әвәзинә ус, салыг, шәнлик, ојсалыг, нәснә, анач кими сөзләрин ишләдилмәси фикрин анлашылмасына мәнфи тә'сир көстәрир, 5) алынма сөзләрин, хүсусән әрәб мәншәли сөзләрин бир гисминин дүзкүн тәләффүз едилмәмәси фикрин анлашылмасына тә'сир көстәрир. Мәсәлән, лајиһә-лаһијә, рајиһә-раһијә, мәшһур-мәһшур, сүр'әт-сурәт, мәс'ул-мә'сул вә с., 6) диггәтсизлик, мәс'улијјәтсизлик үзүндән фонетик чәһәтдән охшар, мә'нача мүхтәлиф сөзләрин тәләффүзчә гарышдырылмасы вә ја тәһриф едилмәси. Мәсәлән, мүшајиәт-мүшаһидә, ичра-ичарә, мәс'ул-мәһсул, мәһрум-мәрһум, рәғбәт-рәгабәт, шәһид-шаһид вә с., 7) сөзләрин бир гисминин орфоепија нормаларына әсасән јох, "өз нормаларына" ујғун тәләффүз олунмасы. Мәсәлән, вахт-вахыт, чүнки-чүнкинә, горума-гоурнма, көрә-кора, аммаәмбә вә с., 8) формача ејни, тәләффүзчә, јазылышча мүхтәлиф олан сөзләрин нитгдә ејниләшдирилмәси. Мәсәлән, мил-милмилмил, пыг-пыг-пыгпыг, тыг-тыг-тыгтыг, хал-хал-халхал, шыр-шыр-шыршыр, ашыг-ашыг-ашыгашыг, топ-топ-топтоп, хор-хор-хорхор вә с., 9) адларын тәһриф олунмуш формада тәләффүз едилмәси. Мәсәлән, Кәмалә-Камош, Зәрифә-Зәрош, Гурбан-Гурбиш, Назлы-Назичка, Тәранә-Тәрош вә с., 10) тәләффүзү вә јазылышы чәтин, мә'насы анлашылмајан терминләрин данышыгда истифадә едилмәси. Мәсәлән, Ч.Чаббарлы "Дөнүш" әсәриндә белә сөзләри ишләдән зијалылара үзүнү тутуб истеһза илә дејир: "Јолдаш Гүдрәт һәлә бизим һөрмәтли јазычымыздыр. Јахшы да јазмышдыр. Анчаг о бири јолдаш, о балача, сијаси савады јохдур... Бу вахта гәдәр әсәриндә експозисијасы експликасијасына дүз кәлмир. Әсәр импрессионизм гајдасилә јазылмыш, сонра да експрессионизмә кечмишдир.

Ахырда да кәлиб чыхыр супрематизмә. Одур ки, сентротјажести вә сентро-вниманијасилә тутмур... Белә зијалылар билмәлидирләр ки, нитги һамынын анламадығы терминләрлә јүкләмәк олмаз. Белә сөз вә терминләр нитгин кејфијјәтинә, фикрин анлашылмасына мәнфи тә`сир көстәрир. Бу јолла өз биликләрини вә алимлијини сүбута јетирә билмәзләр. Онларын демәк истәдији фикир гәлиз вә мүрәккәб сөз вә терминләрини көлкәсиндә итиб-батачаг, мәгсәд динләјичиләрә чатмајачаг", 11) жаргон сөз вә ифадәләрин нитгдә өз әксини тапмасы. Мәсәлән, слуши, уже, вообһе, тем более, междупрочим, само собој, понимаеш, значит вә с., 12) нитгдә јерсиз сөз, ифадә вә чүмләләрин ишләдилмәси. Мәсәлән, түркүн сөзү, түркүн мәсәли, нечә дејәрләр, сиз демишкән, өз арамызды, һә, чох јахшы, чох көзәл, машаллаһ, көз дәјмәсин, чаным сәнә десин, чаным сәнә гурбан, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һеч тәсадүфи дејилдир ки, елә көтүрәк, тәкчә буну еләмәк кифајәтдир ки, бүтүн бунлары нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мә`лум олдуғу кими, јери кәлмишкән дејим ки, мәнә елә кәлир ки, һансы ки, демәли, сән өл, мән өлүм, өзүм өлүм, гардаш чаны, хүласә вә с.

Гүсурларын бир гисми дә вурғу илә бағлыдыр. Азәрбајчан дилиндә вурғунун јери, үмумијјәтлә, сабитдир, јә`ни вурғу, адәтән, сөзүн сон һечасынын үзәринә дүшүр. Данышыг заманы алынма вә милли сөзләрин бир гисминин вурғусу сүн`и шәкилдә дәјишдирилир. Мүхтәлиф вургулу сөзләрдә вургунун јери дәјишдирилир. Мәсәлән, шура, сима, ариф сөзләриндә вурғунун дүзкүн гојулмамасы нәтичәсиндә үмуми адлар (шура, ариф, сима) хүсуси адларла (Шура, Ариф, Сима) гарышдырылыр. Бу сөзләрдә ари`ф, шура` вә сима` үмуми ад кими ишләнәндә вурғу икинчи һечанын (ариф, шура, сима), хүсуси ад кими ишләнәндә исә биринчи һечанын үзәринә (А`риф, Шу`ра, Си`ма) дүшүр.

Бә`зи сөзләрдә вургу биринчи һечанын үстүнә дүшдүјү һалда, о икинчи вә ја әксинә, сон һечадан биринчи һечаја кечирилир. Мәсәлән, о`пера-опе`ра, ка`федра-кафе`дра, ли`рика-лири`ка, арзу`-а`рзу, мүхтәли`ф-му`хтәлиф, мүһарибә`-му`һарибә, хүсусә`н-хү`сусән, садәчә`-са`дәчә, башга`-ба`шга, тәкчә`-тә`кчә вә с. Шифаһи нитгдә вурғунун дәјишдирилмәси хүсуси адларда да өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Инкилтәрә-Инкилтәрә, Берлин-Берлин, Парис-Парис, Рамиз-Рамиз вә с.

Шифаһи нитг мәдәнијјәти әдәби дилин шифаһи формасына әсасланыр. Үнсијјәт заманы дүзкүн вә камил данышмаг шифаһи, савадлы јазмаг исә јазылы нитг мәдәнијјәти илә бағ-

лыдыр. Савадлы вә мәдәни јазы јазылы нитг мәдәнијјәтинин бүнөврәсидир. Үмумијјәтлә, нитг мәдәнијјәти көзәл данышмаг вәрдишләри, бир тәрәфдән, шәхсин дүнјакөрүшү, онун савад дәрәчәси, дикәр тәрәфдән, фитри истеʼдад вә әнʼәнә илә әлагәдардыр. Јазы мәдәнијјәти нитг мәдәнијјәти вә әдәби дил нормаларына дүзкүн әмәл етмәклә сых бағлыдыр. Нитг мәдәнијјәтинин сәвијјәси јүксәк оланда, шүбһәсиз јазы мәдәнијјәтинин дә јүксәк олмасынын тәʼминатчысыдыр.

Мәдәни нитгин мәзијјәтләри

Нитг гүдрәтли силаһдыр, чәмијјәт, дөвләт вә дөвләтин гурулушунда, маһкәмә вә ичтимаи-сијаси системиндә мүһүм рол ојнајыр. Јунан вә Рома натиглик мәктәбләринин көркәмли нүмајәндәләри нитгә јүксәк гијмәт вермишләр, нитгин ајдын, тәмиз вә ујғунлуг кими кејфијјәтләрини тәсвир етмишләр, гијмәтләндирмишләр. Көркәмли натигләрин нитгин кејфијјәти һаггында дедикләри фикирләрин бәʼзиләрини диггәтинизә чатдыраг. Диокенин фикринчә, нитгин мәзијјәти бешдир: еллин нитгинин тәмизлији, ајдынлыг, јығчамлыг, мәгсәдәујғунлуг вә көзәллик. Тәсадүфи јох, ифадә олунаркән сәһвләрә јол верилмәјән, чилаланмыш нитг тәмиздир. Ајдынлыг ифадә үсулудур, ифадә олунан фикрин асан гавранылмасыдыр. Фикрин ифадәси үчүн ән зәрури олан сөзләрин ишләдилмәси јығчамлыгдыр. Гысалыг предмети ифадә етмәк үчүн зәрури ифадәдир. Мәгсәдәујғунлут ифадә тәрзинин мөвзуја ујғунлугудур. Көзәллик исә адиликдән гачмагдыр. Диониси јазыр: "Нитгин биринчи кејфијјәти лүтәт тәркибинин тәмизлијидир, икинчиси, нитгин еллин сәчијјәлилијидир. Үчүнчү јери јығчамлыг тутур. Лакин јығчамлыг ајдынлыгла бирләшәндә хош тәʼсир бағышлајыр... Мәгсәдәујғунлут исә бүтүн кејфијјәтләрин әсасыдыр. Бунун әсасында әлавә кејфијјәт олан әјанилик дурур. Ифадәнин ајдынлығы нитгин ајдын вә тәмиз олмасына тәʼсир көстәрир. Ајдынлыг ики шејлә јараныр: үмуми гәбул едилмиш сөзләрин ишләдилмәси вә сөзләрин дәгиг мәʼнада көтүрүлмәси. О, башга бир нитгин нитг кејфијјәтләри ичәрисиндә ән вачиби вә камилини ујғунлуғу сајыр. Сисерон дејир: "Нитг үчүн тәмизлик вә ајдынлыг о гәдәр вачибдир ки, ону әсасландырмаға еһтијач јохдур. Лакин бу вачиб кејфијјәтләр нитгин динләјичиләри өзүнә чәлб етмәси үчүн кифајәт етмир. Бунун үчүн нитгин көзәллији дә лазымдыр". Башга бир нитгиндә јазыр: "Тәмиз латын дилиндә

ајдын, көзәл: мүзакирә олунан мәсәләјә ујғун тәрздә данышмагдан јахшы нә ола биләр?.. Биз данышмағы бачармајан адамлара натиглик сәнәтини өјрәтмәк фикриндә дејилик, белә адамлар көзәл даныша билмәзләр".

Деметриј дејир: "Ајдынлыг мүхтәлиф васитәләрлә јараныр: "Һәр шејдән әввәл, сөзүн дәгиглији илә, икинчиси, сөзләрин гаршылыглы әлагәлилији илә. Әлагәнин вә нитгин гырылмасы анлашылмазлыға апарыр. Гысалыг, һәгигәтән, јахшыдыр. Лакин һәмишә ајдын олмур. Бағлајычы васитәләр олмајанда ајдынлыг позулур... Икимә'налылыгдан гачмаг лазымдыр: ...Ајдынлыг јаратмаг үчүн бә'зән ејни шеји ики дәфә тәкрар етмәк лазым кәлир. Доғрудур, јығчамлыг јахшыдыр, лакин бир сыра һалларда ајдынлыға хәләл кәтирир... Сүрәкли нитги ешитмәк вә гаврамаг чәтин олур... Чүмләдә сөзүн тәбии сырасыны көзләмәк лазымдыр. Нитгин ајдынлығы дәгиглик вә тәмизликдән доғур". Дәгиглик өз тәбиәтинә көрә, өзүндә нә исә бир шеји сахлајыр, ајдынлыға тә'сир көстәрир. Тәмизлик нитгә ајдынлыг кәтирмәјә чалышыр, дәгиглик исә нитгә дүзәлиш верир. Дәгиглик вә ајдынлыг, ејни заманда, тәкрара тә'сир едир. Ујғунлуг нитгин кејфијјәтләри ичәрисиндә ән вачиби вә биткинидир.

-Мәдәни нитги мүәјјәнләшдирән кејфијјәтләрин бир гисми әсас, һәлледичидир, дикәр гисми исә икинчи дәрәчәлидир. Дәгиглик, ајдынлыг, тәмизлик, ујарлыг, зәнкинлик, ифадәлилик, јығчамлыг, тә'сирлилик, орижиналлыг, садәлик, образлылыг, емосионал-експрессивлик кими кејфијјәтләр нитти мәдәниләшдирир, она бәр-бәзәк верир.

Нитгин дәгиглији. Антик риторикада дәгиглик нитгин илк вә әсас шәрти сајылыр. Нитг ајдын дејилсә, данышан өз мәгсәдинә чатмајачаг. Фикрин ајдын изаһы ајдын вә дәгиг дүшүнмәјин, данышмағын вә јазмағын әсас шәртидир. Бунунла әлагәдар "ким јахшы фикирләширсә, о, ајдын изаһ едә биләр" афоризми јаранмышдыр. Бу, һеч шүбһәсиз, дил вә тәфәккүрүн гаршылыглы әлагәсинин нәтичәсидир. Дил вә тәфәккүр дәгиг нитгин јаранма базасыдыр. Белински јазыр: "Сөз фикри әкс етдирир: фикир анлашылмаздырса, сөз дә дәрк едилмәздир... Инсан о вахт ајдын ифадә едир ки, она фикир һаким кәсилир, лакин о, даһа ајдын ифадә едәндә, фикрә ағалыг едир". Н.Г.Чернышевски дејир: "Нәји ајдын тәсәввүр етмирсәнсә, ону ајдын дејә билмәзсән. Ифадәнин дәгиг олмамасы вә долашыглығы фикрин долашыглығына шаһидлик едир". А.С.Пушкинин фикринчә, елм вә бәдии әдәбијјат дили, һәр шејдән әввәл, дәгиг олмалыдыр. Дәгиглик вә гысалыг нәсрин биринчи кејфијјәти-

дир. Бу фикир, јенә фикир тәләб едир. Бунсуз дәбдәбәли ифадә һеч нәјә хидмәт етмир. Дәгиг нитг зәнкин сөз еһтијаты тәләб едир. Сөз еһтијаты зәнкин олан адамын нитги дәгиг олур. Дәгиг нитт дедикдә сөзләрин ифадә олунан фикрә ујғун сечилмәси, грамматик чәһәтдән дүзкүн чүмлә гурмаг, интонасијадан јерли-јериндә истифадә етмәк баша дүшүлүр. Дәгиглик нитгин елә коммуникатив кејфијјәтидир ки, нитгин мә'насына, мәзмунуна ујғун мејдана чыхыр. Бурада нитг вә фикрин керчәклији, фикрин сөздә әкс олунмасы ниттә дәгиглик кәтирир.

Дәгиглик нитгин кејфијјәти кими, һәмишә ајдын дүшүнмә габилијјәти, ниттин предметини, сөзләрин мә'наларыны билмәклә әлагәдардыр. Дәгиглик нитгин хүсуси чәһәти кими, дәгиглијин формалашмасы вә дәрк едилмәсиндә нитгин керчәкликлә әлагәси әсас өзүлдүр. Нитгин дәгиглији "нитг-керчәклик" вә "нитт-тәфәккүр" мүнасибәти әсасында мүәјјән едилир. Нитг-керчәклик, нитт-тәфәккүр әлагәләри мүәллиф вә адресатын ниттини дәгиг мүәјјәнләшдирир. Данышан вә ја јазан дәрк етдији ситуасија вә һадисәни сөзлә ифадә етмәјә чан атыр. Данышан нитгини гураркән һөкмән сечмә гаршысында галыр. О, коммуникатив нитгин тәркибини, онларын тәшкилинин сәчијјәсини мүәјјән едир. Мәсәлән, синоним чәркәдән синонимләри, синтактик конструксијалары, сөзләри јерләшдирмәк үчүн зәрури вариантларыны сечмәк. Дәгиглик вә мәнтиглилик нитгин ујарлыг, һәрәкилик кими кејфијјәтләринин формалашмасыны мүмкүнләшдирир. Дәгиглик вә мәнтиглилик үчүн дилхаричи вә дилдахили (структур) шәртләр әсасдыр. Биринчи мүһакимәнин, дүшүнчәнин мәнтиги амилидир, мәнтиги данышмағы вә јазмағы гаршысына мәгсәд гојан һәр адам, һәр шејдән әввәл, мәнтиги мүһакимә јүрүтмәји бачармалыдыр. Тәфәккүрүн һәр бир акты мәнтиги ганунлара ујғун кәлир. Биринчи шәрт нитгин предметини билмәклә бағлыдыр. Нитгин предмети һаггында мә'лумат нитгдән әввәл алыныр. Икинчи шәрт дил системи һаггында биликдир. Үчүнчү шәрт дикәр нитг вәрдишләридир. Бу, данышанын чәтинлик чәкмәдән нитгин предмети һаггында билијини дил системи һаггында олан мә'лумата аид етмәсинә имкан верир. Дилдахили (структур) шәрт дил васитәләрини билмәји вә тәтбиг етмәји бачармагы тәләб едир. Бир сөзүн дикәр сөзлә бирләшмәсиндә дәгиглик, ујарлыг олмалы, сөзләр чүмләдә дүзкүн сыраланмалыдыр. Сөзләрин бирләшмәсиндә сөзләрин сырасына, онларын бир-бири илә бирләшмәсинә вә ритмә диггәт јетирилмәлидир. Бир тәрәфдән, нитгин керчәклик вә тәфәккүрлә әлагәсини мүәјјәнләшдирмәјә, дикәр тәрәфдән,

нитгин дәгиглијинин формалашмасынын әсасы кими дәгиглиј
ики нөвүнү фәргләндирмәјә имкан верир: предмет вә мәфһу
Дәгиглијин предмети нитг-керчәклик, дәгиглијин мәфһуму и
нитг-тәфәккүр мүнасибәтинә әсасланыр.

Нитгин дәгиглији үчүн өлчү данышан вә ја јазанын ф
кирләринә ујғунлуғудур, анламанын мәзмуну, дејилмиш фи
рин адекват ифадәси үчүн дил васитәләринин дүзкүн сечилм
сидир. Нитг үчүн бир әшјәви дәгиглик кифајәт дејилдир, он
бүтүн јаранмаларында дәгиглији лазымдыр. Дәгиглијин ајды
лығы да мөвчуддур. Л.Толстој гејд едир ки, сөз фикир ифа
едир, о, ифадә етдијинә ујгун олмалыдыр. Н.А.Некрасов Л.То
стоја јаздығы мәктубунда мәфһумун дәгиглијиндән шикајәтл
нир. О, мәктубунда јазыр: "Мән өз фикримә һејфим кәлир.
елә касыбдыр ки, мән ону сөзлә јүкләмишәм. Дағытмаг истәји
рәм, мәһдудлуг һисс едирәм. Јәгин ки, сиз мәним нә демәк и
тәјими баша дүшүрсүз. Демәк истәјирәм, амма алынмыр. Бе
бир вәзијјәтдә сиз нә едәрдиниз? Иши ја атарсыныз вә ја өз
нүзү мәчбур вә тә'мин едәрсиниз. О вахтдан мән белә бир гәна
әтә кәлдим ки, елә бир фикир јохдур ки, инсан өзүнү ифад
етмәјә вә башгаларыны инандырмаға мәчбур етмәсин. Мә
ифадә етмәјә сөз тапмырам, ифадә илә растлашанда һәмишә
тәәссүфләнирдим. Ујдурма! Һәмишә сөз вар, анчаг бизим ағлы
мыз тәнбәлдир".

Дәгиглијин нитг системи илә әсас әлагәсини мүәјјән ет
мәк үчүн, һәр шејдән әввәл, дәгиглик вә дүзкүнлүк мүнасибә
тини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Нитгин дүзкүнлүјү онун
гаршылыглы анлашылмасыны вә бирлијини тә'мин едир. Дәгиг
лик нитгин әлверишлилик, һәрәкәтлилик вә ујарлыг кими кеј
фијјәтләринин формасынын әсасыны тәшкил едир.

Мүхтәлиф функсионал үслубларда вә дил формаларында
нитгин дәгиглијинә тәләб мүхтәлифдир. Дәгиглик елми нитгин
сәчијјәви хүсусијјәтидир. Һәгигәтән, алимин фикри, мәнтиги
мүһакимә системинин изаһы вә тәчрүбәнин тәсвири, онун нә-
тичәси, елми мүлаһизәләр дәгиг вә ајдын олмалыдыр. Елми
нитг үчүн терминлилик характерикдир. Терминләр тәкмә'налы
олмалыдыр, онун чохмә'налылығы елми мәфһуму анламағы чә-
тинләшдирир.

Бәдии нитгин дәгиглији үч шәрлә баглыдыр: 1) сөзүн
предметә адекватиблији, 2) сөзүн предметин идеја-естетик гиј-
мәтинә ујғунлуғу, 3) сөзүн әдибин конкрет үслуби тәсвири илә
реаллашмасы. Бунлар бир-бири илә гаршылыглы әлагәдардыр.
Чүнки бәдии нитт тәбиәтинә көрә фәрдидир. Бәдии нитгдә

мәнтиглилик, ардычыллыг, изаһын ујарлыгы, фикрин ајдын ифадәси илә бағлыдыр.

Лексик мә`на нитгин семантикасынын формалашмасында әсас рол ојнајыр. Дәгиг сөзишләтмә лексик системи јахшы билмәји тәләб едир. Нитгин дәгиглијинин јаранмасына тә`сир көстәрән конкрет дил васитәләринин дүзкүн ишләдилмәси вә нитгин дәгиглији дил системинин лексик сәвијјәси, синонимләрдән истифадә илә әлагәдардыр. Дәгиг сөзишләтмә ашағыдакы чәһәтләрлә бағлыдыр: биринчиси, дилин синонимик имканындан лазым олан сөзүн синоним чәркәдән синониминин сечилмәси. Бу, тәкчә бәдии нитт үчүн јох, һәм дә ади нитт үчүн ваҹибдир. Чәркәдән угурсуз көтүрүлмүш синоним тәкчә бәдии нитги јох, һәм дә ади нитги поза биләр. Икинҹиси, дәгиг сөзишләтмә мүәллифи дәгиг олмајан нитдән узаглашдырыр. Үчүнҹүсү, дәгиг сөзишләтмә чохмә`налылыгы билмәјә вә онун мә`наларыны дүзкүн һүдудландырмаға көмәк едир. Дөрдүнҹүсү, дәгиг сөзишләтмә омонимләри мүәјјәнләшдирмәкдә, фәргләндирмәкдә мүәјјән рол ојнајыр. Бешинҹиси, дәгиг сөзишләтмә ејникөклү сөзләри ајырмагы тәләб едир. Алтынҹысы, паронимләри нитгдә дүзкүн ишләтмәјә јардым едир. Једдинҹиси, мәһдуд даирәдә ишләдилән сөзләри (лору, пешә, архаик сөзләри), сәккизинҹи, мүхтәлиф функсионал үслублары вә дил формаларыны, доггузунҹусу, терминләри јахшы билмәји зәруриләшдирир.

Сөз дилин көзәллији, бәшәрин нәфәси, фикри вә дүшүнҹәсидир, "үрәјин чырпынтысындан доған бир гығылҹым" (Л.Толстој), "инсан гүдрәтинин сәркәрдәси (В.Мајаковски): "дүнјанын нахышы" (Низами) олан сөзә С.Вурғун "Сөзүн шөһрәти" ше`риндә белә гијмәт верир:

Сөзүн гәлбиндә кизләнмиш бүтүн даһиләрин ешги,
Сөзүн гәлбиндә сакиндир көјүн ешги, јерин ешги,
Ше`р, сәнәт әзәл күндән сөзүн һүснилә јоғрулмуш,
Заманын сирри, севдасы, онун гәлбиндә нәгш олмуш...

Чох тәәссүф ки, бәдии вә елми әсәрләрин, мәтбуатын, телевизија вә радио верилишләринин, театр тамашаларынын дилиндә, афиша вә рекламларда, актјор вә дикторларын, мүәллим, шакирд вә тәләбәләрин нитгләриндә сөзләрин дүзкүн ишләдилмәмәсинә тәсадүф едилир, сөзләр јерли-јериндә ишләдилмир. Сөзүн гијмәти, гәдри билинмир, о, учуз тутулур: Шираслан чарпајысында әлләри башынын алтында, фикри аллаһ билир, һансы гәфәсин, һансы кисәнин јанында динләјирди.

һәрдән унутганлыг үзүндән елә бил нәфәс алмаг јадындан чыхырды. Он нәфәсин әвәзинә бирини елә чәкирди ки, синәси пајыз мешәси тәки хышылдајырды; өзү дә куја орда јангынды вә түстүсү Ширасланын бачасындан чыхыб асимана јүксәлирди ("Әдәб. вә инчәсәнәт" гәзети 1974). Чијни бәрабәринә галдырды, чијнинә ендирди, чијни илә алтдан јухары итәләјиб јүк јеринә салды ("Әдәб. вә инчәсәнәт" гәзети 1972).

Бу чүмләләр сөз јығымыны хатырладыр, јени бир фикир сөјләнилмир, бәдии зөвг јохдур. Чүнки бәдииликдән узагдыр.

Сүрүнүн ичәрисиндән көк бир чөнкәни ајырыб машына сары кәтирдиләр. Ахы чөнкә сүрүдә јох, нахырда олар, сүрүдә гојун, гоч олар. Гачгынлара әт кәсиб вердиләр. Мә'лумдур ки, малы, гојуну кәсәрләр, әти доғрајарлар. Чох габагчыл вә көркәмли китабдыр, кими чүмләләрдә габагчыл вә көркәмли сөзләри јеринә дүшмәмишдир. Бу сөзләр китаба јох, инсана аиддир.

Нитгин дүзкүнлүјү. Дүзкүн нитг гаршылыглы анламанын ачарыдыр. Нитгин дүзкүнлүјү онун гаршылыглы анлашылмасыны, бирлијини тә'мин едир. Нитгин бу кејфијјәти олмаса, нитг үнсијјәтинин дәгиглик, мәнтиглилик, ујарлыг кими коммуникатив кејфијјәтләри позулар. Дүзкүн нитг һәмишә әдәби дил нормалары чәрчивәсиндә фәалијјәт көстәрир. Нитгин дүзкүнлүјү нитг-дил әлагәси әсасында анлашылыр.

Дүзкүнлүк коммуникатив кејфијјәтдир. Нитгин дүзкүнлүјү онун гаршылыглы анлашылмасыны, бирлијини тә'мин едир. Дүзкүнлүк нитгин структур тәшкилини мүәјјән едир. Онун компонентләринә тәкрарланма, јерләшдирилмә, бирләшдирилмә вә дәјишдирилмә дахилдир.

Дүзкүнлүк чәһәтдән нитг ики формададыр: дүзкүн нитг вә гејри-дүзкүн нитг. Дүзкүн нитг керчәклик һаггында мә'луматын даһа дүзкүн формасыдыр. Дүзкүн олмајан нитг мәтни анламаг ишини чәтинләшдирә вә ја структурда чидди позулма јарада биләр, онун керчәклик һаггында вердији мә'лумат дәгиг олмајачаг. Јанлышлыг гејри-дәгиглик төрәдир. Дүзкүн нитгин мәзмуну гајдалы формалашдығы вә ифадә олундуғу үчүн әлверишли сајылыр, чүнки һәрәкидир.

Нитг мәдәнијјәти грамматик чәһәтдән чүмләләрин дүзкүн гурулмасы, сөзләрин дүзкүн ишләдилмәси, дүзкүн тәләффүз едилмәси, фикрин ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгла әдәби тәләффүз нормаларына ујғун ифадә етмәји бачармаг демәкдир. Н.Г.Чернышевскинин сөзләри илә десәк, "ајдын тәсәввүр етмәдијин бир шеји ајдын олмајанда думанлы шәкилдә дә сөјләјәчәксән, ифадәнин гејри-дәгиглији вә долашыглығы, әлбәт-

мәнтиглилик, ардычыллыг, изаһын ујарлығы, фикрин ајдын ифадәси илә бағлыдыр.

Лексик мә'на нитгин семантикасынын формалашмасында әсас рол ојнајыр. Дәгиг сөзишләтмә лексик системи јахшы билмәји тәләб едир. Нитгин дәгиглијинин јаранмасына тә'сир көстәрән конкрет дил васитәләринин дүзкүн ишләдилмәси вә нитгин дәгиглији дил системинин лексик сәвијјәси, синонимләрдән истифадә илә әлагәдардыр. Дәгиг сөзишләтмә ашағыдакы чәһәтләрлә бағлыдыр: биринчиси, дилин синонимик имканындан лазым олан сөзүн синоним чәркәдән синониминин сечилмәси. Бу, тәкчә бәдии нитт үчүн јох, һәм дә ади нитг үчүн вачибдир. Чәркәдән уғурсуз көтүрүлмүш синоним тәкчә бәдии нитги јох, һәм дә ади нитги поза биләр. Икинчиси, дәгиг сөзишләтмә мүәллифи дәгиг олмајан ниттдән узаглашдырыр. Үчүнчүсү, дәгиг сөзишләтмә чохмә'налылығы билмәјә вә онун мә'наларыны дүзкүн һүдудландырмаға көмәк едир. Дөрдүнчүсү, дәгиг сөзишләтмә омонимләри мүәјјәнләшдирмәкдә, фәргләндирмәкдә мүәјјән рол ојнајыр. Бешинчиси, дәгиг сөзишләтмә ејникөклү сөзләри ајырмағы тәләб едир. Алтынчысы, паронимләри нитгдә дүзкүн ишләтмәјә јардым едир. Једдинчиси, мәһдуд даирәдә ишләдилән сөзләри (лору, пешә, архаик сөзләри), сәккизинчи, мүхтәлиф функсионал үслублары вә дил формаларыны, доггузунчусу, терминләри јахшы билмәји зәрурриләшдирир.

Сөз дилин көзәллији, бәшәрин нәфәси, фикри вә дүшүнчәсидир, "үрәјин чырпынтысындан доған бир гығылчым" (Л.Толстој), "инсан гүдрәтинин сәркәрдәси (В.Мајаковски): "дүнјанын нахышы" (Низами) олан сөзә С.Вурғун "Сөзүн шәһрәти" ше'риндә белә гијмәт верир:

Сөзүн гәлбиндә кизләнмиш бүтүн даһиләрин ешги,
Сөзүн гәлбиндә сакиндир көјүн ешги, јерин ешги,
Ше'р, сәнәт әзәл күндән сөзүн һүснилә јоғрулмуш,
Заманын сирри, севдасы, онун гәлбиндә нәгш олмуш..

Чох тәәссүф ки, бәдии вә елми әсәрләрин, мәтбуатын, телевизија вә радио верилишләринин, театр тамашаларынын дилиндә, афиша вә рекламларда, актјор вә дикторларын, мүәллим, шакирд вә тәләбәләрин нитгләриндә сөзләрин дүзкүн ишләдилмәмәсинә тәсадүф едилир, сөзләр јерли-јериндә ишләдилмир. Сөзүн гијмәти, гәдри билинмир, о, учуз тутулур: Шираслан чарпајысында әлләри башынын алтында, фикри аллаһ билир, һансы гәфәсин, һансы кисәнин јанында динләјирди.

һәрдән унутганлыг үзүндән елә бил нәфәс алмаг јадындан чыхырды. Он нәфәсин әвәзинә бирини елә чәкирди ки, синәси пајыз мешәси тәки хышылдајырды; өзү дә куја орда јанғынды вә түстүсү Ширасланын бачасындан чыхыб асимана јүксәлирди ("Әдәб. вә инчәсәнәт" гәзети 1974). Чијни бәрабәринә галдырды, чијнинә ендирди, чијни илә алтдан јухары итәләјиб јүк јеринә салды ("Әдәб. вә инчәсәнәт" гәзети 1972).

Бу чүмләләр сөз јығымыны хатырладыр, јени бир фикир сөјләнилмир, бәдии зөвг јохдур. Чүнки бәдииликдән узагдыр.

Сүрүнүн ичәрисиндән көк бир чөнкәни ајырыб машына сары кәтирдиләр. Ахы чөнкә сүрүдә јох, нахырда олар, сүрүдә гојун, гоч олар. Гачгынлара әт кәсиб вердиләр. Мә`лумдур ки, малы, гојуну кәсәрләр, әти доғрајарлар. Чох габагчыл вә көркәмли китабдыр, кими чүмләләрдә габагчыл вә көркәмли сөзләри јеринә дүшмәмишдир. Бу сөзләр китаба јох, инсана аиддир.

Нитгин дүзкүнлүјү. Дүзкүн нитг гаршылыглы анламанын ачарыдыр. Нитгин дүзкүнлүјү онун гаршылыглы анлашылмасыны, бирлијини тә`мин едир. Нитгин бу кејфијјәти олмаса, нитг үнсијјәтинин дәгиглик, мәнтиглилик, ујарлыг кими коммуникатив кејфијјәтләри позулар. Дүзкүн нитг һәмишә әдәби дил нормалары чәрчивәсиндә фәалијјәт кәстәрир. Нитгин дүзкүнлүјү нитг-дил әлагәси әсасында анлашылыр.

Дүзкүнлүк коммуникатив кејфијјәтдир. Нитгин дүзкүнлүјү онун гаршылыглы анлашылмасыны, бирлијини тә`мин едир. Дүзкүнлүк нитгин структур тәшкилини мүәјјән едир. Онун компонентләринә тәкрарланма, јерләшдирилмә, бирләшдирилмә вә дәјишдирилмә дахилдир.

Дүзкүнлүк чәһәтдән нитг ики формададыр: дүзкүн нитг вә гејри-дүзкүн нитг. Дүзкүн нитг керчәклик һаггында мә`луматын даһа дүзкүн формасыдыр. Дүзкүн олмајан нитг мәтни анламаг ишини чәтинләшдирә вә ја структурда чидди позулма јарада биләр, онун керчәклик һаггында вердији мә`лумат дәгиг олмајачаг. Јанлышлыг гејри-дәгиглик төрәдир. Дүзкүн нитгин мәзмуну гајдалы формалашдығы вә ифадә олундуғу үчүн әлверишли сајылыр, чүнки һәрәкидир.

Нитг мәдәнијјәти грамматик чәһәтдән чүмләләрин дүзкүн гурулмасы, сөзләрин дүзкүн ишләдилмәси, дүзкүн тәләффүз едилмәси, фикрин ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгла әдәби тәләффүз нормаларына ујғун ифадә етмәји бачармаг демәкдир. Н.Г.Чернышевскинин сөзләри илә десәк, "ајдын тәсәввүр етмәдијин бир шеји ајдын олмајанда думанлы шәкилдә дә сөјләјәчәксән, ифадәнин гејри-дәгиглији вә долашыглығы, әлбәт-

тә, фикрин долашыглығына тә`сир көстәрир. Дил шүурун ифадә формасыдыр; дил дүзкүн дејилдирсә, демәли, шүур да гүсурлудур. Әкәр дил (нитг) сәлигәсиз вә анлашылмаздырса, демәли, орада фикрин өзү дә гејри-дәгигдир".

Сөзләрин дүзкүн тәләффүзү фикрин ајдынлығына, динләјичиләрин ниттин мәзмунуну јахшы мәнимсәмәсинә көмәк едир. Ч.Чаббарлы мәгалә, рә`ј вә пјесләриндә нитт мәдәнијјәтинә, әдәби тәләффүзә хүсуси диггәт јетирирди. О, "Огтај Елоғлу" пјесиндә Огтајын сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәјән актрисаја ирад тутмасыны мүдафиә етмәклә өзүнүн дүзкүн вә тәмиз әдәби тәләффүз тәрәфдары кими көстәрир. Огтај актрисаја дејир ки, сәһнәдә белә әвәзинә бала, јахуд бәла демәк олмаз. Бу һалда сөз мә`насыны дәјишир, фикир тәһриф олунур.

Бәдии әсәрләрдә, мәтбуат сәһифәләриндә мүхтәлиф мә`налы сөзләр бир-бири илә гарышдырылыр, бири дикәринин јериндә ишләдилир. Бу, шүбһәсиз, сөзләрин мә`налары арасындакы фәрги баша дүшмәмәкдән ирәли кәлир. Бунунла бағлы олараг ашағыдакы чүмләләрә диггәт јетирәк: һеч кәс мәнсимәзди ки, вәлиәһд-Мәликшаһ бу анда нәләр фикирләширди. Гызын нәфәси санки оғланын сифәтини алазлады. Инәкләр сүдүнү ендир еләмир. Чадырын гурулмасы көзләнилдијиндән артыг дүшүнчә, баш сындырмаг истәјирмиш. Бу чүмләләрин биринчисиндә мәнсимәзди сөзүнүн мә`насы анлашылмыр. Еләчә дә икинчи чүмләдәки алазлады сөзүнүн мә`нсы охучуја гаранлыг галыр. Үчүнчү чүмләдә ендир сөзү ејдирсә, дөрдүнчү чүмләдә исә гурамасы сөзү гурулмасы мә`насында ишләдилмишдир.

Бир сыра сөзләрин тәләффүзү шифаһи вә јазылы ниттдә фәргләнир. Белә ки, јазылы нитгдә бир чаларлы сөз шифаһи ниттдә мүхтәлиф чаларлы кими тәләффүз олунур. Данышан һәмин сөзүн шифаһи ниттиндә мүхтәлиф чаларларыны бирбириндән фәргләндирмәји бачармыр. Бернард Шоунун гејд етдији кими, "шифаһи ниттдә тәкчә бәли вә јох демәјин 50-јә гәдәр аһәнк тәрзи вар. Јазыда исә бу сөзләрин анчаг бир, бәли вә јох формасы мөвчуддур.

Ниттин дүзкүнлүјү вә нитт мәдәнијјәтиндә әдәби дили мәнимсәмәнин ики мәрһәләсини вә онлара јијәләнмәнин ики үсулуну гејд етмәк олар: биринчиси, ашағы мәрһәләси, ниттин дүзкүнлүјүдүр. Дүзкүнлүк дејәндә әдәби нитгә вә онун нормалларына јијәләнмәк демәкдир. Нитгин дүзкүнлүјү маһијјәтчә мәктәб өјрәтмәси, тәһсил вермәк предметидир. Икинчиси, онун јүксәк мәрһәләси, әдәби дилин мәнимсәнилмәсидир.

Авазланма дүзкүн нитгдә күчлү ифадә васитәсидир. тонасија данышыга емосионал чалар верир. Ону ниттин м дијасы адландырырлар. Ниттин интонасијасы дедикдә, бири нөвбәдә, фасиләнин, вургунун, аһәнкин вә темпин ујарлı вәһдәти нәзәрдә тутулур.

Ниттин тәмизлији. Әхлаг нормаларындан кәнара чых јан, јарарсыз јад үнсүрләрдән узаг олан вә милли әдәби ди гајда вә ганунларына ујғун кәлән нитт тәмиз адланыр. нитт дил васитәләринин тәһриф олунмасына, әдәби дилин маларындан кәнара чыхмага јол вермир. Әлбәттә, һамы, бир шәхс өз ниттиндә һәмишә бу тәләбләри өдәјә бил Бә'зиләринин нитти дүзкүн, тәмиз олмур, кәлә-көтүр олур. лә нитт дилин тәмизлијинә зәрбә вурур. Бир сөзлә, әдәби д зибилләјир. Дилин, ниттин тәмизлијинин позулмасынын м јән сәбәбләри вар. Бунун биринчиси диалектизмләрдир. Бә ләринин ниттиндә һәддән артыг јерли шивә вә диалект сөзл ишләдилир. Икинчиси, ниттиндә варваризм, вулгаризм вә ж гонизм өзүнү көстәрир.

Һеч бир еһтијач олмадан нитт диалектизм, варвари жаргонизм вә әчнәби сөзләрлә јүкләнир. Диалектизмләрин әд ниттдә ишләдилмәси вә тәтбиг олунмасы мүмкүндүр. Азәрбај һәјатыны, кәндини тәсвир едән, милли колорит јарадан һәр јазычы әсәриндә диалект сөзләринә мүрачиәт едир, диалект л сикасы ишләдир. Бәдии ниттдә диалектизмләрин ишләдилмәс чох еһтијатла јанашмаг лазымдыр. Шолохов Шукарја баба в Мелеховун реалист образыны јарадаркән Дон казакларынын н гинә мүрачиәт етмәсә иди, бәлкә дә милли колоритли, јадда га образлар јарада билмәзди, чүнки, әввәла, бәдии әсәрдә јерли с ләр бәдии мәгсәдәујғунлуғун тәләбинә көрә ишләдилир. Бу сөз мүәллиф ниттиндә јох, образларын ниттиндә өз әксини тапмы дыр. Икинчиси, бәдии үслубдан кәнарда диалектизмләрин иш дилмәси арзу олунмаздыр. Чох тәәссүф ки, еләә зијалылар вар онлар өз ниттләриндә әчнәби сөзләрдән, диалектизмләрдән, л сөзләрдән, жаргонлардан бол-бол истифадә едир. Белә зијалы рын ниттини "әдәбиликдән узаг зијалы нитти" адландырмаг ола

Бәдии әсәрләрдә диалектизмләрин тез-тез јерсиз иш дилмәси өзүнү доғрултмур, онларын хүсусән нәср әсәрләри јерсиз ишләдилмәси фикрин асанлыгла анлашылмасына мане лик төрәдир. Мәсәлән: Бу адамларын ән сајтылы вә нисбәтән дагәтлиси Чәрчизадә илә Абдулла иди. Гәдир чаваб вермәјиб рүт-һүрүт бахды. Машын кечәләдә чатанда сел Сәмәндәри гуч лајыб дик дашдан дартыб ајырды ("Азәрбајчан" жур. 1966, N

1965, N 4) вә с. Бу чүмләләрдәки сајтылы, һүрүт-һүрүт вә кечәлә диалектизмләринин мә'насы анлашылмыр. Бунларын әвәзинә ганачаглы, мат-мат, көрпү сөзләри ишләдилсә иди, фикир охучуја тез чатарды.

Л.Толстој һәлә кәнчлик илләриндә рус нитгиндә әчнәби сөзләрин ишләдилмәсинин әлејһинә олмуш, буна мүнасибәти мәнфи иди. Онун бунунла әлагәдар дедији сөзләри јада салмаг јеринә дүшәр: "Һәр һалда ана дили һәмишә доғма олараг галыр. Нә вахт үрәкдән данышмаг истәјәндә һеч бир франсыз сөзү јада дүшмүр. Әкәр тә'сир бағышламаг истәјирсәнсә, бу, башга мәсәләдир".

Һәлә 1930-чу илләрдә Ч.Чаббарлы диалектизмләрин бәдии әсәрләрин дилиндә ишләнмәси әлејһинә чыхыш едәрәк јазыр: "Бә'зи јолдашлар ајдын әдәби дил јаратмаг әвәзинә дикәр бир ифрата варырлар. Онлар әдәби дилимизә һәр чүр мәһәлличилик үнсүрләр дахил етмәк истәјирләр. Ајдындыр ки, бу да әрәбчилик вә архаизм кими зәрәрли бир мејлдир".

Сөзсүз, каркүзарлыг үслубунун лексикасынын бәдии нитгә тәтбиги онун тәмизлијинә мәнфи тә'сир көстәрәчәк. Бу үслубда ишләдилән сөзләр вә терминләр шаблон, трафарет сәчијјәлидир. Рәсми сәнәдләрдә каркүзарлыг лексикасы тәһлүкәли сајылмыр. Әксинә, вачибдир, чүнки ишкүзар идарәдә, ишдә тәкрар олунан ситуасија илә әлагәдардыр, "сабит форманы" көзләмәји тәләб едир. Шаблон сөзләр ишкүзар үслубдан бәдии, данышыг вә публисистик үслублара дүшәндә нитг алаг отуна бәнзәјир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, әдәби дилә јад олан вә ишләдилмәси мәгбул сајылмајан дил ваһидләринин нитгдә өзүнә јер тапмасы дилин тәмизлијинә хәләл кәтирир. Мәһәлли елементләрдән, лору сөзләрдән, жаргон лексикасындан, јерсиз әчнәби сөзләрин ишләдилмәсиндән вә үмумијјәтлә, һәр чүр түфејли сөз вә ифадәләрдән узаг олан нитг тәмиз сајылыр. Башга сөзлә, нитгдә ишләдилән сөзләр динләјичиләрә ајдын, онларын үмуми сәвијјәсинә ујғун олан нитг тәмиздир. Жаргонизмлә јүкләнмиш тәмиз олмајан нитгә Ч.Мәммәдгулузадәнин "Анамын китабы" әсәри нүмунә ола биләр. Һәмин әсәрдән бир парчаја диггәт јетирәк:

Рүстәм бәј: - Јахшы инди јаз: буну да лазымдыр нәзәрә алмаг ки, һәмин "А" һәрфи бә'зи дилләрдә гласны һәрфдир.

Мирзә Һәсән: - Имла һәрфидир.

Рүстәм бәј: - Имла һәрфидир вә өзү дә өзлүјүндә слогдур.

Мирзә Һәсән: - Јә'ни "һеча" демәк истәјирсиниз?

Рүстәм бәј: - Бәли "һеча" кәрәк ола вә лакин бә'зи тајфаларын дилиндә һәмин "А" һәрфи согласны һәрфләрин чәркәсиндәдир.

Мирзә Һәсән: - Буну "согласны" әвәзинә "һүруфи-самитә" јазаг.

Зивәр ханым: - А здравствујте, Тејмур бек!

Тејмур бәј: - Здравствујте, Зивар ханум!

Тејмур бәј: - Сабаһкы заседанијанын павесткасында смета мәсәләси барәсиндә бир шеј јазылмајыб, бир аз бигаидә олду. Ола биләр ки, јенә Әфруз ханым чыгыр-бағыр сала.

Зивәр ханым: - Нелгзә ли сократитт речи ораторов?

Мирзә Мәһәммәдәли: - Әһвали ки, кәвкәбләрә ариз ола. һаман әвлада ки, бир-биринә нисбәтләри вар, әз он чүмлә һаман әһвалдыр ки, гәмәр шәмсә ариз ола вә бир сурәтдә ки, гәмәр бир кәсиф чинсдир вә афитабдан кәсби-нур еләјир вә чүн...

Зивәр ханым: - Доғрусу, мәним бу кишијә јазығым кәлир. Какој он жалкиј. Наверное голодныј.

Заман: - Бурададымы о мал һәкими?

Гәнбәр: - Әдә, һејван, әдәбли даныш, ағалардан ајыбды!

Сәмәд Ваһид: - Чочуг агламасын, бән ше'р јазыјорум, Дадаш,- әдәбијјатдан лазымса, нүмунә олараг бир шеј дејим, јаз лүтәтә.

Рүстәм бәј: - Нә ејби вар. Амма бу шәрт илә ачыг олсун. Јохса, доғрусу, мән сәнин дилини ганмырам.

Сәмәд Ваһид: - Әнзар-шәбабымда пәдидар олан, еј зүлм!

Еј зилли-түлуат, олујорсан јенә пејда.

Рүстәм бәј: - О дили мәним өзүм ганырам ки, лүғәтә дә јазым?

Сәмәд Ваһид: - Дадаш, мән сөјләдијим "Фауст"дан түрк дилинә тәрчүмәдир. Бизим мүәллимләр чочутлара бу саат мәктәбләримиздә - балача чочуглара өјрәдијорлар. Сән ки, буну ганмыјорсын, сәнајеи-нәфисәдән бибәһрә олмағыны мүшаһидә едијорсын, зәнниндәјим, әфәндим.

Н.Б.Вәзировун "Јағышдан чыхдыг, јагмура дүшдүк" әсәриндә Һачы Салманын нитги буна нүмунәдир:

Һачы Салман: - Тә ани ки, кофти ки, рујин-тәнәм. Бүләнд асиман бир зәмин әфкәнәм. Һә, нечәсән, јасар киши! Горхаг киши! Дәхи мәнәм-мәнәм демәјәчәксән ки! Әшрәф бәј, салам әлејкүм.

Нитгин ујарлығы. Динләјичи вә ја охучунун чәтинлик чәкмәдән анладығы, баша дүшдүјү нитг ајдын сајылыр. Нитгин ајдын олмасынын сәбәбләри мүхтәлифдир. Бу сәбәбләр дилха-

ричи вә дилдахили олмагла ики јерә бөлүнүр. Ниттин објекти һаггында јахшы мә`луматын олмамасы, тәфәккүрүн ашағы сәвијјәдә олмасы, ишләдилән сөз вә ифадәләрин мә`наларыны билмәмәк, дилин инчәликләринә дәриндән јијәләнмәк дилхаричи, омонимија, чохмә`налылыг, чүмләнин тәркибиндә әвәзликләрин дүзкүн ишләдилмәмәси, интонасија васитәләриндән дүзкүн истифадә едилмәмәси дилдахили сәбәбләрдир.

Аристотел јазылы вә шифаһи ниттин фәргини көстәрәрәк јазыр: "...Һәр нитг нөвү үчүн хүсуси үслуб сәрфәлидир... Һеч бир үслуб јазылы ниттдә мүбаһисә, сијаси вә мәһкәмәдә ујарлыг бахымындан истифадә едилир. М.Т.Сисеронун фикринчә, форум вә мүлки просесдә чыхышын угурлулугу мүәллифин динләјичиләри өзүнә табе едә, онлары инандыра билмәси, биринчи нөвбәдә, ниттин ујарлылығындан асылыдыр... Ниттин гаршысында нә гәдәр мәгсәд дурурса, о гәдәр көзәл вә ајдын данышмаг бачарығы-риторика нөвү вар. Ујарлыг јүксәк ниттин ән вачиб вә зәрури кејфијјәтидир.

Мүнасиб вә агыллы ситатлар, јахшы дүшүнүлмүш мисаллар, инчәлик вә һазырчаваблыг ујарлығын әсас шәртләридир. Натигин ачыг, мәһкәмә вә сијаси мәсәләләр үзрә ниттләри бир-бириндән пријомларына көрә фәргләнмәлидир. Ниттин ујарлығы үчүн дәгиглик, тәмизлик вә ифадәлилик әсасдыр. Мүнасиблик конкрет дил ситуасијасыны тәнзимләјир. Ниттин ујарлығы әдәби дилин үслубларыны, дилин үслублар системини, сөзишләтмәнин ганунаујғунлуғуну көзләмәји тәләб едир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә чәмијјәтин мүхтәлиф еһтијачларына, үнсијјәтин мүхтәлиф саһәләринә хидмәт едән функсионал үслублар вар. Күндәлик-мәишәт, ишкүзар, елми вә бәдии үслублар бир-бириндән фәргләнир. Онларын һәр биринин өз спесификасы, өз сечмә вә дил материалларыны ишләтмә ганунаујғунлуғу вар. Бәдии ниттдә дил фактларынын ујғунлуғу о бири үслублардан фәргләнир. Бәдии ниттин "нормасы" әдәби дилин нормасынын ејни дејилдир. Бәдии әдәбијјатда халгын нитг һәјаты әкс олунур. Бу да јазычынын идеја вә естетик принсипиндән асылыдыр. Бәдии мәтндә сөзүн һәјаты гаршылыглы мүрәккәб тә`сирлә мүәјјән едилир. Тә`сирин үч типи вар: 1) үмуми әдәби дилин нисбәтән стандарт нормасына тә`сири, 2) дөврүн бәдии дил зөвгүнү әкс етдирән беллетрастик вәрдиш вә ән`әнәләрин тә`сири, 3) фәрди вәрдиш вә зөвгүн тә`сири.

Данышан вә јазан билмәлидир ки, онун нитти информасија мәгсәдли вәзифәјә, шәраитә вә аудиторијаја ујғун олмалыдыр.

Ниттин мүнасиблијини мүәјјән едән бир нечә шәрт вардыр: 1) дилин структуруну јахшы билмәк; сөзләрин дүзкүн

ишләдилмәси, фразеолокизмләрин, аталар сөзү вә мәсәллә
јерли-јериндә нитгә дахил едилмәси, 2) дилдән истифадә е
ни бачармаг, онун еһтијатларынын әсаслы тәтбиг етмә вәрд
ләри, 3) сөјләнилән мөвзунун предметини јахшы билмәк, 4)
нышан вә ја јазанын мәдәнијјәти, һәссаслығы, инсанлара
јирхаһ вә еһтирамлы мүнасибәти, онун идејалы мөвгеји вә
мы кими әхлаги-психоложи факторлар мүһүм рол ојнајыр.

Бәдии нитгдә дилин мүхтәлиф сәвијјәсиндә әдәби но
лардан кәнар чыхмаг, бир нөв, ганунаујғунлуға чеврилмиш
Сөзләрин лексик-семантик әлагәләринин позулмасы бәдии
үчүн адәт шәклини алмышдыр. Әдәби дилин һәр үслубуну
сечмә ганунаујғунлуғу вә дил материалыны ишләтмәси
Онларын һәр бириндә онун спесификасыны мүәјјән едән
ментләр мөвчуддур. Бәдии нәсрдә вә ја поезијада даны
нитгинин елементләринә тез-тез мүрачиәт едилир. Даны
нитги әдәби дилин јазылы үслубу илә мүгајисәдә өзүнү хү
систем кими тәгдим едир.

Фәхрәддин бәј: - Она мән дејирәм "әламәти-вәһши
һејванлыг, наданлыг". Артыг нә дејә билләм?! Бујур, кө
әмиләрим гачаг-гулдур сахламыјајдылар, оғурлуг ејләтди
јәјдиләр, ағызларын фарағат гојајдылар, өз касыблыглар
мәшғул олајдылар - белә мүсибәтә дүчар олмајајдылар, вә
лам... Ашкар ишдир, бурада бир һөчәт ола билмәз.

Ујарлыг ме'јарынын позулмасы техники терминләрә,
күзар нитгин штамплы сөзләринин артырылмасына ујма
бағлыдыр. Бәдии әдәбијјатда бунлара тез-тез раст кәли
Хүсуси луғәтләрсиз мә'насы анлашылмајан, һеч бир ест
функсија јеринә јетирмәјән техники вә пешә терминләр
бәдии нитгдә ишләдилмәси артыг јүкдүр. Үнсијјәтин елә с
си вар ки, онларын ишләдилмәси мәгсәдә ујғун вә мүнасиб
Бу, ишкүзар үслубдур. Шаблонлуг вә стандартлыг рәсми
нәдләр үчүн сәчијјәвидир. Белә сөз вә терминләр рәсм
каркүзарлыг үслублары чәтинләшдирмир. Әксинә, үнс
просесини јүнкүлләшдирир. Бунлар мәзмунун јығчам, а
ифадә олунмасына көмәк едир.

Данышан вә ја јазан үслуби гүсурлардан гачмаг үчү
нитгин информасион мәгсәдинә ујгун кәлмәси үчүн, әввәла
лин структуру һаггында кениш тәсәввүр вә дәрин билик о
лы, икинчиси, дилдән истифадә етмәји бачармаг, онун еһт
ларыны ағыллы тәтбиг етмәк вәрдишинә јијәләнмәк, үчүн
онун верәчәји информасијанын һәчми һаггында ајдын вә
формасија характерли тәсәввүрүн олмасы, динләјичијә в

охучуја чатдырылачаг фикрин зәруриличи, дөрдүнчүсү, әхлаги-психоложи факторларын ролуну гијмәтләндирмәји бачармалыдыр.

Нитгин дилин үнсијјәт мүһитинә ујғунлуғу, мәзмуна, мәгсәдә вә динләјичиләрин сәвијјәсинә мүвафиг гурулмасы әсас шәртдир. Нитгин ујарлыгы ашағыдакы амилләрлә шәртләнир: 1) фикрин мәзмунуна ујғун дил васитәләриндән истифадә нитгдә мәгсәдә көзәл форма ахтармаг јох, мәзмуну дүзкүн ифадә етмәкдир, 2) дил васитәләринин нитг шәраитинә ујғунлуғу шәхси нәглијјатда сәрнишинә, мәһкәмәдә вәтәндаша, театрда тамашачыја, харичдә әчнәбијә, стадионда азаркешә вә с. бәнзәјир, 3) дил васитәләринин данышанын мәгсәдинә ујғун кәлмәси. Һәр бир нитгин мәгсәди вар. Мәгсәдлә әлағәдар нитгин гурулушу, сөјләнилмәси дәјишир. Елми нитгдә тәмкинлилик, мәнтиглилик, ардычыллыг, бәдии нитгдә образлылыг, мүбалиғә үстүндүр, 4) дил васитәләринин данышанын шәхсијјәтинә ујғун кәлмәси. Данышанлар, јашындан, тәһсилиндән, дүнјакөрүшүндән, сәнәтиндән асылы олараг, мүхтәлиф дил васитәләриндән истифадә едирләр.

Нитгин зәнкинлији. Бурада ишләнән дил үнсүрләринин мүхтәлифлији, чохлуғу, нитг просесиндә лексик, семантик, фразеоложи, грамматик ваһидләрин рәнкарәнк формада ишләдилмәси нәзәрдә тутулур. Нитгин зәнкинлији дил вә нитг әлагәси әсасында мејдана кәлир. Нитгдә мүхтәлиф вә тәкрарланмајан дил ваһидләринин ишләдилмәси нитги зәнкинләшдирир. Нитгдә ејни ишарәләр вә ишарәләр һәлгәси нә гәдәр аз тәкрарланарса, нитг о гәдәр газанар, зәнкин олар. Бу, о демәкдир ки, дил структуру нә гәдәр зәнкин оларса, нитг дә о гәдәр зәнкин олачаг. Нитгдә ејни дил үнсүрләринин јерсиз тәкрарланмасы, ејни конструксија вә формаларын далбадал верилмәси, дүзүлмәси, шаблон ифадә васитәләринә тез-тез мүрачиәт нитги зәнкинләшдирмир. Әксинә, бу, нитгин јохсуллуғу, касыблығы демәкдир. Ејни чүр данышыг тәрзи, монотон интонасија динләјичиләри јорур, нитги корлајыр.

Нитгин зәнкинлијини вә ја касыблығыны објектив мүһакимә етмәк үчүн мәтнин статистик тәһлили, ејни үслубда јазан мүхтәлиф мүәллифләрдән көтүрүлмүш мәтнләрин мүгајисәси апарылмалыдыр. Һәр мәтнин һәчми ја 20 мин вә ја 50 мин сөзишләтмә олсун. Бурада көмәкчи сөзләр нәзәрә алынмамалыдыр. Мәтнләр әсасында сөзләрин мүхтәлифлији вә мүнасибәтини билмәк олар. Ј.В.Чәмәнзәминли вә М.Ибраһимовун әсәрләриндә хырманын тәсвиринә диггәт јетирәк. Ј.В.Чәмәнзәминли

"Ган ичиндә" романында хырманы белә тәсвир едир: Бир күн бичин вахты ханын сәркары кәндлиләри топлады - ханын тахылыны бичиб, дөјүб, чуваллара јығмалы идиләр. Сәфәр дә унудулмады. Бичин гуртарды, дәрзләр хырмана дашынды, дөјмәјә башладылар. Јүзбашы һәрләниб кәзир, ишләјәнләрә көз гојурду, ахшамчағы, ишдән сонра исә долмамыш чуваллардакы буғданы оғурламасынлар дејә, буғданын үстүнә бармағы илә бир хач чәкиб кедирди. Бир сәһәр күләкли кечәдән сонра јүзбашы јарымчыг чуваллары јохлајыб, бир нечәсиндә хачын позулдуғуну көрдү...

М.Ибраһимовун "Кәләчәк күн" романында хырманын тәсвири: Мүбашир Мәммәд хырманын о јан-бу јаныны кәзди. Тахтадан гајрылмыш дәчи әлинә алды. Дәч малаја охшајырды. Балача, мүстәгим шәклиндә иди. Алты диш-диш, үстүндә исә ејнән маланынкы кими бир дәстәји варды. Дөјүлмүш, соврулуб тәмизләнмиш сары буғда бөјүк пирамида шәклиндә хырманын кәнарына јығылмышды. Мүбашир әлиндә дәч бу пирамидаја јахынлашды. "Бисмиллаһ" дејиб, дәчи пирамиданын-буғданын дик башына басды. Дәчин дишләри орада, кағыз үзәринә мөһүр кими из бурахды. Сонра Мүбашир јаваш-јаваш гајда илә пирамиданы дөврә долана-долана үзүашағы бүтүн буғданы бу чүр дәчләди. Дәч басылдыгча јатыб-енләнмиш пирамиданын-буғданын әтәкләрини јығышдырды вә ораны да дөврә долана-долана дәчләди. Санки чәкилмиш бир шәкил һашијә ичинә алынды.

Хырмана чатдыгда һамыны һејрәт алды. Доғрудан да пирамида буғданын дәчи позулмушду. Исфаһани Муса кишинин бојнундан ашағы басыб, дағылмыш буғданы көстәрди.

- Һә, бу нәдир?.. Бу нәдир?

Нитгин зәнкинлијини тә'мин едән икинчи нәзәри мәсәлә структур-дил шәртидир. Нитгин зәнкинлији актив сөз еһтијатынын кәмијјәт вә кејфијјәти илә мүәјјән едилир. Пушкин лүғәтинә көрә Пушкинин сөз еһтијаты 21 мин ваһиддән артыгдыр. Мүасир јашлы, тәһсилли адамларын, бә'зи мә'луматлара көрә, актив сөз еһтијаты 10-12 мин арасындадыр. Коммуникатив кејфијјәт кими нитгин зәнкинлији нитг-дил вә нитг-шүур мүнасибәти әсасында гурулур.

Нитгин зәнкинлији бүтүн услублар үчүн сәчијјәвидир. Лакин бәдии вә публисистик услубларда нитг зәнкин, елми услубда исә зәифдир. Јазычы өз әсәриндә керчәклији бәдии әкс етдирмәк үчүн онун сөз еһтијаты зәнкин ифадә едән күт дил-гурдла гузу кими бир шејдир. Әслиндә биринчи чүмләнин

мәзмунунда арыларын санчмасындан јох, гәмләрин үзмәсиндән данышылыр. Икинчи чүмләнин тәрчүмәси илә әлагәдар А.Әләкбәрли јазыр ки, әввәла, күт дил гурддур, гузудур, јохса һәм гурддур, һәм дә гузу?! Һалбуки әсәрин русчасындакы мүгајисәли һөкм тамамилә ајдындыр: Гурд гузу үчүн нәдирсә, күт дил дә ити фикир үчүн одур, јә'ни ән ики фикрин ән гаты дүшмәни күт дилдир.

Һәрфи тәрчүмәдә әчнәби хүсуси адларын - шаир вә јазычыларын адларынын азәрбајчанча јазылышында икилик өзүнү көстәрир. Бә'зиләри рус дилиндә јазылышыны әсас көтүрүрләр, дикәрләри исә азәрбајчанлашдырмаја үстүнлүк верирләр. Мәсәлән, Дағыстан шаиринин ады русча Расул Гамзатов, азәрбајчанча Рәсул Һәмзәтов кими јазылмышдыр. Тачик шаиринин ады русча олдуғу кими Мумин Каноат, газах әдибинин ады да русча олдуғу кими Ауезов јазылмышды. Әслиндә Мумин Каноат Мө'мин Гәнаәт, Ауезов исә Мухтар Әвәзов кими верилмәли иди.

Әчнәби милли адлар Азәрбајчан дилиндә Азәрбајчан тәләффүзү вә јазылышы әсас сајылмалыдыр.

Дублјаж едилмиш филмләрдә тәрчүмәнин дүзкүн олмамасы бә'зән үслуби сәһвләрә, мәнтигсизлијә кәтириб чыхарыр. Мәсәлән, Сварјики нам вот так нужны - гајнагчы бура лазымдыр (Гајнагчылар бизә бах белә лазымдыр). Аилә мүгәддәс һиссдир ("Гарма-гарышыглыг" киносунда), Көрәрсән доғма мәһәббәт нәдир? ("Јолдаш бригада"). Аилә һеч вахт һисс ола билмәз. Мәһәббәтин дә догмасы, өкеји јохдур. Гүссәдән тикә-тикә олдум ("Јолдаш бригада"). Һәр бир гадынын башында сәфеһ шејтан отуруб ("Јолдаш бригада"). Бу хәбәри она сөјләмәклә, онун ән мүгәддәс сандығыны әлиндән алмышдыр ("Истинтағы биличиләр апарыр"). Бу чүмләләрин һеч бири мә'на вермир.

Нитгин ајдынлығы. Ујарлыг дил васитәләринин нитгдә мәгсәд вә үнсијјәтин тәләбинә чаваб верәчәк шәклә салынмасыдыр. Һәлә гәдим јунанлар вә ромалылар натиглик сәнәтиндә ујарлыға хүсуси диггәт јетирмишләр.

Ајдынлыг вә јығчамлыг нитгин әсас кејфијјәтләридир. Еј-ни сөзүн, ифадәнин, чүмләнин, фикрин јерсиз тәкрары, узунчулуг јығчамлыға мәнфи тә'сир көстәрир, динләјичини, охучуну јорур, марағыны сөндүрүр. Мүәјјән нитг үчүн, Аристотелин сөзү илә десәк, ајдынлыг ән ваҹиб үслуби кејфијјәтдир. Нитгин дүзкүнлүјү фикрин ајдын ифадәсинин илкин шәртидир, онун коммуникатив кејфијјәтидир. Ф.Кәчәрли нитгин ајдынлығыны фикрин дүзкүнлүјү илә әлагәләндирәрәк јазыр ки, бизим јәги-

нимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри долашыгдыр. Доғру вә саламат фикирли адамларын кәламы һәмишә ајдын, ачыг вә дүзкүн олур. В.Амбкһтин фикринчә, ајдын нитг ајдын тәфәккүрүн мәһсулудур. Нитг дүзкүн олмазса, нитт коммуникативлик кејфијјәтини, мәнтиглилик, дәгиглик, тә'сирлилик, ифадәлилик вә с. хүсусијјәтләрини итирәр.

Ајдын нитг ајдын дүшүнчә илә баглыдыр. Ү.Һачыбәјовун "О олмасын, бу олсун" мусигили комедијасында нитги ајдын олмајан зијалыларын нитгини Мәшәди Ибадын дили илә тәнгид етмишдир. Мәшәди Ибад дејир: "А киши, сән елә гәлиз данышырсан ки, "Тарихи-Надир"и јарыја гәдәр охумушам, мән баша дүшә билмирәм. Бу јазыглар һарадан баша дүшсүнләр?".

Бәдии әсәр бу вә ја дикәр дилә тәрчүмә едиләндә орижиналлыг, ујарлыг вә анлашыглыг нәзәрдән гачырылмыр. Бәдии әсәр бә'зән елә тәрчүмә едилир ки, о, әслиндә ујғун кәлмир, сүн'и тә'сир бағышлајыр, мәзмуну анлашылмыр. Бу фикир Ч.Мәммәдгулузадәнин "Абирин вә килаб" әсәриндә ачыгланыр. Ч.Мәммәдгулузадә јазыр: "Түрк гәзетләриндән бириндә охудум ки, рус әдиби мәшһур Крылов "Абирин вә килаб" адында бир тәмсил јазыб. Чүнки мән русча аз-чох охумушам. Амма чох тәәччүб еләдим ки, бу тәмсилдән мәним хәбәрим јохдур. Ачдым Крыловун мәчмуәсини вә вәрәгләјиб "Абирин вә килаб" адында бир тәмсил тапа билмәдим. Сонра өз-өзүмә һа фикирләшдим ки, көрәсән, "Абирин вә килаб" нә демәкдир?

Ахыры әрәби биләнләрин бириси мәни баша салды ки, абирин - јә'ни әрәбчә кечәнләр, јолчулар, килаб - јә'ни итләр.

Бурада мән бармағымы дишләдим: а киши, бу тәмсили биз рус дәрси охујан вахт әввәлинчи ил охујуб әзбәрләмишик. Инди мән чох һејфсләнирәм ки, әрәбчә савадым јохдур. Әкәр олсајды, өмрүмдә бирчә кәлмә түркчә нә охујардым, нә јазардым, нә тәрчүмә едәрдим. Мәним хәјалыма бир шеј дә кәлир: русча охујанлара мә'лумдур ки, Крылов тәмсилләрини садә рус дилиндә јазыб ки, рус милләти јахшы баша дүшсүн. Әкәр Крылов билсәјди ки, түркләр онун тәмсилләрини түрк дилинә тәрчүмә едәндә јолчулара "абирин" вә итләрә "килаб" ады гојачаглар, јәгин ки, Крылов да тәмсилләрини фирәнк, ја немсә дилиндә јазарды".

Дилимизә тәрчүмә едилән бәдии әсәрләрдә семантик вә үслуб хаталар вардыр. Мәсәлән, Достојевскинин "Чинајәт вә чәза" әсәриндә Разумихин Расколниковла сөһбәтиндә белә бир чүмлә ишләтмишдир: Хотел было ему длә очисти совести тоже струә пуститг. Бу чүмлә дилимизә белә тәрчүмә едилмишдир:

Истәдим виҹданымы тәмизләмәк үчүн онун үстүнә ҹәрәјан бу-рахым. Бурада һәмсөһбәтин үстүнә ҹәрәјан бурахмагдан јох, она һәрбә-зорба кәлмәк, онун көпүнү алмагдан сөһбәт кедир.

Горкинин "Охучу" һекајәсинин дилимизә тәрҹүмәсиндән бир һиссәјә диггәт јетирәк. Мәтнин русҹасы беләдир: Была ночг, когда вышел на улиүу из дома, где в кругу близких мне лөдеј читал своj напечатанноj рассказ. Бу һиссә дилимизә белә чеврилмишдир: Кечә вахты иди. Мән евдән күчәјә чыхдым. Чап олунмуш һекајәми јахын адамларымын чеврәсиндә оху-дум. Бу һекајәјә көрә мәни чох тә'рифләдиләр. Орижиналда бир шәхс чап олунмуш һекајәсини евдә охујур. Буна көрә дә јахын адамлар ону тә'рифләјирләр. Көрүндүјү кими, тәрҹүмәдә һекајә күчәдә, өзү дә кечәнин гаранлығында охунур. Јахын адамларын чеврәсиндә кими мә'насыз сөз јығымы верилир.

Р.Һәмзәтовун "Мәним Дағыстаным" повестинин дилимизә тәрҹүмәсиндә ики ҹүмләјә фикир верәк. Әсәрин русҹасында "Разве печали терзали менә слабее" вә "Конечно, тупоj әзык длә самоj остроj мысли - все равно, что волк длә әгненка". Бу ҹүмләләр дилимизә белә тәрҹүмә едилмишдир: Мәкәр арылар мәни јавашҹа санҹыр? Әлбәттә, ән ити фикирләри олмалыдыр. Онун сөз еһтијаты нә гәдәр зәнкин олса, о, һадисәләри о гәдәр дәгиг, инҹә, ифадәли, образлы вә орижинал ифадә едәҹәкдир. Нитгин зәнкинлији елми фәрзијјә јох, инсанларын һәјатынын реаллығыдыр. Һамыја бәллидир ки, Пушкинин бәдии нитги зәнкин вә рәнкарәнкдир. Ву фикри «Пушкин дилинин лүғәти» тәсдиг едир. Бурада 21 290 мүхтәлиф сөз вар, С.Вургунун әсәр-ләри лексик-семантик вә интонасија-ритм ҹәһәтдән зәнкиндир. Онун әсәрләри халгын зәнкин мә'нәви сәрвәтидир. О, керчәк-лији енинә, узунуна вә дәринә әһатә етмәк бахымындан уни-версал вә маһир сөз сәррафыдыр.

Тәләбәләрин сөз еһтијаты тәһсилин биринҹи мәрһәләсин-дә јохсул көрүнүр, јүксәк мәрһәләсиндә исә зәнкинлији илә се-чилир. Тәләбәләрин өз фикирләрини вә нитгләрини зәнкин-ләшдирмәсинә мәҹбури тәзјиг көстәрмәк олмаз. Онларын өзлә-ри бу мәсәләдә сәрбәст вә шүурлу һәрәкәтдә олмалыдырлар, сәнәдләри вә мүрәккәб моделләри садәләшдирмәји баҹармалы-дырлар.

Нитгин зәнкинлијинин әсас әламәти лүғәтин зәнкинлији-дир, ишләнән сөзләрин кәмијјәтидир. Шәхсин көрүш даирәси, савады, мүталиәси кенишдирсә, онун сөз еһтијаты кәмијјәт вә кејфијјәтҹә болдур. Лүғәтинин зәнкинлијинә көрә М.Фүзули,

Ч.Мәммәдгулузадә, Ч.Чаббарлы, С.Вургун, С.Рәһимов, М.Һүсејн, М.Ибраһимов вә башгалары хүсусилә фәргләнирләр.

Дилин лексик, семантик, фразеоложи, синтактик, интонасион вә үслуби имканларындан мәһарәтлә истифадә етмәјин өзү дә нитгин зәнкинлијинә дәлаләт едир.

Әдәби дилин, ајры-ајры шәхсләрин сөз еһтијатынын инкишафында вә зәнкинләшмәсиндә мәтбуатын ролу бөјүкдүр. О, дилдәки һәр бир јенилији өзүндә даһа тез әкс етдирир, халга чатдырыр. Һеч бир китаба, лүғәтә дүшмәмиш сөз вә ифадәләр илк дәфә өз әксини гәзет вә журналларда тапыр, орада өзүнә мәскән салыр. "Бизим мәтбуатымыз... заманәмизин зәнкин һадисәләри илә долу енсиклопедијасыдыр" (С.Вургун).

Нитгин ифадәлилији. Ифадәлилик ифадәли олма, јахшы вә ајдын ифадә етмәк демәкдир. Бу, дилин сөз хәзинәсинә, онун ганун-гајдаларына јахшы бәләдлилик, фикрин ифадәсиндә онлардан мәгсәдәујғун истифадә едә билмәк бачарығы илә бағлыдыр. Нитг вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк үчүн систематик мәшғул олмаг лазымдыр. Ифадәли нитг үчүн бачарыг вә вәрдиш әсас шәртдир. Ифадәли нитги динләјәнләр асанлыгла гавраjыр вә мәнимсәјирләр, јаддашларында узун мүддәт галыр. Мүәллимәләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ејни сөзләрин тәкрары, гоша сөзләрин ишләдилмәси, нитгдә әдәби тәләффүз нормаларына дүкүн әмәл олунмасы, данышыгда фасилә вә дурғулардан дүзкүн истифадә кими чәһәтләр нитгин аһәнкдарлығына мүсбәт тә'сир көстәрир, мусигилилијини күчләндирир.

Нитг дүзкүн, тәмиз, мәнтигли олмагла јанашы, һәм дә мә'налы, тә'сирли вә ифадәлидир. Ифадәлилик дилин әсас категоријаларындан биридир. Ифадәлилик кејфијјәтинин әмәлә кәлмәсиндә дилин бүтүн системләри иштирак едир: фонетика, лексика, семантика, грамматика, интонасија, үслубијјат.

Дилимизин Нәсими, Фүзули, Хәтаји, Вагиф, Закир, Сабир, Чаббарлы, Сәмәд Вурғун кими сөз усталары вар. "Бу дил зәнкин, образлы, аһәнкдар, ифадәли дилдир. Онда чајларын, булагларын ахарлығы вар. Халгымыз тәшбеһләрлә, афоризмләрлә данышмағы севир. Ејни заманда дилимиз ојнаг дилдир, фикри вә һиссијјаты мүхтәлиф чаларлары илә мүхтәлиф аһәнкләрлә сәсләндирә билир" (М.Ибраһимов).

Ифадәли нитг тә'сирли нитгдир. Бу, мүсаһибин ирадәсинә вә һиссләринә тә'сир көстәрән, ону һәјәчанландыран, диггәтини чәлб едән, марагландыран, дүшүндүрән нитгдир. Дәдә Горгудун күчү ағыллы, ифадәли, мусигили данышығында, јериндә сөјләдији

нәғмәләрдә, Короғлунун әзәмәти онун тә`сирли мүрачиәтиндә, сәфәрбәредичи чағырышларында, сазла сөјләдији гошма вә кәрајлыларындадыр. Ф.Волтер демишкән "ән көзәл фикир дә пис ифадә едилдикдә гијмәтини итирир".

Ниттин дәрк едилмәси вә гавранылмасында тәчрүбәнин ролу инкаролунмаз дәлилдир. Һәр кәс өз ниттини јахшылашдырмаға чан атыр. Бурада мәгсәдәујғун һәрәкәт етмәк тәләб олунур. Һәр бир адамын өз нитг тәчрүбәси вар. Тәчрүбә көстәрир ки, ниттин шүура тә`сир дәрәчәси мүхтәлифдир. Ејни мөвзуда мүһазирә охујанларын ниттләрини динләјичиләр мүхтәлиф шәкилдә гәбул едир. Белә ки, бир мүһазирәјә динләјичиләр марагла, диггәтлә гулаг асыр. Бу, о демәкдир ки, мүһазирәчи динләјичиләрин диггәтини өзүнә чәлб едә билмишдир. Дикәр мүһазирә динләјичиләрә марагсыз, дарыхдырычы көрүнүр, әсәбләри тарыма чәкир.

Ифадәли нитт динләјичиләрин вә ја охучуларын һәмишә диггәт мәркәзиндәдир. Буна мараг онларда күчлүдүр. Ниттин ифадәлилији нәсрә нисбәтән ше`рдә даһа үстүндүр. Ше`р ниттин һәјата кечмәсиндә һәлледичи рол ојнајыр. Ше`рдә бәдиилик, садәлик, анлашыглыг вә образлылыг күчлүдүр. Ше`ријјәт, бәдиилик, садәлик вә анлашыглыг бахымындан С.Вурғунун "Азәрбајчан" ше`ри ифадәли ниттин ән јахшы нүмунәсидир, ифадәли ниттин тәләбләрини там өдәјир. Бу ше`рин бәдии нитт формасы заһирән чох садә, лексикасы, интонасијасы вә синтаксиси чох ујарлыдыр. Бунларын һамысы өз јериндәдир. Бунлар ше`рә мусигили тон верир. Бурада шаирин дәрин, сәмими милли һисси, Азәрбајчана вурғунлуг ифадә олунур. Она көрә дә бу ше`рдә бәдии дујум чох тә`сирли вә күчлүдүр. Бу ниттдә дилин ифадә васитәләри илә ичтимаи һисс, шаирин өзүнүн сосиал мөвгеји ачыгланыр. Бә`зән адам өз-өзүнә белә бир суал верир ки, мән дә белә дејә биләрәм, белә демәјә нә вар? Бәли, дилләр әзбәри бу ше`р, нәғмә С.Вурғунун аловлу илһамы, мүдрик зәкасы илә јаранды. Бу ше`ри анчаг С.Вурғун јарада биләрди, онун гәләминдән чыха биләрди. "Азәрбајчан" ше`ри шаирин бәдии тә`сиринин, јозумунун тапынтысыдыр. Бу садәлик вә әлверишлилик шаирин тәбиәтинә доғмадыр. О өз сәмими һиссләрини өзү үчүн дејил, башгалары, һамы, бүтүн Азәрбајчан халгы үчүн ифадә етмишдир.

Сәрбәст вәзндә јазылмыш ше`рдә дилин ифадә васитәләри инсанларын үрәјиндәки интим һиссләри, һәрәкәтләри јох, шаирин сосиал мөвгејини ифадә едән ачыг натиг мүрачиәтидир. Ниттин шифаһи ифадәлилијинин мүхтәлиф типләрини

бир-бириндән фәргләндирмәјә еhтијач дујулур. Гышгы
ифадәлилији сусма, горху вә тәhлүкә, hејранлыг вә
ифадәлилијиндән ајырмаг лазымдыр.

Ифадәлилијин мүхтәлиф типләри вар. Бунун ү
шәртини көстәрмәк олар: илк шәртләрдән бири үнсијјәт
тидир. Мүәллимин нитгинин ифадәлилији сијаси натиги
дипломатын, вәкилин мәhкәмәдәки ифадәлилијиндән, мә
чинин нитгинин ифадәлијиндән фәргләнир. Икинчи әсас
лин структур саhәсидир, тәләффүз, лексик, сөзјаратма, м
ложи вә синтактик, интонасија илә бағлыдыр. Үчүнчү
үслуби ифадәлиликдир.

Нитгин ифадәли олмасы мүәјјән шәртләрлә бағлы
биринчиси, ајры-ајры адамларын нитгинин ифадәлилиј
фәккүрүн мүстәгиллији, нитг мүәллифинин шүурлу фәал
илә әлагәдардыр. Икинчи шәрти нитг мүәллифинин лагејд
дир. Данышан вә ја јазан билмәлидир ки, нә hагда даны
јазыр вә ја онун данышдығыны вә јаздығыны ким билмәл
Белә олмаса, нитг сөјләјәнин данышығы динләјичиләрә м
сыз көрүнәчәк. Үчүнчү шәрт дили јахшы билмәк вә
ифадәлилик имканы илә әлагәдардыр. Дил hаггында бел
лик елмин көмәји олмадан әлдә едилә билмәз. Буна көр
сәсләри, вурғуну, сөзләри, чүмлә үзвләрини, интонасијаны
мәк вачибдир. Дөрдүнчү шәрт дилин үслубларыны билм
бағлыдыр: бәдии, елми, ишкүзар, публисистик, данышыг
шәт вә с. Бу үслубларын hәр бириндә ајры-ајры сөз гру
рындан, дил васитәләриндән истифадә едилир. Бешинчи
нитг вәрдишләринә систематик вә шүурлу мүнасибәтдир.
васитә нүмунәви мәтнин диггәтлә охунушу, бәдии, елми,
лисистик вә с. үслубларда ифадәли данышмағы бачаран а
ларын нитгини динләмәк фајдалыдыр. Өз нитгинә нәзарә
мәји өјрәнмәк лазымдыр. Һәр бир адамын өз-өзүнү нәзарә
мәк вәрдишинә јијәләнмәси вачибдир. Алтынчы шәрт беш
илә әлагәдардыр. Мүәллиф нитги шүурлу, мәгсәдлидир.
динчи шәрт ајры-ајры адамларын ирадә, истәк вә шүуру
асылы олмајараг објективдир. Нитгин әсас мәнбәләриндән б
лексикадыр. С.Вурғун ше`рләрдә, дәрслик, әдәбијјатшүнас
вә поетикада олан сөзләрлә јох, ади, күндәлик мәишәтдә,
нышыгда ишләдилән сөзләрлә көзәл бәдии ифадәлилик ја
билмишдир. Мәсәлән, «Бәсти» поемасында садә сөзл
дүзәлмиш епитет, метафора вә метонимија ифадәлил
бәдиилији күчләндирир.

Интонасијанын ифадәлилик ролу даһа бөјүкдүр. Интонасија нитгин һәрәкәти, шахәләнмә просеси, сәсләнмәнин јүксәклији, күчү, темпи вә онун фасиләлијидир. Интонасија пунктасија ишарәләри илә, демәк олар ки, ифадә олунмур. Бу ишарәләр фикрин интонасијаја әсасән бөлүнмәсинә јох, грамматикаја ујғун кәлир. Интонасија нитгин грамматик вә лексик-семантик тәшкилинин әсасыны гојур. Чүнки фикрин грамматик вә лекси-семантик гурулушу, онларын интонасија формасы арасында әлагә мөвчуддур.

Инсанын фәрди нитт тәчрүбәси көстәрир ки, онун дили билмәси вә ону ниттә тәтбиг етмә вәрдиши аздыр, гат-гат јохсулдур. Мәктәблиләрин чоху сәрбәст вәзндә јазылмыш ше`рләри зәиф дәрк един. Чүнки белә ше`рләрдә нитгин интонасијаритмик тәрәфи дәјишдирилир, онун интонасијасы чевик вә һәрәкидир. Белә ше`рләрин охунушу хүсуси бачарыг тәләб едир. Шакирдләр бунун өһдәсиндән асанлыгла кәлә билмирләр, мүәллимләри онлара лазыми көмәји көстәрә билмирләр. Ше`р лазыми интонасијасыз өз тә`сир күчүнү итирир.

Штамплы ишкүзар нитг ифадәлилији зәифләдир. Чүнки штамплы нитгдә нә фикир, нә дә данышанын һисси ишләјир. Бурада дил фәалијјәтдәдир, амма шүур бошдур. Һәр шејдән әввәл, информасијанын ифадәлилијини һисси ифадә вә тә'сирлилијини, ифадәлилијини бир-бириндән ајырмаг лазымдыр.

Нитгин мәнтиглилији. Коммуникативлик кејфијјәти кими мәнтиглилик дәгигликлә әлагәдардыр. Онларын үмуми чәһәтләри чохдур. Бунлар нитгин конкрет актында биркә чыхыш едир. Гаршылыглы әлагә онлар арасындакы фәрги арадан галдырыр. Дәгиглик мәтнин мә`насы, нитгин семантик бүтөвлүјү вә топлусуна мүнасибәти гијмәтләндирир, мәнтиглилик исә нитгин семантик структуру вә онун тәшкили илә сәчијјәләнир. Дәгиглик кими, мәнтиглилик нитгин әлверишлилији, һәрәкилији вә ујғунлуғу кими кејфијјәтләринин формалашмасынын базасыдыр.

Нитгин мүхтәлиф тип вә формаларындан бири фәаллашыр. Нитгин елә формасы вар ки, иредметин мәнтиглилији, демәк олар ки, шүурлу шәкилдә арадан көтүрүлүр. Мәсәлән, нағылларда, фантастик әсәрләрдә, лакин анламанын мәнтиги елементләринин семантик әлагәси галыр.

Мәнтиглилијин ганунаујғун шәртләри вар. Онлар, әсасән, икидир: дилхаричи вә дилдахили (хүсуси лингвистик). Мәнтиглилијин дилхаричи шәрти мүһакимәнин мәнтигинә јијәләнмәк, нормаларын принсипләринә ујғун дүзкүн дүшүнчә, јени һәгигәт ахтармагла, дилдахили шәрт исә мә`нанын баглылығына тә`сир көс-

тәрән вә ниттин структурунун елементләринә зидд олмама, дил васитәләрини билмәклә бағлыдыр. Икинчи шәрт коммуникатив нитт сәвијјәсиндә һәрәкәтлә әлагәдардыр.

Дүшүнчәнин мәнтиглилији дахили нитг просесиндә һәјата кечир, онун нәтичәси сонралар комик үнсијјәт заманы заһири ниттә чеврилир.

Дејилмә сәвијјәсиндә ганунаујғунлугун шәртләри: биринчи, бир сөзүн дикәр сөзләрлә әлагәсиндә зиддилик олмамалы, икинчи, нитгин мәнтиги олмасынын вачиб шәртләриндән бири дә чүмләдә сөзләрин сырасыдыр, үчүнчү шәрти онун лексик әлагәләринин бә'зи чәһәтләри, мәнтиги әлагәнин вә дејилмәнин һиссәләри арасында мүнасибәтин вачиб ифадә васитәси кими көмәкчи нитт һиссәләридир.

Мәтнин мәнтиги тәшкилинин бүтөвлүјү вә мөһкәмлији, бир нитт һиссәсинич дикәринә кечмәсинин ајдын ифадә олунмасы ниттин мәһдуд бүтөвлүкдә дахили сабитлијинә вә тамамланмасына көмәк едә биләр. Белә бүтөвлүк барәдә Платон көзәл демишдир: "Һәр нитт чанлы варлыг тә'сири бағышламалыдыр, елә тәртиб олунмалыдыр ки, санки варлыгдыр. Онун бәдәни, башы вә ајаглары илә биркә олмалы. Белә ки, көвдә вә әл-ајаг бир-биринә јарашмалы вә бүтөвлүјә ујғун кәлмәлидир".

Мәнтиглилик елми ниттин ән мүһүм кејфијјәтләриндән бирисидир. Елми ниттин мүхтәлиф формалары елми ахтарышлары мәнтиги һаггында мә'лумат вермәк вә јени елми билијин ниттдә формалашдырылмасы кими мөвчуддур. Јени елми информасија ајдын олмалыдыр ки, ону башга адамлар дәрк едә билсинләр, онун дүзкүнлүјү вә һәгигилији гәбул едилсин. Елми ниттин әсас жанрлары мәгалә, мә'рузә, мүһазирә, монографијадыр.

Бәдии нитгдә мәнтиглилик хүсуси сәчијјәлидир. Бурада дүзкүн тәфәккүрүн ганунлары көзләнилмәлидир. Бәдии мәтндә, сөзсүз, ардычыллыг, изаһын зиддијјәтсизлији, дејилән фикирләр арасындакы әлагәнин ајдын ифадә олунмалыдыр. Лакин мәнтиглилик ме'јары бәдии фикрин ифадә олунма тәләбләрини чәтинләшдирир. Бәдии нитгдә мәнтиглилик дахили бирлик кими мөвчуддур, даһа доғрусу, ики көркәмли мүәллифин гаршылыглы әлагәсидир. Конкрет әдәби жанр шәраитиндә керчәклијин әкси вә бәдии идејанын ифадәсидир.

Бир-бири илә гаршылыглы әлагәдар олан үч мәнбәји нәзәрә алмаг лазымдыр: керчәклијин мәнтиги, фикрин мәнтиги вә ниттин мәнтиги. Зиддијјәт керчәклијин диалектик мәнтигинә дахилдир. Бу, ниттин тәшәккүлү, мүәјјән шәклә салынмасы илә чатыр. Нитг дејиминдә, әсәрләрдә фикрин мәнтиглилији бирба-

...малыдыр. Фикрин мәнтиглилији дејәндә керчәклијин објектләринин, фактларынын әксинин дүзкүнлүјү нәзәрдә тутулур. Онларын әлагәси үмуми-фәрди, сәбәб-нәтичә, ујғунлуг-фәргләнмә, маһијјәт-көрүнүш, мәзмун-форма, табелилик-табесизлик вә с. күманлара, дәлилләрә әсасланыр. Мүәллиф бәдии әсәриндә, Белинскинин сөзләри илә десәк, "сүбут етмир, амма көстәрир, даһа дәгиг көстәрмәклә сүбут едир".

Нитгин јығчамлығы. Јығчам нитг данышандан дәрин билик, һәссас дүшүнчә, зәнкин лүғәт еһтијаты тәләб едир. Јығчамлыг мәзмуну долғун әһатә едән адекват формадыр. Бурада фикир кениш, сөзләр аз, мә'на дәрин олмалыдыр. Бабаларымыз һәмишә јығчамлығы көзләмиш, узунчулуға, јоручулуға гаршы мүбаризә апармышлар. Мәсәлән, узун сөзүн гысасы (Аталар сөзү), мә'насы кениш дир, гафијәси дар (Низами). узунчулуг икид адамларын да бир дәфә дадына чатмыш (Хагани). Еј көнүл, сөз хәзинәсини ачсан, Динләјән шәхси көзлә, јормајасан (Фүзули). Һарда јығчамлыг варса, орада сөзчүлүјә, узунчулуға јер јохдур. Нитгдә јығчамлыг сөзчүлүјүн әксидир. Нитгдә сөзчүлүк ашағыдакы һалларда јараныр: 1) ејни мә'налы сөз вә ифадәләрдән тәшкил олунмуш тәркибләр ишләдилдикдә (Ону әлә салыб, долајырлар - Ә.Вәлијев), 2) данышан чејнәнмиш ваһидләри механики тәрздә ишләтдикдә (Кәнчләрин тәрбијәләндирилмәси саһәсиндә мөвчуд имканлардан истифадә, анаја гаршы мәһәббәт һисси, гәзәб һисси илә деди вә с.), 3) түфејли сөз вә ифадәләр ишләдилдикдә (белә ки, нечә дејәрләр, гејд етмәк лазымдыр ки,), 4) мүхтәлиф шәкилдә формалашмыш ејни вә јахын фикирләри билдирән чүмләләр ардычыл дүзүлдүкдә (Азәрбајчанын халг шаири С.Вурғун халгымызын севимлисидир).

Көнүлләрдә ширин дујғулар ојадан, гәлбләри еһтизаза кәтирән, инсанлара естетик зөвг бәхш едән, кәнч нәслин зөвгүнүн формалашмасында вә тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајан маһныларын бә'зиләринин сөзләри идеја-бәдии дил вә үслубча гүсурлудур. "Бир ала көз", "Аначан", "Ганыда дуран, мәнәм, мән" вә с. маһныларда нејним, аман, јанды, мән-мән, сән-сән, өлүрәм вә с. сөзләр һәддән артыг тәкрарланыр, јығчамлыгдан узагдыр. Бу да маһнынын тә'сирини азалдыр. Маһны мәтнләриндән сөзчүлүк вә тәкрарчылыг нәзәрә чарпыр. Көрүнүр, бунларын чоху мусигинин аһәнкини, өлчүсүнү долдурмаг хатиринә едилиб. Мәсәлән, "Чит туман" маһнысында "на-на-нај" 36, "На-нај-на-нај" маһнысында 72 дәфә тәкрарланыр. "Әчәб сәфалы дағлар" маһнысында сөзчүлүк һөкм сүрүр: Әчәб сәфалы

дағлар; Көзәл, вәфалы дағлар; Әчәб сәфалы дағлар; Ај …
вәфалы дағлар; Ај әчәб шәфалы дағлар вә с.

Јығчамлыг нитгин бәзәјидир, тә'сирлилијидир. "Јы…
лыг нитги гүввәтләндирир. Елә ифадәләр вар ки, күнәш…
ларына бәнзәјир, нә гәдәр чох олурса, о гәдәр шиддәтлә ја…
рыр" (Һ.Суит). "Јығчамлыг ағлын бачысыдыр" (А.П.Чехов).

Нитгин садәлији. Нитгин ајдын, асан, анлашыглы…
күн олмасы тез баша дүшүлмәсинин рәһнидир. Садә нитг…
чүр сүн'иликдән, јаланчы пафосдан, гондарма ифадәләр…
тәмтәрагдан, ибарәчиликдән, әлламәчиликдән узаг нит…
"Ифадә нә гәдәр көзәл оларса, фикир вә һиссләр о гәдәр …
иф олар" (Д.Н.Писарјев).

Нитгин садәлијини әкс етдирән ашағыдакы мәтнә д…
јетирәк: Јасәмәнләр дағыныг сачларыны јашыл будағлары…
түнә сәриб гурудур, ханәндә бүлбүлләр гызыл күлүн јана…
дакы тәрләри силмәк үчүн күл будагларыны тәрпәдир, лал…
исә пијаләсини галдырыб, баһар чәмијјәтинин шәрәфинә и…
истәјирди. Нәркиз күлү шадлығындан јашармыш көзләр…
силәрәк, баһар сәһнәсинә тамаша едир, бәнөвшәләр баш…
чијинләринә гојуб дүшүнүр, бәстәкар кәкликләр исә мешә…
һәтинә чыхан кәнч бир шаири гаршыламаг үчүн салам му…
си чалырды (М.С.Ордубади).

Нитгин садәлији үчүн јығчамлыг, ајдынлыг, анлаш…
вә чүмләнин гысалығы әсас шәртдир. Вахтилә Флобер ја…
ды: "Әкәр чүмләни гысалтмаг мүмкүнсә, гысалт. Буну һә…
етмәк олар. Ән јахшы чүмлә? - Ән гыса чүмләдир". "Јаз т…
ачылмышды. Чәнлибел јенә күлә, нәркизә бојанмышды. Б…
лар гајыр-гајыр гајнајыр, үрәкләр ојур-ојур ојнајырды. Рө…
бахды ки, бура елә чәмәнзар, лаләзар бир јердир ки, даһ…
дејим. Күл күлү, бүлбүл бүлбүлү чағырыр. Елә бил ки, бу …
дырым гајанын үстүндә бир бағча шәкли чәкилиб, јетмиш…
гәләмлә јетмиш ики рәнк вурулуб. Орталығда гоча бир …
алтында да гоша булаг, дурна көзү кими гајнајыр, көз ј…
кими ахыб әтрафы сүд көлүнә дөндәрир. Лаләләр бәнөвшә…
көз вururду. Ағачлар јарпагланыб, нәркизләр баш кәстәр…
сылдырым гајаларда хыналы кәкликләр гаггылдашыр, бүл…
ләр Короғлунун сәсинә сәс верирди" ("Короғлу").

Нитг аһәнкдарлығы. Естетиканын ән мүһүм категор…
ларындан бири дә аһәнкдарлыгдыр. Естетика әдәбли, инчә…
ләсмәмә, мүлајим, һазырчаваб вә бәдии-емосионал мүхтә…
ликдир. Нитгдә аһәнкдарлыг дејәндә нитгин ујғунлуғу, сәлис…
көзәллији баша дүшүлүр. Аһәнкдарлығы тә'мин едән хүсуси…

...ләр бунлардыр: 1. Азәрбајҹан сөзләри үчүн ачыг һечалар сәчијјәвидир. Ачыг һечалар јүксәк интонасија илә тәләффүз олунур. Бу да, шүбһәсиз, нитгин аһәнкдарлыгына, ујғунлуғуна, ахычы вә мусигили олмасына тә'сир көстәрир. 2. Азәрбајҹан сөзләриндә саитләр, сонор вә ҹинкилтили самитләр ишләнмә тезлијинә вә кәмијјәтинә көрә фәргләнир. 3. Аһәнк ганунунун нитгин ујарлыгында ролу бөјүкдүр. 4. Ҹүмләдә ејникөклү үзвләрин ардычыл сыраланмасы нитгин аһәнкдарлығына имкан јарадыр. К.С.Станславскинин дедији кими, "данышыг, ше'р өзү дә мусигидир, маһныдыр. Данышыгда да, ше'рдә дә сәс мәлаһәтли олмалыдыр. Скрипка кими сәсләнмәлидир, тахтаја дәјән нохуд кими таггылдамамалыдыр".

Нитгин бәдиилији вә образлылығы. Бәдиилик вә образлылыг бәдии тәфәккүрүн мәһсулудур. Ән тә'сирли бәдиилик вә образлылыг поетика саһәсиндә тәмәркүзләшир. Образлылыг вә бәдиилик бир-биринә јахын анлајышлар олса да, бир-бириндән фәргләнир. Һәр бәдиилији поетик образлылыг нүмунәси сајмаг олмаз. Ашыг Әләскәр демишкән, тапылан һәр даша лә'л демәк олмаз. Бәдиилик естетик көзәллијин ади дәрәҹәси, образлылыг даими кејфијјәтдир. Образлылыг естетик көзәллијин ән јүксәк һәддидир, ғејри-адилик вә поетик кејфијјәтдир. Бәдииликдә адилик, образлылыгда һәм инсана күҹлү естетик һәзз верир, һәм дә ону тәрбијә едир. Поезијада бәдиилик кечичи, образлылыг даими кејфијјәтдир. Образлылыгда һәм әзәлилик, һәм мүасирлик, һәм дә әбәдилик вә јенилмәзлик вар. Образлылыг сөз вә ифадәләрин шәкиллилијин, мүгајисә вә мәҹази мә'налығын, бәдиилик вә мүдрик кејфијјәтләрин вәһдәтиндән, аһәнкдарлығындан, синтезиндән јаранып:

Ашигәм, нејлим сәнә,
Дүшүбдү мејлим сәнә,
Мән дөнсәм, үзүм дөнсүн,
Сән дөнсән, нејлим сәнә?!

Ашигиндир Сары гыз,
Сары көјнәк, сары гыз,
Синән табутум олсун,
Сачын илә сары, гыз!

(Сары Ашыг).

Естетик категорија кими бәдиилк сөз сәнәткарларынын јарадыҹылығында өзүнү көстәрән сөз усталығыдыр, сәнәткарлыг габилијјәтидир. Бәдиилик бәди әсәрләр үчүн сәчијјәвидир.

Бу, конкретликдир. Бәдиилик мүәллифин јазы тәрзиндән, мөвзу сечмә габилијјәтиндән, образлары тәсвир етмә мәһарәтиндән, дил васитәләриндән истифадә етмәсиндән вә с. ибарәтдир.

Бәдиилик сәнәт әсәрләринин әсас спесифик хүсусијјәтләри, сәнәтдә көзәллик формасы, естетик мәзијјәтин јүксәк тәзаһүрүдүр. Бәдиилик кениш мә'нада һәјатын образлы, бәдии ин'икасыны верән сәнәтин үмуми нөв әламәтини билдирир, дар мә'нада әсәрин естетик камиллиин дәрәчәсидир. Әсәрин бәдиилик дәрәчәсини, бәдии хүсусијјәтләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун мәзмун вә формасы бирликдә көтүрүлмәлидир.

Бәдии образлылыг әсәрдә өзүнү көстәрән образлы дил васитәләриндән ибарәтдир. Дилин бүтүн васитәләриндән бәдии образлылығы јаратмаг үчүн истифадә етмәк олар. Бәдии образлылыға дилин грамматик категоријалары, интонасија васитәләри, сәс гурулушу да хидмәт едә биләр.

Образлылыг өзүнү ики формада көстәрир: поетик вә потенсиал. Поетик образлылыг нитгә мәхсусдур, сөз васитәсилә јарадылыр, потенсиал образлылыг исә дилә мәхсусдур, сөзүн өзүндә мөвчуддур. Потенсиал образлылыг чүмлә вә ја мәтн шәкилли образлылыгдыр. Поетик образлылыгда фәрдиләшдирмә вә типикләшдирмә күчлүдүр. Һәр сәнәткарын өз үслуби манерасы вар. Поетик образлылыгда садәлик, ајдынлыг вә тәбиилик мүһүм кејфијјәтдир.

Поетик образлылыг халг нәфәсинә,онун милли мәнлијинә, һәјатына, адәт вә ән'әнәләринә, арзу вә истәјинә ујғун олдугда гүдрәтли мә'нәви тәрбијә васитәсинә чеврилир, мүбаризлик вә дөнмәзлик руһунда тәрбијә едән гүдрәтли бир идеја силаһыдыр. "Ше'р-сәнәт һәјатын дөјүнән гәлбидир. о, алын тәри илә јараныр вә әсрләрдән-әсрләрә, нәсилләрдән-нәсилләрә јадикар галыр. Мин бир не'мәт јетирән ана торпаг, ел-оба сәнәтинин мүгәддәс мә'бәдидир. Унудулар ешги, анды елдән ајры дүшәнләрин" (С.Вурғун).

Потенсиал образлылығын имканы сөзләрдә мүхтәлифдир. Белә ки, бу, садә сөз көкләриндә зәиф, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрдә кенишдир. Бу образлылыг көрмә, ешитмә, тохунма дујғулары шәклиндә тәзаһүр едир. Потенсиал образлылыг сөз вә ифадәләрин мәзмунунда шәкиллиликдир, әјаниликдир, моделликдир, денотативликдир. Бунун ән тә'сирли вә мүдрикликлә долу модели аталар сөзү, һикмәтли ифадә вә афоризмләрдир: Елм ән гијмәтли көвһәр, үрәк онун хәзинәсидир (Хагани). Јахшы сөз дә чәваһир кимидир, һамы гулағындан асыр (Һумам Тәбризи).

Образлылыг поетик вә естетик категоријалар кими инсан үчүн түкәнмәз һәзз, зөвг мәнбәјидир. Инсан һәјатда көзәллик вә ејбәчәрлији, рәзиллији әкс етдирән карикатурлардан зөвг алыр, сәнәт ејбәчәрлији вә көзәллик ганунларыны өзүндә әкс етдирир, маддиләшдирир.

Нитгин експрессивлији вә емосионаллығы. Експрессивлик (лат.мә'налылыг, тә'сирлилик, ифадәлилик) нитгин образлығы, емосионал кејфијјәти, тә'сирлилији демәкдир. Емосионаллыг (фр. емосија һәјәчан, тәәссүрат демәкдир) емосијанын ифадә едилмәси, емосија илә долу олан, һәјәчанлы, тез тә'сирләнән, тез мүтәәссир олан мә'надыр.

Експрессивлик, емосионаллыг вә образлылыг бир-бир илә әлагәдардыр, онлар биркә тәзаһүр едир. Емосионаллыг анчаг патетик чыхышларда, гызгын вә чошгун нитгләрдә, мәнтиги ардычыллыг вә тәмкинлә сөјләнилән мүһазирәләрдә өзүнү көстәрир.

Експрессивлик дилин бүтүн сәвијјәләриндә мүхтәлиф васитәләрин көмәји илә әлдә едилир: фонетика, интонасијанын үнсүрләри (тон, вурғу, темп, фасилә вә с.), лексика (синоним, антоним, фразеолокизм вә с) илә, морфолокија (заман, нөв, шәкил, нида вә с) вә синтаксислә (нәгли, әмр, еллиптик, риторик суал вә с. чүмләләрлә), експрессивлијә хидмәт едән васитәләрлә.

Емосионаллыг јарадан башлыча дил ваһидләри бунлардыр: 1) һисс адлары олан сөзләр (тәәссүф, кинајә, севинч вә с), 2) дејилән фикрә данышанын емосионал мүнасибәтини ифадә едән сәчијјәләндиричи сөзләр (алчаг, шәрәфсиз, дәләдуз, фырылдаг, әзиз), 3) нејтрал сөзләрдә емосионал гијмәтләндиричи синоним кими ишләнән сөзләр (гачмаг-әкилмәк, кетмәк - сүрүшмәк, өлмәк-кәбәрмәк, чәһәннәмә васил олмаг вә с.), 4) мәчази мә'налы сөзләр вә бирләшмәләр, 5) синтактик вә морфоложи експрессив васитәләр (риторик фигурлар, емосионал гијмәтләндиричи шәкилләр вә с. 6) емосионал нидалар вә әдатлар (һејһат, әффус, јазды ки, ај кәлди һа). Емосионал боја әлавә мә'на чаларыдыр. Емосионал боја дил факты, дил һадисәсидир. Емосионал рәнкин нөвләри үслуби чәһәтдән нејтрал олан нитг фонунда тәзаһүр едир. Сөзүн бүтүн емосионал бојаларыны ики бөјүк група әкс етдирмәк олар: а) мүсбәт чаларлы емосионал бојалар (тәнтәнәли, дәбдәбәли, ади вә с.), б) мәнфи чаларлы емосионла бојалар (е'тинасызлыг, долама, һәгарәт вә с.).

Нитг мәдәнијјәти вә норма

"Дил јашајыр, чүнки о дилдә данышыг халг јашајыр. Дил халгын тарихидир. Дил сивилизасија вә мәдәнијјәт јолудур" (А.Куприн). Дил вә норма бир-бири илә бағлыдыр, һәр халгын дили илә јанашы, онун нормалары да вар. Нитг мәдәнијјәтиндә әдәби дил нормалары әсасдыр. Нормалар дил вә нитг сәчијјәлидир.

Әдәби дилдә нормалары системинин формаја дүшмәси вә сабитләшмәси нитг мәдәнијјәтинин јаранмасы вә формалашмасы үчүн әсас шәртдир. Дил проблемләринин әсасында норма дурур. Норма дилдә ики истигамәтлидир: лингвистик вә екстролингвистик. Дилә кәнар елементләр ассимлјатив тә'сир көстәрдикдә онун сосиал амилләрлә бағлы олан нормалары позулур, дилин дахили структурунда ләнкимәләр баш верир. Бу хүсусијјәтләр Азәрбајчан дилинин тарихи инкишафы бојунча мүшаһидә олунур. Бу нормалар фонетик системдә саит вә самитләрин ијерархија ардычыллығы, фонетик-фономорфоложи ганун вә һадисәләр, грамматик системдә һал, мәнсубијјәт, кәмијјәт, хәбәрлик, заман, нөв категоријалары, һәмчинин синтактик ваһидләрә мәхсус коммуникатив функсионлар сыраланманын парадигматик-синтагматик әлагәли шәклиндә мејдана чыхыр.

Нитг мәдәнијјәти јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмыш дилин мүәјјән ганунаујгунлуглары илә тәнзим олунан сабитләшмиш гајдалар системидир. Нитг мәдәнијјәтинин нормалары һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитгин гајдаларындан ибарәтдир. Шифаһи нитгин гајдалары бир систем кими мөвчуд олан дилин нитг фәалијјәтиндә реаллашмасы илә јаранып. Онун бир систем кими формалашмасында дахили коммуникасија вә узус һәлледичи рол ојнајыр. Дил коммуникасијасы бүтүн сәвијјәләрдә дил ваһидләринин дахили әлагәләриндән ибарәтдир. Бунлар дилдахили ганунларын сабит нормаларынын јаранмасыны шәртләндирир. Бу нормалар әсасында бүтүн сәвијјәләрдәки дил ваһидләриндә дахили бир ијерархија мејдана чыхыр. Сөзләрдә фономорфоложи ардычыллыг, сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин сөзләрә гошулма принсипләри, чүмлә үзвләринин сырасы вә с. дилин сабит дахили әлагә нормаларыдыр.

Әдәби дил нормаларынын јаранмасында дилхаричи амилләрин дә мүһүм тә'сири вардыр. Дилхаричи амилләрлә јаранан нормалар дилдахили амилләрлә јаранан нормалара нисбәтән даһа тез дәјишкәндир. Әдәби дилин јазылы нормаларынын ја-

ранмасында дилхаричи амилләр әсас јер тутур. Әлифба графика, јазы гајдалары, дурғу ишарәләри, алынмаларын вә калкларын низама салынмасы вә с. дилхаричи амилләрин тә'сир илә сабитләшән јазылы дил нормаларыдыр.

Нитг мәдәнијјәти һәм әдәби дил, һәм дә үслубијјат нормаларыны әһатә едир. Лакин нитг мәдәнијјәти әдәби дилин бүтүн саһәләри илә ејниләшән еләчә дә нитг мәдәнијјәтинин үслубијјатла кәсишән вә фәргләнән чәһәтләри мөвчуддур. Үслубијат үчүн дил стандартлары, нитг мәдәнијјәтинин башлыча чәһәтләри нормадыр. Буна көрә демәк олар ки, нитг мәдәнијјәти әдәби дилин гајдаларынын вә функсионал үслубларын нормал системидир. Нитг мәдәнијјәти әдәби дил нормаларынын вә үслуби категоријаларын кәсишмә хәттини тәшкил едир.

Дил вә нитг нормалары мәктәбдә, һәја'тда, тәчрүбәдә, радио вә телевизија верилишләри васитәсилә, гәзет вә журнал сәһифәләриндә өјрәнилир. Чох тәәссүф ки, мәктәб вә информасија васитәләри, хүсусән нитг нормаларынын өјрәнилмәси вә мөһкәмләндирилмәсиндә өз вәзифәсини лазыми сәвијјәдә јеринә јетирмир. Әксинә, бә'зи мүәллимләр, дикторлар, верилиш апаранлар нитг нормаларыны позурлар. Сөзләри дүзкүн тәләффүз етмирләр сөзләри јериндә ишләтмирләр, вургунун јерини дәјишдирирләр. Мәсәлән, Чијининә төкүлмүш сачыны бармаглары илә үзүнә сары дарагларағ мәнә јандыгма (јаныг әвәзинә) верди. Гәһмәр дурмаг, гәһмәр чыхмаг әвәзинә гәһмәр сорушмаг, тәскинлик вермәк әвәзинә тәскин еләмәк вә с. ишләдилир.

Нормалар нитг мәдәнијјәти нәзәријјәсиндә мәркәзи јер тутур. Узун мүддәт дилчиликдә норма бәдии әсәрләрдә мөһкәмләндирилмиш нүмунәви, елми вә дөвләт тәрәфиндән горунан гајдалар, тәләффүзүн, вурғунун, сөзләрин вә онларын формаларынын јазылмасыны, чүмлә гурулушуну вә интонасијанын тәнзимләјичиси кими баша дүшүлүрдү. Инди норма ја, һәр шејдән әввәл, дилин структуру вә системинин објектив ганунаујғунлуғу, грамматика вә лүғәтләрдә тәсвиролунма вә формалашма кими бахылыр. Норма мөвчуд елементләрин сечилмәси нәтичәсиндә јығылан, чәмијјәтә хидмәт едән дил васитәләринин ән фајдалыларынын топлусудур.

Норма анлајышы чох кениш вә чох шахәлидир. О, тәбиәтдә, чәмијјәтдә, дилдә вә үмумијјәтлә, бүтүн елм саһәләриндә мөвчуддур. Һәр чәмијјәтин, халгын өз әхлаг, рәфтар вә етик нормалары вар. Бу нормалар үнсијјәтин әсас хүсусијјәтләринә тохунмур. Етник нормалар, әсасән, милли сәчијјә дашыјыр. Мә-

сәлән, сиз сөзүнүн мүрачиәт саһәси инкилис вә алман дилләриндә мәһдуд, Азәрбајҹан дилиндә кенишдир.

Дилчилик әдәбијјатында норма термини мүхтәлиф шәкилдә изаһ едилир. Мәсәлән, "Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти"ндә норма ики мә'нада гејд едилир: 1. Гануна салынмыш; гајда үсул. Һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш ади, мәҹбури гајда, низам, 2. Мүәјјән едилмиш өлчү, мигдар, орта кәмијјәт. Л.И.Скварцов диггәтини норманын динамик вә диалектик тәбиәтинә јөнәлдәрәк норманын ики мә'нада ишләдилдијини гејд едир: 1. Үмуми гәбул едилмиш, дилдә мөһкәмләндирилмиш ишләдилмә, 2. Мәшһур јазычы вә шаирләрин нүфузу илә мөһкәмләндирилмиш, грамматика, лүғәт вә арајыш китабларында төвсијә едилән ишләдилмә.

Норма терминини ашағыдакы мә'наларда ишләтмәк даһа мәгсәдә ујғундур: 1. Һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш ишләдилмә, данышанын нитгиндә мүнтәзәм тәкрарланан, 2. Гајдаларын көстәрилмәси, ишләдилмәсинә ишарәетмә, дәрслик, грамматика, лүғәт вә арајышларда гејдә алынмыш.

"Норма конкрет тарихи дөврдә коллектив тәрәфиндән гәбулу е'тираф олунан, үслублар арасында мүвафиг шәкилдә пајланан вә онлары тә'мин едән дил фактларынын мүәјјән ганун даирәсиндә ҹәмләшән тәзаһүрүдүр (Т.Һаҹыјев). Норма тарихи категоријадыр. О, үмумилији, сабитлији илә сәҹијјәләнсә дә, онун өзү дә тәдриҹән дәјишир. Дил иҹтимаи һадисә кими ҹәмијјәтин, о дилдә данышанларын дәјишмәси илә әлагәдар дәјишмә вә тәкмилләшмәдәдир. Дәјишиклик нәтиҹәсиндә мүәјјән вахт әрзиндә ејни бир һадисә, әшја вә с-ни ифадә етмәк үчүн бир јох, бир нечә ифадә үсулу мејдана кәлмиш олур. Көһнә һәлә фәалијјәт көстәрдији заман јени нормалар јараныр. Мәсәлән, "Сән китаба абунә јазылмысанмы // јазылмышсанмы? Бир дөвр үчүн мәгбул сајылан норма башга иҹтимаи-тарихи дөврдә ејнилә галмыр. Тарихилик анлајышына ики мә'нада јанашмаг лазымдыр. Белә ки, "бир тәрәфдән, норма даима јениләшир, донмуш һалда галмыр, јени кејфијјәтләр газаныр, дикәр тәрәфдән, норма јениләшдикчә әввәлки кејфијјәтләрдән үзүлмүр, бу кејфијјәтләрин давамлысыны, лазымлы гисмини сахлајыр". "Тарихилик норманын, бир тәрәфдән, кәләҹәјә мејлиндә, о бири тәрәфдән, кечмишә бағланмасындадыр"(Т.Һаҹыјев).

Норма ҹәмијјәтдә мүәјјән дөврдә мөвҹуд олан дил вәрдишләринин мәҹмују, ҹәмијјәт үзвләринин дилдән истифадә гајдаларынын мәҹмујудур. Норма ејни бир структурун ҹәмиј-

јәтдә мәгбул көрүлмүш бир вә ја бир нечә шәкилдә һәјата кечирилмәсидир.

Бир сыра дилләр ејни структура маликдир. Структурун бә'зи мүһүм чәһәтләри бүтүн дүнја дилләриндә ејнидир. Лакин бүтөвлүкдә көтүрүлдүкдә һәр бир дил башгасындан фәргләнир. Азәрбајчан дилинин стуктур грамматикасы бир сыра башга дилләринин (гырғыз дилинин, татар дилинин вә с.) структур грамматикасына ујғундур. Лакин бу дилләр норма бахымындан бир-бириндән фәргләнир. Һәр дилдә норма тамамилә милли һадисәдир. Норма анлајышы, бир тәрәфдән, фәрди нитг, дикәр тәрәфдән, дилин үмуми структуру анлајышына гаршы гојулур.

Норма данышан вә јазанын дилин фәалијјәтинә нитгдә мүәјјән гијмәт вермә мүнасибәтини нәзәрдә тутур: белә олар, елә олмаз, белә дејирләр, елә дејилмәз, белә дүздүр, елә јанлышдыр. Бу мүнасибәт елми әдәбијјатын, мәктәбин вә б. тә'сири илә формалашыр.

Норма фәалијјәтдә вә потенсиал формададыр. Фәалијјәтдә олан норманын өзү дә ики һиссәлидир: 1) активләшмиш һиссә, 2) гејри-актив һиссә. Һәјата тәтбиг едилән норма да ики һиссәјә ајрылыр: 1) дилин мүхтәлиф сәвијјәләриндә јени јаранмышларын, неолокизмләрин нормаја чеврилмәси, 2) нитгин фәалијјәт саһәсиндә принсипчә системә салынмамыш.

Нормативлик һәм дилин формал (тәләффүз, сөздүзәлтмә, сөздәјишдирмә вә с.), һәм дә функсионал тәрәфи кими дахил олур. Мәсәлән, XIV-XVI әсрләрдә ганки, ол, шу, ким норматив сајылырды, инди бу формалар дәјишмишдир, онларын һансы, о, бу, ки формада јазылмасы нормадыр. Һәр бир азәрбајчанлы Азәрбајчан әдәби дилинин нормаларына ушаглыгдан јијәләнир. Тәләффүз нормаларына јијәләнмәкдә радио, телевизија, кино, театр көмәк едир. Орфоепик вә дурғу ишарәләринин гојулма гајдаларынын нормаларына јијәләнмәк нисбәтән чәтиндир. Бу мәсәләдә мәктәбин ролу әвәзсиздир. Һазырда Азәрбајчан әдәби дили ваһид үмуми дил киими формалашмыш вә фәалијјәтдәдир. Дилимизин зәнкинлији онун норма системинин инкишафыны вә тәкмилләшмәсини нәзәрдә тутур.

Дилин нормалар системи даһа садә, даһа системлидир. Нитг нормалары илә јанашы, дил нормалары да дәрсликләрдә, грамматика, лүғәт вә арајышларда тәсдигләнир. Дил нормасына фонетик, морфоложи, синтактик, лексик, сөздүзәлтмә, фразеоложи нормалар да дахилдир.

Һәр дилин өз инкишаф јолу, гајдалары вә нормалары вар. Һәр дилдә норма үмумхалг, әдәби дил вә диалект сәчијјә-

лидир. Үмумхалг, әдәби дил вә диалектик нормалары арасында мүәјјән фәргләр өзүнү көстәрир. Үмумхалг дили нормалары даһа кенишдир. Бу, дилин тәшәккүл вә формалашмасы илә бағлыдыр. Әслиндә норма бүтөвлүкдә дилин өзүндә мөвчуддур Белә олмаса иди, коллектив үзвләри бир-бирини анламазды, бир-бири илә үнсијјәт јарада, фикир мүбадиләси апара билмәздиләр. Дилин нормалығы онун систем характериндә, дил ишарәләринин ијерархијасында, бир-бириндән асылы вә бир-бири үчүн шәрт олмасындадыр. Дил системиндәки норма макронорма, әдәби дил вә диалектик нормалары исә микронормадыр. Макронорма әдәби дилдә фәалијәт көстәрән нитг елементләринин сечмә јолла гајдаја салынмасыдыр. Макронорма инсанларын ирадәсиндән асылы олмајараг, там објектив шәкилдә фәалијјәтдәдир, микронормада субјектив мүдахилә тәканверичи амилдир. Халг дилиндә норманын инкишафы гејри-ихтијары, кортәбии, әдәби дилдә исә ихтијаридир, шүурлу јарадылмалыдыр. Халг дилиндә норма сабит, давамлы, узунөмүрлү, әдәби дилдә, хүсусән онун илк мәрһәләләриндә тез-тез дәјишир, јениләшир. Әдәби дил нормаларынын тәркибиндә формалашыр. Әдәби дил нормасында субјективлијин иштиракы халг дилинин објектив ганунаујғунлуғуну позмур, чүнки әдәби дилин нормалары дилин үмуми системи әсасында мүәјјәнләшир. Макронорма вә микронормалар арасында сых әлагә мөвчуддур. Норма инсанын мәгсәдәујгун фәалијјәтинин нәтичәсидир, дилин ганунлары исә објективдир."Әдәби дил нормасында, һәгигәтән, објективлик көкү галыр, лакин субјективлик нотлары да сечилир. Јохса, мәчрасыз шәкилдә норманын ахыны һара кәлди-кедәрди вә тамам һәрч-мәрчлик јаранарды, бу өзбашыналыг исә елә пәракәндәлик төрәдәрди ки, халг дили илә әдәби норма үст-үстә дүшәрди" (Т.Һачыјев) Әдәби дил сечмә вә әвәзетмә әмәлијјаты илә мејдана чыхан, тәшкил олунан нитгин тәзаһүрүдүр. О, үмумхалг дилинин мүәјјән нормаја табе едилән норматив тәләбләри чәрчивәсиндә фәалијјәт көстәрән голудур. Әдәби дилдә нормалылыг, милли коллективин бүтүн үзвләри үчүн мәчбури үнсијјәт васитәси олмасы вә үслуби диференсиаллыг сәчијјәви хүсусијјәтләрдир. Әдәби дил нормалары мүәјјәнләшдириләркән тәбиилик, ишләклик, сабитлик, зәрурилик кими амилләр әсас көтүрүлмәлидир. Әдәби дилин системә салынмыш нормаларыны һәмин дилдә данышанларын һамысы изләмәли вә билмәлидир. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин грамматикасында лүғәт онун системинә ујғунлашдырылмалыдыр. Мигдар сајларындан сонра исимләрин чәм шәкилчисини гәбул ет-

мәмәси бу норманын әјани нүмунәсидир. Нитт мәдәнијјәтинин дил системинә дүшмәси үчүн сечмә тәклиф олунур. Сечмә мүхтәлифдир. Мәсәлән, биз тез-тез километр ешидирик, амма километр кими дәрк едирик.

Милли дилә доғру инкишаф едән норма кетдикчә мәрһәләнир вә сабитләшир, даһа доғрусу, миллиләшир. Норманын өзү системләрдән тәшкил олунур. Әдәби дил нормалары ики системлидир. Әдәби дил нормасынын, әввәла, биринчи тәрәфи структурформадыр. Сечмә фонетик, лексик, грамматик амилләр системидир, икинчиси, функсионал-мәзмундур. Бурада мөвчуд үслублар системи нәзәрдә тутулур. Биринчи јарым систем, икинчи истеһсал материалы вә фәалијјәт мәнбәјидир, икинчи тәрәф биринчи тәрәфи тәшкил вә тәгдим едир.

Дил нормасы тарихән шәртләндирилмиш амил кими керчәклијин һәјата кечмәсидир. Бу, дилин ганунаујғун тарихи инкишафында мејдана кәлмиш, һәр дөврә ујғун типик тәкамүл јолу кечмишдир. Чәмијјәтин дил практикасында үмуми ишләдилмә кими бәјәнилмишдир.

Норма тарихи, мәдәни, ичтимаи вә хүсуси дилчилик амилләри илә мүәјјән едилир. Дил нормасы үчүн сабитлик, һәр јердә јајылма, норматив гајадаја салыманын мәчбурлији, әдәби ән`әнә, мәнбәләрин нүфузлу олмасы, дил амилинин мәдәни-естетик мәнимсәнилмәси вә ишләдилмәнин адәтлији әсас шәртләрдир. Дил дәјишдикчә, шүбһәсиз, онун нормалары да дәјишмә просеси кечирир вә тәшәккүл тапыр. Норма узус вә ганунидир.Норманын тәбиәти икитәрәфлидир. Онда нитг вәрдишләрини тәбии вә заһири, сосиал амилләри чарпазлашыр. Әдәби норма тәкчә дилин дахили ганунаујғунлуғу илә јох, һәм дә ејни заманда о дил системинин вәзифәсинә е`тинасыз галмыр. Норма дилдахили вә сосиал амилләрин гаршылыглы әлагәси, гајдаларын сабитлији вә дилин дәјишкәнлији, грамматика вә мә`на, нитгин вәзифәси вә онун адекват анлашылмасы, нитгдә систем вә нормативлик, стандартлыг вә ифадәлилик, (адәт едилмиш) вә јарадычы (фәрди) кими шәртләрә әсасланыр.

Әдәби нормаларын дилә мүнасибәти заһири әламәтләрлә мүәјјән едилир: ән'әнәвилик, ишләдилмә дәрәчәси, нүфузлу мәнбә вә с. Нәзәри аспектдә әдәби нормаја динамик, системли јанашма тәләб олунур. Онларын үзә чыхарылмасы, елми тәсвири вә тәһлили лазымдыр. Динамик јанашмада фактларын бирбири илә диалектик гаршылашдырылмасы вә дилин инкишаф мејли тәфсилаты илә верилмәлидир: 1) дилдахили вә сосиал амилләрин гаршылыглы әлагәси, 2) нормаларын сабитлији, ди-

лин дəјишкəнлији, әдəби нормаларын сабитлијə мејл етмәси, 3) грамматик вə мә'на əсасларындан бири кими, 4) нитгин вәзифәси вә адекватик анлашылмасы, 5) нигдә системлилик вә нормативлик, 6) стандартлашдырылма вә ифадәлилилк, 7) узуал (илкин, ади, күтләви) вә јарадычы (фәрди).

Дилин структуру вә онун узусу (нитг, норма, апарычы үсул) дил нормасында мөвчуд олан үмуми һүдуддур. Дил нормасынын өјрәнилмәсинин мүхтәлиф аспектләри вар. Дил нормасынын ән мүһүм әламәтләри сабитлик, ифадәлилик, мәчбурилик, дүзкүнлүк вә норматив һәјата кечмәсидир. Норманын һәјата кечмәсинин сәчијјәләндирилмәси вачибдир. Буна ики планда бахмаг олар. Биринчиси, онларын сабитлик дәрәчәси, икинчиси, һәмин һәјата кечмәнин нисбәтән мәһсулдарлығы, дилин мүхтәлиф саһәләриндә ишләдилмәси илә әлагәдар сечилмәси вә бөлүнмәсидир.

Дилин шүурлу нормалашмасынын угурлуғу бир сыра шәртләрә әмәл олунмасындан асылыдыр: 1) нормалашанын әдәби дилин сабитләшмәсинә тә'сир көстәрмә имканы, 2) нормалашдырма заманы шифаһи вә јазылы дил арасындакы фәргин дәринләшдирилмәси, 3) нормалашан вариантларын сахланылмасы, функсионал вә үслуби фәргләрин арадан көтүрүлмәсиндән. Нормаја тарихилик бахымындан үмуми гијмәт вермәк вачиб чәһәтләрин нормалашмыш просесин фасиләсиз олма вәзијјәти структур планда дилин инкишафынын фасиләсизлик идејасына әсасланыр, нормативлик вә функсионал аспектдә нормалашма просесинин фасиләсизлик вәзијјәтинә әсасланараг көстәрмәк олар ки, нормативлик дәјишмәнин ајры-ајры формаларына аиддир: норматив һәјата кечмәдә дәјишмә вә сабитлик дәрәчәси, әдәби дил чәрчивәсиндә норманын мүнасибәтинин дәјишмәси, норманын гајдаја салынмасы вәзифәси вә формаларда дәјишмә. Норматив һәјата кечмәдә дәјишмә, вариантлыг норманын әсас әламәтләриндән бирилир. Һәмин әламәтдән норманын тарихән дәјишмәсини сәчијјәләндирмәк үчүн истифадә едилир. Дил васитәләринин вариантлығы структур тәшкил олунма бахымындан боллуча мүәјјән мәзмуну ифадә етмә формасынын ујушганлығы вә мүхтәлифлији бирликдә тә'мин едилир. Һәр бир милли дилин әдәби дили вә мәһәлли диалектләри бир-бириндән лүғәт тәркибинә, ишләдилмәсинә вә нормаларына көрә фәргләнир. Бунларын өз фонетик, лексик, грамматик нормалары вар. Халгын бүтүн савадлы тәбәгәси әдәби дилдән, мүәјјән гисми исә диалектләрдән истифадә едир. Әдәби дил ичтимаи-мәдәни, диалектләр исә мәишәт еһтијачла-

рыны өдәјир. Әдәби дил јазылы вә шифаһи, диалектләр исә анчаг шифаһи үнсијјәт васитәсидир. Әдәби дил нормасы диалект нормасынын императивлијинә (тәләбкарлығына), баша дүшүлмәсинә көрә фәргләнир. Бу һәм негатив, һәм дә позитив сәчијјәлидир. Әдәби дил үчүн нормалашдырма, системлик, шүурлу сечмә, тәкмилләшдирмә әсас шәртләрдир. Норманын шүурлу системә салынмасы просесиндә үч чәһәт бир-бири илә гаршылыглы әлагәләндирилмәлидир: дәјәр, сечмә вә реаллашдырылманын мөһкәмләндирилмәси. Әдәби дил нормасы ихтијарилијин, шүурлу сечмәнин, диалект нормасы кортәбиилијин мәһсулудур. Диалект нормасы анчаг узусла (адәтлә) мүәјјән едилир, әдәби дил нормасы һәртәрәфли ишләдилмә, үслуби диференсиаллашма вә мәчбурилији илә сечилир.

Норманын јазылы формасы шифаһи данышыг формасындан даһа чиддидир. Азәрбајчан дилинин јазылы вә шифаһи нормалары арасында тәләффүзчә ујғунлуг вә фәрг вар, лакин бу фәргләр фонетик, лексик вә грамматик бүтөвлүјә, әсасән, тохунмур. Бә'зи өлкәләрдә јазылы вә данышыг нитгләриндә үслуби норма бахымындан бирлик јохдур. Бир өлкә әразисинин мүхтәлиф јерләриндә мүхтәлиф норма, данышыг нитгиндә сахланылыр.

Дил нормасы өз тәтбигини, һәллини, реаллығыны бәдии әдәбијјатда тапыр. Көркәмли јазычылар, шаирләр вә алимләр, бир тәрәфдән, өз усталығы, мәһарәти вә нүфузу илә норманын формалашмасына, сабитләшмәсинә көмәк едирләр, дикәр тәрәфдән, онлар норманы бә'зән көзләмирләр, позурлар. Көркәмли јазычы вә шаирләрин әдәби дилин интенсив инкишаф дөврүндә тә'сири хүсуси көзә чарпыр. Бу мә'нада Ч.Мәммәдгулузадә, Ч.Чаббарлы, С.Вурғун, Р.Рза вә башгаларынын јарадычылығы ибрәтамиздир. Онлар әсәрләриндә диалект вә лору сөзләри чәсарәтлә ишләдәрәк дил вә нитг нормаларыны бә'зән позсалар да, Азәрбајчан дилинин үмуми руһуна тохунмурлар. Чохәсрлик Азәрбајчан сөзләри әдәби, лору вә диалектлијиндән асылы олмајараг һәмишә онларын бәдии-емосионал, үслуби, лингвистик имканлары күчлүдүр. О, мүкәммәл идиоматик мәзмунуну, мәчазилик имканларыны, образлылыг вә бәдии дилин мә'на чаларларыны гүввәтләндирмәк күчүнү итирмир, әксинә, јашадыр.

Танынмыш јазычы вә шаирләрин әдәби дилин нормасына тә'сири мүхтәлифдир. Бу, шүбһәсиз, јазычы вә шаирин өзүнүн фәрди јарадычылыг манерасы, үслубу, ана дилинин инчәликләринә јијәләнмәк бачарығы илә бағлыдыр. Мәһарәтли нитг әдибләрдән тәкчә дүзкүн данышмағы јох, һәм дә принсипчә

әдәби нитг усталары кими усталыг, јазмаг вә данышмағы тәләб едир. Дили тәтбиг етмәјә габил олан сөз усталары дилин нормаларына јахшы бәләд олмагла бәрабәр, өзү дә тә`сир едир вә өзү дә ону јарадыр.

Норма үмуми гәбул едилмиш ишләдилмәлидир. Бу, о демәкдир ки, норма дилин өзүндә мөвчуддур. Нормаја ишләдилмә гајдасы кими баханларын фикирләринин чаны будур ки, норма дилин өзүндә јох, нә исә заһири, дилә грамматикләр тәрәфиндән кәтирилмә бир шејдир. Норма, хүсуси дил нормасы грамматикләрин ујдурмасы дејил, дилин өзүндә мөвчуд олан реллыгдыр. Грамматикләр анчаг ону објектив шәкилдә дүзкүн әкс етдирирләр. Демәли, дил нормасы грамматикләрин гејдә алдығы дил нормасыдыр. Норма илә дилин структуру арасында фәрг вар. Нормаларын бир групу дилин системи илә мүәјјән едилир. Бунларын позулмасы системин вердији имканлардан кәнара чыхмагла бағлыдыр, дикәр тәрәфдән, нормаларын дикәр типләри дилин структуру илә мүәјјән едилир. Бурада системин вердији имканлар мәһдудлашдырылыр. Бу нормалар да мәчбуридир, лакин онун структуруна ујғун кәлмәлидир. Структурун (системин) вә нормаларын гаршылашдырылмасы өзүнү доғрултмуш дил фактларындан ирәли кәлир, о даһа чох мүчәррәд характер дашыјыр. Нормалары там вә дәриндән дәрк етмәк үчүн һәмишә фәалијјәтдә олан структура әсасланмаг вә диггәти парадигматик вә синтагматикаја јөнәлтмәк лазымдыр.

Нитгин кенишләнмәси, биринчиси, бир парадигманын бир үзвүнүн, икинчиси, сөзләрин синтагматик имканларындан биринин сечилмәси нәтичәсиндә баш верир. Нитг мүәллифин һансы јолу сечмәсинин нәтичәсиндә баш верир. Мәсәлән, адам сөзүнүн икинчи һечасындакы а сәси а вә ја ә кими тәләффүз едилир. Белә имканы парадигма верир, лакин норма а сәсинин сечилмәсини мүәјјән едир. Демәли, норма вариантлардан бирини мүәјјән едир.

Норма дилин системини вә структуруну мүәјјән етмәклә ики јерә ајрылыр. Норманын биринчи типи башга дилләрин системләриндән фәргли олараг конкрет бир дилин системини мүәјјән едир.

Бир сыра дилләрин структурунда ејнилик өзүнү кәстәрир. Башга сөзлә, структурун мүһүм чәһәтләри бүтүн дилләрдә ејнидир, лакин бүтөвлүкдә көтүрдүкдә һәр бир дил башга дилләрдән фәргләнир. Азәрбајчан дилинин грамматикасынын структуру бир сыра дилләрин (мәсәлән, татар, гырғыз) грамматикасына ујғун кәлир, ејни системлидир, бир дил аиләсин-

дендир. Лакин бу дилләр норма бахымындан бир-бириндән сечилир, фәргләнир. Һәр дилдә норма милли һадисәдир. Норма анлајышы, бир тәрәфдән, фәрди нитг, дикәр тәрәфдән, дилин үмуми структуру анлајышына гаршы гојулур. Азәрбајчан дилинин системи башга дил системләриндән фәргләнир. онун системиндә норма ваһид, мәчбури вә истиснасыздыр. Түрк дилләриндән фәргли олараг рус дилиндә бүтүн исимләр тәк формада ишләдиләрәк чинс катеторијасына маликдир (франсыз дилиндә исимләр ики јох, үч чинс групуна бөлүнүр). Рус дили системиндә сифәтләр исимләрлә чинс, кәмијјәт вә һал категоријаларында ујғунлашма әзүнү көстәрир. Бу, мәчбури мүәјјән едилмәмәлидир, дилин системи илә әлагәдардыр, түрк дилләриндә исә белә ујғунлут јохдур. Норманын икинчи типи дилин структуруну мүәјјән едән нормадыр. Бу нормалар да мәчбуридир, лакин бунларда кәнара чыхма нәзәрә чарпмыр. Бу тип норма дилин системинин дахилиндә мәһдудлашыр. Мәсәлән, сөздә вургунун јердәјишмәси структур дәјишикликләр јаратмыр: башга сөзүнүн башга кими тәләффүзү мә'наја тә'сир көстәрмир. Фе'ли сифәтин - ан шәкилчиси индики, кечмиш вә кәләчәк заман формаларында ишләдилир. Буну мәтн әсасында мүәјјәнләшдирмәк олар.

Систем норманын әсасларындан биридир. Нормада системин имканлары һәјата кечир. Норма системдән кениш дејил, әксинә, систем ондан кенишдир. Норма системин өзүндә мөвчуддур. Даһа доғрусу, норма, бир тәрәфдән системин имканларындан биринин һәјата кечмәсидир, дикәр тәрәфдән, һәгигәтән, нормада системдән чыхма һаллары вар, лакин бу, бүтүн системә гаршы дурмаг дејил, она зидд кетмә дејил, о анчаг системин бу вә ја дикәр моделинә гаршы чыхыр. Ән'әнә бә'зән әдәби дилин моделләринә зидд формаларыны ишләдилмә просесиндә рәндәләјир. Башга дилләрин моделләри әсасында алынан сөзләр мүәјән вахтдан сонра јенидән гануниләшдирилир. Онларын нормативлији ишләдилмә илә тәнзимләнир. Дилин нормасы мәфһуму гајдаја салынма анлајышындан кенишдир. Гајдаја салынма мәктәб грамматикалары васитәсилә һәјата кечир. Бир сөзлә, норма үчүн өлчү ишләдилмә вә зәрурликдир.

Мүасир дөврүмүз милли әдәби дилләрин нормалашма дөврүдүр. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили елә бир инкишаф сәвијјәсинә чатмышдыр ки, артыг нитг мәдәнијјәти мәсәләләринин тәдгигинә дилдә кедән просесләрә шүурлу мүдахиләјә вә ја просесләри низамламаға еһтијач дујулур. Нитг мәдәнијјәти тәләб едир ки, нитгимиз дилимизин милли хүсусијјәтләрини

бүтүнлүклә өзүндә әкс етдирсин, мә'на дәгиглији көзләнилсин, зәнкин вә рәнкарәнк лүғәт олсун, грамматик чәһәтдән дүзкүн, мәнтиги чәһәтдән сәлис вә ахычы олсун. Мүасир әдәби дилимиздә бу тәләбләрә ујғун олараг инкишаф етдирмәк үчүн онун нитг просесиндә һәлә дә давам едән бир сыра гүсурлардан хилас олунмалыдыр. Бу, гүсурлар, әсасән, ики сәбәбдән ирәли кәлир: 1) архаизм вә диалектизмләрә чох јер верилмәси, 2) әдәби дил нормаларынын әсассыз позулмасы.

Лүғәтләр әсасында мүхтәлиф дөврләрдә әдәби дилин нормаларыны мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, 1929-чу илдә чап олунмуш В.Хулуфлунун "Имла лүғәти" нәинки лүзумсуз әрәб, фарс, түрк сөз вә тәркибләри, һәм дә диалектизмләрлә долудур. Бунлар әдәби дилин сөзләринин јазылмасына мәнфи тә'сир кәстәрир, дилин садәләшмәсинә, сәлисләшмәсинә, фонетик-морфоложи гурулушунун сабитләшмәсинә, нормаллашмасына манечилик төрәдир. Мәсәлән, ајилә, ајид, актор, акторлуг, асудалашма, асудалыг, басаир, бахтавар, дамха, нәјүт, һүрсү, тасдыг, амәдә, ахәрин, бәсаләт, чәраһәт, әфазил, әнгаз, лаәгәлл, магәбл, мәзруат вә с. һәддиндән чох диалектик сөзләри ишләдилир: анры (бәри), әлмәк (әлчәк), балат (маја), һанчары (нечә), һәлләһуш (чуваллағы), һишләмәк (керијә басмаг), јајғара (бөлкү), нәнәк (һејвәрә), нәпәклик, (кафирлик), кешкәл (чәлтик чувалы), кәфәл (буд әти), кора (мых), кирә (хырман), көрү (бәрни) вә с.

Шифаһи вә јазылы дилин нормалары

Дилин шифаһи вә јазылы формалары вар. Шифаһи вә јазылы дилин һәр биринин өзүнәмәхсус үмуми вә фәрди, фәргләндиричи әламәтләри мөвчуддур. Шифаһи дил данышыг сәсләрини, фикрин бүтүн инчәликләрини өзүндә әкс етдирән, мүхтәлиф интонасијалары ифадә едә билән, фикри даһа тез вә вахтында ифадә етмәк имканлы, адамлар арасында үнсијјәт јаратмағы тә'мин едән чанлы дилдир. Шифаһи дилдә данышан өз фикрини јығчам вә үслуби чәһәтдән там, дүзкүн ифадә едә билмир. Буна көрә дә бир сыра тәкрарлара үслуби хәталара јол вермәли олур. Јазылы нитгдә данышан вә јазан өз фикрини даһа сәлис, ајдын, јығчам шәкилдә ифадә етмәк үчүн әлверишли лексик ваһидләрлә вә даһа мүнасиб үслубда ифадә етмәји бачарыр. Ву просесдә орфографик гајдалара, јазылы дилин нормаларына дүзкүн риајәт едир.

рыны өдәјир. Әдәби дил јазылы вә шифаһи, диалектләр исә анчаг шифаһи үнсијјәт васитәсидир. Әдәби дил нормасы диалект нормасынын императивлијинә (тәләбкарлығына), баша дүшүлмәсинә көрә фәргләнир. Бу һәм негатив, һәм дә позитив сәчијјәлидир. Әдәби дил үчүн нормалашдырма, системлик, шүурлу сечмә, тәкмилләшдирмә әсас шәртләрдир. Норманын шүурлу системә салынмасы просесиндә үч чәһәт бир-бири илә гаршылыглы әлагәләндирилмәлидир: дәјәр, сечмә вә реаллашдырылманын мөһкәмләндирилмәси. Әдәби дил нормасы ихтијарилијин, шүурлу сечмәнин, диалект нормасы кортәбиилијин мәһсулудур. Диалект нормасы анчаг узусла (адәтлә) мүәјјән едилир, әдәби дил нормасы һәртәрәфли ишләдилмә, үслуби диференсиаллашма вә мәчбурилији илә сечилир.

Норманын јазылы формасы шифаһи данышыг формасындан даһа чиддидир. Азәрбајчан дилинин јазылы вә шифаһи нормалары арасында тәләффүзчә ујғунлуг вә фәрг вар, лакин бу фәргләр фонетик, лексик вә грамматик бүтөвлүјә, әсасән, тохунмур. Бә'зи өлкәләрдә јазылы вә данышыг нитгләриндә үслуби норма бахымындан бирлик јохдур. Бир өлкә әразисинин мүхтәлиф јерләриндә мүхтәлиф норма, данышыг нитгиндә сахланылыр.

Дил нормасы өз тәтбигини, һәллини, реаллығыны бәдии әдәбијјатда тапыр. Көркәмли јазычылар, шаирләр вә алимләр, бир тәрәфдән, өз усталығы, мәһарәти вә нүфузу илә норманын формалашмасына, сабитләшмәсинә көмәк едирләр, дикәр тәрәфдән, онлар норманы бә'зән көзләмирләр, позурлар. Көркәмли јазычы вә шаирләрин әдәби дилин интенсив инкишаф дөврүндә тә'сири хүсуси көзә чарпыр. Бу мә'нада Ч.Мәммәдгулузадә, Ч.Чаббарлы, С.Вурғун, Р.Рза вә башгаларынын јарадычылығы ибрәтамиздир. Онлар әсәрләриндә диалект вә лору сөзләри чәсарәтлә ишләдәрәк дил вә нитг нормаларыны бә'зән позсалар да, Азәрбајчан дилинин үмуми руһуна тохунмурлар. Чохәсрлик Азәрбајчан сөзләри әдәби, лору вә диалектлијиндән асылы олмајараг һәмишә онларын бәдии-емосионал, үслуби, лингвистик имканлары күчлүдүр. О, мүкәммәл идиоматик мәзмунуну, мәчазилик имканларыны, образлылыг вә бәдии дилин мә'на чаларларыны гүввәтләндирмәк күчүнү итирмир, әксинә, јашадыр.

Танынмыш јазычы вә шаирләрин әдәби дилин нормасына тә'сири мүхтәлифдир. Бу, шүбһәсиз, јазычы вә шаирин өзүнүн фәрди јарадычылыг манерасы, үслубу, ана дилинин инчәликләринә јијәләнмәк бачарығы илә бағлыдыр. Мәһарәтли нитг әдибләрдән тәкчә дүзкүн данышмағы јох, һәм дә принсипчә

әдәби нитг усталары кими усталыг, јазмаг вә данышмағы тәләб едир. Дили тәтбиг етмәјә габил олан сөз усталары дилин нормаларына јахшы бәләд олмагла бәрабәр, өзү дә тә'сир едир вә өзү дә ону јарадыр.

Норма үмуми гәбул едилмиш ишләдилмәлидир. Бу, о демәкдир ки, норма дилин өзүндә мөвчуддур. Нормаја ишләдилмә гајдасы кими баханларын фикирләринин чаны будур ки, норма дилин өзүндә јох, нә исә заһири, дилә грамматикләр тәрәфиндән кәтирилмә бир шејдир. Норма, хүсуси дил нормасы грамматикләрин ујдурмасы дејил, дилин өзүндә мөвчуд олан реллыгдыр. Грамматикләр анчаг ону објектив шәкилдә дүзкүн әкс етдирирләр. Демәли, дил нормасы грамматикләрин гејдә алдығы дил нормасыдыр. Норма илә дилин структуру арасында фәрг вар. Нормаларын бир групу дилин системи илә мүәјјән едилир. Бунларын позулмасы системин вердији имканлардан кәнара чыхмагла бағлыдыр, дикәр тәрәфдән, нормаларын дикәр типләри дилин структуру илә мүәјјән едилир. Бурада системин вердији имканлар мәһдудлашдырылыр. Бу нормалар да мәчбуридир, лакин онун структуруна ујғун кәлмәлидир. Структурун (системин) вә нормаларын гаршылашдырылмасы өзүнү доғрултмуш дил фактларындан ирәли кәлир, о даһа чох мүчәррәд характер дашыјыр. Нормалары там вә дәриндән дәрк етмәк үчүн һәмишә фәалијјәтдә олан структура әсасланмаг вә диггәти парадигматик вә синтагматикаја јөнәлтмәк лазымдыр.

Нитгин кенишләнмәси, биринчиси, бир парадигманын бир үзвүнүн, икинчиси, сөзләрин синтагматик имканларындан биринин сечилмәси нәтичәсиндә баш верир. Нитг мүәллифин һансы јолу сечмәсинин нәтичәсиндә баш верир. Мәсәлән, адам сөзүнүн икинчи һечасындакы а сәси а вә ја ә кими тәләффүз едилир. Белә имканы парадигма верир, лакин норма а сәсинин сечилмәсини мүәјјән едир. Демәли, норма вариантлардан бирини мүәјјән едир.

Норма дилин системини вә структуруну мүәјјән етмәклә ики јерә ајрылыр. Норманын биринчи типи башга дилләрин системләриндән фәргли олараг конкрет бир дилин системини мүәјјән едир.

Бир сыра дилләрин структурунда ејнилик өзүнү кәстәрир. Башга сөзлә, структурун мүһүм чәһәтләри бүтүн дилләрдә ејнидир, лакин бүтөвлүкдә көтүрдүкдә һәр бир дил башга дилләрдән фәргләнир. Азәрбајчан дилинин грамматикасынын структуру бир сыра дилләрин (мәсәлән, татар, гырғыз) грамматикасына ујғун кәлир, ејни системлидир, бир дил аиләсин-

дәндир. Лакин бу дилләр норма бахымындан бир бириндән сечилир, фәргләнир. Һәр дилдә норма милли һадисәдир. Норма анлајышы, бир тәрәфдән, фәрди нитг, дикәр тәрәфдән, дилин үмуми структуру анлајышына гаршы гојулур. Азәрбајчан дилинин системи башга дил системләриндән фәргләнир. онун системиндә норма ваһид, мәчбури вә истиснасыздыр. Түрк дилләриндән фәргли олараг рус дилиндә бүтүн исимләр тәк формада ишләдиләрәк чинс категоријасына маликдир (франсыз дилиндә исимләр ики јох, үч чинс групуна бөлүнүр). Рус дили системиндә сифәтләр исимләрлә чинс, кәмијјәт вә һал категоријаларында ујғунлашма өзүнү көстәрир. Бу, мәчбури мүәјјән едилмәмәлидир, дилин системи илә әлагәдардыр, түрк дилләриндә исә белә ујғунлуг јохдур. Норманын икинчи типи дилин структуруну мүәјјән едән нормадыр. Бу нормалар да мәчбуридир, лакин бунларда кәнара чыхма нәзәрә чарпмыр. Бу тип норма дилин системинин дахилиндә мәһдудлашыр. Мәсәлән, сөздә ургунун јердәјишмәси структур дәјишикликләр јарәтмыр: башга сөзүнүн башга кими тәләффүзү мә'наја тә'сир көстәрмир. Фе'ли сифәтин - ан шәкилчиси индики, кечмиш вә кәләчәк заман формаларында ишләдилир. Буну мәтн әсасында мүәјјәнләшдирмәк олар.

Систем норманын әсасларындан биридир. Нормада системин имканлары һәјата кечир. Норма системдән кениш дејил, әксинә, систем ондан кенишдир. Норма системин өзүндә мөвчуддур. Даһа доғрусу, норма, бир тәрәфдән системин имканларындан биринин һәјата кечмәсидир, дикәр тәрәфдән, һәгигәтән, нормада системдән чыхма һаллары вар, лакин бу, бүтүн системә гаршы дурмаг дејил, она зидд кетмә дејил, о анчаг системин бу вә ја дикәр моделинә гаршы чыхыр. Ән'әнә бә'зән әдәби дилин моделләринә зидд формаларыны ишләдилмә просесиндә рәндәләјир. Башга дилләрин моделләри әсасында алынан сөзләр мүәјән вахтдан сонра јенидән ганунилэшдирилир. Онларын нормативлији ишләдилмә илә тәнзимләнир. Дилин нормасы мәфһуму гајдаја салынма анлајышындан кенишдир. Гајдаја салынма мәктәб грамматикалары васитәсилә һәјата кечир. Бир сөзлә, норма үчүн өлчү ишләдилмә вә зәрурилидир.

Мүасир дөврүмүз милли әдәби дилләрин нормалашма дөврүдүр. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили елә бир инкишаф сәвијјәсинә чатмышдыр ки, артыг нитг мәдәнијјәти мәсәләләринин тәдгигинә дилдә кедән просесләрә шүурлу мүдахиләјә вә ја просесләри низамламага еһтијач дујулур. Нитг мәдәнијјәти тәләб едир ки, нитгимиз дилимизин милли хүсусијјәтләрини

бүтүнлүклә өзүндә әкс етдирсин, мә'на дәгиглији көзләнилсин, зәнкин вә рәнкарәнк лүғәт олсун, грамматик чәһәтдән дүзкүн, мәнтиги чәһәтдән сәлис вә ахычы олсун. Мүасир әдәби дилимиздә бу тәләбләрә ујғун олараг инкишаф етдирмәк үчүн онун нитг просесиндә һәлә дә давам едән бир сыра гүсурлардан хилас олунмалыдыр. Бу, гүсурлар, әсасән, ики сәбәбдән ирәли кәлир: 1) архаизм вә диалектизмләрә чох јер верилмәси, 2) әдәби дил нормаларынын әсассыз позулмасы.

Лүғәтләр әсасында мүхтәлиф дөврләрдә әдәби дилин нормаларыны мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, 1929-чу илдә чап олунмуш В.Хулуфлунун "Имла лүғәти" нәинки лүзумсуз әрәб, фарс, түрк сөз вә тәркибләри, һәм дә диалектизмләрлә долудур. Бунлар әдәби дилин сөзләринин јазылмасына мәнфи тә'сир кәстәрир, дилин садәләшмәсинә, сәлисләшмәсинә, фонетик-морфоложи гурулушунун сабитләшмәсинә, нормаллашмасына манечилик төрәдир. Мәсәлән, ајилә, ајид, актор, акторлуг, асудалашма, асудалыг, басаир, бахтавар, дамха, нөјүт, һүрсү, тасдыг, амәдә, ахәрин, бәсаләт, чәраһәт, әфазил, әнгаз, лаәгәлл, магәбл, мәзруат вә с. һәддиндән чох диалектик сөзләри ишләдилир: анры (бәри), әлмәк (әлчәк), балат (маја), һанчары (нечә), һәлләһуш (чүвәллагы), һишләмәк (керијә басмаг), јајгара (бөлкү), нәнәк (һејвәрә), нәпәклик (кафирлик), кешкәл (чәлтик чувалы), кәфәл (буд әти), кора (мых), кирә (хырман), көрү (бәрни) вә с.

Шифаһи вә јазылы дилин нормалары

Дилин шифаһи вә јазылы формалары вар. Шифаһи вә јазылы дилин һәр биринин өзүнәмәхсус үмуми вә фәрди, фәргләндиричи әламәтләри мөвчуддур. Шифаһи дил данышыг сәсләрини, фикрин бүтүн инчәликләрини өзүндә әкс етдирән, мүхтәлиф интонасијалары ифадә едә билән, фикри даһа тез вә вахтында ифадә етмәк имканлы, адамлар арасында үнсијјәт јаратмағы тә'мин едән чанлы дилдир. Шифаһи дилдә данышан өз фикрини јығчам вә үслуби чәһәтдән там, дүзкүн ифадә едә билмир. Буна көрә дә бир сыра тәкрарлара үслуби хәталара јол вермәли олур. Јазылы нитгдә данышан вә јазан өз фикрини даһа сәлис, ајдын, јығчам шәкилдә ифадә етмәк үчүн әлверишли лексик ваһидләрлә вә даһа мүнасиб үслубда ифадә етмәји бачарыр. Бу просесдә орфографик гајдалара, јазылы дилин нормаларына дүзкүн риајәт едир.

Шифаһи дил формалашма вә функсионаллыг чәһәтдән јазылы дилдән чох гәдимдир. Шифаһи дилдә фәрдилик хүсуси јер тутур. Бу дилдә фәрди хүсусијјәтләр үстүнлүк тәшкил етмәдијинә көрә онда узунмүддәтли сабитлик ола билмәз, чүнки шифаһи дил дәјишкән олдуғу үчүн онун нормалары да буна ујғун формада дәјишир. Јазынын мејдана кәлмәси дил нормаларында сабитлијин горунмасы истигамәтиндә бөјүк рол ојнады. Нормаларын горунмасына көрә шифаһи вә јазылы дил арасында фәргләр әмәлә кәлир. Јазынын мејдана кәлмәсинин нормаларын сабитлијинин мүһафизәсиндә ролу бөјүк олса да, шифаһи дилин дәјишкәнлији һәмин нормаларын дәјишмәсинә даим өз тә'сирини көстәрир. Бу тә'сир јазынын мөвчуд олдуғу бүтүн дөврләрдә, һәтта индики дөврдә дә мүшаһидә олунур. Бу көстәрир ки, јазылы дилин моделләри өз сабитлијинә көрә шифаһи дилин дәјишкәнлијиндән, чевиклијиндән даим кери галыр.

Бирмәншәли дилләрдә јазыда әдәби дил сәвијјәсиндәки үмуми нормалар сабит галмамышдыр, чүнки гәдим јазы ән'әнәләри әдәби дил сәвијјәсиндә бу күнә гәдәр давам етмәдији үчүн онлар арасында јазы вә нитг фәргләри артмышдыр. Мүхтәлиф мәншәли дилләрдә фәргләр јазылы вә шифаһи дилдә даһа чохдур. Азәрбајчан вә түрк дили арасындакы анлашма сәвијјәси дикәр гоһум дилләрдән үстүн олса да, бунларын арасындакы ујғунлуг даһа чох реал јахынлығын нәтичәсидир. Азәрбајчан вә түрк дилләри арасында гәдим јазы ән'әнәләри инкишаф етмәдијинә көрә семантик диференсиаллашмаја мә'руз галмыш бир сыра лексик ваһидләр өзүнү көстәрир. Мәсәлән, чалмаг сөзү түрк дилиндә оғурламаг, дүшмәк сөзү јыхылмаг, киши сөзү адам, еркәк сөзү киши, сүмүк сөзү илик мә'насында ишләдилир. Бунунла јанашы, бу дилләр арасында грамматик фәргләр дә вар.

Дил структурларынын информасија васитәси кими формалашмасында нитг просесинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Дил структурларын бүтүн моделләрини әһатә едир. Шифаһи нитг формалары дилин бүтүн сәвијјәләриндә - фонетик, лексик вә грамматик әкс олунур. Бунларын һәр бириндә норма хүсуси ганунлар үзрә фәалијјәт көстәрир. Белә ки, фонетик нормалар көкүн гурулушу, лексик нормалар мә'на вә анлајыш, грамматик нормалар исә шәкилчи парадигмасы, бирләшмә вә чүмлә дахилиндәки сөзләрин ардычыллығы илә әлагәдар формада формалашыр. Бүтүн нормалар дил ваһидләринин ујғун ганунаујғунлуглары әсасында мејдана чыхыр. Нормаларын јаранмасына тә'сир едән бүтүн ганунаујғунлуглар дилин фонетик системин-

дә даим фәалијјәт көстәрир. Фонетик системдә баш верән (түн инкишаф вә дәјишмәләр һәмин ганунлара әсасланыр. ф нетик системә аид олан ганунлар бунлардыр: 1) асанлашма нуну, 2) ујушма гануну, 3) јумшалма гануну. Асанлашма га нунун әсас принсипи самит сәсләрин сөз әввәлиндә асан ләффүзүнә шәраит јаратмагдыр. Бу принсипә көрә тәләфф заманы сәсләр бирдәфәлик дејилир. Онларын дејилишиндә вамлыг мүшаһидә олунур. Асанлашма ганунунда сәсләрин б дәфәлик дејилиши биринчи, кар вә самит тәләффүз мәхрә олмасы икинчи тәләбдир. Биринчи тәләб бүтүн кипләшән митләри әһатә едир. Бу тәләб, әввәла, кипләшән самитлә сөз әввәлиндә интенсив ишләнмәсини тә'мин едир, икинчи сөз әввәлиндә кар самитләрин иштиракыны зәруриләшдир үчүнчүсү, сөз әввәлиндә кипләшән самитин сабит галмасын ибарәтдир.

Јумшалма гануну сөз сонунда ишләнән самитләрин нов лашмасындан, карларын чинкилтилиләшмәсиндән ибарәтдир. сонунда самит сәсләрин ишләнмәсиндә бу ганунун үч тәләби дыр: 1) новлулашма, 2) јумшаг тәләффүз мәхрәчлилији, 3) ч килтилиләшмә.

Тәкһечалы сөзүн әввәли күчлү, сону зәиф, ики вә д артыг һечалы сөзләрдә сона доғру кетдикчә даһа зәиф о Сөзләрин сонунда самитләрин сабит галмасы һәмин мөв јумшалма ганунунун тәләбләринә ујғунлашыр. Бу ујғунлут сонуна саит вә самитлә башланан шәкилчинин әлавәси илә әјјән едилир. Самит сәс сөз сонунда ишләнмә имканына к јумшалма ганунуна ујғун кәлирсә, онда саит вә самитлә ба нан шәкилчидән әввәл һәмин самит сабит галыр, дәјиш Лакин сонундакы сәс јумшалма ганунунун тәләбләринә там ғун кәлмирсә, она саит вә самитлә башланан шәкилчи ә едилдикдә сөз сонундакы самит дәјишир. Кипләшән самит новлу, кар самитләр исә чинкилтили вариантла әвәз олу Азәрбајчан дилинин шифаһи нитг просесләриндә кипләш вә г самитләри сөз сонунда норма сәчијјәси газана билмәм дир. Азәрбајчан дилиндә тәкһечалы сөз сону үчүн к вә г немләри сәчијјәви олмадығы үчүн икиһечалы сөз сонунд һәмин самитләрин иштиракы нитгә көрә норма сајылмам дыр, чүнки сөзүн һәчми кенишләндикчә сона доғру мөвге дикчә зәифләјир. Зәиф мөвгедә кипләшән сәрт дамаг сами ри нитгдә чәтинликлә үзләшир вә ишләнә билмир: гыраг, паг, јарыг, отаг, дараг, гатыг. Јазы принсипләринә көрә сө нунда норма кими гәбул едилән г самити саитлә башлапан

нилмә ганунунун принсипләринә зиддир, чүнки белә сөзләр үмумдил сәвијјәсиндә мәнимсәнилмә имканларындан узагдыр вә тәглидчиликдән башга бир шеј дејилдир. Дилдә ујғун гаршылыгы олмајан сөзләрин һазыр шәкилдә алыныб ишләдилмәси, бир тәрәфдән дә зәрурәтдир, чүнки һәмин анлајышлар анчаг ујғун сөзләрлә мәнимсәнилир. Дилдә ујғун гаршылыг олдугда исә онларын өзләри норма һүгуту дашыјыр. Јени анлајышлы сөзләрин паралел ишләдилмәси мәнимсәмә просесини ләнкидән амилә чеврилир. Информасија верән дилдәки өн вә сон шәкилчили сөзләрин дә Азәрбајчан дилиндә өзүнәмәхсус мәнимсәнилмә просесләри мөвчуддур. Информасија верән дилләрә мәхсус сон шәкилчили сөзләрдә дә бә'зи шәкилчиләр сабит галыр, бә'зиләри исә Азәрбајчан дилиндәки ујғун гаршылыгла әвәзләнир. Гаршылыгы олмајан ваһидләр мәнбә дилдәкинә ујғун шәкилдә ишләдилир. Ујғун гаршылыглар мөвчуд олдугда исә онларын ишләнмәси Азәрбајчан дилинин тәләбләринә ујғун шәкилдә баш верир.

Морфоложи ваһидләрә аид нормалар ики әсас ганунун тәләбләринә көрә јараныр: конкретләшмә вә үмумиләшмә, ејни заманда рәванлашма вә ардычыллыг просесләрини дә әһатә едир. Морфоложи васитәләрдә бу просесләри әһатә едән конкретләшмә вә үмумиләшмә, рәванлашма вә ардычыллыг ганунларынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вар..

Илкин анлајышлар ән үмуми анлајышлардыр: һүндүрлүк, учалыг, кенишлик. Үмуми анлајышларын инсан тәфәккүрүндә чанланмасы нәтичәсиндә дилдә хүсуси сөз груплары јараныр. Бунлар үмуми анлајышларын ифадәсинә хидмәт едир. Бу анлајышларын һәр биринин ифадәси үчүн семантик чәһәтдән бир-бири илә әлагәли олан мүәјјән сөз груплары әмәлә кәлир. Мәсәлән, һүндүрлүк анлајышыны билдирмәк үчүн даг, тәпә кими сөзләр формалашыр. Сөзләрин анлајыш чәһәтдән конкретләшмәсиндә мә'на ваһидләри, грамматик чәһәтдән конкретләшмәсиндә шәкилчилик мүһүм јер тутур. Азәрбајчан дилиндә шәкилчиләр һәм јени сөзјаратма вә әлагәләндирмә, һәм дә анлајыш конкретләшмә хүсусијјәти вар. Шәкилчи илә конкретләшмә шәкилчисиз үмумилик ифадә олунур. Конкретлик функсијасы сөздәјишдиричи вә сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә ифадә олунур. Сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр конкретлик билдирмәк чәһәтдән үмуми әламәтләр дашыса да, онларын арасында мүәјјән функсионаллыг фәргләри вар. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөзләри семантик, сөздәјишдиричи шәкилчиләр грамматик чәһәтдән конкретләшдирир. Дилдә јени анлајышларын јаранмасы вә информасија интенсивлији күчләндикчә, сөздүзәлдичи шәкилчиләрин функсионаллыгы артыр, информасија интенсивлији азалдыгча функсионаллыг зәифләјир. Сөздәјишдиричи шәкилчиләр грамматик

әлагәләрә хидмәт етдијиндән онларын функисоналлыгы нитгин өзүнүн функсионаллыгы илә бирликдә фәалијјәт көстәрир. Дил структурларына көрә шәкилчили вә шәкилчисиз ваһидләр грамматик функсија дашыја билир. Шәкилчили формалар нитг информасијасында конкретлик, шәкилсиз формалар үмумилик анлајышы јарадыр. Морфоложи васитәләрдә дил структурларынын нитг үзрә формалашмасы вә јени нормаларын мејдана чыхмасы үчүн рәванлашма ганунунун да чох бөјүк әһәмијјәти вар. Бу гануна көрә чәтинликләр нитгин өзү илә арадан галдырылыр, ахычылыг вә рәванлыг тә'мин олунур. Бу ганун мүәјјән ардычылыга малик олан бүтүн морфоложи категоријаларда өз тә'сирини көстәрә билир. Мәнсубијјәт категоријасы елементләринин нормасы рәванлашма гануну бахымындан һал категоријасындан фәргләнир. Белә ки, мәнсубијјәт категоријасынын биринчи вә икинчи шәхсиндә һал категоријасындан фәргли олараг, көк вә шәкилчи арасына самит артылыр, әксинә һәмин мөвгедә јанашы галан саитләрдән бири ихтисар олунур.

Ардычыллыг гануну морофоложи васитәләрдә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин сырасыны әһатә едир. Шәкилчиләрин сөз көкүндән сонракы ардычыллыгы үчүн әсас тәләбләр јени сөз јарадылмасы вә онларын грамматик функсија дашымасы принсипләриндән ибарәтдир. Бу принсипләрә ујгун олараг сөз көкләриндән сонра сөздүзәлдичи шәкилчиләр биринчи, сөздәјишдиричи шәкилчиләр исә икинчи сырада кәлир. Сөз көкүндән сонра сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр адларда вә фе'лләрдә ваһид сыра ганунуну көзләјир.

Синтактик ваһидләрин нормаларынын јаранмасында үч әсас ганун өзүнү көстәрир: конкретләшмә, үмумиләшмә, ардычыллыг вә рәванлыг.

Үмумилик вә конкретлик гануну чүмлә үзвләринин иштиракында өз тә'сирини көстәрир. Чүмләдә үзвләрин иштирак етмәси вә ја иштирак етмәмәси бу ганунун тәләби үзрә тәнзим едилир. Чүмләдә һәр һансы бир үзвүн грамматик әлагәләри вә семантик функсијасы чүмлә үчүн вачибдирсә, онда һәмин үзв сәвијјәсинә көрә чүмләдә конкрет бир һәлгәдир. Она көрә дә һәмин үзвүн чүмләдә иштиракы лазымдыр.Чүмлә үзвү конкретлик сәвијјәси дашымырса, онун иштракына еһтијач јохдур. Чүмләдә мүбтәданын хәбәрлә әлагәсини тә'мин едән мүәјјән грамматик вә семантик конкретлијин мөвчуд олмасы зәрури сајылыр. Мүбтәда конкретдирсә, о, хәбәрлә грамматик чәһәтдән шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашма әлагәсиндә олмалыдыр, семантик чәһәтдә исә онун шәхс, әшја, мәкан вә с. анла-

јышлары билдирмәси зәруридир. Мүбтәданын чүмләдә иштиракы конкрет јер, мәкан, шәхс, әшја, заман, әламәт, кәмијјәт, һадисә анлајышы илә билдирән сөзлә ифадә олундугда вачибдир. Нитг просесиндә синтактик ваһидләрин ардычыллыг гануну сөз сырасы илә тәнзим олунур. Сөз сырасы бүтүн синтактик ваһидләрдә вачиб хүсусијјәтләрдәндир. Дилин информасија веричилик функсијасы дашымасы үчүн сөз сырасынын формалашмасында ән башлыча вәзифә нитг фәалијјәтинин үзәринә дүшүр. Нитг фәалијјәти нәтичәсиндә сөз бирләшмәсинин, чүмлә үзвләринин өзләринә мәхсус сыра гајдасы јараныр.

Сөз бирләшмәләриндә тә`јинетмә вә тә`јинолунма принсипиндә ардычыллыг ганунунун әсасыны тәшкил едир. Нитгдә бу ганун сабитләшмиш вә ваһид шәклә дүшмүшдүр. Она көрә дә тә`јини сөз бирләшмәләриндә тәрәфләрин јерини дәјишмәк мүмкүн дејилдир: көзәл мәнзәрә, јахын дост, ширин сөһбәт. Азәрбајчан дилиндә тә`јинедән вә тә`јинолунан сырасы үзрә формалашан конструксијалар сөз бирләшмәләри дахилиндә јекапә структур дејилдир. Елә сөз бирләшмәләринә раст кәлмәк олар ки, тә`јинедән - тә`јинолунан сырасы әксинә дүзүлүр: сөзү мәзәли, көзү јашлы, көзү тох вә с. Бу бирләшмәләр семантик чәһәтдән биринчи нөв тә`јин сөз бирләшмәләри илә паралеллик тәкшил едән ваһидләрдир.

Азәрбајчан дилиндә чүмлә үзвләринин сырасы да нитг просесиндәки мүәјјән ардычыллыгла баглыдыр. Бу ардычыллыг һәм баш үзвләрин..., һәм дә баш үзвләрлә икинчи дәрәчәли үзвләрин әлагәси әсасында јараныр. Мүбтәда илә хәбәр чүмләнин баш үзвләри олдуғундан информасија үчүн әсас гүтб һесаб едилир. Она көрә дә сыра ардычыллығында икинчи дәрәчәли үзвләр онлардан асылы вәзијјәтдәдир. Чүмләдә мүбтәда илә хәбәрин ардычыллығы узлашма әлагәси илә тә`мин олунур. Мүхтәсәр нәгли чүмләләрдә бир гајда олараг мүбтәда биринчи, хәбәр икинчи сырада јерләшир:

Јағыш јағды. Баһар кәлди вә с.

Емосионал нитгдә, јүксәк пафосла ифадә олунан поетик дилдә мүбтәда илә хәбәр јерини дәјишә биләр. Белә чүмләләрдә ики әсас гүтб арасындакы синтактик әлагә позулур.

Чүмләдә башга үзвләрин сырасы беләдир: тә`јин чүмләдә мүбтәдаја вә исимлә ифадә олунан үзвләрә аиддир: Исти јај күнләри. Тамамлыглар исим вә фе`ли хәбәрләрлә идарә әлагәси тәшкил едир. Тамамалыг өз мә`на хүсусијјәтләринә көрә чүмләдә хәбәрә јахын мөвгедә дурур: Тәләбәләр мүәллимдән разыдырлар. Тамамлыглар емосионаллыгла мүшајиәт едилдик-

дә онларын сыра јери дәјишир, лакин синтактик әлагәси позулмур: Төкүн силаһларынызы, көстәрин әлиниздәкиләри вә с. Јердәјишмәдә интонасија даими тә`сир көстәрән амилләрдән олдуғу үчүн бир сыра чүмлә типләриндә дә даими инверсија јараныр.

Чүмләдә зәрфликләр дә тамамлыг кими хәбәр групуна аиддир. Зәрфликлә хәбәр арасында јанашма әлагәси мөвчуддур. Һәрәкәтин тәрзини, кәмијјәтини, јерини, заманыны вә с. билдирмәк чәһәтдән зәрфлик даим аид олдуғу үзвдән әввәл кәлир: Тәләбәләр дәрси јахшы мәнимсәјибләр. Бизимкиләр хејли ирәли кетдиләр вә с.

Нитг коммуникасијасы әсасында јаранан сыра илә емосионаллыг сырасы арасында фәрг вар. Компонентләрин јерләшмәси бахымындан бунларын һәр икиси бир-биринә зиддир. Коммуникасија сырасында табе олан үзв әввәл, табе едән сонра, емосионал сырада исә әввәл, табе едән сонра, табе олан үзв кәлир. Һәр ики сыра нитгдә ујғун принсип үзрә гајдаја дүшүр вә нормалашыр. Бунлар һәм данышыг, һәм дә јазы үчүн зәрури олан гајдаја вә нормалар системинә чеврилир. Дилдә бунлардан әлавә јол верилән јердәјишмә үчүн сабит бир принсип мөвчуд дејилдир. Она көрә дә һәмин гајдалардан кәнара чыхма һаллары норма һесаб едилмир. "Бу гәрибәлик әдәби-бәдии дилин башга гајдаларына тохунмадан сөзләрин тә`лим сырасыны позмагдан, дастан вә нағылларда сабитләшмиш аһәнкдар сөз сырасына лагејдликдән ибарәтдир" (Ј.Сејидов).

Синтактик ваһидләрдә рәванлыг ганунунун функсијасы паралел үзвләрин васитәсилә арадан галдырылыр. Синтактик конструксијаларда паралеллијин өзү нитг васитәсилә нормаја дүшмүш ваһидләрдән ибарәтдир. Паралел компонентләрдә ниттин ифадәлилији әкс олунур. Синтактик конструксијаларда ејнилик тәшкил едән елементләр морфоложи вә синтактик ваһидләрдән ибарәт олур. Буна көрә дә паралел компонентләрдә үзвләрин ихтисарыны ики әсас әламәтә көрә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр: паралел компонентләрдә морфоложи әламәтләрин ихтисары (Мән бир Фәрһад, сән бир Ширин дәһансан), паралел компонентләрдә чүмлә үзвләрииин ихтисары (Гуш димдијиндән, инсан билијиндән бәлаја дүшәр).

Нитг просесиндә бунлар о гәдәр үмумилик газанмышлар ки, онларын бәрпасында мүхтәлиф вариантлардан истифадә етмәк олар. Нитг дил структурларыны нә гәдәр дәјишдирсә дә, анламда позулма баш вермир, чүнки нитг нәји позуб дәјишдирирсә, ону да өз инкишафы просесиндә нормаја чевирир. Нитг

өз фәалиjjәти илә дил структурларыны нитгдә чанландырыр, онун информасиjа функсиjаны тә'мин едән ән зәрури амилә чевирир. Башга сөзлә, дил структурлары нитгдә реаллашыр, чилаланыр, мүәjjән гаjдалар үзрә нормалашыр.

Шифаһи дил нормалары нитг ганунлары әсасында jараныр вә бу ганунлар васитәсилә тәнзим олунур. Һәмин ганунларын тә'сири вә тәләби илә нитт үчүн үмуми сәвиjjә газанмыш ваһидләр сабит нормалара малик олур. Дилин бүтүн дашыjычылары үчүн үмуми сәчиjjәли олан нитг формаларыны һамы еjни шәкилдә ишләдир. Jазылы дилин нормалары билаваситә, jазынын меjдана кәлмәси илә бағлыдыр. Jазылы дилин гаjдаjа салынмасында уjғунлашдырма принсипиндән истифадә едилир. Дилин фонем системинә көрә әлифбанын уjғунлашдырылмасы, гоша самитлә тәләффүз едилән сөзләрин jазылышынын графикаjа уjғунлашдырылмасы, лексик ваһидләрин уjғун мә'на вә формаjа уjғунлашдырылмасы, алынма сөзләрин jазылышынын сөзалан дилдәки гаjдаjа уjғунлашдырылмасы вә с. jазылы дилин әсас принсипини тәшкил едир. Jазылы дилин гаjдалары даими ганунларла тәнзим олунмадығына көрә ондан ихтиjари истифадәjә имкан jарадыр. Jазы дәгиг вә тәфәррүатлы информасиjа вә тарихә jазылмыш jаддашдыр. Индики нәсил узаг кечмиш барәдә jазы васитәсилә информасиjа алдығы кими, бүтүн дөврләр барәдәки мә'луматларын кәләчәк нәслә чатдырылмасында да jазы мүһүм васитәдир.

Jазылы дилин ичбари нормалары фонетик, лексик, морфоложи вә синтактик ваһидләрдә әкс олунур.

Jазыда фонетик норманын мүһафизәси үчүн әлифбанын чох мүһүм практик әһәмиjjәти вардыр. Һал-һазырда дүнjа халглары өз дилләринин фонетик тәләбләринә уjғун шәкилдә латын, әрәб, кирил, гәдим jәһуди әлифбасындан вә һероглифләрдән истифадә едирләр. Гәрби Авропада вә бүтүн Америкада латын, Шимали Африкада, Иранда, Әфганыстанда вә Пакистанда әрәб, Чиндә, Jапониjада, Кореjада һероглифләрдән, Исраилдә гәдим jәһуди әлифбасындан истифадә едилир. Үмумиjjәтлә, һәр һансы бир әлифба системи башга дилләрин фонетик гурулушуна, онун сәс тәбиәтинә там уjғун кәлә билмәз. Буна көрә дә һәр һансы әлифбанын гәбул едилмәси заманы онун дилә уjғунлуғуну вә уjғунсузлуғуну аjдынлашдырмаг, дилдәки сәсләрин әлифбада мөвчуд олмаjан jени ишарәләрини jаратмаг бир проблемә чеврилир. Дилдәки сәсләрин әлифбада уjғун ишарәси олмадыгда jазы гаjдаларында бир норма мүәjjәнләшдирмәк мәсәләси чәтинләшир. Бу да әлифбада уjғунлашма

принсипинин нәзәрә алынмасы зәрурилијини мејдана чыхарыр. Азәрбајчан јазысында узун мүддәт әрәб әлифбасындан истифадә олунмушдур. 1928-чи ил ијулун 2-дә латын әлифбасына кечмәк һаггында гәрар гәбул едилди. Бу гәрар јени әлифбанын мәчбури вә гәти һәјата кечмәсиндән ибарәт иди. Латын әлифбасында олан график ишарәләр Азәрбајчан дилинин сәс системини, әсасән, әкс етдирә билирди. бу әлифбада саит вә самитләрин хүсуси ишарәләри мөвчуд иди. 1939-чу ил нојабрын 15-дә Азәрбајчан јазысынын латын әлифбасындан рус графикасына кечмәси һаггында гәрар верилди. Рус графикасы әсасында тәртиб олунмуш Азәрбајчан әлифбасында јенидән ики мәрһәлә үзрә ислаһат апарылмышдыр. Биринчи мәрһәлә үзрә ислаһат 1947-чи илдә һәјата кечирилмишдир. Бу ислаһатда Азәрбајчан әлифба системиндән бу дилин фонематик хүсусијјәтләринә ујгун кәлмәјән ц һәрфи чыхарылмышдыр. Икинчи мәрһәлә үзрә ислаһат 1958-чи илдә апарылмышдыр. Бу ислаһатда я, ю, э, й ишарәләри чыхарылмышдыр. 1993-чү илдә мартын 1-дән идарә вә мүәссисәләрдә латын графикалы әлифба илә ишләмәк барәдә һөкумәт сәрәнчамлары көндәрилмишдир. Лакин мадди вә техники имкансызлыг үзүндән Азәрбајчан јазысында рус вә латын әлифбалары паралел шәкилдә истифадә олунур.

Азәрбајчан дилиндә гоша вә јанашы самитли сөзләрин
ишләдилмәсинә тәсадүф едилир. Гоша самитләр тәләффүз
едиләркән онларын тәркибиндә чидди дәјишиклик баш вермир
Јанашы самитләрин тәләффүзү ујгун ујушма илә мүшајиәт
едилир. Әрәб мәншәли сөзләрдәки гоша самитләри дәјишдир
мәјә чидди еһтијач олмур. Бу сөзләрдән гоша самитләрин бир
ихтисар олунса, онда аһәнкә көрә биринчи самитдән әввәлк
саит узун тәләффүз едилмәлидир. Бу исә кәрәксиз дәјишм
тәләб едәрди. Буна көрә дә әрәб мәншәли сөзләрдәки гоша са
митләрин мүһафизәси тамамилә өзүнү доғрулдур.

Азәрбајчан дили сөзләриндә самит гошалығына анчаг сө
зүн көк вә шәкилчи һиссәсиндә тәсадүф олунур. Тәләффүзд
биринчи самит гүввәтли, икинчи исә нисбәтән зәиф сәсләни
Јазыда бунларын һәр икиси ејни ишарә илә верилир: сагга
чаггал, тогга, саггыз, доггаз, зоггулту вә с.

Әрәб мәншәли сөзләрдә Азәрбајчан дилиндәкинд
фәргли олараг, гоша самитләр сөзүн мүхтәлиф һечаларынд
даһа чох сонунда ишләнир. Сөзүн дахилиндәки вә сонунда
гоша самитләр мәнбә дилдәкинә ујгун олараг сахланыр вә .
зыда норма кими ишләдилир.

Сөзләрин јазылышындакы мәтни нормалар мәтни тәртибатдә өз әксини тапыр. Мәтни тәртибатда башланғыч һәрфләрин бөјүклүјү вә кичиклији, сөзләрин битишик вә ја ајры јазылышы, сәтирдән-сәтрә кечид гајдалары, һәмчинин дурғу ишарәләри башлыча јер тутур.

Латын вә кирил әлифбаларында һәрфләрин бөјүклүк-кичиклик ишарәси олдуғу үчүн һәмин әлифбалардан истифадә едилән дилләрдә сөзләрин бөјүк вә кичик һәрфләрлә јазылмасы проблемләри дә үзә чыхыр. Мүәјјән едилән гајдаларын сабитлијинин тә'мин олунмасы ујғун дөвләт гәрары илә јеринә јетирилир.

Мүрәккәб сөзләрин јазылышында үч әсас хүсусијјәт зәрури һесаб едилир: биринчи компоненти семантик чәһәтдән гејри-сабит олан вә тә'јинедичилик функсијасы дашыјан ваһидләр (дашүрәкли, ғылынчбурун, кечәлбаш вә с.), икинчи компоненти семантик чәһәтдән гејри-сабит олан тә'јинедичилик функсијасы дашыјан ваһидләр (сөзәбахан, синифдәнкәнар, өлкәдахили, мәгсәдјөнлү, чичәјәбәнзәр вә с), компонентләриндән бири охшатма вә бәнзәтмә анлајышына ујғун олараг мәчази мә'на билдирәнләр (дашсифәт, кечибојун, кечисаггал, өрдәкбурун, шириндил вә с).

Мүрәккәб сөзләрин бирликдә вә ја ајры јазылмасы үчүн тарихи инкишаф мәсәләси зәрури принсип ола билмәз. Бурада әсас принсип семантика вә функсијадан ибарәтдир. Јухарыдакы принсипләрә әсасән мүрәккәб сөзләр битишик јазылыр.

Ајры јазылан мүрәккәб сөзләр мә'на вә функсионаллыға көрә ики група бөлүнә биләр. Бунлардан бири мә'нача мүстәгил вә бири дикәрини изаһ етмәјәп, лакин бүтәв бир ваһид характер дашыјан сөзләрдир: он беш, мин саат, о заман, даш дашымаг, јазы јазмаг вә с., икинчи гисим мүрәккәб формалар хүсуси мә'наја малик олмајан, јалныз функсионаллыг чәһәтдән јанашы кәлән баглајычы васитәләрдән ибарәтдир: она көрә ки, онун үчүн ки вә с.

Дефислә јазылан мүрәккәб сөзләрин компонентләри мә'нача бир-бирини тамамлајыр. Компонентләринин мә'на хүсусијјәтинә көрә белә мүрәккәб сөзләри ики әсас група бөлмәк олар: 1) компонентләриндән бири семантик чәһәтдән јардымчы сәчијјә дашыјанлар: а) биринчи компонент икинчи компонентин јардымчы төрәмәсиндән ибарәтдир: гор-гоншу, пал-палтар, сүр-сүмүк, чөр-чөп, чыр-чындыр, зир-зибил, гыр-гырынты вә с., б) биринчи компонент мүстәгил мә'на билдирир, икинчи компонент исә онун мүәјјән фонетик варианты кими ишләнир:

ағач-уғач, ала-була, артыг-уртуг, гара-гура, дәли-дүлү, әзик-үзүк, шеј-шүј вә с., с) биринчи компонент мүстәгил мә'на билдирир, икинчи компонент биринчинин тәкрарындан ибарәтдир: бурун-мурун, ведрә-медрә, гызыл-мызыл, пул-мул, тој-мој, тикиш-микиш, хырда-мырда, вә с., д) икинчи компонент нисбәтән мүстәгил ишләнир, онун ејни олан биринчи компонентин сонунда - ым/ - им, -ум, -үм /, -ын/ - ин, - ун, - үн/, - ам / - әм/, - ма / - мә/ шәкилчиләри ишләдилир: хырым-хырда, гонум-гоншу, тәләм-тәләсик, гарын-гарта, чолма-чочуг, гатма-гарыш вә с, 2) компонентләринин һәр икиси семантик чәһәтдән сабит оланлар. Бунларын бир гисми компонентләринин мә'на хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир: а) ејни сөзләрин тәкрарындан ибарәт оланлар: аг-аг, агыр-ағыр, алчаг-алчаг, аста-аста, вејил-вејил, гоша-гоша, б) јахын мә'налы сөзләрдән ибарәт оланлар: дост-таныш, әләк-вәләк, әтли-чанлы, иш-пешә, гаш-көз, огул-ушаг, тез-тәләсик, үз-көз вә с / мә'нача бир-биринә зидд сөзләрдән ибарәт оланлар: ачы-ширин, гара-аг, дал-габаг вә с., д / ејни, јахын вә зидд сөзләрдән ибарәт олан мүрәккәб сөзләрин дүзәлдилмәсиндә мүәјјән шәкилчиләрин иштиракына да тәсадүф едилир: аздан-чохдан, ағылдан-ағыла, алыш-вериш, голлу-будаглы, дәрдли-гәмли вә с. е/ биринчи компонентиндә гејд, гејри вә әкс сөзләри ишләнәнләр: гејд-шәрт, гејдсиз-шәртсиз, гејри-ади, гејри-елми,гејри-кафи, әкс-әлагә, әкс-тә'сир вә с., ф/ мә'на интеграсијасы үзрә јанашмыш сөзләрдән ибарәт оланлар: грам-атом, дизел-матор, елми-тәдгигат, елми-тәнгиди, елми-фантастик, кенерал-прокурор, тәјјарәчи-космонавт вә с., ј/ изафәт бирләшмәсиндән ибарәт оланлар: аһу-налә, әһди-вәфа, әһди-әтиг, әһли-дәрд, әһли-һал, чәлаји-вәтән вә с.

Мәтндә сөзләрин бир гисми тире илә јазылыр. Азәрбајчан дилиндә ашағыдакы һалларда сөзләр тире илә јазылыр: а) өлкәләрарасы әлагә вә мүнасибәт билдирән сөзләр: Азәрбајчан-Түркијә мүгавиләси, Рус-јапон мүһарибәси вә с., б/ шәһәрләрарасы коммуникасија хидмәтләри илә әлагәдар ишләнәнләр: Кәнчә-Бакы гатары, Бакы-Истанбул рејси вә с., г/ чографи мәкан әлагәси билдирмәк мәгсәди илә ишләдиләнләр: Күр-Араз овлагы, Күр-Араз говшагы, Самур-Дәвәчи каналы вә с., г/ вахт әлагәси билдирән сөзләр: 1990-1998-чи ил вә с.

Азәрбајчан дилинин лүгәт тәркиби милли мәншәли вә алынма сөзләрдән ибарәтдир. Милли мәншәли сөзләрдә јазы нормалары онларын бирвариантлы тәләффүзү үзрә сабитләшдији кими, алынма сөзләр дә ујгунлашма принсипинә әсасланыр. Јазыда ваһидлик хатиринә сөзләрин сабит шәклинин иш-

ләдилмәси үчүн мәчбури нормалар тәтбиг едилир. Бу мәчбури нормалар ниттин өзүндәки ујғун ганунаујғунлуглар үзрә мејдана чыхан принсипләрә әсасланыр. Милли мәншәли сөзләрдә норма вә вариант әсас көтүрүлүр. Сөзләрин сабит гајда үзрә јазылышында мүәјјән едилән принсипләр јазыда шивә вариантларына јол верилмәмәсиндән ирәли кәлир.

Јазыда ваһидлик вә сабитлик принсипинә әмәл едилмәси мәгсәди илә мүхтәлиф нитг вариантларындан бири сечилир,, ја да сөзләрин дил структуруна ујғун шәкли әсас көтүрүлүр.

Авропа мәншәли алынмаларда унификасија нормалары тәтбиг едилир. Мүасир дөврдә Азәрбајчан дилинә әрәб вә фарс дилләриндән сөз алынмыр. Елм вә техниканын инкишафы илә әлагәдар Авропа дилләриндән чохлу сөзләр алынмыш вә алынмагдадыр. Бу сөзләр вә терминләр бирбаша јазылы дилә дахил олдуғу үчүн бүтөвлүкдә онун үмуми ганунлары вә принсипләри һүдудунда ишләнир. Дилимиздәки Авропа сөзләринин јазылышында Азәрбајчан дилинин фонетик, график вә морфоложи тәләбләринә ујғун принсипләр әсас көтүрүлүр.

Морфоложи унификасијада башлыча принсип рус дилиндәки форманын Азәрбајчан дилинә мәхсус грамматик нормалара табе едилмәсиндән ибарәтдир. Морфоложи унификасија рус дилиндә сифәт кими ишләнән сөзләрдир. Азәрбајчан дилиндәки јазы гајдаларына ујғунлашдырылмасы илә әлагәдар өзүнү көстәрир. Ујғунлашдырма заманы рус дилинә мәхсус грамматик васитәләр Азәрбајчан дилинин тәләбләринә көрә дәјишдирилир. Рус дилиндә сифәтин хүсуси морфоложи әламәти вар, амма Азәрбајчан дилиндә исә сифәтин хүсуси әламәти јохдур. Рус дилиндәки сифәтләр сөз сону әламәтләрлә дәјишдирилир, Азәрбајчан дилиндә јени формалашма просеси кечирир. Рус дилиндә - ныј шәкилчиси илә ишләнән сөзләр Азәрбајчан дилиндә шәкилчисиз ишләнир вә - ив, -ал вә -јар шәкилчили сөзләрлә бирләшир: "актуальный-актуал, популярный-популјар вә с. Рус дилиндә -ческиј шәкилчиси илә ишләнән сөзләр Азәрбајчан дилиндә ики форма үзрә унификасија олунур. Бунларын бир гисми Азәрбајчан дилиндә тәләффүз ујғунлуғу принсипи үзрә сонуна - ики, дикәр гисми исә - ик елементләри гошулмасы илә унификасија олунур: техническиј-техники, драматическиј-драматик вә с.

Морфоложи ваһидләрә аид нормалар јазыда сәлислик принсипинә риајәт олунмасыны тәләб едир. Бу тәләбә көрә чүмләдә һәмин чинс ејни грамматик шәкилчиләрин вә ејни функсија дашыјан гошмаларын тәкрар ишләдилмәси норма де-

јилдир. Чүмләнин һәмчинс олмајан үзвләриндә ејни шәкилчи вә гошманын тәкрары мә'нанын баша дүшүлмәсиндә чәтинлик төрәдир. Һәмчинс олмајан үзвләрдә ејни грамматик ваһидиин тәкрары сүн'и паралеллик јарадыр: Сураханы рајонунун Бүлбүлә гәсәбәсинин сизин көмәјинизә еһтијачы вардыр ("Ајна" гәзети, 1991). Гөнчәнин назы илә ојнадығыны көрәндә бу гәдәр јола чыхды (Ә.Вәлијев) вә с.

Бә'зи чүмләләрдә инкар формасынын дүзкүн ишләдилмәсинә тәсадүф едилир. Чүмләләрдә ја бир сөздәки инкарлыг шәкилчиси тәкрар ишләнир, ја да чүмлә дахилиндә инкарлыг бағлајычылары ишләнмәдији һалда, хәбәрә јенидән инкар шәкилчиси, инкар бағлајычылары иштирак едән чүмләләрдә хәбәрин тәсдигдә ишләнмәсини тәләб едир: Нә мәһкәмәнин гәрары, нә дә һеч бир башга сәнәд нәнәнин гануни мәнзилиндән дидәркин салынмасына һагг газандыра билмәз ("Халг гәзети", 1992) вә с.

Синтактик ваһидләрин јазы нормалары нитгин ардычыллыг вә рәванлыг гануну принсипләринә әмәл олунмасыны тәләб едир. Бу, чүмләләрдә ејни сөз тәкрарына вә һәмчинин синтактик сыранын позулмасына јол верилмәси тәләбини гаршыја гојур. Бир сыра јазылы дил нүмунәләриндә һәр ики принсипин ачыг-ашкар позулмасы мүшаһидә едилир. Чүмләдә јазы нормасы һәм ејни сөзүн тәкрар олунмасы, һәм дә синтактик сыра гајдасына әмәл едилмәси үзүндән позулур: Јашыллар Чәмијјәтиңин мәрамнамә вә низамнамәсини гәбул етмәк вә онларда дәјишиклик етмәк" ("Фәрјад" гәз., 1992) Гурултајын ишиндә 6 партијаны тәмсил едән 280 нүмајәндә иштирак едирди ("Тәһсил" гәз., 1992) вә с.

Чүмләдә сөз сырасынын позулмасы нитгин ардычыллыг ганунуна мәхсус принсипләрә әмәл олунмасы сајәсиндә баш верир. Јазылы дилдә сөз сырасынын позулмасы информасија үчүн әсас олан сөзүн онун аид олдуғу сөздән сонра ишләнмәси илә әлагәдар баш верир. Чүмләдә мә'на чәһәтдән бир-биринә ујғун кәлмәјән бирләшмәләр ишләдилир. Чүмләнин мүхтәлиф үзвләри арасында сөзләрин өз јериндә ишләдилмәмәси фактларына тәсадүф едилир: Мүһити дәркетмә просесиндә бағча јашлы ушаглар бөјүк фәаллыг көстәрирләр ("Педагокика", 1964). Охучуларын тәләби үзрә балача гираәт салонуна китаб чыхармагда олмазын әзаб чәкирләр вә с.

Морфоложи васитәләрин ејни синтагмда тәкрар ишләнмәмәси вә ја чүмлә үзвләринин өз јеринә дүшмәси, јазы мәдәнијјәтинә әмәл едилмәси, јазыда тәләмтәләсиклијә јол верил-

məməsi dil ən'ənələrinin zənkinləşməsi işində böjүк rolu var[1].

Nitг mədənijjəti, orfografija və orfoenija norma və gajdalary

Nitг mədənijjəti ədəbi dil normalarynyn və funksional үslublaryn normal sistemidir. Nitг mədənijjətinə normalaryn dildaxili və dilxaričи amilləri tə'sir köstərir. Səlis, zənkin ifadəli nitгə jijələnmək үčүн ədəbi dilin normalaryny, xүsusən də үslub gajdalaryny, dil vaһidlərinдən məгsədјөnlү istifadə olunmasynyn jollaryny bilmək vačibdir.

Nitг mədənijjətinin inkişafynda, ədəbi dil normalaryna dүzкүn əməl olunmasynda, orfografija və orfoepija gajdalarynyn dүzкүn tətbigində məktəbin, kүtləvi informasija vasitələrinin (radio və televizija verilişlərinin dөvri mətbuat, kino, teatr), bədii və elmi əsərlər və tərčүmə ədəbijjatynyn, mүtaliənin rolu böjүкдүр. Mətbuat və tədris mүəssisələri arasynda gyrylmaz mə'nəvi körpү var. Şakirdlər Azərbajčan dilinin gajda-ganunlaryny təkčə dərslik və grammatikalardan jox, mətbuat vasitəsilə də öjrənirlər. Mətbuatyn oxučulara һəm ideja, ičtimai-sijasi, igtisadi, һəm də mədəni və mə'nəvi məsələlərin čatdyrylmasynda xidməti inkar olunmazdyr. Azərbajčan dilinin orfografija və orfoepija normalarynyn öjrənilməsində, mənimsənilməsində və jajylmasynda bunlar һəlledičи rol ojnajyr. Bu məsələdə mүəllimlər, diktorlar, aktjorlar və veriliş aparyčylarynyn үzərinə böjүк məs'ulijjət dүşүr. Ona körə də onlar nitг mədənijjətinin şifaһi formasynyn ganunaujғun inkişafyny istigamətləndirməli və onun keşijində durmalydyrlar. Čox təəssүflər olsun ki, čox vaxt onlar һəm sözləri dүzкүn tələffүz etmirlər, һəm də təһrif edirlər.

Azərbajčan dilinin orfoepija və orfografija gajdalary bir-biri ilə garşylygly əlagədardyr. Orfografija jazyly nitгin, orfoepija şifaһi nitгin kejimidir. Bunlaryn bir-birinə jaxynlaşmasy jazy ilə tələffүz arasyndaky fərгi azaldyr. Bununla belə, onlar arasynda fərgli čəһətlər һələ galmagdadyr. Bunlaryn һər birinin özүnəməxsus

[1] Bax.: M.Jusifov. Nitг mədənijjətinin əsaslary. B., 1998.

принсипләри вар. Сөзләримизин бир гисминин јазылышы илә тәләффүзү бир-бириндән фәргләнмир, амма сөзләрин мүәјјән һиссәсинин тәләффүзү илә јазылышы үст-үстә дүшмүр, јә'ни дејилиши вә јазылышы арасында фәрг вар.

Орфографија илә грамматика бир-бири илә сых әлагәдардыр. Орфографијанын грамматика илә әлагәли өјрәнилмәси сөзләрин дүзкүн тәләффүз олунмасына вә јазылмасына көмәк едир. Бу, грамматик гајдаларын јазылыш гајдаларыны дәриндән билмәк вә грамматик билик вә бачарыглара јијәләнмәк үчүн шәраит јарадыр.

Әдәби дилин јазысы бир-бирини шәртләндирән үч компонентдән ибарәтдир: әлифба, графика вә орфографија. Графиканын гајдалары әлифбадан төрәјир, орфографија гајдалары исә әлифба вә графика илә бирбаша әлагәдардыр. Јазынын бүнөврәси әлифба үзәриндә гурулур.

Орфографија гајдалары дил ганунларындан фәргли олараг инсанлар тәрәфиндән мүәјјән дөврләрдә ичтимаи-сијаси амиллә, дәјишмә вә инкишафла әлагәдар дәјишдирилир. Бу, објектив шәкилдә лабүддүр. Орфографија гајдалары башга елми гајдалардан фәргләнир. Орфографија гајдалары күтләвидир. Ади савадлыдан тутмуш бүтүн охумуш адамлар бу гајдалардан истифадә едир.

Орфографија гајдалары ашағыдакы хүсусијјәтләринә көрә башга гајда вә нормалардан фәргләнир: 1) орфографија гајдалары үмуми разылашмаја, үмумхалг сорғусуна әсасланыр, 2) бу гајдалар ваһиддир, һамы, һәр бир азәрбајчанлы үчүн бирдир, 3) орфографија јазыда икилијин гаршысыны алыр, 4) орфографија гајдаларынын әсасы сабитдир, 5) гајдаларда мүәјјән шәртилијә јол верилир.

Азәрбајчан дилинин орфографијасы, әсасән, фонетик, морфоложи вә гисмән дә тарихи-ән'әнәвилик принсипинә әсасланыр. Фонетик принсип орфографија вә орфоепија арасындакы фәрги арадан галдырмаға, онлары максимум бир-биринә јахынлашдырмаға көмәк едир. Бу принсипә әсасән тәләффүз едилән вә јазылан сөзләри ики група ајырмаг олар: 1) јазылышы тәләффүзүнә көрә мүәјјәнләшдирилән сөзләр. Бу сөзләр орфографија гајдаларына ујғун тәләффүз олунур. Мәсәлән, ана, ата, ун, ал, јол, бал, сал, ахшам, сәһәр, бадам, дурна, тонгал вә с., 2) јазылышы тәләффүзүнә көрә мүәјјәнләшмәјән сөзләр. Бунларын тәләффүзү илә јазылышы бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлән, учду-ушду, кечди-кешди, ачды-ашды, китаб-китап, буруг-бурух, ушаг-ушах, һәтта-һәтда, һамбал-һам-

мал, астар-асдар вә с. Бу сөзләрдә сәс әвәзләнмәси өзүнү көстәрир: ч-щ, б-п: в-ф, д-т, с-ш вә с. Морфоложи принсиидә сөзләрин јазылышында сөзүн мәншәји, әсли вә ја шәкилчинин нечә формалашмасы, дәјишмәси нәзәрдә тутулур. Бурада сөз вә грамматик формаларын јазылышында јеканә бир вариант орфографик норма кими гәбул едилир. Бә`зән мүәјјән бир сөз вә ја грамматик форманын әдәби дејилиш гајдасы морфоложи принсипә ујгун кәлмир. Мәсәлән, мәндән (мәннән), көрүнмәз (көрүммәз), һеч кәс (һеш кәс), башлајыр (башлыјыр) вә с. Демәли, морфоложи принсип сөзүн грамматик тәркибини әсас көтүрүр. Мәсәлән, бағча сөзү бахча кими тәләффүз олунур, амма бағча кими јазылыр. Орфографијанын тарихи-ән`әнәви принсипи даһа чох алынма сөзләрин јазылышыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн тәтбиг едилир. Мәсәлән, галиб, даир, саир, радио, пионер, сәдр, аилә, диаметр, бригадир типли сөзләр бу принсипә әсасән јазылыр. Бу сөзләрә тәләффүз едиләркән бир битишдиричи "ј" самити әлавә едилиб: гајиб, дајир, сајир, радијо, ајилә, пијонер вә ја "и" саити әлавә едилир: сәдир, бири гадир вә с.

Әдәби дилин нормалары јазычы дили үчүн башлыча өлчүдүр. Лакин бә`зи јазычыларымызын тәһкијә дилиндә диалект хүсусијјәтләринә јер верилир, орфографик вә грамматик нормалар позулур, тәһриф олунур. Мүәллиф ниттиндә бә`зән орфографија гајдаларына әмәл олунмур. Мәсәлән, Сәмәдин арвады тәјләдән чыхды. Бу ики саат бирчә санијәсини дә итирмәјә, Пакизәсиз кечирмәјә һајыфсыланды. Гонаг кедәндән сонра синәвары (самовары) чыхартдылар бајыра ("Азәрбајчан" жур. 1977, 1978, N 2, 8, 9)

Орфографија гајдаларына әсасән әрәб вә фарс мәншәли бирһечалы сөзләрин бир гисми дилимизин аһәнкинә, тәләффүзүнә ујғун икиһечалы кими јазылыр. Мәсәлән, нәсл-нәсил, шәһр-шәһәр, әтр-әтир, фәсл-фәсил, сәбр-сәбир, исм-исим, гәдр-гәдир вә с., дикәрләри исә мәнбә дилинә ујгун бирһечалы јазылыр: мисл, зүлм, үзр, сеһр вә с.

Әдәби тәләффүзүн ики мүһүм мәсәләсини К.Паустовскинин сөзләри илә изаһ етмәк олар: "Мән белә дүшүнүрәм ки, сөз ики һалда јенидән һәјата гајыда биләр. Биринчиси, онун фонетик (сәсләнмә) гүввәсини һәјата гајтаранда. Буна мусиги ли поезија нисбәтән асан наил ола биләр. Елә буна көрәдир ки, ади нитдән фәргли олараг маһныларда сөзләр бизә даһа гүввәтли тә`сир көстәрир. Икинчиси, мусиги мелодијалары илә мүшајиәт олунан ше`рләрдә чохдан силиниб көһнәлмиш сөзләр умуми мелодијанын

руһу илә гарышыр вә дикәр сөзләрин ахарында аһәнкдар бир шәкилдә сәсләнир".

Азәрбајҹан әдәби дилинин өз тәләффүз гајдасы вә нормасы вар. Һәмин нормалар мүхтәлиф сәвијјәлидир, маһијјәтҹә мүхтәлиф тәләффүзлүдүр, јә'ни, бир тәрәфдән, әдәби нормалар објектив характерлидир, дилин фоноложи системинин диггәсидир, онларын нитгдә реаллашмасы ганунлашдырылыр. Дикәр тәрәфдән, әдәби нормалар дил практикасында ҹәмијјәт вә инсанларын мүәјјәнләшдирдији субјективликдир. Бу нормаларын фәрги әдәби дилимизин фоноложи системинин тәбиәти илә, нитг ахынында сәсләрин мүнасибәти, онларын һәјата кечмәсинин ганунауј͏ғунлуғу илә мүәјјән едилир. Фоноложи систем бир һалда онун бир тәләффүз имканынын реаллашмасыны диггә едир, дикәр һалда о бир јох, бир нечә вариантынын тәләффүзүнүн һәјата кечмәк имканыны һәлл едир. Дил практикасында бу имканлардан бири таныныр, гәбул едилир. Демәли, бу имканлардан бири дүзкүн вә норматив, дикәри исә әдәби нормаларын вариантлары кими гијмәтләндирилир.

Әдәби тәләффүзүн нормалары, үмумән, һәм сабит, һәм дә ејни заманда динамик инкишаф едән һадисәдир. Бу, дилин фоноложи системинин фәалијјәт ганунларына әсасланыр. Һазырланмыш вә ән'әнәви гәбул едилмиш гајдалар шифаһи әдәби нитгин инкишафы просесиндә дәјишикликләрә уғрајыр. Бу, мүхтәлиф дил фактларынын инкишафынын тә'сиринин нәтиҹәсидир. Бу дәјишиклик әввәлҹә нормаларда тәрәддүдлү характерли олур, тәдриҹән системләшир. Бу дәјишиклик фоноложи системә гаршы дурмурса вә кениш јајылмышса, әдәби нормаларын вариантларынын мејдана кәлмәсинә шәраит јарадыр, сонра тәләффүз јени нормаларла мөһкәмләнир.

Әдәби дил бахымындан нитгин јазылы вә шифаһи формаларынын инкишафы, дүрүст формалашмасы үмумхалг данышыг нормаларына ујғун шәкилдә кедир. Онлар ејни мәнбәдән гидаланыр, онларын инкишаф јолу бирдир. Шифаһи вә јазылы нитг үмумхалг данышыг дилинин ганунауј͏ғунлуғуна әсасланыр, лакин бу, о демәк дејил ки, шифаһи вә јазылы нитг арасында тәләффүзҹә фәрг олмамалыдыр.

Дүзкүн нитгдә сөз вә ифадәләрин дүзкүн тәләффүз олунмасы, сөзләрин вурғуларынын дәгиг мүәјјәнләшдирилмәси грамматик нормалара әмәл олунмасы әсас шәртдир. Әдәби ди лин морфоложи гурулушунда вурғунун күчлү вә зәиф норма лары вар. Һамы бу нормаларын күчлүсүнү көзләјир, зәиф нор малар исә асанлыгла тә'сир алтына дүшүр, нитгдә тәһриф олу нур. Әдәби дил нормалары функсионал вариантлашмалары, ди

лин структурунун мүхтәлиф сәвијјәдә парадигматик вә синтагматик вариантларын сечилмәсини тәразлашдырыр. Дил нормалары бу мәсәләләри тәразлашдырмаға көмәк едир: 1) тәләффүз нормаларыны. Бу, фонемләрин акустик вариантларыны сечмәји вә әвәзләнән фонемләри тәразлајыр, 2) вурғу нормаларыны. Вурғусуз һечалар арасында вургулу һечаларын јерини мүәјјәнләшдирир, 3) сөзјаратма нормаларыны. Бу, морфемләри бирләшдирмәјә хидмәт едир. 4) морфемләрин нормаларыны. Сөзүн морфоложи формаларынын вариантларынын сечилмәсини вә вариантларын башгалары илә илишкәнлијини тәнзимләјир. 5) синтактик нормаларыны. Чүмлә вариантларынын, садә вә мүрәккәб чүмләләрин мәгсәдә ујғун гурулмасыны тә'мин едир. Орфоепија нормаларыны мүәјјәнләшдирәркән ашағыдакы принсипләрә әсасланмаг лазымдыр: 1) тәләффүзүн асанлығы, 2) данышығын тәбиилијини горумаг (сырф фонетик, орфоепик нормалара әмәл етмәк үчүн вачиб олан), 3) гәнаәт принсипинә әмәл етмәк (јазыда: јазмыр, кәлирсиниз, охумушсунуз, кәлмишсиниз, атдыр, дејилишдә: јазмыр, кәлирсиз, кәлмисиз, охумусуз, аддыр), 4) тәләффүзү чәтин, јазылышы дејилишиндән фәргли олан сөз вә ифадәләрин халг данышыг дилинә ујғун вариантынын гәбул едилмәси, 5) фонетик һадисәләрин тәтбиг олунмасынын гаршысынын алынмасы, 6) дилимизин тәбиәти, сәс вә һеча системи нәзәрә алынмагла бир сыра сөзләрин тәләффүз формаларынын дәгигләшдирилмәси, 7) алынма сөзләрин тәләффүзү илә әлагәдар фонетик нормаларын гәтиләшдирилмәси, 8) аһәнк ганунунун көзләнилмәси.

Үмумхалг данышыг нитгинин тә'сири илә әдәби дилин гајдаларында, грамматик формаларын тәләффүзү вә јазылышында дәјишиклик әмәлә кәлмишдир. Мәсәлән, фе'лин индики вә кәләчәк заманынын мүзаре формасынын инкары әдәби дилин гајдаларына ујғун формада јох, шифаһи нитгин тәләбинә ујғун тәләффүз олунур вә јазылыр. Мәсәлән, гајда үзрә индики заманын инкары белә олмалыдыр: јаз-м-ыр=јазмыр. Мүзаре заманын инкары грамматик гајда үзрә (јазмајар) јох, шифаһи нитгдә тәләффүз олундуғу кими јазылыр: јаз-ма-з=јазмаз. Кечмиш заманын нәгли формасынын икинчи шәхсин чәминдә һәм -ш самити дүшүр, һәм дә шәхс сонлуғу -сунуз -суз кими тәләффүз олунур: охумушсунуз-охумусуз.

Мүғәнниләр охудуғу маһнылары дил гајда-ганунлары әсасында охумаға чалышырлар. Дилин гајда-ганунлары көзләнилдикдә маһны вә мусиги ахычы олур вә аһәнкдар сәсләнир, тә'сирлилији күчләнир. Лакин һәмишә белә олмур. Мәсәлән,

К.Мәммәдов "Бәнөвшә" маһнысыны охујаркән сөзләри тәһриф едирди, бәнөвшә сөзүнү мүхтәлиф формада тәләффүз едирди:

Башына дөндүјүм ај үзлү пәрим,
Илдә дәрәрләр јаз бәнөвшәни...
Ајрылыгмы чәкиб бојну әјридир?
Көрмәдим һеч мән дүз бәнөвшәни.

Бу һиссә әслиндә Гурбанидә беләдир:

Башына дөндүјүм ај гәшәнк пәри,
Адәтдир дәрәрләр јаз бәнөвшәни,

Ајрылыгмы чәкиб бојну әјридир?
Һеч јердә көрмәдим дүз бәнөвшәни!

Сәһнә данышыгы чанлы дилин, нитг мәдәнијјәтинин мүһүм бир саһәсидир. Орфоепија гајдалары телевизија вә театр сәһнәсиндә көз бәбәји кими горунмалыдыр. Бура тамашачыларла чанлы көрүш јеридир. Сәһнәдә сөз вә һәрәкәт, данышыг вә сукут, мимика вә пантамим, мусиги вә тәсвири сәнәт, пластика вә динамика ифадә васитәләринә чеврилир. Сөзүн тәтбиг олунма дәјәри, ишләнмә күчү сәһнәдә ашкарланыр. Һәр образын өз дилиндә данышмасы онларын һәр биринин характеринин көстәричиси вә тәфәккүрүнүн күзкүсүдүр.

Дил драматургдан, данышмаг исә актјордан асылыдыр. Хитабәт күрсүләриндә, радио вә телевизија верилишләриндә, сәһнәләрдә орфоепија гајдаларына әмәл олунмасы вачибдир.

Дилимизин лүғәт тәркибиндәки әчнәби мәншәли сөзләр, хүсусилә әрәб вә фарс, рус вә Авропа мәншәли лексик ваһидләрин тәләффүзү вә јазылышы мүхтәлифдир. Дилимиздәки әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин орфоепија вә орфографија нормаларына ујғунлуғу чәһәтдән ики група ајырмаг олар: 1) дилимизин орфоепија вә орфографија гајда вә нормаларына ујғун тәләффүз олунан вә јазылан әрәб вә фарс сөзләри. Бу сөзләри ики група бөлмәк олар: а) тәләффүзү јазылышындан фәргләнмәјән әрәб вә фарс сөзләри: шәфәг, шәһәр, һәким, кағыз, гәләм вә с., б) дејилиши јазылышындан фәргли олан әрәб вә фарс сөзләри. Бунлар мүхтәлифдир: 1) фонетик һадисә кими тәләффүз олунанлар: тәггир (тәһгир), мәһшур (мәшһур), һәммәшә (һәмишә), лаһијә (лајиһә), шәкксиз (шәксиз), асант-һасант (асан), мајш (мааш) вә с., 2) тәләффүзү чәтин олан "үа"

вә "үә" саит бирләшмәли сөзләр "ү"нүн дүшмәси кими дејилән сөзләр: масир (мүасир), маличә (мүаличә), мајинә (мүајинә), мавин (мүавин), мамилә (мүамилә), мәллиф (мүәллиф), мәјјән (мүәјјән) вә с.

Дилимиздәки рус вә Авропа мәншәли сөзләрин мүәјјән һиссәси мәнбә дилләрин орфоепик нормаларына ујғун тәләффүз олунур, мүәјјән гисми исә Азәрбајчан дилинин спесифик нормалары әсасында тәләффүз едилир. Бу сөзләри јазылыш вә тәләффүзчә ики әсас група ајырмаг олар: 1) рус дилинин орфоепик нормаларына ујгун тәләффүз едилән алынмалар. Бунлары үч һиссәјә бөлмәк олар: а) рус дилиндә тәләффүзү јазылышындан фәргләнмәјәнләр: бинт, трактор, темп, факт, рајон, механик, електрик, орган, магнит, матрос вә с. б) рус вә Азәрбајчан дилләриндә јазылышча фәргләнән сөзләр: рус дилиндә - аппарат, баллон, массаж, кассета, шоссе, кристалл, грамм, Азәрбајчан дилиндә - апарат, балон, касет, масаж, шосе, кристал, грам вә с. в) һәм мәнбә дилдә, һәм дә Азәрбајчан дилиндә јазылышы әдәби тәләффүздән фәргләнән сөзләр: Москва-Масква, роман-раман, комедија-камедија вә с.

2) дилимизин тәләффүз нормаларына ујғун тәләффүз едилән вә јазылан алынма сөзләр:

Рус дилиндә:	*Азәрбајчан дилиндә:*
планета	планет
аптека	аптек
ведро	ведрә
фонарь	фәнәр
идиома	идиом
драма	драм
тонна	тон
телеграмма	телеграм вә с.

Үнсијјәт мәдәнијјәти, данышыг етикасы вә мүрачиәт формалары

Нитг етикети вә үнсијјәт мәдәнијјәти бир-бири илә сых әлагәдардыр. Бунлар бир-бириндән ајрылмаз вә бир-бирин тамамлајан анлајышлардыр. Үнсијјәт просесиндә данышан өзүнү үч формада тәгдим едә вә ја танытдыра биләр: 1) өз һә рәкәти, рәфтары, тәбиәти илә, 2) шәхсијјәти, елми вә мәдән сәвијјәси илә, 3) кимлә нечә вә кимә нәдән данышмагы илә.

Етика вә етикет терминләри сәсләнмәләринә, мә'налары на вә тәтбиг олунма саһәләринә көрә бир-биринә јахын сөзләр кими дәрк едилир. Бу терминләрин бир-биринә јахынлашмасы сон дөврләрә аиддир. Етикет франсыз, етика исә латын сөзү дүр. Етикет сөзү франсыз дилиндә ики мә'нададыр: а) јарлыг етикет, јазы, 2) мәрасим. Етика сөзү дә латын дилиндә ик мә'налыдыр: а) ичтимаи шүур формаларындан бири кими әх лаг; тәрбијә вә мә'нәвијјат һаггында фәлсәфи нәзәријјә, б) һә һансы синфин, чәмијјәтин вә ичтимаи тәшкилатларын әхла гајдалары.

Етикет сөзү һолланд дилиндә, әсасән, пајчыг мә'насынд ишләдилир. Пајчыг әввәлчә малын, експонантын үстүнә јапыш дырылмыш кағыз, сонралар јазы кағызынын өзү мә'насынд ишләдилмишдир. Етикет сөзүнүн јазы мә'насы әсасында мәр сими мә'на јаранмышдыр. Инди етикет сөзү һәм јарлыг, һәм данышыг формасы мә'насында истифадә едилир. Етикет сөз јарлыг мә'нада илкин, данышыг формасында исә төрәмәди Данышыг етикети дејәндә инсанларын заһирән бир-бири олан мүнасибәтләри, үнсијјәти илә бағлы әхлаг гајдаларыны топлусу баша дүшүлүр. Үнсијјәт анлајышы етикетдән даһа к нишдир. Етикет һәмишә үнсијјәт просесиндә һәјата кечир. һ үнсијјәт етикет олмур. Етикетдә гејд едилмиш әхлагын иде нормасы һәмишә реал әдәб гајдаларына ујғун кәлмир. Чүнк әввәла, норманы билмәк һәлә ону көзләмәк демәк дејилди Инсан мүәјјән шәраитдә етикети ја көзләјир, ја да ону шүурл шәкилдә позур. Икинчиси, бу вә ја дикәр халгын мәдәнијјәт өзлүјүндә һәмишә кетерокен јаранманы әкс етдирир.

Етикетин спесифик чәһәтләри башга амилләрлә шәртләнир. Әввәла, етикетин јарымсистемләринин һәр бир мүәјјән мадди тәбиәт ишарәләринин топлусуну әһатә едир ујғун коммуникатив системлә (диллә вә жестлә) баша чатд рылыр. Етикетин јарымсистеминә һәмин системин дахили ј ранмасы кими дә бахыла биләр. Икинчиси, етикет ситуатив х

рактерлә ајдын ифадә олунмалыдыр. Бу вә ја дикәр етикет ишарәсинин зәрури сечилмәси, биринчи нөвбәдә, спесифик ситуасија илә шәртләнир. Белә ситуасијанын топлусу мәһдуддур вә сијаһы илә верилә биләр (көрүш, сағоллашма, гонаг гәбулу вә с.). Етикетин ишарәләри мәфһуму ифадә етмир, ситуасијаны анлатмыр, амма ситуасија барәдә тәсәввүр јарада билир. Етикет, бир тәрәфдән, әхлаги нормалара вә дәјәрләрә әсасән мөһкәмләнир, онларла үзви әлагәдардыр, дикәр тәрәфдән, емпирик мүшаһидә јолу илә әхлаги формаларда мејдана кәлир. Етикетин әсас принсипләриндә конкрет мәтнләрлә әлагәдар дәјишмә кедир. Белә дәјишмәнин һәрәкәт механизми үнсијјәт техникасына јијәләнмәјә әсасланыр: билик, бачарыг вә вәрдиш.

Инсанын ән'әнәви мәдәни әхлағы бир сыра механизмлә низама салыныр. Бунлар бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрир. Белә ки, һәм христианлар, һәм дә мүсәлманлар үчүн дини вә дүнјәви һүтутлар синтези сәчијјәвидир (шәриәт, адәт). Етик мәдәнијјәтә јахынлыг христианлара нисбәтән мүсәлманларда даһа чохдур. Шәриәт мүсәлманларын хүсуси дини вәзифәләрини гајдаја салыр. Шәриәт бахымындан инсанларын бүтүн һәрәкәтләри вә рәфтарлары беш категоријаја бөлүнүр: 1) мәчбури вә кәрәклилик. Бунлары јеринә јетирмәјәнләрә чәза верилир, јеринә јетирәнләр исә мүкафатландырылыр. Мәчбури һәрәкәтләрә әсас (дуа, ибадәт) вә әлавә (зијарәт) мүгәддәс вәзифәләр дахилдир, 2) тәвсијә едилән һәрәкәтләр. Бунлар јеринә јетириләндә мүкафат верилир, амма јеринә јетирилмәјәндә чәза верилмир, 3) ичазәли һәрәкәтләр, 4) нәзәрдә тутулан, амма чәзаландырылмајанлар, 5) гадаған едилмиш чәзаландырма.

Адәт инсанын аилә һәјаты вә тәсәррүфат фәалијјәтинә нәзарәт едир. Мүсәлман халгларынын чохунун адәтиндә бөјүкләрә һөрмәт, ушаглара гајғы, әлсиз-ајагсызлара јардым, гонагпәрәстлик вә башга принсипләр өз ифадәсини тапыр. Адәт инсандан сәхавәтли, чәсур, мөһкәм, данышыгда сәбирли вә дөзүмлү олмағы тәләб едир.

Мүхтәлиф мәдәни саһәләрдә фәалијјәт көстәрән инсанларда ејни әмтәә ишарәси тамамилә мүхтәлиф ассосиасија јарадыр. Биртипли адланан билик бир өлкәдә јашајанларда үмумидир. Билик милли мәдәнијјәтлә әлагәдардыр. Бу, бир тәрәфдән, милли мәдәнијјәтин тәркиб һиссәсидир, дикәр тәрәфдән, бунлар онун төрәмәсидир. Биртипли билик "күтләви мәдәнијјәт" јарадыр. Биртипли билик аналокија, ејһам, јерли колорит вә тарихи бағлылығын әсасыны тәшкил едир. Ики мәдәнијјәт милли вә бејнәлмиләл ваһидләрдән ибарәтдир. Ујғун (бејнәл-

милəл) вə ajрылан (милли) ваhидлəрин топлусу мүтаjисə олунан мəдəниjjəтлəрдə мүхтəлиф олачагдыр.

Нитг мəдəниjjəтиндə мəдəни данышыг етикасы вə мүрачиəт гajдалары мүhүм jер тутур. Һəр бир адам ичтимаи jерлəрдə, коллективдə вə аилəдə данышыг етикасыны көзлəмəли вə кимə нечə мүрачиəт етмəк гajдаларыны jахшы билмəлидир.

Данышыг етикасынын өз нормалары вар. Бу, бир системдир. Бу системин компонентлəри мүхтəлифдир: 1) мүрачиəт гajдалары, 2) шад вə jа гəмли хəбəрлəри чатдырма гajдалары, 3) динлəмə гajдалары, 4) сөhбəтə гошулма гajдалары, 5) верилəн суаллара мəдəни чаваб гajдалары, 6) мимика вə жестлəрдəн мəгамында дүзкүн истифадə етмə гajдалары.

Данышыг етикасынын нəзəри гajдаларыны халгымызын тəфəккүр тəрзиндə, етик көрүшлəриндə, шифаhи вə jазылы əдəбиjjатда, "нəсиhəтнамə"лəрдə ахтармалыjыг.

Үнсиjjəт мəдəниjjəти нитг мəдəниjjəтинин тəркиб hиссəсидир. "Азəрбajчан дилинин изаhлы лүғəти"ндə үнсиjjəт сөзүнүн ашағыдакы мə'налары гejд едилмишдир: 1) гаршылыглы мүнасибəт, əлагə, jахынлыг, үлфəт. Һəлə бир-бирини танымаjан адамлар heч хəбəрлəри олмадан бир-биринə jахынлашыр, онларын арасында үлфəт вə үнсиjjəт даhа да мөhкəмлəнирди (Ə.Əбүлhəсəн), 2) əлагə, рабитə, гаршылыглы мүнасибəт. Дил инсанлар арасында əн мүhүм үнсиjjəт васитəсидир, 3) хош мүнасибəт, jахынлыг, меhрибанлыг. Һəбиб Көзəлин евиндə həрарəт, көрпəлəриндə үнсиjjəт, өзүндə мəрhəмəт көрдүjү кими, Көзəл дə Һəбибдə инсаниjjəт, меhрибанлыг hисс едирди (Ə.Вəлиjев).

"Авеста"да ишлəнəн бир ифадə инди "jахшы данышыг, jахшы дүшүн, jахшы давран" афоризмə чеврилмишдир. Бу афоризм баjатыларымызда башга формада деjилир:

Əзизинəм jахшы күл,
Jахшы данышыг, jахшы күл,
Бүлбүл үрəкдəн охур,
Бағда көрə jахшы күл.

Əсл үнсиjjəт инсанын мүрачиəти илə башланыр. Салам вермəк, кеф-əhвал тутмаг мүрачиəтин илкин шəртидир. Һəр бир азəрбajчанлы, хүсусəн зиjалылар кимə, hарада вə нечə мүрачиəт етмəjи билмəлидирлəр. Аилəдə хош үнсиjjəт меhрибанлыг, ишдə, коллектив арасында сəмими мүнасибəт, гajғы, hөрмəт вə həвəслəндирмə jарадыр.

Н.Тусинин данышыг етикасы һаггында XII әсрдә дедији сөзләр бу күн үчүн әһәмијјәтлидир. О демишдир: "Аз данышмагы, сусмагы, сорушанда чаваб вермәји, бөјүкләрә гулаг асмагы өјрәтмәли, налајиг сөзләр, сөјүшләр, јерсиз кәлмәләр ишләтмәдән утандырмалы. Көзәл, зәриф, хош кәламлардан истифадә етдикдә тә'рифләмәли, белә данышыга адәт етмәјә һүсн-рәгбәт ојатмалыдыр. О өзүнә, мүәллиминә, өзүндән јашча бөјүк оланлара һөрмәт вә хидмәт етмәји билмәлидир.

Чох данышмамалы, башгасынын сөзүнү јарымчыг кәсмәмәлидир. Бөјүкләрлә данышаркән кинајә ишләтмәмәли, нә бәркдән, нә дә јавашдан, мүлајим сәслә өзүнү көстәрмәлидир. Налајиг сөзләр ишләтмәмәли, гондарма ибарәләр дүзәлтмәмәли, она дејиләнләрә ахыра гәдәр гулаг асмамыш чаваб вермәмәли, дејәчәји фикри бејниндә биширмәмиш дилинә кәтирмәмәлидир. Налајиг сөзләр ишләтмәмәли, дилини сөјүшә өјрәтмәмәлидир. Һәр мәчлисдә мүнасиб данышмагы бачармалыдыр. Сөз вахты әл-голуну ишә салмамалы, гаш-көзүнү ојнатмамалыдыр. Белә һәрәкәтләри јалныз данышылан әһвалат тәләб етдикдә нәзакәтли вә көзәл бир тәрздә көстәрмәк олар. Гејбәт, бөһтан, ифтира, јаланчылыгдан чәкинмәлидир. Үмумијјәтлә, аз данышмалы, чох ешитмәлидир. Бир философдан сорушдулар: "Нә үчүн аз данышыр, чох гулаг асырсан? " Деди: "Чүнки мәнә ики гулаг верибләр, бир дил, јә'ни ики ешит, бир де".

Мүрачиәт формаларынын тарихи гәдимдир. Гәдим инсанлар өз емосија, истәк вә арзуларыны башгаларына чатдырмаг үчүн мүрачиәт формаларындан истифадә етмишләр. Мүәјјән тәһлүкә гаршысында галан, тәбиәт гүввәләри илә үзләшән гәдим инсанлар көмәк мәгсәди илә башгаларыны һарајламышлар. Инди дилимиздә ә, әјә, ајә, әрә, ара, ај кими ваһидләр гәдим мүрачиәт формаларынын галығыдыр.

Сөз адландырма, үнсијјәт вә мүрачиәт функсијаларыны јеринә јетирир. Сөзүн ән гәдим функсијаларындан бири мүрачиәтдир. Мүрачиәтин фәрди, аиләви вә коллектив формалары мөвчуддур. Аилә мүрачиәт формаларына гадасы, баласы, сонасы, анасы, дајы, әми, хала, биби, әмидосту, әмигызы вә с. дахилдир.

Халг тәшәккүл тапыб инкишаф етдикчә о, илкин аилә-гәбилә мүрачиәт формаларынын сахламагла јанашы, јени мүрачиәт формаларыны јарадыр. Мәсәлән, Азәрбајчан халгынын ханлыглар дөврүндә хан, ханым, бәј, бәјим, ага кими мүрачиәт формалары мејдана кәлмишдир. Әввәл вә ханлыглар дөврүндә мәшәди, кәрбәлаји, һачы, сејид, шејх, ахунд, молла кими дини

мүрачиәт формалары ишләнмәкдә иди. Инди дә бу дини мүрачиәт формалары јенидән дәбдәдир.

Данышыг етикасыны вә мүрачиәт формаларыны халгымызын милли ән'әнәсинә, тәфәккүр тәрзинә, етик көрүшләринә, шифаһи вә јазылы әдәбијјата, нәзәри гајдалара, Хагани, Низами, Фүзули, Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев, С.Вургун кими сөз сәррафларынын әсәрләринә, Н.Тусинин "Әхлаги-Насири"нә, А.Бакыхановун "Нәсиһәтнамә"синә, М.Нәввабын "Нәсиһәтнамә"синә, М.Т.Сидгинин "Һәкиманә сөзләр"инә вә с. мүрачиәт етмәклә өјрәнмәк олар.

Мәдәни үнсијјәтин суал-чаваб формалы диалогу әсл мүрачәт нүмунәсидир. Диалогда әхлаг нормалары вә әдәб гајдалары көзләнилмәли, верилән суаллара ја һә, ја да јох, ја бәли, ја да хејр сөзләри илә чаваб вермәк олар вә мәдәни тә'сир бағышлајар. Она көрә дә бәли вә хејр сөзләринә үстүнлүк верилмәлидир. Бу сөзләр мүнасибәтин сәмимилијинә, сөһбәтин гаршылыглы анлашылмасына, разылыг һисси илә тамамланмасына көмәк едәр.

Халгымызын мүрачиәт формалары мүхтәлифдир. Мүрачиәт заманы ән'әнәви мәишәт мәдәнијјәтинин тәләби илә јаш, гоһумлуг, шәхси, рәсми мүнасибәтләр, әсасән, көзләнилмәлидир. Етик нормалар көзләнилмәјәндә инсанлар арасында наразылыг јараныр, мүнасибәтләр кәскинләшир.

Мүрачиәтдә јаш, вәзифә вә мүнасибәт әсас јер тутур. Адәтән, һәмјашыдла (мүрачиәт едәнлә мүрачиәт олунан) бир-биринә өз адлары, адларынын кичилдилмиш, әзизләмә, гысалтма формалары илә, гоһумлуг билдирән сөзләрлә мүрачиәт едирләр. Бу, артыг ән'әнә шәклинә дүшмүшдүр. Мәсәлән, Әли-Әлиш, Күлнарә-Күлү, Ибраһим-Ибиш, Мәһәммәд-Мәми, бачы, гардаш, әмиоғлу, халаоғлу вә с. Мүрачиәт едән мүрачиәт олунандан јашча, вәзифәчә бөјүк оланда ситуасијадан асылы олараг, рәсми вә ја гејри-рәсми мәгамларда аддан-фамилијадан вә ја адла фамилијадан, әксинә, мүрачиәт едән мүрачиәт олунандан јашча вә вәзифәчә кичикдирсә, фамилија, мүәјјән рәсми мүрачиәт сөзләриндән, сиз әвәзлијиндән истифадә едирләр.

Бөјүкләр јашча кичикләрә бала, оғлум, гызым, бачыоғлу, бачыгызы вә с. дејә мүрачиәт едирләр. Белә сөзләр гәлби охшајыр, гәлби овундурур, меһрибанчылыг јарадыр.

Тарихән азәрбајчанлылар арасында ваһид рәсми мүрачиәт формасы олмамышдыр, онлар, адәтән, бир-биринә өз адлары илә мүрачиәт етмишдир. Сон вахтлар ваһид рәсми мүрачиәт формалары ахтармаг дәбә дүшмүшдүр. Азәрбајчанда мүхтә-

лиф вахтларда мүхтәлиф сөзләр мүрачиәт формасы кими сечилмишдир. Сон 70 илдә јолдаш, мүәллим, бәј, нәһајәт, чәнаб (чәнаблар) сөзләри рәсми вә гејри-рәсми мүрачиәт формалары кими ишләдилир.

1920-1990-чы илләрдә јолдаш сөзү рәсми вә гејри-рәсми мүрачиәт формасы кими гәбул едилмишдир. 1990-чы илдә Советләр бирлији дағыландан сонра јолдаш сөзү рәсми мүрачиәт формалығыны итирди. Јолдаш сөзү әслән бизим өз сөзүмүз олса да, совет, коммунист дамғасы вурулду, зәрәрли бир үнсүр кими кәнара атылды.

Мүәллим сөзү 1960-чы илләрдә гејри-рәсми, 1980-чи илләрдә исә рәсми вә гејри-рәсми мүрачиәт формасы кими истифадә едилирди. Инди һәр шәхсә кимлијиндән асылы олмајараг, мүәллим дејә мүрачиәт едилмәси илә мүәллимин өзү вә онун сөзү нүфуздан дүшүр, мә`насызлашдырылыр. Хејир вә шәрдә, умумијјәтлә, мүхтәлиф формалы јығынчагларда бир јерә топлашмыш мүхтәлиф пешәли вә вәзифәли шәхсләрин һәр биринә мүәллим дејә мүрачиәт едилмәси онларын, һәгигәтән, мүәллим олмасыны мүәјјәнләшдирмир. Мүәллим сөзү ушаг ојунчағына бәнзәјир. 1980-чи илдән сонра вәзифәлиләрә мүәллим, ади адамлара исә чох вахт ады илә вә ја адына киши сөзү әлавә едилмәклә мүрачиәт олунур.

Чох гәрибәдир ки, харичи өлкә вәтәндашларындан мүсаһибә көтүрәнләр онларын кимлијиндән асылы олмајараг, мүәллим дејә мүрачиәт едирләр. Белә мүрачиәт формасы онлара тәәччүблү көрүнүр. Чүнки харичи өлкә вәтәндашларына мүәллим сөзү илә мүрачиәт гәрибә кәлир. Онларын өз мүрачиәт формалары вар (сер, сенјор, пан, господин вә с.) Мәсәлән, инкилисләрдә сер, полјакларда пан, италјанларда сенјор, түркләрдә әфәнди, иранлыларда аға сөзү мүрачиәт формасы кими ишләдилир. Она көрә дә онлара өз мүрачиәт билдирән сөзләри илә мүрачиәт олунмалыдыр.

Ајры-ајры шәхсләрә мүәллим сөзү илә јох, пешәсинә, сәнәтинә, вәзифәсинә ујғун сөзләрлә мүрачиәт етмәк даһа мүнасибдир. Мәсәлән, һәким, шаир, рәссам, мүәллим вә с. Мүхтәлиф пешәли вә вәзифәли шәхсләрә мүәллим сөзү илә мүрачиәт конкретлик јох, үмумилик јарадыр. Мүхтәлиф пешәли вә вәзифәли шәхсләр ејниләшдирилир, онлар арасында фәрг гојулмур. Белә ки, мүәллими шаирдән, һәкимдән, мүлки шәхси һәрбичидән вә б. ајырмаға имкан вермир. Мәсәлән, радио верилишләриндән бириндә белә бир чүмлә ишләдилмишдир: Рәсул мүәллим мәним ше`рими "Азәрбајчан кәнчләри" гәзетинә тәгдим

етди. Бу чүмләдәки "Рәсул мүәллим" ифадәсини ики мә'нада баша дүшмәк олар: ја мүәллим, ја да шаир. Мәкәр демәк олмазды ки, шаир Рәсул Рза мәним ше'рими гәзетә тәгдим етди. Бу, даһа јахшыдыр, тәгдим едән мүәллим јох, шаирдир. Ше'ри мүәллим дә, шаир дә тәгдим едә биләр. Ше'ри халг шаири Рәсул Рза тәгдим етмишдир дејилсә иди, бәлкә дә даһа мәгсәдли, тутарлы вә тәмтараглы оларды.

Бә'зән ајры-ајры пешә саһибләринә, вәзифәли шәхсләрә пешә вә вәзифә адына мүәллим сөзү әлавә едилир. Мәсәлән, президент мүәллим, профессор мүәллим, һәким мүәллим, мүдир мүәллим вә с. Әввәла, белә мүрачиәт формасына јаддыр, гондарма көрүнүр, икинчиси, бу, икигат мүрачиәтдир. Президент сөзү елә өзү мүрачиәтдир. Она мүәллим сөзүнүн әлавәси илә мүрачиәт етмәк онун сиглләтинә хәләл кәтирир. Бу, үнсијјәт мәдәнијјәти, үслуб, дилләјатымлылыг вә миллилик бахымындан гондарма сәсләнир, јөндәмсиз вурулмуш јамаға бәнзәјир.

1995-чи илин орталарындан јазылы вә шифаһи нитгләрдә, рәсми сәнәдләрдә, кичик вәзифәлиләрдән тутмуш јүксәк вәзифәлиләрә гәдәр чәнаб вә ја чәнабларына (чәнаб Һәсәнов, Һәсәнов чәнабларына) сөзү рәсми вә гејри-рәсми шәкилдә ишләнмәкдәдир. Бу, артыг дәбдәдир.

Чәнаб вә ја чәнабларына сөзүнүн мүрачиәт формасы кими ишләдилмәси халгымызын милли мүрачиәт ән'әнәсинә зиддир. Бу, тәглидчилик, модабазлыг тә'сиридир, ән'әнәви милли мүрачиәт формаларыны унутдурур, онлара көлкә салыр, үнсијјәт мәдәнијјәтини өзкәләшдирир.

Үслубијјат

Үмуммилли дил ваһидләринин мәгсәдәујғун ишләдилмәсини, пријомларыны, дилин функсионаллашмасынын ганунаујғунлуғуну өјрәнән саһә дилчиликдә үслубијјат адланыр. Үслубијјат термини дилчилик әдәбијјатында әсасән, ики мә'нада ишләдилир: 1. Мүхтәлиф үслублар һаггында тә'лим. Дил вә нитг үслубларыны, жанр үслубуну, фәрди үслублары арашдыран дилчилик саһәси, елм, тәдрис фәнни, 2. Дилин експрессив (ифадәлилик) васитәләри һаггында тә'лим.

Үслуб вә үслубијјат терминләри антик дөврдән мүвази шәкилдә ишләдилир. Бу терминләрин ишләдилмә вә тәтбиг олунма саһәләри кениш вә мүхтәлифдир. Һәлә гәдим дөврләрдә ромалылар дил мәсәләләри илә мәшғул оларкән үслуб вә үслубијјат проблемләри онларын диггәтиндән јајынмамышдыр.

Антик Јунаныстан вә Ромада јарадылмыш риторика, орта әсрләрдә вә сонракы дөврләрдә Шәрг өлкәләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹанда ишләдилән бәлағәт вә онун шө'бәләри, инша үслубијјатын сәләфләридир.

Гәдим јунанлар вә ромалылар үслубу сүбутетмә, инандырма, тә'сиретмә васитәси, үслубијјаты исә риторика вә көзәл нитг сәнәтинин тәркиб һиссәси кими гијмәтләндирмишләр. Гәдим һиндлиләр үслуба нитгин заһири әламәти, онун бәзәји кими, нитти бәзәјән васитәләрин системи кими бахмышлар, үслубијјаты исә дилин ифадә васитәләри һаггында елм, бәзәмә барәдә елм адландырмышлар.

Аристотел "Риторика" әсәриндә јазыр ки, "үслубијјат" бир елм кими гәдимдир, нитгин ифадә тәрзи, әдәби дилин фәалијјәти алимләри һәлә антик дөврдә дүшүндүрмүшдүр.

Үслубијјат натиглик сәнәти вә риториканын әсас һиссәси иди. Гәдим Јунаныстан вә Ромада натиглик сәнәти инҹәсәнәтин әсасларындан бири кими сәркәрдәлик мәһарәти илә ејни тутулурду. Антик дүнјада бу дөвләтләрин бүтүн әсас иҹтимаи проблемләри халг мәҹлисиндә һәлл едилирди. Мәсәләләрин һәллиндә натиг вә риторлар мүһүм рол ојнајырдылар. Әксәр мәсәләләрин һәлли натиг вә риторларын данышығынын инандырыҹы олмасындан асылы иди. Онлар динләјиҹиләри өз нитгләринин мәзмунундан чох формасы вә көзәллији илә инандырмаға чалышырдылар. Она көрә дә натиг вә риторлар нитгләринин даһа бәзәкли олмасына үстүнлүк верирдиләр.

Гәдим дөврдә үслубиjjат тәдрис фәнни олса да, норматив характер дашыjырды, өзлүjүндә бәдии дил формасы вә грамматик-риторик фигур системини тәмсил едирди.

Антик дөвләтләрин тәбиәтинин тарихән дәjишмәси илә әлагәдар үмуми нитгин мә`насы да тәдричән зәифләjир. Риторик әдәбиjjата бөjүк тә`сир көстәрмәjә башлаjыр. Риториканын предметинә мәhкәмә нитги, инандырма нитги, тә`рифләмә нитги вә бәзәкли нитг нөвләри дахилдир. Нитгин бу нөвләри әдәбиjjатын, хүсусән бәзәкли нитгин инкишафында бөjүк рол оjнамышдыр. Риторика орта әсрләрдә антиклик ән`әнәсини давам етдирир. XVIII әсрин әввәлләриндә риторика маарифчилик әдәбиjjатынын тә`сири илә jени импулс алыр. О, XVIII әсрин сонуна гәдәр әдәбиjjатла әлагәсини кәсмир. Бу дөврә гәдәр үслубиjjат мүстәгил елм jox, антик дөврдән риториканын бир бөлмәси саjылырды. XIX әсрдә риториканын тә`сир даирәси зәифләjир, онун хатырлама вә көстәрмә (мә`лумат) бөлмәләри чыхарылыр.

Үслуби гаjдаларда грамматик гаjдалара бәнзәр топлу мөвчуд иди, онун әсасыны "нитгин бәзәjи" тә`лими (үслуби фигурлар), үслубун үч жанр тә`лими тәшкил едир. "Нитгин бәзәjи" бөлмәси үслубиjjатын әсас hиссәси олуб нитгин кеjфиjjәтләри илә мәшғул олурду. Үслубиjjатын "нитгин бәзәjи" бөлмәси дил фактларынын тәснифи, дил нормаларыны мүәjjәнләшдирмәjи вә гаjдалардан истифадә етмәни өjрәнир.

Үслуби елементләрин тәhлилинин грамматикаjа әсасланмасынын әсас идеjасыны Ломоносов вермишдир. О өз грамматикасында филоложи тәдгигатын сонракы планыны тәртиб етмишдир. Ломоносов грамматикаjа ашағыдакы тәдгигатлары әлавә етмәjи вачиб саjмышдыр: 1) дилин уjғунлуғу вә дәjишмәси hаггында, 2) рус дилинә гоhум дилләр вә индики диалектләр hаггында, 3) гәдим славjан дили hаггында, 4) рус дилинин тәмизлиjи hаггында, 5) садә халг сөзләри hаггында, 6) рус дилинин үстүнлүjү hаггында, 7) рус дилинин көзәллиjи hаггында, 8) синонимләр hаггында, 9) jени рус ифадәләри hаггында, 10) көhнә китабларын охунмасы вә Нестеров, Новгород вә и. ифадәләри, таныш олмаjан лексикон hаггында, 11) лексикон hаггында, 12) тәрчүмә hаггында.

Грамматикаjа әлавә едилән проблемләрин чоху үслубиjjатла бағлыдыр. Белински hәм грамматика илә үслубиjjатын әлагәсини, hәм дә бу елмләрин hәр биринин спесификасыны көстәрмишдир. Онун фикринчә, грамматиканын вәзифәси дүз күн jазмағы вә данышмағы өjрәтмәкдир, үслубиjjат исә сөз сә

нәтинә аид олан нитг васитәләринин ифадәлилик кејфијјәтләрини өјрәнир. О, дилә јахшы јијәләнмәји, онун васитәләриндән там истифадә етмәји өјрәтмәлидир. Белински үслуби өјрәнмәнин предмети вә вәзифәси һаггында Кошанскинин "Риторика"сына вердији рәјдә јазыр ки, дүзкүн данышмаг вә јахшы данышмаг һәлә бу вә ја дикәр семинаристин, грамматиканын ифадә етдији кими, данышмасы вә јазмасынын ејни ола билмәз. Она гулаг асмамаг вә ону охумамаг олмаз. Белински бу фикри белә изаһ едир: "Мәсәлә беләдир ки, анчаг грамматика өз һүдудуну билмәли вә гајдаларыны изаһ етдији дилә гулаг асмалыдыр: онда о, дүзкүн јазмаг вә охумаг өјрәдәчәк: һәр һалда анчаг дүздән артыг олмамалыдыр: јахшы данышмагы вә јазмағы өјрәтмәк онун иши дејилдир. Нә гәдәр биз анласаг да, бу риториканын иддиасыдыр. Чәфәнкијјат, гуру чәфәнкијјатдыр".

Сөз сәнәтинин өз пријомлары вә ганунаујғунлуглары вар. Белински јазыр ки, данышмаг сәнәтинин, хүсусән јазмаг сәнәтинин өз техники тәрәфи вар, бунун өјрәнилмәси чох вачибдир. Үслубијјат грамматиканын, јүксәк синтаксисин өзлүјүндә әлавә вә гәти һиссәсини тәшкил етмәлидир. Гәдим латын грамматикасында дејилдији кими: Syntaxis ornata syntaxis figurata.

Синтаксислә үслубијјатын гаршылыглы әлагәсиндән данышан Фосслер дејир: "Синтаксис грамматик гајдаларын мәчмусу олдуғу үчүн һүдудсуз гәбиристанлыгдыр. Синтаксисдән үслубијјата көрпү чәкмәк өлүләри јенидән дирилтмәкдир". "Әввәл үслубијјата, сонра синтаксисә. Чүнки һәр бир ифадә васитәси һамынын малы олмаздан әввәл фәрди вә үслубидир".

Үслубијјат дилчилијин јени саһәси олан нитг мәдәнијјәти илә бирбаша бағлыдыр. Бунларын һәр икисинин үмуми проблемләри, тәләффүз нормасы вә ишләдилмә гајдалары бирдир. Башга сөзлә, нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат өз грамматик формаларын кејфијјәтини гијмәтләндирмә, дилин тәсвир вә ифадә васитәләриндән истифадә, ишләдилмә имканларынын вәһдәти бахымындан бир-бири илә гаршылыглы әлагәдардыр. Лакин бунларын арасында фәргли чәһәтләр дә вар. Фәрг ондадыр ки, нитг мәдәнијјәти онларын мүасир әдәби нормаја ујғунлуғуну, үслубијјат исә мүнасиблик, мәгсәдәујғунлуг, ишләдилмә вә ифадәлилик дәрәчәсини өјрәнир.

Бәдии әсәрләрин дили тәкчә лингвистик үслубијјатла јох, һәм дә әдәбијјатшүнаслыг вә естетика илә сых бағлыдыр. Дилчилик елми системиндә үслубијјатын тарихи гәдим олса да, наилијјәтләри башга саһәләрә нисбәтән чох аздыр. Чүнки о һәлә тәшәккүл мәрһәләсиндәдир. Үслубијјат дилчилик елминин

мүстәгил саһәси кими, XX әсрин 20-чи илләриндән формалашмаға башлајыр. XX әсрин 20-чи илләринә гәдәр үслубијјат бәлағәт ады илә мә`лум иди. Бу елмин башлыча саһәләриндән бири олан функсионал үслубијјат 50-чи илләрин орталарында мејдана чыхмышдыр.

Мәммәд Тағы Сидги 2 декабр 1898-чи илдә Нахчыван газиси Ахунд Һачы Молла Мәһәммәд Нахчиванијә мәктуб јазараг мәктәбдә ашағыдакы фәнләрин тәдрин олунмасыны мәсләһәт көрмүшдүр: "Елми-илаһи", "Елми-һесаб", "Елми-чоғрафија", "Елми-тарих", "Һикмәти-тәбијјә", "Үсули-фәсаһәт вә бәлағәт, финуни-хитабәт вә китабәт, гәваиди-имла вә инша". Мәммәд Тағы Сидги о вахт фәсаһәт вә бәлағәт дәрсләринин тәдрисинә X синифләрдә башламағы мәсләһәт көрмүшдүр: рүштијјә (једдииллик), е`дадијјә (орта мәктәб). Фәсаһәт вә бәлағәт једдииллик вә орта мәктәбләрдә тәдрис едилирмиш.

Һафиз Мәһәммәдәмин Шејхзадә "Фәсаһәт вә бәлағәт, фәнни-инша вә үсули китабәт" адлы дәрслик јазмышдыр (1908). Китабын "Фәсаһәт вә бәлағәт" һиссәси беш фәслә бөлүнмүшдүр: "Фәсаһәт", "Бәлағәт", "Елми-мә`анијә", "Елми-бәјан", "Елми-бә`ди". Бунлара тә`риф вермиш вә бунларын гаршылыглы әлагәсини дәрсликдә дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмишдир.

Шејх Исмајыл "Мифтаһүл бәлағә вә Мүсбаһүл фәсаһәт" адлы әсәр јазмышдыр. Бу китабда сырф үслубијјат мәсәләләриндән бәһс олунур. Дәрслик орижинал дејил, игтибасдыр. Дәрслик "дөрд баб вә һәр баб ичиндә бир нечә фәсилдән" ибарәтдир. Мүәллиф гејд едир ки, фәсаһәти вә бәлағәти өјрәтмәк вә өјрәнмәк лазымдыр, чүнки бунлар башга фәнләрин тәдрисини асанлашдырыр, онларын мәзмунуну гаврамаға, дәрк етмәјә, алимләрин, натигләрин сөзләриндәки дәрин мә`наны, сирләри кәшф етмәјә көмәк едир.

1919-чу илдә јазылмыш "Әдәбијјат дәрсләри" китабынын мүәллифләри Һүсејн Чавид вә Абдулла Шаигдир. Бу дәрслик һәм мүзәјјән вә али үслублардан анчаг икиси - "үслуби-садә" вә "үслуби-мүзәјјән" әсас көтүрүлмүшдүр.

Азәрбајчан дилинин үслубијјатына даир илк әсәр 1933-чү илдә јазылмышдыр. Китабын мүәллифләри А.Тағызадә вә Х.С.Хочајевдир. Китаб "Мүхтәсәр үслубијјат" адланыр. Тәкрар нәшри 1934-чү илдәдир. Әсас тәдрис фәнни кими үслубијјат Азәрбајчанда илк дәфә 1950-чи илләрдә тәтбиг олмушдур. 1952-чи илдә Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә кечилмишдир. Бу фәнни илк дәфә профессор Ә.Дәмирчизадә тәдрис етмишдир. Дәмирчизадәнин 50-чи илләрдә үслубијјатдан охудуғу

мүһазирәләрин әсасында 1962-чи илдә "Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты" китабы һазырланмышдыр. Елә бу илдә дә чапдан чыхмышдыр.

Бир мүддәт университетин филолокија вә журналистика факүлтәләриндә үслубијјат әсасында ики фәнн тәдрис олунмушдур: "Нитг мәдәнијјәтинин әсаслары" вә "Практик үслубијјат". Сонралар нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат кечилмишдир. Инди исә һәмин саһәләр бир фәнн ады илә тәдрис олунур: "Нитг мәдәнијјәти вә үсулбијјатын әсаслары".

Милли Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты гаршысында бөјүк вә мүрәккәб вәзифәләр дурур. О һәм әдәби дилин, һәм дә үмумхалг данышыг-мәишәт нитгинин бүтүн әсас нөвләрини, нитг васитәләринин ишләдилмәсинин ганунаујғунлуғуну арашдырыр. Онун тәдгигат објектинә бәдии, елми вә публисист әсәрләрдә, натиг нитгләриндә, пешәкар вә ја рәсми-ишкүзар јазышмаларда, данышыг-мәишәтдә сөз вә ифадәләрдән истифадә едилмәси, онларын ганунаујғун ишләдилмәси дахилдир. Буна көрә дә үслубијјат ады алтында дил үслублары һаггында, мүхтәлиф нитг васитәләринин ишләдилмәсинин ганунаујғунлуғуну өјрәнән елм кими баша дүшүлмәлидир. Үслубијјат бунлары өјрәнәркән нитг васитәләринин нечә ишләдилмәсини, онларын функсијасыны нәзәрдән кечирир, нитг фәалијјәтинин ән јахшы нүмунәләрини сечир, гијмәтләндирир вә тәтбиг едир.

Кечән әсрин орталарындан мејдана кәлән үслубијјат термини узун мүддәт мөвҹудлуғуна вә истифадә олунмасына, бу саһәдә хејли иш көрүлмәсинә бахмајараг, дилчилик елми кими онун һәлә предмети вә вәзифәләри, һәчми вә мәзмуну, филолокијанын башга саһәләри илә гаршылыглы әлагәси, әсас анлајышлары, категоријалары һәлә дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Үслубијјатын бир-бири илә сых әлагәдар олан үч саһәсини хүсуси гејд етмәк вә онлары бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр: 1) системләр системи дилин үслубијјаты вә ја структур үслубијјат, 2) нитг үслубијјаты, дилин мүхтәлиф нөвләри вә актив ичтимаи ишләдилмәси, 3) бәдии әдәбијјат үслубијјаты.

Үслубијјат һуманитар саһәләрлә - мәнтиг, психолокија, педагокика, поетика, әдәбијјатшүнаслыг, натиглик сәнәти нәзәријјәси, нитг мәдәнијјәти илә әлагәдардыр. Лакин үслубијјат дилчилијә вә әдәбијјатшүнаслыға даһа јахындыр, бунлар арасында гаршылыглы әлагә даһа сыхдыр. Лексика кими үслубијјат да дилин лүғәт тәркибини, онун инкишаф јолларыны араш-

дырыр, дил системинин вәзијјәти, грамматикасы, норма вә тәләффүз гајдалары марагландырыр.

Дил васитәләринин сечилмәси проблеми үслубијјатын тәдгигат објектидир. О бу васитәләрин рәнкарәнклијини, онун фонетика, морфолокија, сөзјаратма, лексика, фразеолокија, интонасија вә синтаксисә мүнасибәтини араштдырыр.

Дилчилик әдәбијјатында үслубијјатын ашағыдакы нөвләри көстәрилир: дил үслубијјаты, нитг үслубијјаты, бәдии әдәбијјат үслубијјаты, хүсуси вә үмуми үслубијјат, норматив үслубијјат, тәрчүмә вә мүгајисә үслубијјаты, нәзәри вә тәчрүби үслубијјат, тәсвири вә тарихи үслубијјат, грамматик үслубијјат, функсионал үслубијјат, мәтн үслубијјаты.

Ш.Балли үслубијјатын предметинә дил системинин емосионал-експрессив елементләринин, бу вә дикәр дилин ифадә васитәләринин системинин формалашмасына тә`сир көстәрән фактларын гаршылыглы әлагәси кими бахараг үслубијјатын үч нөвүнү гејд едир: 1) үмуми үслубијјат, 2) хүсуси үслубијјат, 3) фәрди үслубијјат.

Ш.Балли үмуми үслубијјатын вәзифәсини дилин ифадә, емосионал вә сосиал васитәләринин өјрәнилмәси кими баша дүшмүшдүр. Бу, үмуми үслубијјатын вәзифәсини даралтмаға бәрабәрдир. Лакин Балли онлар арасындакы фәрги дүзкүн формалашдыра билмишдир: 1) бир дилин ифадә васитәләринин башга дилләрин мүгајисә васитәләри илә тәсвири. Бу, мүгајисәли үслубијјаты харичи үслубијјат адландырыр, 2) бир дилин ифадә васитәләрини һәмин дилин мөвчуд әсас типләри илә мүгајисәли тәсвири. Бу, үслубијјаты дахили сајыр.

В.Виноградов да үслубијјатын үч нөвүнү көстәрир: дил үслубијјаты вә ја функсионал үслубијјат, нитг үслубијјаты, бәдии әдәбијјат үслубијаты. В.Виноградов үслубијјатын бу нөвләрини бир-бириндән белә фәргләндирир: 1) дил үслублары системләр системи кими вә ја структур үслубијјат. Бу, дилин функсионал үслубларыны өјрәнир, 2) нитт үслубијјаты. Бу, мүхтәлиф жанрлар арасындакы семантик, експрессив-үслуби сәчијјәли фәрги вә ич тимаи шәртләндирилмиш ниттин шифаһи вә јазылы нөвләрини тәһлил едән үслубијјат, 3) бәдии әдәбијјат үслубијјаты - бәдии әсәрләрин үслубу, јазычы үслубу вә әдәби чәрәјанларын үслубунун бүтүн елементләрини араштдырыр.

В.J.Дерјакин "Рус үслубијјаты һаггында сөһбәт" (М., 197 1 с. 3-4) китабында үслубијјатын үч әсас шө`бәсини верир: 1) грамматик үслубијјат, 2) функсионал үслубијјат, 3) мәтн үслубијјаты.

Дерјакин јазыр ки, бунларын һәр биринин өз предмети вә хүсуси арашдырма методу вар. Грамматик үслубијјат дилин ифадә васитәләрини, сөзләрин үслуби рәнкләрини, фрзеоложи ифадәләрини, грамматик формаларыны, чүмләнин мүхтәлиф типләрини, тәләффүз вариантларыны, функсионал үслубијјат дил вариантларынын тәтбиг олунма саһәләринин, спесифик үсуллардан истифадә едилмәси вә тәшкилини, мәтни үслубијјаты исә мәтнин тәһлилини вә үслубларын хүсусијјәтләрини өјрәнир.

А.Гурбанов "Үмуми дилчилик" (II һиссә, 1993, с. 164-165) китабында филолокија елминдә истифадә едилән филоложи үслубијјаты ики јерә бөлүр: а) дилчилик үслубијјаты, б) әдәбијјатшүнаслыг үслубијјаты. Сонра о, мөвзу вә мәгсәддән асылы олараг, дилчилик үслубијјатынын үч нөвүнү гејд едир, а) дилчилик үслубијјаты, б) әдәбијјатшүнаслыг үслубијјаты. Сонра о, мөвзу вә мәгсәддән асылы олараг, дилчилик үслубијјатынын үч нөвүнү гејд едир: а) тәсвири, тарихи вә мүгајисәли үслубијјат, б) үмуми вә хүсуси үслубијјат, в) нәзәри вә тәчрүби үслубијјат.

Сөзишләтмә, тәтбигетмә, истифадәетмә бахымындан үслубијјатын дил вә бәдии әдәбијјат кими нөвләрә бөлүнмәси мәгсәдә даһа ујғундур. Үслубијјатын "дилчилик үслубијјаты" вә "әдәбијјатшүнаслыг үслубијјаты" кими ики һиссәјә ајрылмасынын тәрәфдарлары вә әлејһдарлары варды. Г.О.Винокур, А.И.Гвоздјев, В.М.Жирмунски, В.Виноградов вә б. үслубијјатын ики истигамәтдә өјрәнилмәсини мәгсәдәујғун сајмышлар. Б.Г.Ризел, А.И.Јефимов, Г.В.Степанов бу фикрин әлејһдарларыдыр. А.И.Јефимов јазыр: "Үслубијјатын дилчилик вә әдәбијјатшүнаслыг саһәләринә ајырмаг чәһди илә гәтијјән разылашмаг олмаз. Чүнки бунларын һәр икиси ејни предмети - бәдии әсәрләрин дилини өјрәнир. Һәр икисинин тәһлил үсулу да ејнидир, семантик үслуби методдур".

Дилчилик әдәбијјатында чох вахт дил үслубијјаты илә бәдии әдәбијјат үслубијјаты арасында фәрг гојулмур, онлар ејниләшдирилир. Бу, онлар арасында охшар чәһәтләрин олмасындан, онларын тәдгигат објектләринин бир-биринә јахынлығындан ирәли кәлир. Белә ки, онларын охшарлығы предмет вә тәһлил үсулунун ејнилијидир: һәр икиси бәдии әсәрләрин дилини, дил васитәләринин тәһлил үсулларыны өјрәнир. Бунунла белә, онлар арасында фәрг варды. Бәдии әдәбијјат үслубијјаты дил васитәләриндән әсәрин идејасыны, образларын сәчијјәви хүсусијјәтләрини ачмаг мәгсәди илә истифадә едир, әдәбијјат нәзәријјәсинин, бәдии әсәрләрин дил хүсусијјәтләрини вә ифа-

дә васитәләрини өјрәнир. Әдәбијјатшүнас әввәлчә мәзмуна, идејаја, сурәтләрин сәчијјәсинә, сүжет вә композисијаја фикир верир, әсәрин һансы әдәби нөвә вә жанра аидлијини мүәјјәнләшдирир, сонра дил чәһәтдән тәһлил едир. Онун милли дилин васитәләриндән, үслубларындан, үмумхалг данышыг дилинин материалларындан нечә истифадә едилмәси ајдынлашдырылыр. Дил үслубијјатында дил васитәләри бир систем кими көтүрүләрәк тарихи инкишаф просесиндә сөз, сөзјаратманын хүсусијјәтләри вә ишләдилмәси ачылыр.

Дил үслубијјаты вә ја структур үслубијјат мүхтәлиф фәрди форма, сөз вә бир сыра сөзләр системини тәсвир вә тәсниф едир, гаршылыглы әлагә вә тә'сири изаһ едир. Бу, тарихән дәјишән ән'әнәни, типик әламәтләрин комплекс сәчијјәсини араштырыр. Дил үслубијјатынын дахили диференсиаллашмасы дилин мүхтәлиф функсијаларына (үнсијјәт, мә'лумат вә тә'сиретмә) әсасланмаја да биләр. Бу, структур вә ја конструктив гаршылашдырма вә дилин ваһид структурунун дахилиндә ифадәләрин фәрди системләри арасындакы мүнасибәтдир. Мәсәлән, синонимләрин парадигматик формасы, синоним сөзләр, фразеоложи, сөз бирләшмәләри вә чүмлә формасында.

Дил үслубијјатынын објекти дилин үслуби гурулушудур. Бу үслубијјат дилин функсионал чәһәтләрини, бүтүн ваһидләрин дүзкүн ишләдилмәсини мүәјјәнләшдирир. Дил үслубијјаты дил вә нитг үслубијјаты олмагла ики јерә бөлүнүр. Дил үслубијјаты мүхтәлиф дил ваһидләринин емосионал-експрессив вә гијмәтверичи хүсусијјәтләрини, дил системини, парадигматик планда, нитг үслубијјаты мүхтәлиф дил ваһидләринин мүхтәлиф үнсијјәт шәраитиндә синтагматик планда өјрәнир.

Үмуми үслубијјат бүтүн дилләрә аид нитг фәалијјәтинин үмуми үслуби проблемләрини, хүсуси үслубијјат конкрет милли дилин үслуби хүсусијјәтләрини, фәрди үслубијјат исә ајры-ајры фәрдләрин ниттини сәчијјәләндирән експрессив хүсусијјәтләри өјрәнән елмдир.

Практик үслубијјат мүхтәлиф нитг шәраитиндә дил васитәләриндән дүзкүн истифадәетмә гајдаларыны өјрәнән дилчилик бөлмәсидир. Практик үслубијјат норма анлајышы илә сых бағлыдыр. Бу, үмуми үслубијјатын нәтичәләринин практик тәтбигидир. Бу үслубијјат дилин үслублары һаггында үмуми мә'луматлары, дил васитәләринин емосионал-експрессив бојаларыны, дил васитәләринин синонимлијини, әдәби дилин үслуби нормаларыны вә фәрди үслублары әһатә едир. Практик үслубијјат нитг мәдәнијјәти, мәтн дилчилији, лингвопоетика вә

әдәби́ дилин тарихи илә гаршылыглы әлагәдәдир. Практик үслубијјат шәраитдән, мәзмун вә мәгсәддән асылы олараг нитгин мүхтәлиф имканларыны, дилин бәдии кејфијјәтләрини өјрәнир. Нитг үчүн нәјин јахшы, нәјин пис олдуғуну мүәјјән едир. Практик үслубијјат ашағыдакы мәсәләләри әһатә едир: 1) дил үслублары һаггында үмуми мә'луматы, 2) дил васитәләринин експрессив-емосионал бојаларыны, 3) дил васитәләринин синонимлијини.

Норматив үслубијјат үчүн сәчијјәви хүсусијјәтләр бунлардыр: 1. Нитгин тәмизлији, 2. Ифадә едилән фикрин јығчамлығы, 3. Ифадә едилән фикрин ајдынлығы, сәлислији, 4. Икимә'налылыгдан гачма.

Үмуми дилчилик үслубијјатла тәсадүфдән-тәсадүфә, лексиколокија вә ја грамматиканын ајры-ајры һиссәләри илә әлагәдар мәшғул олмушдур. Үслубијјат үмумиләшдирмә тәләб едир. О, фонетика, лексика вә грамматикадан фәргли олараг, бир дилин материалы планында лингвистик фәнн кими дүшүнүлүр. Тәхминән 30 ил әрзиндә лингвистик үслубијјата аид чап олунмуш китабларда һәр дилин зәнкин материалынын тәһлилинә вә тәснифинә даһа чох диггәт јетирилмишдир. Бунунла белә, һәмин китабларын чохунда ики дилин мүгајисәси верилир. Бурада, һәр шејдән әввәл, үмуми үслуби категоријалар сәчијјәләндирилсә дә, онларын әјаниләшдирилмәси вә дәгигләшдирилмәси ајры-ајры конкрет дилин материалына әсасланыр.

Әчнәби дилләрин ана дили илә тутушдурулмасы тәдрис тәчрүбәсиндә тәтбиг едилмәјә башланмышдыр. Бунун әсасы XX әсрдә Ш.Баллинин "Үмуми лингвистика вә франсыз дилинин мәсәләләри" вә "Франсыз дилинин үслубијјаты" китабларында гојулмушдур. Бу китабларда франсыз дилинин алман дили илә мүгајисәси верилир. Биринчи китабда сөзүн структурунун вә грамматик гурулушунун спесификасыны ашкарламаға, икинчи китаб исә ики дилин үслуби хүсусијјәтләрини мүәјјән етмәјә һәср олунмушдур.

Мүгајисәли үслубијјатын әсасы ики дилин мүгајисәси вә бәдии тәрҹүмә илә гојулду. Е.Г.Еткинд "Бәдии тәрҹүмәнин нәзәријјәси вә мүгајисәли үслубијјат" адлы мәгаләсиндә јазыр ки, ики дилин бир-биринә функсионал ујғун кәлән васитәләри формал ҹәһәтдән мүхтәлиф ола биләр. Онлары ашағыдакы кими һүдудландырыр: "Тәрҹүмә нәзәријјәсинин вәзифәси мүгајисә едилән ики дилин функсионалы кими дахили еһтијатыны ачмагдыр. Бу еһтијатлары ашкар едән елм мүгајисәли үслубијјат адланмалыдыр. Башга сөзлә, мүгајисәли үслубијјат тәрҹүмә

нәзәријјәси әсасында мүәjјән едилир. Тәрҹүмәдә әсас вәзифә мүгаjисә едилән ики дилин функсионал дахили еһтиjатларыны ачмагдыр. Бу еһтиjатлары араштыран елм мүгаjисәли үслубиj-jат адландырылыр. Ики дилин сөзишләтмә системинин үмуми вә фәргли дәрәҹәләрини мүәjјәнләшдирмәдән мүгаjисәли үслу-биjјатын мәсәләләринин лингвистик тәһлилиндән сөз ачма олмаз. Үмуми үслубиjјатын категоријалары, онун мүхтәлиф нөвләринин мүәjјәнләшдирилмәси, мәҹазлар системи мүхтәлиф дилләрдә еjнидир.

Үмумиjјәтлә, мүгаjисәли үслуби ишләрдә лексик вә грамма-тик меjл күҹлүдүр. А.Малбланын әсәринин биринҹи һиссәси хүсу-си лексикаjа, икинҹи һиссәси сөз бирләшмәси вә ҹүмләjә һәср олунмушдур. Малблан китабынын лексиколоки̇ја һиссәсиндә сөз-ләрин семантик хүсусиjјәтләрини (еjни нитт һиссәсинә аид олан мүгаjисә едир. Хеjли инҹә, мүхтәлиф вә дүзкүн мүшаһидәләр апара билмишдир. Бунунла әлагәдар һадисәләрин тәһлилиндә мүхтәлиф груплашдырма принсипләриндән истифадә едир: сино-ним ҹәркәләр үзрә, абстрактлыг-конкретлик дәрәҹәсинә, мәнанын һәгиги-мәҹази характеринә көрә вә с.

А.Малблан мүгаjисәли үслубиjјатын мәзмунуну ашағыда-кы кими сәҹиjјәләндирир: "Мүгаjисәли үслубиjјат, бизим фи-римизҹә, ики кениш тәдгигат мәрһәләсинә аjрылыр. Биринҹи тәләб олунур ки, мүгаjисә јолу илә тәкҹә һәр дилин кеjфиjјә-тини вә гүсуруну мүәjјән етмәк јох, һәм дә бу ики дил арасын-да уjғунлуғу тамам дәрк етмәjә чалышмаг, бириндән дикәрин кечмәнин имканларыны дәгиг мүәjјән етмәк лазымдыр. Сөзлә-рин тәрҹүмәси әсасында елми фәнн јарадылмышдыр. Икинҹи-си, ики дилин жанрларыны вә үслубларыны тутушдурмаг ла-зымдыр. Бир жанрда олан ики әсәр вә мәтн һәр ики дилдә, би тәрәфдән, дилә, дикәр тәрәфдән, мүәллифин фәрдилиjинә ай-лиjини мүәjјәнләшдирмәк, дилә нәjин, нитгә нәjин аид олмасы-ны, васитәләри мүгаjисә етмәк, онларын бу вә ја дикәр дил сатира, лирика, риторика вә поезиjанын сәрәнҹамында олмасы-ны билмәк лазымдыр.

...Икинҹи мәрһәлә биринҹи мәрһәләнин, ишин әсас ки-нә илә тамамланмасындан сонра һәjата кечә биләр".

Е.Г.Еткинд "Тәрҹүмә вә мүгаjисәли үслубиjјат" адлы м-галәсиндә мүгаjисәли үслубиjјатын тәдгигат саһәләрини да-диференсиаллашмыш вә ардычыл мүәjјән едир: "Мүгаjисә үслубиjјатын предметини тәрҹүмә сәнәтини мүәjјән едән ган-науjғунлутлары өjрәнмәк тәшкил едир. Һәмин ганунауjғунлу-ачмаг үчүн мүгаjисәнин бир сыра сәҹиjјәсини мүәjјән етмәк

чибдир: 1) һәр ики дилин системинин тутушдурулмасы (грамматик гурулушуну, лексика вә фразеолокија вә с.), 2) һәр ики дилин үслуб системинин мүгајисәси (дил үслубларынын јаранмасынын ганунаујғунлуғу, әдәби дил нормасы илә диалект, жаргон, лору сөзләр арасында мөвчуд мүнасибәт), 3) һәр ики дилдә әнʼәнәви әдәби үслубларын тутушдурулмасы (классизм, сентиментализм, романтизм... вә ја ајры-ајры жанрларын үслублары: ода, елекија, тәмсил вә с.), 4) онларын милли спесификасында просодик (вурғулу вә вурғусуз, узун вә гыса һечаларын тәләффүз үсулу) системин мүгајисәси (франсызларын силлабик, русларын силлабик-тоник просодијасы: антиклијин метрик просодијасы вә тоник просодијасы), метриканын шеʼрдә һечаларын бир-биринә нисбәтиндән бәһс едән шөʼбәси (алман вә ја рус), 5) ики милли сивилизасијанын мәдәни вә тарихи әнʼәнәсинин мүгајисәси. Бунлар әдәби әнʼәнәләрдә әкс олунур, 6) үслубларын ики фәрди бәдии системинин мүгајисәси (орижиналын мүәллифи вә тәрҹүмәчи)..."

Мүгајисәли үслубијјат мүхтәлиф дилләрин материалларыны өјрәнмә характериндән асылы олмајараг, ајры-ајры дилләрин хүсуси үслубијјаты вә лингвистик фәнн кими үмуми үслубијјат үчүн олдугча әсаслы, тутарлы мәʼлуматлар һазырлајыр.

Үслуб

Үслуб систем, бүтөвлүк, форманын дахили вә харичи бирлији мәфһумлары илә бағлы олан структур-синтактик вә лексик-семантик категоријадыр. Үслуб дилин фонетик, лексик вә грамматик имканларынын конкрет истифадә олунмасы системидир, сөјләнилмиш фикрин мәзмунуну данышан вә ја јазанын мүнасибәтидир. Бу, һәмишә инсан үнсијјәтинин мүәјјән мәгамында мејдана кәлир. Дил васитәләринин сечилмәси, онларын тәшкили, дил нормаларынын көзләнилмәси, нитг актынын фәрди вә ја коллектив характери, данышан вә јазанын ичтимаи аидлији, мәдәни сәвијјәси вә с. бунлар үслубун јаранмасы үчүн әсас шәртләрдир. Бу мәфһум тәкчә дилчиликдә вә әдәбијјатшүнаслыгда - филолокија елминдә јох, сәнәткарлыг (наггашлыг нәзәријјәси вә тарихиндә, рәссамлыг, меʼмарлыг, һејкәлтәрашлыг вә театрда) вә бәдии тәнгид саһәсиндә дә кениш даирәдә ишләдилир. Лакин фәрг ондадыр ки, үслуб сәнәткарлыгда (театр һаггында елмдән башга) сөзлә әлагәдар дејил, амма дилчиликдә вә әдәбијјатшүнаслыгда сөз, дил вә нитгә бағ-

лыдыр. Шүбһәсиз, бу да әдәбијјатшүнаслыгла дилчилијин үмуми проблемләринин ејнилијини, онлар арасында сых гаршылыглы әлагәнин олмасыны көстәрир, онлары бир-биринә јахынлашдырма васитәсидир. Онларын, бир тәрәфдән, өјрәнилмә објектләрини, нитгин функсионал үслубларынын горунмасыны, дил системиндә тәтбиг формаларыны, дикәр тәрәфдән, әдәби үслубларын (мүәллифин фәрди үслубу, үслублар мәктәби) мүхтәлиф чәһәтләрини мүәјјәндәшдирир.

Үслуб нитгин хүсуси нөвү кими антик поетика вә риторика әсасында јаранмышдыр. Гәдим јунан философ-филологларына көрә, үслуб даһа чох данышыгда инандырма тәрзи кими, риторик васитә кими, гәдим Һиндистанда исә даһа чох нитги көзәлләшдирмә, ифадәләшдирмә тәрзи кими, орта әсрләрдә үслуб даһа чох жанрларла әлагәдар ифадә тәрзи кими гијмәтләндирмишләр.

Үслуб мәфһуму һәмишә көркәмли шәхсләрин диггәт мәркәзиндә олмушдур, онлар үслуб термининә јүксәк гијмәт вермишләр. Гәдим риторларын фикринчә, үслуб динләјичиләрә күчлү психоложи тә'сир көстәрән васитәләрдән биридир, динләјичиләри инандырма гүдрәтинә, манерасына маликдир. Горки үслубу-нитгин илаһи гүдрәти, кәдәри дағыдан, севинч кәтирән вә онлары сеһрләјән бир васитә сајыр. Инди дә үслубун бу мә'нада ишләдилмәси галмагдадыр, динләјичиләрә вә охучулара күчлү тә'сир көстәрән бир васитәдир. Ву, гәдимдән галма варисликдир. В.Һүго јазыр: "Үслуб бүллур шүшәјә бәнзәр, онун парылтысы тәмизлијиндән асылыдыр". Ч.Свифти дејир: "Үслуб бу чүр мүәјјән едилә биләр: мүвафиг сөзләр мүвафиг јердә ишләдилсин". Ф.Достојевски белә дејир: "Бәдии әсәрдә сөзләр үчүн дарысгаллыг, фикир үчүн кенишлик олмалыдыр". В.Г.Белински јазыр: "Үслуб һәр кәсә тез-тез верилән билән бачарыг - садәчә олараг грамматик чәһәтдән дүзкүн, ајдын вә сәлис јазмаг бачарығы дејилдир: үслуб исте'дадын өзүдүр, мәсәләнин өзүдүр. Буна көрә дә һәр бир бөјүк јазычынын өз үслубу олур. Үслубда бүтөвлүкдә инсан вар, үслуб һәмишә шәхсијјәтин өзү кими, характерин өзү кими орижиналдыр". Ф.де Сөссүрүн фикринчә, үслуб фәрдин нитт мүхтәлифлијидир. Фосслерә көрә, нечә фәрд варса, о гәдәр дә үслуб мөвчуддур. Һәлә гәдимдән бу сөзлә әлагәдар "үслуб инсанын өзүдүр", "үслуб шәхсијјәтдир" афористик ифадәләри јаранмышдыр.

Мүасир дөврдә үслубларын инкишафында, бир тәрәфдән, дил амилләринин үслубдахили спесификасынын диференсиаллашмасынын күчләнмәси ән'әнәси, дикәр тәрәфдән, үслубларын кетдикчә кенишләнән вә дәринләшән гаршылыглы тә'сир ән'әнәси

(Т.Г.Винокур) өзүнү көстәрир. "Үслублар нисбидир. Онлар аз һалларда бир-биринә гаршы гојулур, чох вахт мүгајисә олунур, һәтта бир-биринә гаршы" (В.Виноградов) дурур. Үслублар тәкчә өзләринин диференсиаллашмыш әламәтләри илә јох, һәм дә мүхтәлиф үслуби елементләрин гаршылыглы әлагәси вә мүгајисәси заманы мүәјјәнләшир.

Ромада стил сөзүнүн лүгәви мә'насы итиләнмиш чубуг демәкдир, сонралар бу термин јазы манерасы кими дәрк едилмишдир. Бу мәфһум дил нәзәријјәси вә естетик илә бирбаша әлагәси сајәсиндә мејдана чыхмыш, мүхтәлиф дөврләрдә һаким мөвге тутмушдур. Сонралар бу сөз јазы үсулу вә јазылы нитг мә'насында ишләдилмишдир. Үслуб термини XVIII әсрдә әдәбијјата, тәсвири инчәсәнәтә, мусигијә вә башга саһәләрә көчүрүлмүшдүр, тәдричән инсан фәалијјәтинин јолларыны ифадә етмәк үчүн тәтбиг едилмишдир. Демәли, үслуб сөзү ады алтында данышмаг вә јазмаг манерасы баша дүшүлүрдү. Бу манера практик олараг бир сыра гајдалар кими дилдә ифадәнин ваһид формасына ујғун кәлирди. Ифадәнин фәрди хүсусијјәти, демәк олар ки, јох иди. Дил формасы стандарта јахын иди. Үслуб бу формада бүтүн Авропа дилләринә кечмишдир. Антик үслубијјатын вәзифәсинә ифадәнин көзәллијини вә мүнасиблијини өјрәнмәк дахил иди. Натигин нијјәтинә ујғун кәлән ифадә идеал үслуб сајылырды. Бурадан да үслубун објектив катеғорија олмасы орталыға чыхыр. Грамматик гајдалара бәнзәр үслуб гајдаларынын топлусу мөвчуд иди.

Үслуб термини лүғәтләрдә, дәрслик вә дәрс вәсаитләриндә мүхтәлиф мә'наларда гејд едилир. Мәсәлән, Д.Е.Розентал вә М.Л.Теленковун тәртиб етдикләри "Лингвистик терминләр арајышы"нда (1976, с. 469) үслуб сөзүнүн ашағыдакы мә'налары верилмишдир: 1. Үнсијјәтин мәгсәдиндән асылы олараг дил васитәләринин сечилмәси, ујгунлашдырылмасы вә тәшкили илә характеризә олунан дил мүхтәлифлији. Дил үслубу, функсионал үслуб, 2. Һәр һансы јазычыја, әсәрә, жанра характерик олан дил васитәләриндән истифадә пријомлары. Пушкин үслубу. "Јевкени Онекин" әсәринин үслубу. Тәмсил үслубу. Фелјетон үслубу, 3. Дил васитәләринин - үслуби рәнкарәнклијинә көрә сечилмәси. Елми үслуб, рәсми-әмәли үслуб, тәнтәнәли үслуб, сатирик үслуб, јумористик үслуб, 4. Нитгин лексик вә синтактик нормалара ујгун гурулмасы. Сүн'и үслуб, долашыг үслуб, садә үслуб. Үслуби нөгсанлар, үслуб үзәриндә иш.

Азәрбајчан дилиндә ишләдилән үслуб термини латын мәншәли стил сөзүнүн гаршылығы кими истифадә едилир. Ин-

ди дилимиздә истифадә едилән үслуб сөзү әрәб мәншәлидир. Бу сөз дилимизә орта әсрләрдә кечмишдир. Үслуб дилмиздә сәлигә, тәрз, ифадә тәрзи, көзәл нитг, дилин көзәллији, метод мә'наларында ишләдилир. Азәрбајчан дилиндә үслуб сөзү әвәзинә метод вә ја сәпки сөзү дә ишләдилир.

Азәрбајчан дилиндә үслуб термини, әсасән, дөрд анлајышы әһатә едир: 1. Инсанларын рәфтар тәрзи (иш үслубу), 2. Бир халгын инчәсәнәтинә аид характер вә фәрдләрин ифадә тәрзи (Азәрбајчан ме’марлыг үслубу), 3. Сөз сәнәткарларынын јарадычылыг манерасы (С.Вурғунун фәрди үслубу), 4. Функсионал ихтисаслашма (публисист услубу,, бәдии үслуб вә. с). "Изаһлы дилчилик терминләри"ндә (1989) үслуб термининин дөрд мә'насы верилир:

1. Үнсијјәт мәгсәди илә әлагәдар дил васитәләрини сечмә, сечилән ваһидләри әлагәләндириб бирләшдирмә бахымындан сәчијјәләнән дил нөвү, дил үслубу. Функсионал үслуб. 2. Мүәјјән мүәллиф, әсәр, жанр үчүн сәчијјәви олан дил васитәләриндәп истифадә үсулларынын мәчмују. Фүзули үслубу. Классик үслуб, Драм үслубу. Сатирик үслуб, 3. Експрессив чаларына көрә дил васитәләриндән сечмә вә әвәзетмә принсипи үзрә йстифадә. Китаб үслубу. Сатирик үслубу. 4. Дилин синтактик гајдалары вә сөзишләтмә нормалары әсасында јазма вә ја данышма. Сүн'и үслуб. Сәлигәсиз үслуб. Сәһв үслуб.

Дил васитәләри нитгин функсионал үслублар системиндә истифадә едилир. Бу, бир тәрәфдән, әдәбијјатын фәрди мүәллиф үслубунда, дикәр тәрәфдән, бу вә ја дикәр һалда үслуб мәфһуму үчүн үмуми әламәтләр тәтбиг едилир. Үмуми әламәтләр нитгин функсионал үслубларын вә әдәби үслубун хүсусијјәтләрини асанлыгла мүәјјән етмәјә имкан верир. Үслуб дилин фонетик, лексик вә грамматик имканларындан конкрет истифадә етмә системи олуб данышан вә ја јазанын фикринин мәзмуна мүнасибәтини ифадә едир. Һәр функсионал үслуб нитг вә әдәби дил елементләринин сечилмә вә тәтбиг олунма принсипләринин тәшкил едилмәсинә әсасланыр. Бу, ону башга үслублардан ајырмаға вә фәргләндирмәјә имкан верир. Үслуб мәфһумунун әсасыны данышан вә ја јазанын бу мәзмуна гијмәти, ифадә васитәләринин мәзмуна мүнасибәти тәшкил едир. Үслуб мәфһумуна дахил олан әламәтләр вә ја хүсусијјәтләр нитгин функсионал үслублары мәфһумларыны бирләшдирир вә әдәби үслуб мәфһумуну ашағыда гејд едилән чәһәтләрлә сәчијјәләндирир: үслуб, биринчи нөвбәдә, онун имканларынын мүәјјән мәрһәләсиндә бу вә ја дикәр мәзмуну ифадә етмәк үчүн дил

фонетик, лексик вә грамматикваситәләринин сечилмәсини реаллашдырыр. Бу, һәм нитг үслубуна, һәм дә әдәби үслуба аиддир. Бу, бир тәрәфдән, кениш тәтбиг едилән фактларла, елми вә ишкүзар мәтнләрдә сөзләрин һәгиги мә`нада ишләдилмәси, данышыг нитгинин еллептик олмасы илә, дикәр тәрәфдән, поезијада, үмумиләшдирилмәси, бәдии әсәрләрдә метафоранын кениш ишләдилмәси, сөзишләтмә илә бағлыдыр.

Функсионал нитг вә әдәби үслубларын елементләринин сечилмәсиндә, бирләшдирилмәсиндә бир систем олмалыдыр. Бу принсип онларын мүхтәлифлијини, бирлијини, инкишафынын ганунаујғунлуғуну әһатә едир. Үслуб, бир тәрәфдән, һәмин нитг парчасы үчүн сәчијјәви олан мүнасибәти билдирир, дикәр тәрәфдән, дил нормаларыны, мүәјјән мәтнә вә ја нитг формасына мүнасибәтини мүәјјәнләшдирир.

Үслуб дилдә тез-тез дәјишмәсинә көрә фәргләнир, мүәјјән сечмә нәтичәсиндә дил елементләринин бирләшмәси системидир. Бу принсип тәкамүл јолу илә дәјишиклијә уғрајыр.

Структур-синтактик вә лексик-семантик категорија кими үслуб үчүн вачиб әламәтләр бунлардыр: 1) сечмә, нитг васитәләринин сәчијјәви тәшкили, ишләдилмә нормаларынын јарадылмасы, нитгин гурулуш хүсусијјәтләри, 2) лексик тәркибин мәһдудлуғу вә спесификлији, 3) сөзләрин семантик чаларларынын хүсусијјәтләри, сөзјаратма елементләри, 4) бә`зи сәчијјәви синтактик конструксијалар, 5) ифадә васитәләринин тәркиби вә фәалијјәти.

Әдәби үслуб функсионал үслубдан ашағыдакы хүсусијјәтләрә көрә фәргләнир: 1) кениш идеоложи вә естетик шәртилији, әсас үнсијјәт васитәси кими дилин мүһүм ролу илә бирбаша әлагәдар олмасына көрә, 2) хүсуси чаларларла зәнкинлијинә, мүәллифин вә ја онун фәалијјәтинин шәхсин фикринин мәзмунуна мүнасибәтини ифадә етмәсинә көрә, 3) нитгин мүхтәлиф формаларындан истифадә вә бирләшмәсинә көрә (диалог, натиг диалогу, китаб, јазы нитти, мәишәт јазысы), онларын идеја-бәдии принсипчә бирләшдирилмәсинә көрә, 4) бу бирләшмәнин кејфијјәтчә мүрәккәблијинә вә онун һиссәләринин мүхтәлифлијинә көрә, 5) бу мүхтәлифлијин типикләшдиричи функсијасына көрә.

Рәшид бәј Әфәндијев 1901-чи илдә чап етдији "Бәсирәтүл-әтфал" адлы дәрслијиндә үслуб сөзүнү беләизаһ етмишдир: 1. Үслуб өз фикрини бәјан етмәк үчүн инсанда олан фәрди габилијјәтдир. Һәр кәсин өзүнәмәхсус ифадә тәрзи-фәрди үслубу вар. 2. Јахшы јазмаг вә јахшы данышмаг үчүн һәртә-

рәфли дүшүнмәк, ифадә едәчәјин фикри диггәтлә өлчүб-бичмәк, мүвафиг форма тапмаг зәруридир, шәртдир. Чүнки фикир ајдынлығы үслуб ајдынлыгыны јарадыр. Ифадә едилән фикирдә һеч бир шүбһәли көрүнән, гаранлыг вә ајдын олмајан јер галмамалыдыр. Шүбһәли көрүнән чәһәт башгалары үчүн ајдын олмаз, демәли, сәни баша дүшмәзләр. 3. Үслуб һәм дүзкүн, һәм дә ифадәли, тә'сирли јазмаг демәкдир. 4. Үслуб вә мәзмун вәһдәтидир. Јахшы фикрин мүвафиг формасы, "көзәл ибарәләрлә бәјан етмәк" тәрзи дә олмалыдыр. 5. Һәр һансы бир јазы башгасынын гәлбинә јол тапмалыдыр, һиссинә дә тә'сир көстәрмәлидир. 6. Әчнәби сөзләрин јерсиз вә һәддән чох ишләдилмәси үслуб көзәллијини позур. "Кәлами пор ибадә еләмәк" ајнабәнд отағы мүхтәлиф рәнкләрлә бәзәмәјә охшајыр. Пәнчәрәләр отаға ишыг сачмаг үчүндүр. Рәнкләнмиш пәнчәрәләр исә ишыг сача билмәз".

Ә.Дәмирчизадә "Азәрбајчан дилинин үслубијјаты" (1962) адлы дәрс вәсаитиндә гејд едир ки, "үслуб ифадәләрин, сөзләрин, грамматик әламәтләрин вә фонетик имканларын мәгсәдәујғунлуг әсасында сечилмиш системиндә формалашыр". О, "Мүасир Азәрбајчан дили (фонетика, орфоепија, орфографија)" китабында јазыр: "Үслуб дедикдә биз сөзләрин, ифадәләрин, грамматик васитәләрин вә фонетик имканларын мәгсәдәујғунлуг әсасында сечилмиш ваһидләр системини баша дүшүрүк".

К.Әлијев "Үслуб һаггында сөһбәт" (1991) китабында "үслуб" сөзүнү он бир маддә илә сәчијјәләндирир: 1. Ичтимаи-сијаси һәјатымызда, партијамызын тәшкилатчылыг фәалијјәтиндә, мәтбуатда тез-тез ишләдилән иш үслубу..., 2. Үслуб бир халгын инчәсәнәтинә мәхсус характер фәргләринин тәзаһүрүдүр. Рәссамлыг, һејкәлтарашлыг, ме'марлыг, бәстәкарлыг мәктәбләри бир-бириндән өз үслубларына көрә фәргләнир..., 3. Үслуб әдәбијјатшүнаслыгда ики анлајышы ифадә едир: а) әсл сөз сәнәткарынын јарадычылыг манералары, өзүнәмәхсус дејим тәрзини, мүхтәлиф мә'нини билдирир. Бу мә'нада үслуб тәкраролунмаз фәрдиликдир, һеч кәсә бәнзәмәмәкдир. С.Вурғун, С.Рүстәм, Р.Рза бир-бириндән өз үслубу илә фәргләнир, б) конкрет бир синфин, тәбәгәнин идеолокијасыны өз әсәриндә әкс етдирән вә јарадычылыг манералары јахын олан јазычылары бирләшдирән әдәби мәктәб, әдәби чәрәјан анлајышыны ифадә едир, 4. Дилчиликдә бу термин әдәби дилин мәнзәрәсини әкс етдирән функсионал ихтисаслашманы нәзәрә чарпдырараг ејни бир системә дахил олан һәм бөјүк (функсионал үслубу), һәм дә кичик ваһиди (нитг үслубуну) әһатә едир, 5. Нағыл

услубу дејәркән нағылларып тәһкијә тәрзи нәзәрдә тутулур, 6. Услуби хүсусијјәт термини ики мә'нада ишләдилир: а) сөзүн, ифадәнин, чүмләнин дахилиндәки услуби мәзијјәтләр нәзәрдә тутулур, б) һәмин ваһидләрин конкрет мәтндә јаратдығы зәрифлији билдирир. "Арвады әри сахлар, пендири дәри" аталар сөзүнү М.Әлизадә сатирик һекајәсиндә белә адландырмышдыр: "Арвады әри сахлар, кишини пендир", 7. Услуби имкан дедикдә сөзүн, ифадәнин чүмләнин әдәби дилин услублар системиндәки мөвгеји, ишләнмә имканлары нәзәрдә тутулур, 8. Услуб мүһитиндә омонимләр, көһнәлмиш вә ја јени јаранмыш сөзләр, һәләлик мә'насы чәтин анлашылан алынма сөзләр, дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олмајан, лакин нитгдә хүсуси мәгсәдлә ишләдилән әчнәби сөзләр мәтндә хүсуси "услуби мүһит" јарадылмасы, асанлыгла дәрк едилә билмәз. Сүрүјә сармик дүшүб! Бу, Телин сәси иди. О, мараллары даһа да говмаға башлады. Сармик аг чанавардыр. Өзүмүзү јығышдырдыг (С.Сәрханлы). 9. Лирик услуб вә сатирик услуб бири дикәринә әкс олан мәгамда ишләдилир. Лирик әсәрләрдә шаирин, јазычынын һисс-һәјәчанлары, тәәссүраты, әһвал-руһијјәси өз әксини тапыр, буна ујғун ифадә формасы-ифадә тәрзи сечилир. Сатира ичтимаи күлүшүн кәскин формасыдыр, өз интонасијасы вә ифадә тәрзи илә ејһамдан, јумордан, кинајәдән фәргләнир. Фүзули лирикдир, Сабир сатирикдир. 10. Услуби јүкдә мәтндә ифадә олунан вә бир-бирини тамамлајан фикирләрдән бири диггәт мәркәзинә чәкилир, бир нөв, хүсусиләшдирилир, "услуби јүк" алтына салыныр, 11. Услуби сәһв, јазылы вә ја шифаһи нитгдә бир сыра гүсурлара јол верилир: Ики кәнч әлли үч ил бундан габаг аилә гурдулар.

А.Гурбанов "Үмуми дилчилик" (II һиссә, 1993, с. 161-162) адлы дәрслијиндә филоложи аләмдә услуб анлајышынын мүхтәлиф чаларлы олмасыны гејд едәрәк онун әдәбијјат нәзәријјәсиндә бир нечә мә'нада ишләндијини көстәрир: 1. Әдәби чәрәјан, әдәби мәктәб, әдәби мәчлис вә саир мә'нада. Классик услуб, романтик услуб, 2. Јазычынын услубу - сөз сәнәткарларынын идеја-бәдии хүсусијјәтләринин чәми, јарадычылыг тәрзи мә'нада. Јазычы услубу фәрди сәчијјәлидир, 3. Бәдии әсәрин услубу - һәр һансы бир бәдии әсәрин дил хүсусијјәтләри мә'насында. Сүлејман Рәһимовун "Шамо" романынын услубу.

Услубун академик, архаик, диалог, дил, жанр, метафорик, нејтрал, реалист, рәсми-идарә, фәрди, үмуми, функсионал, халг, поетик, исми, фе'ли вә с. нөвләри вар. Муасир дөврдә услуб термини мүхтәлиф мә'налардадыр: јазы услубу, данышыг услубу, ке-

јим үслубу, сатирик вә с. һәр һансы һалда үслуб "тәрз, өзүнәмәхсуслут, сечилмә, фәрглӛнмә" мә'насыны билдирир. Чех дилчиси К.Гаузенблас үслубун мә'нача кенишлијини әсас көтүрәрәк она беләбир изаһат верир: "Үслуб һәр һансы мәгсәдәјөнлү фәалијјәтин мүәјјән үсулла баш вермәсидир, онун структуру вә мәхсуслуғудур". Конкрет десәк, үслуб фәалијјәтин, һәрәкәтин спесифик үслубудур. Үслуб ниттдә сечилмә, фәргләнмә, өзүнәмәхсуслут демәкдир.

Ниттдә үслубу јарадан амилләр, әсасән, бунлардыр: 1. Үнсијјәтин мәгсәди, 2. Үнсијјәтин мәзмуну, 3. Үнсијјәтин ишләнмә јери. Үслуб үчүн сәчијјәви әламәтләр бунлардыр: 1. Үслуб, һәр шејдән әввәл дилин инкишаф мәрһәләсиндә бу вә ја дикәр мәзмуну ифадә етмәк үчүн фонетик, лексик вә грамматик васитәләрин сечилмәсидир. Бу һәм нитт үслубуна, һәм дә әдәби үслуба аиддир, 2. Елементләрин сечилмәси вә бирләшдирилмәси системинин олмасы. Бу онларын бирлијинин мүхтәлифлији вә мүхтәлифлијинин ганунаујғунлуғудур, 3.Үслуб һәмин нитт парчасында характерләр арасындакы мүнасибәтин һисс олунмасыны күман едир. Бу, бир тәрәфдән, дил нормасы илә, дикәр тәрәфдән, адәт етмәнин вә ја адәт олунманын мәтнин мүәјјән типи вә ја нитт формасына мүнасибәтин дәрәчәси илә әлагәдардыр, 4. Үслуб көстәрилән әламәтләрин бирләшмәсинин нәтичәсидир, данышан вә ја јазанын фәрди образыны әкс етдирир вә ја һәмин образы конкретләшдирир, 5. Үслуб тәкамүл нәтичәсиндә дил елементләринин бирләшмәси системидир, 6. Үслублар дәјишкәндир, 7. Дил харичи амилләрин тә'сиринә мә'руз галыр.

Үмуми вә фәрди үслублар

Дил васитәләрини үмуми вә хүсуси шәкилдә ишләтмәк олар. Дил васитәләринин мүәјјән мәгсәдлә әлагәдар олараг ики формада ишләдилмәси нәтичәсиндә дил үслубијјаты үмуми вә фәрди үслублара ајрылыр. Үмуми үслуб үмумхалг дилинин нитт васитәләринин мәгсәдәујғун шәкилдә сечилиб истифадә едилмәси илә баглыдыр. Әдәби дилин бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә тарихи-әдәби истигамәтдә олур. Фәрди үслуб үмумхалг дилинә мәнсуб олан васитәләрдән әдибин субјектив зөвгүнә, мөвзусуна вә мәгсәдинә ујғун олараг сечилиб фәрди шәкилдә ишләдилмәси илә сәчијјәләнир. Јазычынын үслубу фәрди, үмумхалг дилинин фәрдиләшмәсидир. Башга сөзлә десәк, үмуми үслуб үмумхалг әдәби дилинин ајры-ајры саһәләринин дил

хүсусијјәтләрини фәргләндирдији вә ондан бәһс етдији һалда, фәрди үслуб әдәби дил үслубунун ајры-ајры шәхсләрә мәхсус олан хүсусијјәтләрини әкс етдирир.

Функсионал үслуб форма вә мәзмун вәһдәтини әкс етдирән мүрәккәб тәрз системидир. Бир нечә јарымсистемә ајрылыр. Бунлар ичәрисиндә експрессивлик системи, нитг үслублары системи вә фәрди үслублар системи даһа чох диггәт мәркәзиндәдир. Нитг үслублары функсионал үслубларын тәркиби һиссәсидир. Әдәби дилин һәр бир функсионал үслубу бир груп зијалынын фәалијјәтинин бәһрәсидир.

Фәрди нитг сәвијјәсинин тәсвири XVII әсрдән башлајараг үслубијјатын ән әнәви вәзифәсинә чеврилир. Фәрди нитги, үслубу әввәл әдәбијјатшүнаслыг вә дилчилијин, сонралар информасија вә кибернетиканын үмуми нәзәријјәси, нәһајәт, семиотика вә психолингвистика өјрәнмәјә башлајыр.

Азәрбајчан дилиндә фәрди үслуб термини әвәзинә фәрди дејим тәрзи, фәрди манера, фәрди үслуб, поетик фәрдијјәт, поетик сәс, өз сәси, өз нәфәси, өз дәсти-хәтти, поетик дәсти-хәтти кими терминләр ишләдилир. Фәрди үслуб термини бу терминләрин һамысындан даһа угурлу, даһа тутарлы вә мәгсәдәујғундур. Һәр бир фәрдин өзүнәмәхсус данышмаг вә јазмаг гајдасы, тәрзи вар. Мәсәлән, С.Вурғун Р.Рзадан фәрди үслубуна, поетик сәсинә көрә фәргләнир. Сабир сатирик шаирләрдән үслубуна, дилинә, жанрына, композисија вә с-инә көрә сечилир, чүнки онун үслубу мүстәгил, орижиналдыр. Бу мә'нада һәр бир јазычынын, шаирин өзүнәмәхсус дејим тәрзи вар. Бу тәрз өзүнү сәнәткарын а) сөз вә ифадә јарадычылығында, б) тәсвир објектини мә'наландырма бачарығында, в) објектә модал мүнасибәтдә, г) ејни сөзүн, ифадәнин, һәтта мисранын тәкрарында, ғ) фикрин ифадә тәрзинә хидмәт едән манераларда, пријомларда, д) бир сыра грамматик категоријалара мүрачиәтдә вә с. өзүнү көстәрир. Функсионал нитг үслубу илә мүәллифин фәрди әдәби үслубу арасында кејфијјәтли фәрг олса да, онлар арасында кәскин һүдуд јохдур. Чүнки, әввәла, бәдии әсәрләрин үслубунда мүхтәлиф бирләшмәләрдән, милли дилин мүхтәлиф функсионал нитг үслубларындан истифадә едилмә вар, икинчиси, функсионал нитг үслубу вә фәрди әдәби үслуб арасында бир сыра үмуми әламәтләр мөвчуддур. Һәр икисиндә дил елементләринин сечилмәси вә бирләшмәси вар.

Јазычылар өз фәрди үслубу илә сечилир, таныныр, шаирләр исә өз поетик кәшфләри илә нәсилләрин јаддашында дашлашыр. Үслуб бу мә'нада сәнәткарын тәкрар олумајан фәрдилијидир, башгаларына охшамамағыдыр, бәнзәрсизлијидир вә

ихтирачылығыдыр, өз сөзү, өз нәфәси, өз сәси илә башгаларындан фәргләнмәк манерасыдыр" (М.Исаковски). Һәр сәнәткарын өз үслуб манерасы вар. Ашыг Әләскәрин "Кедибдир" рәдифли ше'риндә Сәһнәбаны "сәррафым", "көвһәрим", "каним", "әлли", "ширин дилли", "ајна габаглы", "шәкәр сөһбәтли", "бүллур бухаг", "лалә јанаг", "ај габаг", "ала көзлү" епитетләри илә тәсвир олунур. Бу метафорик сөзләр, епитетләр әсасында рәссам көзәл гадын портрети јарада биләр.

Һәр шаир башгаларындан өз фитри исте'дады, өз үслубу, өз јарадычылыг мәһарәти илә сечилир. Доғма јурд ширин олар (Аталар сөзү). Гүрбәт чәннәтә дөнсә, јенә вәтән јахшыдыр (Сары Ашыг). Вәтәни севмәјән инсан олмаз (А.Сәһһәт). Ејни анлајыш мүхтәлиф поетик формаја салынмышдыр.

Һәр бир адамдан, һәр бир јазычы вә шаирин фәрди сөз вә ја ифадә сечмә имканы вар. Бу имкан ихтијаридир. Белә нүмунәләри Ч.Чаббарлынын јарадычылығында да көрмәк олар. Ч.Чаббарлы "Һамлет" әсәринин тәрчүмәсиндә олум вә ја өлүм ифадәсини олмаг ја өлмәк, јахуд јашамаг ја өлмәк, јахуд варлыгмы ја јохлугму ифадәләриндән үстүн тутараг јазыр: "Биз (олмаг ја өлмәк) сөзләриндән (олум вә ја өлүм) көтүрмүшүк. (Јашамаг ја өлмәк) исә доғру дејилдир, чүнки о заманлар Һамлет атасынын гатилиндән интигам алмаг истәјирди, бунун үчүн исә онда лазыми гәтиҗәт јох иди: дүшүнүр, дашыныр бир гәтиҗәтә кәлә билмир. Ејни заманда, мүһит илә мәнлији арасындакы тәзадлара, дахили мүбаризәләринә дајана билмәјиб интиһар етмәк фикринә кәлә билмишди, бу да онун дүшүнчәләри арасында итиб кедирди. Буна көрә дә монолог Һамлетин бу әһвал-руһијјәсинә ујгун олараг инкилисчә (tu- bu, ar, not, tu- bu) тә'бири илә башланыр ки, бурасы русча бүтүн тәрчүмәләрдә тәһтәлләфз (быть или нет быть) тәрчүмә едилир. Бурадан чинас олараг әмисини өлдүрмәк лазым олуб-олмадығы вә интиһар лазым олуб-олмамасы чыхарыла билир... (Јашамаг ја өлмәк) исә мәсәләни биртәрәфли гәтиләшдирмәк демәкдир. Һалбуки Һамлет ејни заманда гәзанын ағыр туфанларына дајанмаг ја да мүбаризәјә киришиб фәналығы мәһв етмәк лазым олдуғуну дүшүнүр ки, "быть или нет быть" бураја да аиддир. (Олум вә ја өлүм) дә бурасыны һәр бир тәрәфә аид едә билмәк үчүн көтүрүлмүшдүр".

Шүбһәсиз ки, үмумхалг дилиндә нитг әдәби вә гејри-әдәби формададыр. Әдәби нитгин китаб, инзибати, һүгуги, елми, данышыг вә с. үслублары вар. Гејри-әдәби-дүзкүн олмајан нитгә жаргон, лору вә диалект сөзләри дахилдир. Бу. китаб үслубу бүтөв-

лүкдә онун тәркибиндәки бүтөв фәрди функсионал үслубдан фәргләнир.

Тәдгигатчылар үслублары јарымүслублара, ихтисаслашдырмаја вә с. көрә тәсниф етмәјә чалышырлар. Онларын мәгсәдәујғун олмајан фәалијјәти В.Каверинин "Давакар вә ја дүнән Василијев адасында" (1929) романында әтрафлы ишыгландырылмышдыр. Романда охујуруг: "Мә`рузәнин дили инди өзлүјүндә тәшкил олунмамыш нитг фәалијјәтинин нәтичәсинин тәмсил олунмасынын тәсдиги илә башлајыр. Тамам мүхтәлиф ичтимаи вә пешәкар групларын нүмајәндәләри үмуми дил материалындан истифадә едирләр. Гуллугчулар, лап ишсизләр, мүстәгил пешәли шәхсләр дә елә буржуазија кими данышыр.

Күман едилир ки, инсан нитги мүхтәлиф функсионал фәалијјәтә әсасланыр. Драгомонов тәклиф едир ки, норматив бөлүнмә груплара тәтбиг едилсин вә бу бөлмә дөвләт гануну илә мөһкәмләндирилсин.

Пөртмүш гоча ағзыны кич-кич ачды вә блокнотуна нә исә наразылыг јазды. Дөвләт ганунунун вачиблији она тамам сүбута јетирилмәмиш кими көрүндү.

Штатда олан аспирантлар катибә алим кими бахырдылар.

Һүдудлар ашағыдакылардыр: 1. Пешә әламәтинә көрә: а) техники дил, чохлу јарымгрупларын дили б) ишсизләрин дили, в) штатларын ихтисарына көрә әламәтинә көрә: а) өзүнү зијалы адландыран јарымзијалы инсанларын дили, б) ишсизләри дили, в) штатларын ихтисарына көрә гуллугдан узаглашдырыланларын дили, г) исрафчыларын дили вә с... 2. Ичтимаи әламәтинә көрә: а) өзүнү зијалы адландыран јарымзијалы инсанларын дили, б) өзүнү зијалы адландыран буржуазијанын дили, в) мүстәгил пешәнин дили вә с.

Леман өзүндән әлавә етди ки, мәсәлән бизим институтда һәгиги үзвләрин, биринчи вә икинчи дәрәчәли елми ишчиләр вә аспирантлар арасында хәтт чәкмәк олар. Онда биринчи сөздән ајдын олачаг ки, бу дәрәчәләрдән һансы бу вә ја дикәр шәхсә аиддир. Һәр шејдән әввәл, гаршылыглы мүнасибәти тамам ајдынлығы илә архасынча чәкәчәк.

Лысина јекәгарын гочанын үстүнә гушүзүмү ширәси төкдү.

Леман охуду ки, дили нитг фәалијјәтинин мүхтәлиф хәтләри үзрә јөнәлтмәклә биз хидмәти, аилә (арвады вә ушаглары) вә ешг данышыглары арасында дәгиг һүдудландырмаға наил ола биләрик... Һәмчинин бир сәбәбә көрә күчәдә таныш адамын данышығы таныш олмајан вә ја јарымтанышын данышығындан фәргләнән, адамларла данышмаг истәјән шәхс нормаја

әсаланмалыдыр. Беләликлә, фајтончу сахламаг истәјән субјект онунла таныш олмајан вә ја јары таныш шәхс кими данышмалыдыр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, фајтончу мүстәгил пешәнин техникидир. Она көрә дә ону тутан субјект бу сосиалпешә групуну сәчијјәләндирән лексик еһтијатла данышыг апармалыдыр.

Леман мә'рузәни стол үстүндә гојду вә көзләрини шүбһәли гыјды.

- О деди ки, бурада, мәнә елә кәлир ки, рәһмәтлик јүнкүлчә суалы дәгигләшдирмәли иди. Нечә етмәк олар ки, субјект фајтончу илә садәчә сөһбәт арзусундадыр. Онунла һеч истеһсал мүнасибәтиндән данышмаг нијјәтиндә олмамышдыр.

Сол чинаһда астача күлүш ешидилди вә һәмин анда да кәсилди. Һәгиги үзвләрдән кимсә ајылды, гоншуну итәләди вә гулаг асмаға башлады. Санки һавада нә исә учур, нә исә һәгиги үзвләрин јухусуна һарам гатырды. Пөртмүш гоча шишмиш кими отурмушдур, горхунч, гушүзүмүнүн ширәсини чиләмәјә һазыр иди. Икинчи дәрәчәли елми ишчиләр билмирдиләр ки, мә'рузәјә нечә јанашсынлар. Сәбирлә көзләјирдиләр ки, мә'рузәјә биринчи дәрәчәли ишчиләр нечә мүнасибәт көстәрәчәкләр. Һәләлик штатдан кәнар аспирантлар апашкарча күлүрдүләр.

Леман сојутганлы шәкилдә деди ки, елми тәшкилат нитг шүурунун киришиндән һансы фајданы көтүрәчәк? Фајда бөјүкдүр.

Нитг фәалијјәти, тәхмини һесабламалара көрә, һәр күн 200-ә јахын калори алыр. Инсан 24 саатын 5-дән 10 саатына гәдәрини данышыр, хорултуну нәзәрә алмадан. Нитг фәалијјәтинин тәшкил олунмасына көрә, о өз шүуруну објективләшдирмәк үчүн чохлу артыг енержи сәрф едир, ону тамам башга хәтдә истифадә етмәк оларды.

Леман өзүндән әлавә етди ки, һәр һалда ағыллы әјләнчәнин гурулушу үчүн.

Сонра Драгомонов јазыр ки, тәдбири дујмаг чәтиндир. Лакин нитг истеһсалынын сәмәрәләшдирмә принсипләрини угурла һәјата кечирмәк вачибдир. Күман едирәм ки, институтда бу мәгсәд үчүн хүсуси нитг, данышыг акентләри ајырмаға тәклиф етмәк мүнасибдир. Онларын вәзифәси нитг гајдаларына күчәләрдә, мүәссисәләрдә вә еләчә дә хүсуси евләрдә әмәл олунмасы илә әлагәдар мүшаһидә апарсынлар. Әкәр бу план кимәсә күлмәли көрүнсә, тәклиф едирәм ки, милисионерләрин күчә һәрәкәтләринә шәхси тә'сири, нечә идарә етмәсини вә бүтөв чәримә системини јада салмаг лазымдыр. Еләчә дә физики чә-

һәтдән күчлү лингвист-аспирантлардан нитг акентләри сечмәк олар. Онлар мүвафиг ичазә олмадан нитг фәалиjjәтиин бир групундан дикәринә кечән вәтәндашлары, аз да олса, чәримәләjә билсинләр.

Франсыз тәбиәтшүнасы Бүффон фәрди үслубу илаһиләшдирмишдир. О, 1953-чү илдә "Үслуба даир мүлаһизәләр" адлы әсәрини jазмышдыр. Онун кәлдиjи нәтичәjә көрә, үслуб инсанын өзүдүр. Бүффонун бу ифадәси афоризмә чеврилмишдир.

Бүффон тәлхәклик приjомундан истифадә едән актjор олмушдур. Бу ад әсасында Бүффонада jаранмышдыр. Бүффонада, әсасән, ики мә'нада ишләдилир. 1) комик, тәлхәклик приjомундан истифадә әсасында дүзәлдилмиш актjор оjуну, 2) тәлхәклик, оjунбазлыг, нәдимлик.

Һ.Чавид вә А.Шаиғин 1919-чу илдә чап олунмуш "Әдәбиjjат дәрслиjи" китабында үслубла әлагәдар деjилир: "Бир мөвзуну ики киши гәләмә алачаг олса, меjдана ғоjачаглары әсәрләр бир-биринә бәнзәмәз. Б.Чобанзадә дә тәхминән бу фикирдәдир. "Өз фикир дуjғусунда саһиб олмаjан мүһәрририн үслубу да олмаз". М.Мәммәдов "Азәрбаjчан драматуркиjасынын естетик проблемләри" (1968) китабында гејд едир ки, үслуб инсандыр. Бүффонун "үслуб бәjан еjнилә инсандыр" вә "үслуб инсан шәхсиjjәтини тәшкил едир". Һәр бир адамын өзүнәмәхсус әламәт вә кеjфиjjәт фәрги вар. Һәр бир адам башгасындан заһири көрүнүшүнә, данышыг тәрзинә, әдаларына, зөвгүнә, характеринә, дәркетмә бачарығына көрә фәргләнир. Бүффон афоризминә көрә, Азәрбаjчанда јашаjан һәр бир адамын фәрди үслубу вар.

Түрк алми Шәһабәддин Сүлеjман XX әсрин әввәлләриндә Бүффон афоризмини тәгдир едәрәк белә бир фикир сөjләмишдир ки, мәһарәт һеч бир заман үслуб олмаз... Үслуб руһун бир мәһсулудур ки, ону газанмаг бизим әлимиздә деjилдир".

Көрүнүр, бу фикирдә оланлар һәр бир шәхсә мәхсус олан фәрди чәһәтләрлә фәрди үслуб анлаjышлары арасында фәрг гоjмамышлар, онлары еjниләшдирмишләр. Ш.Сүлеjман, бир тәрәфдән, мәһарәтин фәрди үслубу инкишафында ролуну инкар едир, дикәр тәрәфдән, фәрди үслубу фөвгәлтәбии бир гүввәнин бәхш етдиjи тәрз саjыр.

Бәдии әсәрләрдә һәр образ өз данышыг тәрзинә, сөзишләтмә имканына, ичтимаи вәзиjjәтинә, характеринә көрә башгасындан фәргләнмәлидир. Нәср әсәрләриндә мүәллиф тәһкиjәси вә образларын нитгләриндә еjнилик вар. Мүәллиф нитги илә образларын нитгләри бир-бириндән фәргләнмир. Мәһз буна көрә дә бә'зи

әсәрләрдә образларын ниттини бу чәһәтдән ајырмаг олар Л.Толстој Шекспирин персонажларынын фәрди ниттдән мәһрум олдуғу үчүн мәзәммәтләјир. О бу барәдә јазыр: "Шекспирдә характерләри - дилләри тәсвир едән ваһид васитәләр, демәк олар ки, јохдур. Буна көрә дә һәр шәхс өз характеринә хас олан дилдә даныша билмир. Бүтүн шәхсләр Шекспирдә өз дилиндә јох, һәмишә онун гәлиз, гејри-тәбии дилиндә данышырлар. Тәсвир едилән вә иштирак едән шәхсләр һеч вахт һеч јердә чанлы инсан кими даныша билмәз".

М.Горки "Өкүз" һекајәсини Л.Толстоја охудуғуну хатырлајараг јазыр ки, Толстој һекајәни охудугча бәркдән күлүр вә әсәри тә`рифләјирди. Сонра Толстој өз ирадыны мүәллифә дејәрәк гејд етди ки, сиз сөзләрә бачарыгсыз сәрәнчам верирсиниз. Сиздә бүтүн мужикләр агыллы данышырлар. Онлар һәјатда мә`насыз, мәнтигсиз данышырлар, онларын нә демәк истәдикләрини тез анламазсан. Бу биләрәкдән едилир, онларын мә`насыз сөзләринин мәзмунунда башгасына дејиләчәк фикир кизләнир. Јахшы мужик һеч вахт өз ағлыны көстәрмәз, чүнки бу онун үчүн хејирсиздир. Јахшы билир ки, сарсаг адама ади, һијләсизлик ујгун кәлир. Она елә бу лазымдыр".

Фәрди үслубларын инкишаф сәвијјәси функсионал үслубун тәбиәти вә тәләбләри илә бағлыдыр. Фәрди үслублары үмумилик фонунда вә ајры-ајры јазычы вә шаирләрин дејим тәрзини функсионал үслубдан ајры, фәрди манераларын системли тәрзи кими өјрәнмәк олар. Фәрдилик нисбидир, үмуминин тәркиб һиссәсидир. Фәрди үслуб өзлүјүндә системли тәрздир.

XVI әсрдәки әдәби дилимизи Фүзулисиз, XVIII әсрдәки әдәби дилимизи Вагифсиз, XIX әсрдәки әдәби дилимизи М.Ф.Ахундов вә Г.В.Закирсиз, XX әсрдәки әдәби дилимизи Ч.Мәммәдгулузадә, М.Ә.Сабир, Һ.Чавид, Ч.Чаббарлы, С.Вургун вә башга сәнәткарларсыз тәсәввүр етмәк олмаз. Онларын һәр биринин өзүнәмәхсус јарадычылыг јолу, дил васитәләриндән истифадә етмә имканлары олмушдур. Мәсәлән, С.Вурғун әсәрләриндә "әсрләрин даш јахасы", "кәләчәк күнләрә салам апармаг", "ган рәнкли од", "сөнүк вичдан", "өлүмүн көзүнә гаранлыг чәкмәк", "зүлмәтин багрыны јармаг", "өмүр јолунун финиши", "көјләрин әлван таглы гапысы", "өмрә өмүр чаламаг", "гәриблијин буз һејкәли" кими образлы ифадәләр ишләтмишдир. Бунлар С.Вурғунун фәрди үслубунун тәзаһүрүдүр.

Бир сөзлә, фәрди үслуб јазычы вә шаирләрин данышығында, јазыларында әкс олунан өзүнәмәхсус манераларын сис-

темли мәчмусу, дилин ифадә васитәләриндән истифадә едиб јаратдыглары мүкәммәл вә системли тәрзидир.

Үч үслуб нәзәријјәси

Дил вә чәмијјәтин әлагәли инкишафы әдәби дилин мүхтәлиф үслубларынын мејдана кәлмәсинә, шахәләнмәсинә тәкан верди. "Үслуб, бир тәрәфдән, тарихи инкишафла әлагәдар ујғун һадисәләрин гаршылыглы әлагәси вә тә`сири, дикәр тәрәфдән, бу дил һадисәләринин нитг просесиндә мүхтәлиф формаларла, јахуд ичтимаи шәраитдә асылы олараг нитгин мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүрүндән ибарәтдир" (В.Виноградов).

"Үч үслуб" нәзәријјәси дилин мүхтәлиф үслуби кејфијјәтләрини үч үслубу гаршылашдырма әсасында үч група ајыран нәзәријјәдир. Ву нәзәријјәјә көрә, үч үслуб бунлардыр: али (јүксәк) үслуб, орта (нејтрал, ади) үслуб вә ашағы үслуб.

Үслубијјат гајдаларынын топлусунун ики бөлүмү "үч үслуб жанры һаггында тә`лим" адланыр. Гәдим алимләр үслуб жанрларынын үчүнү фәргләндирир: ашағы үслуб (өјүд, нәсиһәт), орта үслуб (данышыг), али үслуб(јүксәк динләјичиләрә хүсуси тә'сир етмәк). Дикәр мәнбәдә ујғунлуга көрә бөлкүдә нитгин ики типи күман едилир: јазылы нитг, изаһ етмәнин предмети, шифаһи нитг динләјичиләрә тә`сир көстәрмәкдир. Шифаһи нитг өјүд вә нәсиһәт үслубуна, сөһбәт вә динләјичиләрә хүсуси емосионал тә`сир көстәрмә үслубуна бөлүнүр.

Гәдим јунанларда үмуми шәкилдә мүәјјәнләшдирилмиш олан "үч үслуб" анлајышы, хүсусән милли әдәби дилләрин формалашмасы дөврүндә ејни мә`нада, синфи үслублар кими дәјәрләндирилмишдир. Гәдим Јунаныстан вә Рома филолокија вә натиглик сәнәтинин нәзәријјәчиләри өз кејфијјәтләринә көрә нитгин ики нөвүнү, еләчә дә онлар арасында үчүнчү гарышыг нөвү бир-биринә гаршы гојмуш вә онлары мүәјјән етмәк үчүн мәнтиги үсул тәтбиг етмишләр. Марк Квинтилиан (еранын 35-95-чи илләриндә) јазмышдыр ки, әввәлләр үч үслуб фәргләндирилирди. Онларын һәр бири гәдим јунан мәркәзләриндән бири илә әлагәләндирилирди: Кичик Асија, пајтахты Афина илә бирликдә Аттика, Родос адасы. Асија үслубу тәмтәраглы иди. Узунчулуғу үзүндән "шиширдилмиш вә бош" данышыг сајылырды. Артыг вә мә`насыз, һеч бир шејә дәјмәјән Аттик үслуб "гыса, тәмиз, гүввәтли" адланырды. Родос үслубу Аттикләә јаделлинин, әчнәбинин гаршығыдыр. Бир гәдәр ағыр вә

јаваш олса да, əһəмијјəтсиз дејилдир, ону нə шəффаф мəнбəјə, нə дə буланлыг ахына јох, сакит көлə бəнзəтмəк олар".

Квинтиллиан онларын мүхтəлиф функсијаларына ујғун риторикада натиг нитгинин үч нөвүнү фəргләндирир: ашағы (инчə) - мəсəлəни анлатмаг үчүн ишлəдилир, орта үслуб динлəјичилəрин тəшəккүрүнү газанмаг вə ја күчлү дујуму-һисси сакитлəшдирмəк үчүндүр, јүксəк (күчлү) үслуб еһтирасларı ојатмаг үчүндүр. Нитгин һəр нөвү башгаларындан хүсуси риторик пријомун ишлəдилмəси илə фəргләнир: тəлəбин итилијини вə дəгиглијини изаһ етмəк, тəшəккүр газанмаг, јумшаглыгл барышмаг, күчүн еһтирасыны ојатмаг үчүн. Белəликлə, инчə үлубун нағыл етмə вə дəлил кəтирмəдə хүсуси һəрəкəти вар, бел ки, башга кејфијјəтлəрдəн асылы олмајараг, о өз-өзүнə кифаја едир. Орта нөв метафорларла долудур, фигурларла бəзəдилмишдир, утурлу кери чəкилмə илə, əдəбли ифадə вə фикир зəрифли илə əсир едир: о, думдуру сулу чај кими ахыр, саһилинин һ ики тəрəфи јашыллашан мешə илə өртүлүр. Үслуб динлəјичилəр өз истəдијинə гаршы чəлб едир: сүр'əтли чошма, мəчбури тə'сир тə'гиб етмəјə вадар едир. О, дашлары, көрпүлəри учуран вə һ чүр манеəни арадан көтүрəн ити ахыны ағылы ораја, онун күчү тəрəф дөндəрир.

Сисеронун "Натиг һаггында трактат"ында дејилир: "К форумда вə мүлки просесдə инандырычы, ләззəтли, динлəјич лəри өзүнə табе едəн формада данышырса, о, фəсаһəтли ол чаг. Инандырма зəруриликдəн доғур, лəззəт нитгин көзəлл јиндəн əмəлə кəлир, динлəјичилəри табе етмəк гəлəбəдир. Н тигин гаршысында нə гəдəр вəзифə дуpурса, натиглик сəнəт нин о гəдəр нөвү вар: инчə нөв сүбута јетирмə, орта нөв лəз вермə, курултулу исə динлəјичилəри табе етмəкдир. Натиг бүтүн гүдрəти өзүнү сонунчуда бүрузə верир".

Деметри јүксəк үслубун дөрд типини көстəрмишдир: а јүксəк, инчə вə күчлү. Јүксəк үслуб инди ајдын вə көзəл нышмаг габилијјəти адланыр. Əзəмəт (бөјүклүк) үч мүнасиб дəн јараныр: фикирдəн, сөздəн вə ујарларын бирлəшмəсинд

Аристотелə көрə, јүксəк, əзəмəтли үслуб пеоник бирл мəдир. Пеонларын ики типи вар: биринчи пеон башлан узун һеча илə башлајыр, үч гыса илə гуртарыр, дикəри бир чинин əксидир, үч гыса һеча илə башлајыр, узунла гуртарыр

Нитгин јүксəк үслубу сəслəрин тоггушмасынын ујғу гудур. Бу, бир тəрəфдəн, јүксəк үслубда ејни саитлəрин вə дифтонгларын тоггушмасына тə'сир едир, дикəр тəрəф мүхтəлиф кејфијјəтли сəслəрин тоггушмасы заманы онла

чох ˈсәсләнмәсинин күчү, әзәмәти јенә мүхтәлиф шәкилдә бирләшир. Бир һалда гысалыг, хүсусән сусма нитгин бөјүклүјүнә тә`сир көстәрир, дикәр һалда әксинә олур.

Инчә үслуб зарафат вә шән нитт кими гәбул едилир. Зарафатын бири даһа јүксәк вә ләјагәтлә јеринә јетирилир, дикәри даһа садә вә зарафата јахындыр.

Нитги инчә едән гысалыгдыр. Бир сөјләмәдә тез-тез ики фикрин бирләшдирилмәси хүсусијјәтини верир. Инчә нитгин икинчи мәнбәји сөзләрин сырасыдыр. Әввәлдә вә ја ортада сөз хошакәлән көрүнмүр, амма сонра кәлән инчәлик газаныр.

Бә`зи аллегорик ифадәләр ујдурмалыг, бошбоғазлыг верир. Зарафат, күлмәли вә көзләнилмәз ола биләр. Бу ифадәнин хүсусијјәти ики шејдән ибарәтдир: бу сөзләри тәкчә бурда көзләмирсән, лакин онлар әввәлки илә гәтијјән әлагәдар дејилдир. Инчә нитт бәзәкли вә көзәл сөзләрлә сечилир. Бунлар ниттә көзәллик верир. Нитгин бәзәклиси күлүшү өлдүрүр, күлүш әвәзинә һејрәт кәлир. Садә үслуб үчүн ајдынлыг әсасдыр: сөзләрин һәгиги мә`нада ишләдилмәси, чанлылыг. Јазылы нитгдә ики мә`налыгдан гачмаг лазымдыр. Ајдынлыг бир шеји тез-тез тәкрарламағы тәләб едир. Гысалыг ниттә ајдынлыгдан чох хоша кәләнлик кәтирир.

Тәкчә антик дөврдә јох, һәм дә орта әсрләрдә вә онун ардынча Авропа интибаһы дөврүндә нитгин үч нөвүнүн мүәјјәнләшдирилмәсиндә мәнтиги принсип риторикада һаким иди.

Вологод јепископу Макари 1617-1619-чу илләрдә тәртиб етдији "Риторика"нын сијаһысында нитгин нөвләрини ишләдилмә чәһәтдән мүәјјән едир: өјрәнән, ја`ни тәдрисдә, мәһкәмәдә-мәһкәмә мүбаһисәсиндә тәтбиг едилән, мүһакимә едән (дүшмән) ишкүзар мәсләһәтләрдә көстәрилән, тә`риф вә ја тәһмәтдә. Мүәллиф дилин үслуб системини тәсвир етмәјә чалышанда нитгин тематикасы вә демәнин мәгсәди илә әлагәдар тәсниф өз јерин ән`әнәви мәнтиги схемә верир. Садә нөв күндәлик данышыг вәрдишинин үзәринә галхмыр. Бу, садә халг нитгидир. Әксинә, метафора вә риторик фигурларла долу олан јүксәк нөв сөзүн бәзәнмәсинә ишарә едир. Онларын арасында орта нөв јерләшир. Фактик олараг бу вә ја сонракы - XVII әсрдә вә XVIII әсрин әввәләриндә бәзәкли нитт бәзәксиз ниттә гаршы гојулур. О дөврдә үслуб нәзәријјәси ниттә үмуми тәләб ирәли сүрмәклә мәһдудлашырды. Онлар конкрет дил материалы илә мөһкәмләндирилирди. Нитгин јүксәк нөвү гәдим славјан китаб ән`әнәси илә әлагдар иди. XVII әсрин сонуна гәдәр Русијада гәдим славјан дили тәкчә ибадәт дили дејил, һәм дә мәктәб

тә'лиминдә әдәбијјатын хејли һиссәси бу дилдә иди. Гәдим славјан дили Русијада јазылы нитгин јеканә формасы дејилдир. Онунла јанашы, гәдим рус јазылы әдәби дили дә ишләдилирди. Бу да чанлы нитгин әсасында мејдана кәлмишдир. О, чохдан ишкүзар јазыда тәтбиг едилирди. Гәдим рус әдәбијјатынын күбар мәзмунлу әсәрләринин чоху бу дилдә јазылмышдыр. О, гәдим славјан дилинин тә'виринә мә'руз галса да, онунла гарышмырды. Мәсәлән, XVII әсрдә демократик сатира жанрында ишләдилмишдир. О вахт каркүзарлыг, дипломатик, ишкүзар вә хүсуси јазышмалар чох инкишаф етмишдир.

Рус милли дилинин јарадылмасы «халис» гәдим славјан дилинин тәтбигини кәскин шәкилдә дараладыр. Јазылы нитгдә икидиллилик өз јерини ваһид јазылы әдәби дил һүдудунда үслубча ајрылмаға верир.

Прокоповичин нәзәријјәсиндә әдәби дилин үч үслубу ән'әнә үзрә мүхтәлиф нөвләринин ишләдилмәсинә көрә фәргләнир. Изаһын предметинә ујғун јүксәк вә ја ади, һәр үслуб мүәјјән әдәби жанрда тәтбиг едилир. Мәсәлән, орта үслубла тарихи һадисәләр тәсвир олунур. Нитгин бу нөвү нә јүксәк,-нә дә ашағы олмалыдыр. Она көрә дә онда о гәдәр инчә мүһакимәјә раст кәлинмир, сөзләр көзәл, инчә, метафоралар чох, лакин усандырычы олмајан вә нитгин предметинә ујғун шәртләндирилмишдир. Прокопович ашағы вә ја «садә» үслубун тәтбиги барәдә јазыр: «Комедијаны садә, кәндли, ади халг үслубунда јазмаг лазымдыр». О өз нәзәријјәсинә аид кәтирдији мисаллары антик мүәллифләрин әсәрләриндән көтүрмүшдүр. Рус јазылы әдәби нитгинин тарихиндә гәдим славјан дилинин ролуну анчаг М.В.Ломоносов баша дүшмүшдүр. О, рус милли әдәби дилинин үслуб системиндә көһнә славјанизмин јерини мүәјјән етмишдир. Ломоносов илк дәфә дүнја елминдә мәншәчә славјан олан дилләри илә гоһум олан дилләрин өјрәнилмәсиндә мүгајисәли-тарихи методу тәтбиг едә билмишдир. О һәм дә гәдим рус јазысында ики ән'әнәнин мөвчудлутуна ишарә етмишдир. Биринә гәдим славјан дилини, дини мәзмунлу китаблары, дикәринә әсл рус салнамәләрини, гәдим кнјазларын мүгавиләләрини вә ганунлар мәчәлләсини аид етмишдир.

Ломоносов рус әдәби дилинин тәсвириндә үч үслуб һаггында классик тә'лими тәтбиг едә билмишдир. Лакин онун "үч штил" нәзәријјәси тамам јени тарихи изаһыны алыр вә рус дилинин лүғәт тәркибинин вә грамматик гурулушунун илк елми изаһына әсасланыр. Дил үслубунун елми әсасларынын тәмәли-

ни М.Ломоносов гојмушдур. Даһа доғрусу, о өзүнүн үч үслуб нәзәријјәсини ики әсас принсип үзрә гурмушдур. Биринчи принсип мәншәчә мүхтәлиф олан нитг васитәринин мә'на вә үслуби хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасыдыр. Ломоносов рус дилиндә ифадәнин үч нөвүнү фәргләндирмишдир: үмумишләк, гәдим славјан вә лору сөзләр. О, бәдии әдәбијјатда үслубун үч нөвүнү гәбул етмишдир: али, орта вә ашағы. Бу, рус дилинин үч нөв ифадәсиндән төрәјир. Ломоносовун әсасландығы икинчи принсип жанрдыр. Һәр жанр үмуми гәбул едилмиш бәдии тәсвир үсуллары кими мүвафиг нитг васитәләринин сечилмәсини тәләб едир.

Ломоносовун сөзләрин мәншәчә, ишләдилмәчә вә үслуби чаларына көрә тәснифи илә әлагәдар ирәли сүрдүјү тәклиф мараглыдыр. Бу тәсниф, әввәла, әдәби дилин, әсасән, јазылы формасынын һәддинин мүәјјәнләшдирилмәсинин, икинчиси, әдәби дилдә үч штилин өјрәнилмәсинин өзүлү олур.

Ломоносов рус дилинин бүтүн зәнкинлији вә бүтүн ифадә васитәләринин үч үслуб нәзәријјәсинин һүдудуна сығышмадығыны билдирир. О, јазычы практикасында жанры һүдудландырмагдан башга, тематик вә бир әсәр дахилиндә експрессив һүдудландырманы да көстәрир. Бу һүдудландырма әсәрин структур-үслуби хүсусијјәтләринин дәјишмәсиндә дә әкс олунур. О, беләликлә, һәм рус әдәби дилинин үслуб системинин јаранмасыны, үч үслуб нәзәријјәсинин олмасыны әсасландырыр, һәм дә үч үслуб системинин арадан галдырылмасы јолларыны мүәјјән едир. О, професионал, сосиал нитг үслубларынын өјрәнилмәсинин зәрурилијини гејд едир.

Ломоносов әдәби дилин үч әсас үслубу арасындакы фонетик, грамматик вә лексик-фразеоложи фәргләри системләшдирмиш, васитәләрин чәкилмиш мәнзәрәсини, мүхтәлиф жанрларын сосиал-нитгин типләрини мүәјјәнләшдирмишдир.

Ломоносовун "јүксәк штил"и дилин елә нөвүдүр ки, онда нејтрал славјан-рус нитги илә, сөзләри илә јанашы, үслуби бојалы гәдим славјан лексикасы да кениш ишләдилир. Јүксәк үслубда гәһрәманлыг поемалары, одалар, мәдһијјә, тәмтәраглы нитглә јазмаг олар. "Ади" вә ја "орта штил" рус дилиндә чох ишләдилән сөзләр вә гәдим славјанизмдән истифадә едилә биләр. Орта үслубун бүтүн театр әсәрләрә, поетик жанрларын чох һиссәси, елми вә тарихи әсәрләрә тәтбиг едилмәси мәсләһәт билинир. Нәһајәт, дилин ашағы үслубуну әсл рус сөзләри тәшкил едир. Бу бә'зән орта үслубла гарышдырыла биләр. "Бахылмаја көрә", онда һәм дә садә халг дилиндәки ашағы сөзләр

ишләдилмишдир. "Ашағы" вә ја "ади" үслубда ујғун кәлән әдәби жанрлары, садә халг һәјатындан алынан комедијалары, әјләнчәли епиграмлары, лирик нәғмәләри, достлут мәктубларыны јазмаг олар.

Ломоносовдан сонра дәрсликләрдә, риторикаја аид вәсаитләрдә үч үслуб мәсәләсинә чидди фикир верилмишдир, лакин чанлы ишләдилмәдә, көркәмли јазычыларын әдәби практикасында артыг XVIII әсрин сону, XIX әсрин әввәлләриндә үч үслуб системи позулур.

Дилдә јүксәк вә ашағы үслубларын үмуми категоријалары һәмишә галыр. Мүасир дөврдә онларын мәзмуну мүрәккәблији илә фәргләнир. Конкрет дил һадисәләриндә даим һәрәкәт, чохлу инчә нүјанс вә кечмәләр ашкарланыр.

Романтизмин тә`сири илә алманшүнаслыгда үслубун јени консепсијасы јараныр. Онларын изаһынын әсасында үслуб мүәллифинин шәхсијјәти вә онун орижиналлығыны ифадә етмәкдурур. Үслубу өјрәнмәк јох, ону мүшаһидә етмәк вә тутушдурмаг олар.

Т.Бенфеј вә В.Һумболтда көрә, үслуб үчүн жанр, мүәјјән бир милләтә аидлик, фәрди психолокија функсионал әһәмијјәтли факторлардыр. Психолокија үслубу мүәјјән едән әсас факторлардан биридир. Ш.Штејнталын фикринчә, үслуб фәрдилијин формасыдыр. В.Шерерә көрә, үслуб материалы, жанры дахилән вә заһирән мүәјјән шәклә салмаг үчүн сечилмә заманы мејдана кәлән јазынын орижинал едосудур.

XVIII-XIX әсрләрдә алманшүнаслыгда үслубла бағлы бир нечә консепсија мејдана кәлмишдир. Дилдә үслуб проблеминә һәср едилмиш илк иш И.Х.Аделункин "Алман дилинин үслубу һаггында" (1785) адлы әсәридир. Бурада антик мәктәбләрин ән`әнәләри давам етдирилир. Үслубун идеалы мәгсәдәујғунлуг вә ујғунлугдур. Үслуб үчүн көзәллик икинчи әламәтдир. И.Х.Аделункин фикринчә, јахшы үслуб одур ки, өз фикрини шифаһи формада башгасына јеридә билмәк вә көзәл чатдырмаг бачарығыдыр. О, үслубијјаты ики јерә бөлүр: үмуми вә хүсуси үслубијјат. Үмуми һиссә јахшы үслубун әсас кејфијјәтини өјрәнир. Бунлар ондур: тәмизлик, ајдынлыг, анлашыглыг, садәлик, дәгиглик, лакониклик, учалыг, аһәнкдарлыг, чанлылыг, бирлик.

Романтизмин тә`сири илә И.Х.Аделункин үслуб консепсијасына вә ардычылларынын әксинә јени үслуб консепсијасы јараныр. Буну Гримм, Һумболдт, Һајзе, Шерер вә б. һазырламышлар. Онларын үслубунун изаһы әсасы беләдир: үслуб мү-

əллифин шəхсиjjəтини, онун орижиналлығыны ифадə едир. Үслубу өjрəнмəк олмаз, ону анҹаг мүшаһидə вə мүгаjисə етмəк олар.

Р.М.Мејер өзүнүн мəшһур "Алман дилинин үслубиjjаты" əсəриндə антик риторика вə үслубиjjат əн`əнəсиндəн узаглашыр. Мејерин фикринҹə, үслуб хəттин хүсусиjjəтиди, фəрдилик, дөвр, миллəт вə жанр кими амиллəрлə мүəjjəн едилир. О, үслубун он групуну көстəрир: ишкүзар, чанлы, образлы, һəссас, фəлсəфи, символлашдырыҹы, түндмəҹаз, һазырҹаваб, jумористик, сатирик вə кинаjə.

И.Х.Аделункə көрə, хүсуси үслубиjjат үслубун хүсуси хүсусиjjəтлəри илə мəшғулдур. Үслубларда əсас фəрг мүхтəлиф алиликлə изаһ едилир: үслубун үч нөвү мөвҹуддур: интим, орта вə али.

Хүсуси үслубиjjатда үслуб һəм jазанын ниjjəтиндəн (өjүд вермəк, тохунмаг, билдирмəк), һəм дə заһири формалардан (нитг, jазы, нəср, ше`р вə с.) асылы олараг тəсниф едилир.

Үслуб жанрлары тə`лиминин əсасында натигин мəгсəдəуjғунлуғу вə мүнасиблиjи дурур. Əсл үслуб жанрлары һаггында тə`лим онларын үчүнү дə фəрглəндирир. Бир мəнбəjə көрə, ашағы үслуб нəсиһəт, өjүд, орта үслуб данышыг, али үслуб исə динлəjиҹилəрə хүсуси тə`сир көстəрмəкдир. Башга бир мəнбəjə көрə, "мүнасиблик" бөлмəсиндə нитгин ики типи күман едилир: изаһын предмети илə шəртлəндирилмиш jазылы нитг вə динлəjиҹилəрə тə`сир едəн, онлары өзүнə рам едəн шифаһи нитг.

Шифаһи нитг нəсиһəт, сөһбəт вə динлəjиҹилəрə хүсуси емосионал тə`сир көстəрəн үслублара аjрылыр. Орта үслуб али вə ашағы үслублар арасында орталыг мəрһəлəдир.

Бə`зи дилчилəр вахтилə Ломоносовун ишлəтдиjи али вə ашағы үслуб терминлəриндəн истифадəни jанлыш саjмышлар, лакин бу терминлəр Азəрбаjҹан əдəби дилинин инкишафы кедишиндə өзүнү тамамилə доғрулда билмишдир. "Əслиндə тарихəн бир-биринə гаршы дуран "али" вə "ашағы" үслубларын "мүбаризəси" илə əдəби дилимизин инкишафы стимуллашмыш, нəтиҹə е`тибарилə орта əсрлəр дөврүнə мəхсус "али" вə "ашағы" үслуб "гүтблəриндəн" мүасир - милли jенидəнгурма дөврүндə "орта үслуб бучағы" алынмыш вə бу "бучаг" да мəһз милли əдəби дилимизин əсасы олмушдур". Орта əсрлəр (халг дили) дөврү Азəрбаjҹан əдəби дилимизин, бир тəрəфдəн, башлыҹа олараг jазылы голунда өзүнү көстəрəн мəһдуд анлам "али" үслуб, дикəр тəрəфдəн, лору-бəсит данышыг вə jерли диалект-шивə үнсүрлəри илə долғун ади мəишəт дили - "ашағы" үслуб бир-биринə гаршы дурмуш, каһ бу, каһ да дикəр тəрəфə

мејлләнән "орта" үслуб исә милли дилимизин тәшәккүлү әрәфәсинәдәк гејри-сабит олмушдур. Бунунла белә, кәләчәк ваһид (үмуммилли) әдәби дил үчүн илкин шәртләрдән сајылмасы е'тибарилә "орта" үслубун инкишафы әлаһиддә әһәмијјәт кәсб едир. Белә ки, "орта" үслуб кениш халг күтләләринин - һәм "али", һәм дә "ашағы" үслуб јашадычыларынын - әдәби дил мәгам вә функсијасында үмумүнсијјәт еһтијачларыны әксәрән шифаһи олараг јеринә јетирмәјә хидмәт едир вә әввәлләр зәиф икән, кет-кедә үмумишләк сәчијјәси артараг, классик үслубун әдәби дил гуручулуғу тәчрүбәсинә дә биканә галмајараг, халг дили (орта әсрләр) дөврүнүн сонлары - милли дил дөврүнүн әввәлләриндән е'тибарән апарычы мөвге тутмаға башлајыр. Әнә'нәви әдәби дилдә "ашағы" үслубун ("орта" үслуба мејлли дил ваһидләринин) потенсиалы тәдричән артыр ("али" үслуб потенсиалы исә о нисбәтдә азалыр). Шифаһи халг әдәбијјаты вә онун фолклор дили "орта" үслубун өзәјини тәшкил едир. Бу өзәк кет-кедә милли әдәби дилин әсасы олараг јекапәләшир" (М.Чаһанкиров).

Орта әсрләрдә апарычы мәгам тутан классик әдәби үслуб хәтти һәлә потенсиал күчүнү үзә чыхара билмәјән халг әдәби дили үслуб хәтти илә јанашы кетмиш, XVIII әсрдән халг әдәби дили үслуб хәтти классик әдәби дил үслуб хәттини "үстәләмәјә" башламышдыр. Бунлар бир-бирини зәнкинләшдирмәк, тәкмилләшдирмәк јөнүмүндә фәалијјәт көстәрмишдир. "Али" вә "ашағы" үслуб "гүтбләриндә" исә тәкамүл башга истигамәт алмыш, маһијјәтчә онлар һеч дә бир-бирини зәнкинләшдирмәмишдир; онларын "јахынлашмасы" аз-чох "орта" үслубун тәкамүлүнә тә'сир көстәрмишдир ки, бу да билаваситә - милли дилин өзүнә јох, долајысы илә - којнә әсасынын јаранмасына көмәк етмишдир (М.Чаһанкиров).

Һафиз Мәһәммәдәмин Шејхзадәнин "Фәсаһәт вә бәлағәт, фәнни-инша вә үсули-китабәт" (1908) адлы дәрслијиндә гејд едилир ки, рәсми-әмәли јазылары ики чәһәт: 1) дил вә үслубләтифлији, 2) сағлам зөвглә јазылмасы башгаларына бәјәндирир. Мүрачиәт олунан шәхс мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. "Кәнд адамына дәбдәбәли јазмаг ејиб сајылдығы кими, савадлы адама да дәбдәбәсиз јазмаг олмаз". "Бир кәлам нә гәдәр фәсиһ олса, мәгама мүнасиб олмадыгча чиркин дүшәр". Мүәллиф үслубу үч нөвә ајырмышдыр: 1) садә үслуб, 2) мүзәјјән (тәмтәраглы) үслуб, 3) али үслуб. Шејхзадә али үслуба үстүнлүк верир. Азәрбајчан дилиндә јазылмыш дәрсликләр ичәрисиндә үч үслуб нәзәријјәсинә илк дәфә бурада раст кәлинир.

XX әсрин әввәлләриндә али вә ашағы үслуб фактлары олса да, бу үслуб көстәричиләри системә чеврилә билмир. Бунлар мүхтәлиф үслубларда бу вә ја башга дәрәчәдә иштирак едир. "Али" үслуб иддиасында олан јазылар милли әдәби дилин үмуми инкишаф мејлиндән кәнарда галыр, јабанчы идеоложи мәзмунла, јад мүһитә чан атмагла бағлыдыр, милли мә'нәви һава илә нәфәс алмыр. Дикәр тәрәфдән, әкәр буну, мәсәлән, фүјузатчы гәләм саһибләриндә али үслуб системи, молланәсрәддинчиләрдә исә ашағы үслуб системи кими гијмәтләндирсәк (бу, заһирән, санки мүмкүндүр), чидди сәһвә јол верәрдик: һәмин дөврдә белә диференсиасија елми-үслуби фактдан чох сијаси-идеоложи мәсәлә хасијјәти дашыјырды (Т.Һачыјев).

XX әсрин 30-чу илләриндә үч үслуб нөвү позулур. Бу үслублар артыг өз өмрүнү баша вурмушдур. Инди гарышыг типли (али, орта вә ашағы) үслуб мөвчуддур.

Дил вә нитг үслублары

М.В.Ломоносовун үч үслуб нәзәријјәси үслуб һаггында тә'лимин инкишафыны ики әср бәзәмишдир. О, рус әдәбијјатына хидмәт едән үч тип сөз мүәјјәнләшдирир: үмумславјан лексикасы, гәдим славјан лексикасы, шәрги славјан лексикасы. Ломоносов бунлардан әлавә, ики сөз типини дә гејд етмишдир: биринчиси, ишләдилмәјән вә олдугча көһнәлмиш сөзләр, икинчиси, һеч бир нитгдә ишләдилмәјән нифрәт мә'налы, әдәбсиз сөзләр.

Ломоносовун үч штил (үслуб) нәзәријјәсинин ән марагы тәрәфләриндән бири тез-тез унудулур. Алимләр тәкчә дил үслубларынын һүдудуну мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышлар. Онун үч штил нәзәријјәсинин маһијјәти бөјүкдүр. Бу нәзәријјә һәм дилин лүғәт тәркибинин һиссәләрә ајрылмасыны, һәм дә лексиканын нитгә тәтбигини әһатә едир. Бу да өз маһијјәтинә көрә дәрин вә реалист олмаса иди, әдәбијјатшүнаслар вә филологлар арасында белә шөһрәт тапмазды. Дилин гурулушу илә јанашы, онун ишләдилмә проблеми дә вар. Дил, үмумијјәтлә, о заман мөвчуддур ки, о ишләдилир, фәалијјәтдәдир. Дил өз гурулушунун реал керчәклијини анчаг бу вә ја дикәр формада ишләдилмәдә тапыр. Ишләдилмә һәмишә чәмијјәтә мүәјјән едилән дил вәрдишләри вә нормаларынын топлусуну тәмсил едир. Дил васитәләринин нағд еһтијатындан мә'лум сечилмә төрәјир. Бу, дил үнсијјәтинин мүхтәлиф шәраитиндә мүхтәлиф

формада өзүнү көстәрир. Дилин мүхтәлиф үслублары белә ј раныр: дүзкүн вә јанлыш, дәбдәбәли вә ишкүзар, рәсми вә ф милјар, поетик вә мәишәт вә с.

Нитг үслубијјаты дил үслубијјатына әсасланыр. Бу үслубиј тын сајына мүхтәлиф жанрлар, шифаһи вә јазылы нитгләр арасы дакы инчә семантик фәрги вә експрессив үслуб сәчијјәсини һазырл маг вәзифәси дүшүр.

Дилин нитгдә һәјата кечмәси нәтичәсиндә үслуби һадис ләр јараныр (шифаһи вә ја јазылы формада тәтбиг олуну Әкәр нитг актында һәмишә фактик олараг јени сөзләрин би ләшмәси, фразалар, сөзјаратма мејдана кәлирсә, бу ишләни миш дил моделләри илә тамамланыр. Нитгин дилә тә'сири н тичәсиндә дилин тәркибиндә лексик вә грамматик гурулуш елә елементләри кәнара гојулур ки, онун әсасында мүәјјән ү луби функсија мөһкәмләнир, онларын нитгдә ишләдилмә мәһз бу функсија илә бағлыдыр. Һәмин елементләрә данышы актында вә бәдии јарадычылыгда мүрачиәт едилир: кобуд, с јүш, дәфтәрхана сөзләри.

Дилин ајры-ајры елементләри (сөз, сөз бирләшмә грамматик формалар) өзлүјүндә үслуби функсија дашымы Бунлар мәтндә үслуби функсија јеринә јетирир. Мәсәлән, "гур сөзүнүн үслуби функсијасына диггәт јетирәк: 1. Исланмамыш Г ру палтар, 2. Рүтубәтсиз, нәм олмајан. Гуру торпаг, 3. Көһнә, бај Гуру чөрәк, 4. Сусуз, сују чәкилмиш Гуру чај, 5. Биткисиз. чы паг. Гуру чөлләр, 6. Исти, гураг. Гуру һава, 7. Арыг, чылыз. Гу бәдән, 8. Ачыг, чылпаг. Гуру дөшәмә, 9. Јаван, јалхы. Гуру јем 10. Маје ифразаты олмајан. Гуру өскүрәк, 11. мәч. Бош, нәтичәс тә'сирсиз. Гуру сөз, 12. мәч. Марагсыз, чансыхычы. Үслубу чох г рудур, 13. мәч. Сәрт, лагејд. Гуру чаваб, 14. мәч. Ачыг, әсассыз. Г ру бөһтан ("Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти").

Нитг үслублары функсионал үслубларын тәркиб һиссә дир. Һәр функсионал үслубун өзүнәмәхсус нитг үслубла системи мөвчуддур. Дил үслубларынын һәр бири нитг үслуб рында һәјата кечир. Бунун бир нечә әсасы варды. Бирин әсасы охучуларын сәрбәст нитгин бәдии, публисистик, елми ү лубларыны бир-бириндән фәргләндирмәсидир. Икинчи әса үнсијјәтин вәзифәси вә мәгсәдидир: нә исә һаггында информ сија, мүһакимә, инандырма, зөвгә вә әхлага тә'сир, нә исә һ гында дүшүнмәнин сөзлә ифадәси, мүрәккәб бир суалын из едилмәси, киминсә нәји инандырмасыдыр. Үчүнчү әсасы н үслубларыны бәдии жанрлардан фәргләндирмәк вә һүдудла дырмагдыр: роман, јумористик һекајә, ше'р, фелјетон вә

Дөрдүнчү әсасы үнсијјәт ситуасијасыдыр. Мәсәлән, алычыларла сатычыларын, мүәллимлә шакирдин сөһбәти. Бешинчи әсасы нитг үслубларынын ајрылмасы, нитг мүәллифинин шәхсијјәти, онун инкишаф сәвијјәси, онун темпераменти, онун инсанлара вә тәбиәтә мүнасибәтидир.

Дил үслубу үмумхалг дилинин нитг васитәләринин мәгсәдәујғун шәкилдә сечилмәсини, сөзләрин тарихән гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтини, тәкмилләшмәсини мүәјјән едир. Дил үслубуну мүәјјәнләшдирәркән ашағыдакы чәһәтләрә диггәт јетирилмәлидир: 1. Мәншәјинә көрә мүхтәлиф олан нитг васитәләринин мә'на вә үслуби чаларлығына, 2. Жанрлара, 3. Нитгин емосионал-експрессив чәһәтдән долғунлуғуна.

Дил үслубу мүхтәлиф лајлардан ибарәтдир. Бу лајлар тәфәккүр тәрзинә көрә фәргләнән ифадә тәрзинин мәгсәдәујғун нитг васитәләри системи әсасында јаранмышдыр. Дил үслубу дилин әсас функсијаларына (үнсијјәт, мә'лумат вә тә'сиретмә) ујғун олараг диференсиаллашдығы үчүн функсионал адланыр.

Нитг үслубу нитгин тәзаһүрүдүр. Нитг үслублары да тарихи категоријадыр. Чәмијјәтдәки елми, ичтимаи-сијаси, техники тәрәгги функсионал үслубун фәалијјәтинә өз тә'сирини көстәрир. Мәсәлән, бәдии үслубун епик, драматик, лирик, сатирик, публисистик үслубларын исә мәтбуат, радио вә телевизор кими будаглары јаранмышдыр. Бәдии вә публисистик үслубларын бу будаглары бир-бириндән мүәјјән гәдәр фәргләнсә дә, бир функсионал тәрз системи дахилиндә фәалијјәт көстәрир.

Шәхсин нитг үслубу ајдын олмалыдыр. Биз фикирләшмәдән Бүффонун ганадлы сөзүнү тәкрарлајырыг: үслуб инсандыр. Бурада дәрин фикир вар. Нитг үслуб илә шәхсијјәт арасындакы әлагәни баша дүшмәк үчүн лазымдыр. Охучу јазычы, шаир вә драматургдан ашкара чыхарылманы көзләјир. Шәхсин үслубу барәдә А.П.Чехов дејир: "Һәр шејдән әввәл, јени јазмаға башлајан јазычылары дилә көрә мүһакимә етмәк олар. Әкәр мүәллифин өз үслубу јохдурса, о һеч вахт јазычы ола билмәз. Һәркаһ онун өз үслубу, өз дили варса, о, јазычы кими үмидсиз дејил. Онда онун јазысыны о бири чәһәтләрдән мүһакимә етмәк олар".

Нитг үслубунун бүтөвлүјү, көзәллији фәрдин дил васитәләриндән (грамматик, лексик) мәгсәдәујғун истифадәси илә бағлы олараг јараныр. Данышан вә ја јазан фикринин ифадә олунмасында грамматик нормаја риајәт етмирсә, бу гүсур нитгә мәнфи тә'сир көстәрәчәк. Әкәр данышан вә ја јазан фикирлә-

ринин ифадәсиндә дил васитәләриндән дүзкүн истифадә едирсә, онун нитги ајдын, дәгиг, мәнтигли, тә'сирли, зәнкин, дүзкүн олачагдыр.

Дил үслубу вә нитг үслубу бир-бири илә гаршылыглы әлагәдар олса да, онлары бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Әкәр дил вә нитг бир-бириндән ајрылырса, фәргләнирсә, демәли, мүхтәлиф дил вә нитг үслублары вар. Дил үслублары арасында фәрг сабитлик, бу вә ја дикәр режимдә үнсијјәт механизминин иши хүсуси тәзәләнир. Буна ујғун нитг үслублары да ајрылыр.

Әдәби дилин үслублары системиндә ән бөјүк ваһид функсионал үслуб, ән кичик ваһид нитг үслубудур. Бу үслуб тәмсил етдији функсионал үслубун әсас әламәтләрини сахлајыр, башга үслублардан өзүнәмәхсус гурулушу илә фәргләнир.

Үслуби нормалар

Үслубијјатын формалашмасы норма вә әдәби дил анлајышы илә сых бағлыдыр. "Норма тәкчә ичтимаијјәтин бәјәндији гајда дејил, о һәм дә реал нитг фәалијјәтиндә објективлик кәсб етмиш, дил системләринин ганунаујғунлуғуну әкс етдирән вә нүфузлу јазычылар тәрәфиндән сөз вә грамматик формалардан истифадә едилмәси илә тәсдиг едилән гајдадыр" (К.С.Горбачевич).

Нитг фәалијјәтиндә објектив јаранан дил нормалары үчүн ишләклик дәрәчәси, әдәби дилин системләринә ујғунлуғу вә ичтимаијјәт тәрәфиндән бәјәнилмәси кими өлчүләр әсас әламәт сајыла биләр. Дилимиздә фонетик, лексик, грамматик, орфографик, орфоепик нормаларла јанашы, үслуби нормалар да вар. Һәр үслубда үмуми дил вә ја үслубларарасы нормалар һәјата кечир. Башга сөзлә, үслуби норма бүтүн үслубларла бағлыдыр: тәчрүбәдә сечмәнин ганунаујғунлуғу вә бүтүн функсионал үслубларла үслуби васитәләрин тәшкили.

Үслуби нормалар нитгдә мәгсәд вә мәзмундан асылы олараг тарихән дилдә јаранмыш үслуби имканларын нитгдә мәгсәдәујғун шәкилдә һәјата кечмәсидир. Дүзкүнлүк, дәгиглик, мәнтиглилик, ардычыллыг вә естетиклик кими әламәтләр үслуби нормалар үчүн әсас өлчүдүр. Һәр үслуб орижинал вә тәкрар олунмаздыр. Үслуби нормалар нитгин бүтүн функсионал үслуби тәләбләрини мәркәзләшдирир. Үслуби нормаларда фәргләндиричи чәһәтләр бунлардыр: а) фонетик, лексик, морфоложи

вә синтактик нормалар әдәби дилин структуру, үслуби нормалар исә функсионал системи илә әлагәдардыр, б) үслуби нормалар дил системиндә мөвчуд олан үслуби вариантлардан ән мәгбулунун, мәгамына дүшәнин сечилиб ишләдилмәсини тәләб едир, в) үслуби нормалар тарихи категоријадыр. О, тәкамүл просесиндә тарихи шәраитә ујғун дәјишир, јениләшир, г) әдәби дилин грамматик вә үслуби гурулушуну көзләмәји, сөзүн, ифадәнин, грамматик форманын һәм әсас мә'насыны, һәм дә инчә чаларларыны баша дүшмәк үчүн "хүсуси лүғәт" јаратмағы тәләб едир. Үслуби нормаларын фәалијјәт даирәси даһа кенишдир. Үслуби нормалар лексик-грамматик нормаларын бир нөв давамыдыр, онларын баша чатдырылмасыдыр. Бә'зән үслуби норма лексик-грамматик нормалары позур. Бәдии үслубда образын данышыг тәрзини фәргләндирмәк үчүн тә'сирли васитәјә чеврилир.

Үслуби нормалар системлидир. Бунлар арасында гаршылыглы диалектик әлагә вар, бири дикәрини тамамлајыр. Үслуби нормалар үмуми дил нормаларына нисбәтән әтрафлыдыр. Онлардан даһа чидди вә даһа инчә олса да, сәрбәстлијә, фәрди јарадычылыға мејл едир. Орфографик нормалар белә кенишликдән узагдыр. Функсионал үслуби нормалар ичтимаи һәјатын мүәјјән саһәләриндә дилдән реал истифадәдир, коммуникатив сәчијјәнин конкрет вәзифәсинә ујғун нитг јарадычылығында гәбул едилмәдир.

Үслуби јениликдә нормадан узаглашма халис фәрди сәчијјә дашыјыр. Әдәбијјат тарихиндән бәллидир ки, нормадан ајры-ајры узаглашма фәрди характерли кениш јајылмыш, дилә дахил олмамыш нормаја чевриләбилмир. Дикәр тәрәфдән, көркәмли јазычы вә шаирләр, мәсәлән, Ч.Чаббарлы, С.Вургун, Ч.Мәммәдгулузадә вә башгалары милли дилдән фәргли хүсуси бир дил јаратмырлар вә ја ону рәдд етмирләр. Әксинә, онун имканларындан кениш шәкилдә истифадә едәрәк, онун динамик ганунаујғунлуғуну тутмағы бачарырлар. Бу онлара дилин әсас вә јашамаға габил елементләрини һәртәрәфли вә шүурлу сечмәләринә шәраит јарадыр.

Үслуби нормалар үслубун үч әсас параметринә тохунур: 1) дил васитәләринин сечилмәси, 2) онларын бир-бири илә бирләшмәси гајдалары, 3) үслубларарасы вә дил һадисәләринин хүсуси үслублара мүнасибәти, ујғунлуғу вә тезлик көстәричиләри дә дахил олмагла.

Үслуби нормалар конкрет тарихи сәчијјәлидир: онун дәјишмәси дилхаричи вә дилдахили амилләрин тә'сири илә реал-

лашыр. Һәр үслубун өз норма системи, онларын өз чиддилик, сәрбәстлик дәрәчәси, һәм дә дүзкүнлүк, дәгиглик вә естетик өлчүләри вар. Бу өлчүләр үслубун функсионал хүсусијјәтләрини, онун ән'әнәсини, нитгдә реаллашмасынын типик формаларыны әкс етдирир. Мәсәлән, рәсми-ишкүзар үслуб үчүн дүзкүнлүк ән јахшы чәһәтдир. Бунун ән јахшы чәһәти нүмунәвилији изләмәк, стандарты көзләмәкдир, лексик ваһидләрин дәгиг, һәгиги, хүсуси номинатив мә'нада ишләдилмәсидир. Бунда естетика, чиддилик кифајәтләндиричи оптималлыгы гејд олунмуш објективликдир. Елми үслубун нормал дүзкүнлүјү, изаһатын ардычыллыгы вә мәнтиглилијидир. Онун дәгиглији елми әсәрин мәзмунунун ифадә формасынын сон дәрәчәдә ујғунлугудур. Бу үслубун естетик мәзијјәти мәзмунун ајдын вә садә олмасыдыр.

Метод вә үслуб

Метод вә үслуб бир-бири илә диалектик вәһдәтдәдир. Бунлар ејни әксетдирмә структурлудур. Метод вә үслуб терминләри бири дикәринин әвәзиндә ишләдилир. Бу онларын ишләнилмә вә тәтбиг олунма саһәләринин јахынлыгыны, бәлкә дә ејнилијини көстәрир. Үслуб дејәндә метод, метод дејәндә үслуб јада дүшүр. Үслуб структурча методда јерләшир, онун структуруну бир нөв тәкрарлајыр. Метод вә үслуб өз дахилләриндә форманын һәр просеси үчүн спесифик чәһәтләри һәјата кечирир. Метод вә үслубун бир-биринә јахынлыгы онлары форма вә мәзмунча ејниләшдирмәјә әсас вермир, чүнки бунларын һәр бир өз спесифик форма вә мәзмуну олан мүстәгил феномендир.

Метод (јун. араштырма, дәркетмә јолу) термини ики мә'нада ишләдилир: 1) тәбиәт һадисәләрини вә ичтимаи һәјаты дәркетмә вә диггәтетмә үсулу. 2) пријом, васитә вә ја һәрәкәт тәрзи.

Метод дилчилик тәдгигатларында истифадә олунан үсулларын топлусудур. Лексик-статистик метод глоттохронолокијанын истинад етдији бу метод гоһум дилләр арасындакы јахынлыг вә узаглыг дәрәчәсини објектив шәкилдә мүәјјәнләшдирмәјә имкан верир. Белә бир методу 1948-чи илдә Америка дилчиси, филолог Моррис Сводеш ирәли сүрмүшдүр. Сонралар Лис бу методу 1955-чи илдә тәкмилләшдирмишдир. Әсас мүддәалары ашағыдакылардыр: 1. Бүтүн дилләрин лексикасынын

нүвәсини тәшкил едән әсас лүғәт тәркиби тәдричән дәјишир, өзү дә ејни сүр'әтлә дәјишир, 2. Әсас лүғәт фондуна мәхсус сөзләрин дилдә галма фаизи һәмишә ејни олур, 3. Бүтүн дилләрдән тәрк олунан сөзләрин мигдары тәхминән ејни олур, 4. Гоһум дилләрә мәхсус әсас лүғәт фондунун мүасир фаизи мә'лум олдуғда бу дилләрин нә заман бир-бириндән ајрылдығыны һесабламаг мүмкүндүр.

Метод үмуми мә'нада ишләниб мәгсәдә чатмаг васитәсини әкс етдирдији кими, фәлсәфи мә'нада ишләндикдә дәркетмәк васитәсини билдирир. Метод мүхтәлиф характерли вә нөвлүдүр: тәдрис методлары, тәрбијә методлары, тәдгигат методлары вә с.

Метод елмдә, тәдрисдә вә истеһсалатда истифадә олунан үсулларын топлусудур. Елмдә апарылмыш тәдгигатларын нәтиҹәләринин реаллығыны јохлајыб үмумиләшдирмәк, тәдрисдә дәрсин кејфијјәтини, сәмәрәлилијини јүксәлтмәк, истеһсалатда исә сәмәрәләшдирмәнин фајдасыны өјрәнмәк вә әлдә едилән нәтиҹәнин кениш јајылмасы үчүн тәтбиг едилән васитә метод адланыр. Метод елмдән, елми дәрк етмәдән ирәли кәлән васитә, публисистиканын пријомларына охшар елементләрдир. Елми метод һәр һансы објектин елми арашдырылмасында истифадә олунан пријомлар системидир. Елми арашдырманын һәр үсулу методун үнсүрләридир, онун тәркиб һиссәләридир. Елми метод бир нечә үслубдан ибарәтдир. Һәр һансы елми тәдгигат ишинин талеји методдан асылыдыр. Метод һадисәләр арасында, һәгигәтән, мөвҹуд олан әлагәләри әкс етдирмәлидир, објектин реал дәјишмәләрини ифадә етмәлидир. Хүсуси елми методун өмрү сәмәрәлилији илә бағлыдыр. Хүсуси методларын сәмәрәлилији елми тәдгигат тәҹрүбәсиндә јохланылыр. Дилчиликдә метод һәлледиҹи амил сајылыр. Елә буна көрә дә методла бағлы тәсвири метод, тарихи метод, мүгајисәли-тарихи метод вә с. әмәлә кәлмишдир.

Әдәбијјатшүнаслыгда метод әдәбијјат нәзәријјәсиндән ирәли кәлән принсипләри өјрәнир. Әдәбијјат методу әдәбијјат нәзәријјәсинин вә онун инкишафынын әсас ганунаујғунлуғуну мүәјјән едир: мәдәни-тарихи мәктәб - әдәбијјатын үмуми мә'нәви мәдәнијјәтдә әримәси вә әдәбијјатын инкишафына тә'сир көстәрән бүтүн ирги, ҹоғрафи, тарихи вә с. амилләри изаһ едир.

Әдәбијјатда тәтбиг едилән бәдии метода ҹәрәјан да дејилир. Бәдии метод јазычынын һәјат фактларыны сечиб үмумиләшдирдији, гијмәтләндирдији вә бәдии сурәтләрлә көстәрдији

заман әсас көтүрдүјү башлыча принсипләрә дејилир. Һәлә Аристотел һәјаты тәсвир етмәјин ики үсулуну бир-бириндән фәргләндирмишдир: һәјаты олдуғу кими көстәрмәк вә һәјаты олмалы олдуғу кими вермәк. В.Г.Белински әдәбијјаты реал вә идеал олмагла ики јерә бөлүр: "Шаир ја һәјаты өзүнүн әнјаја бахышынын хүсусијјәтиндән, дүнјаја, јашадығы әсрә вә халга мүнасибәтиндән асылы олан идеалына ујғун шәкилдә јенидән јарадыр, ја да һәјаты онун бүтүн тәфәррүатына, рәнкләринә вә чаларларына садиг галараг, бүтүн чылпаглығы вә һәгигәти илә чанландырыр".

Бу вә ја дикәр саһәдә тәтбиг едилән метод сынагдан уғурла чыхмыш јеканә маситә олмалыдыр. Мәсәлән, семантик-үслуби тәһлил методу илә бәдии әсәрләрин лексикасында ашағыдакы мүшаһидә аспектләри ајрылыр: 1) сөзләрин мә'на мүхтәлифлији, 2) онларын үслуби профили (диалект, архаик, китаб, алынма, фолклор), 3) јазычынын сөзјаратма имканы, 4) сөзләрин үслуби функсијасы, 5) синонимләрин ролу.

Мүхтәлиф елм, әдәбијјат, тәдрис вә истеһсалат саһәләриндә мүхтәлиф методлар тәтбиг едилир. Мәсәлән, дилчилијин мүхтәлиф саһәләриндә тәтбиг едилән методлар ашағыдакылардыр: атомистик, гаршылашдырма, дескриптив, лексик-статистик, лингвистик-тәсвир, мүгајисәли-тарихи, структур, елми, тәдрис, трансформасион, ареал вә с.

Үслуб бәдии мәзмунун, идеал вә мадди чәһәтләрин објективләшдирилмәси кими чыхыш едир. Бәдии мәзмунун ифадә едилмәсинин һәгиги формасы, сәнәткарын дүнјакөрүшүнүн вә әсәрин мәзмунунун идејасы кими чыхыш едир. Үслуб бунларла бирбаша јох, долајы бәдии метод васитәсилә әлагәдардыр. Үслубун мүшаһидә, експериментал, структур тәһлил, автоматик тәһлил, моделләшдирмә, фәрди вә с. нөвләри вар.

Үслуб мүхтәлиф мә'наларда ишләдилир: 1) о, әдәбијјатда, инчәсәнәтдә мүәјјән дөврүн вә ја мејлин, һәм дә ајрыча бир әсәрин идеја вә бәдии шәртләндирилмиш тәсвир пријомларынын үмумилији, 2) јазычынын үслубу, 3) експрессив-үслуби принсип үзрә дил васитәләринин сечилмәси, 4) нитгдә дил васитәләринин сөзишләтмәнин нормаларына ујғун дүзүлмәси.

Метод вә үслуб фәалијјәт саһәләри илә баглы олса да, бир-бириндән фәргләнир. Онлар мүхтәлиф субстансијалыдыр. Метод мә'нәвилијә јахындыр, ин'икасынын дәрколунма аспекти илә әлагәдардыр. Үслуб маддилијә јахындыр, ин'икасын формалашан тәрәфи илә баглыдыр. Һәр фәалијјәт үчүн сечмә габилијјәти сәчијјәвидир. Методун сечмә габилијјәти сүжетлә,

гијмәтлә вә характерлә, үслубун сечмә габилијјәти исә ниттлә, дил формалары илә бағлыдыр. Бу һәм дә ритми, темпи, интонасијаны, жанры, композисијаны әһатә едир. Метод дүзкүнлүк, һәгигилик, хәлгилик, дәринлик вә с., үслуб пластиклик, бәдиилик, експрессивлик, динамизм илә сәчијјәләнир. Үслуб тәфәккүрүн вә мәдәни ниттин фәрдилијидир, фикри изаһетмә манерасы, күрсүдән рәфтаретмә, аудиторијаја мүрачиәтетмә габилијјәтидир, нитгдә сечилмә, фәргләнмә, өзүнәмәхсуслугдур. Метод тәфәккүр, дүшүнчә фәалијјәти илә, тәсәввүрлә, үслуб исә нитт фәалијјәти илә әлагәдардыр. Метод үмумиләшдирмә, үслуб фәрдиләшдирмә сәчијјәлидир.

Нитгдә үслуби артыглыг вә ја чатышмазлыг

Дил васитәләри системиндә сөз мүһүм јер тутур. Дилимизин лексикасы рәнкарәнк вә түкәнмәз имканлыдыр. Дил васитәләри системиндә сөзүн апарычы ролу дил үслубијјатында мүәјјәнләшир. Сөзләр мә'на ујғунлуғуна вә ишләдилмәсинә көрә бир-бири илә әлагәләнир.

Јени метафора вә фразеолокизмләрин мејдана кәлмәси, төрәмә вә елми терминләрин үмумхалг мәишәтиндә кениш ишләдилмәси, Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафы вә зәнкинләшмәсинә шаһидлик едир. Һәр бир зәнкинликдән мәһарәтлә вә гәнаәтлә истифадә етмәји бачармаг лазымдыр. Сөзләрин бирләшмәсиндә ујғунлуг вә мүнасиблик һиссини итирмәк лексик норманын позулмасы демәкдир. Елми вә пешә лексиконундан суи-истифадә едәрәк сүн'и сөз бирләшмәләри јаратмаг нитги бәзәмир, садәләшдирмир, әксинә, сүн'иләшдирир вә анлашылмазлыг әмәлә кәтирир. Үмуми мәдәнијјәтин сәвијјәси јүксәк оларса, онун орижиналлығына тәләбат, еһтијач олмаз. Сөзишләтмәнин нормалашмасы чәмијјәтин мадди вә мә'нәви һәјаты илә даһа чох бағлыдыр.

Дилдә информасија вә експрессив функсијалар арасында һәмишә мүбаризә кедир. Мә'наны нәзәрә алмадан сөзләрин сәрбәст вә бајағы күчүнү тәтбиг етмәјә чалышмагдан узаглашмаг лазымдыр. Сөзишләтмә мәфһуму даими вә абстракт хүсусијјәт дејилдир. Сөзүн һәмин мә'насынын јајылмасы вә јенидән мүнтәзәм төрәмәси семантик инкишафын үмуми психоложи механизминә ујғундур.

Нитгдә һәддән артыг ејни сөзләрин јерсиз ишләдилмәси вә әсас сөзләрин бурахылмасы фикрин анлашылмасыны чәтин-

ләшдирир. Дилә башдансовма мүнасибәт нитг чатышмазлығына шәраит јарадыр. Адам тәләсик данышанда фикринин дүзкүнлүјүнү изләјә билмир вә она көрә дә шифаһи нитгдә тез-тез нитг чатышмазлығы мејдана кәлир. Нитг чатышмазлығы фикрин үслуби вә мә'на тәрәфинә чидди зәрбә вурур. Белә сәһвләр нәтичәсиндә чүмләдә сөзләрин грамматик вә мәнтиги әлагәси позулур, фикир көлкәләндирилир, мүхтәлиф фикирләр тәһриф олунур. Мәсәлән, С.Рәһимовун гәһрәманларынын дили башга јазычыларын гәһрәманларындан кәскин фәргләнир. Јағлы шәкил чәрчивәдә јерләшдирилир. Әслиндә исә бу чүмләләр белә олмалы иди: С.Рәһимовун гәһрәманларынын дили башга јазычыларын гәһрәманларынын дилиндән фәргләнир. Јағлы боја илә чәкилмиш шәкил чәрчивәјә салынмышдыр.

Нитг артыглығы вә чатышмазлығы сөзләрин мә'на ујғунлуғуну нәзәрә алмадан ишләдилмәси, лексик бирләшмәләрин позулмасы, синонимләрин дүзкүн сечилмәмәси, семантик сөз групларынын бир-бири илә гаршылашдырылмасы нәтичәсиндә баш верир. Нитгдәки лексик-үслуби сәһвләри арадан галдырмаг, фикрин ифадәси илә әлагәдар оптимал вариантларын сечилмәси үслубијјатын әсас објектидир.

Нитгдә лексик, грамматик, орфографик вә башга дил нормаларына дүзкүн әмәл етмәк һәлә данышанын үслуби нормалары позмамасына зәманәт вермир. Үслуби чәһәтдән савадлы олмаг нормативликдән мүрәккәбдир. Бу, үслуби нормаларын даһа инчә хүсусијјәтләрә малик олмасы, диференсиаллашмасы илә бағлыдыр. Үслуби чәһәтдән савадлы вә нүмунәви нитгли олмаг о демәкдир ки, әввәла, нитгдә үслуби сәһвләрә јол верилмәмәлидир, икинчиси, бүтүн функсионал үслубларa ујғун мәдәни нитг сәвијјәсинә чатмаг лазымдыр.

Үслуби сәһвләр, нитгдәки гүсурлар үслуби нормалары көзләмәмәкдән ирәли кәлир. Үслуби нормалар бә'зән лексик-грамматик нормаја тә'сир едир, ону позур. Белә оланда фикрин тә'сир күчү зәифләјир, өз сәмәрәсини итирир, чүнки сөзләрин сырасы дәјишдирилмишдир.

Үслуби савадсызлыг вә сәһвләрин дәрәчәси ашағыдакы хүсусијјәтләрлә әлагәдардыр: 1) үслуби гүсур Азәрбајчан дилинин сөз еһтијатына зәиф бәләдчиликлә, 2) дил-үслуби дујумун инкишафы сәвијјәчә ашағы олмасы илә, 3) функсионал үслуби нормаларын позулмасы функсионал үслублара јијәләнмәмәкдән, онун елементар нормаларынын позулмасы илә, 4) бу вә ја дикәр үслуба аид мәтни јаратмаг үчүн васитәләрин чатышмазлығы, үмуми вә функсионал, мөһкәмләндирилмиш лексика

илә, сөз еһтијатынын азлығы илә, 5) лексик нормаја риајәт етмәмәк, грамматик гајда вә нормалары позмагла.

Сөзләр нитгдә вә мәтндә мә'наларына ујғун ишләдилмәлидир. Һәр әсас сөзүн бир вә ја бир нечә лексик мә'насы вар. Әсас сөзләр керчәклијин әшја вә һадисәләрини адландырыр. Бунлар бизим шүурумузда мүәјјән бир мәфһума ујгун кәлир. Бәдии әсәрләрдә сөзүн бүтүн мә'налары ачылмалыдыр. "Поетик әсәрдә һәр сөз әсәрин мәзмун тәләбинә ујғун бүтүн мә'наларыны түкәтмәлидир. Көрүнсүн ки, дилдә ону әвәз едәчәк башга сөз јохдур" (В.Г.Белински).

Фикрин дәгиг ифадәси сөзләрин нитгдә дүзкүн ишләдилмәсиндән вә сечилмәсиндән асылыдыр. Нитгин гүсурлу олмасы сөзләрин дүзкүн сечилмәмәсиндән ирәли кәлир. Сөзләр ишләдилдикдә семантика нәзәрә алынмаса, фикрин мәзмуну дәјишәр, мәнтигсизлик вә мә'насызлыг јаранар. Мәтндә вачиб сөзүн ахтарылмасы јазычыдан, шаирдән кәркин фәалијјәт, арамсыз ишләмә вә јарадычы күч тәләб едир.

Сөзләрин дүзкүн ишләдилмәмәси нәтичәсиндә мүхтәлиф нитг гүсурлары мејдана кәлир. Белә гүсурлар анахронизм, алокизм, плеоназм вә тафтолокија кими һадисәләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур.

Анахронизм (јун. ана - кери, хронос - вахт) ики мә'нада ишләдилир: 1. Тарихи сәһвләр, 2. Заманәнин тәләбләринә ујғун кәлмәјән көһнәлмиш адәтләр, бахышлар, анлајышлар.

Анахронизм мүәјјән дөврүн дил нормаларына ујғун олмајан сөз вә ифадәләрин бәдии әсәрләрдә ишләдилмәсидир. Мүәјјән тарихи дөврлә әлагәдар сөз вә ифадәләрин ишләдилмәсиндә хроноложи дәгиглијин позулмасы анахронизм јарадыр. Мәсәлән, XVIII әсрдә Ленинградда бир нечә мәтбәә багланмышдыр. О вахт шәһәр Ленинград јох, Петербург адланырды. В.Шекспирин "Јули Сезар" фачиәсиндә топ, гүллә сааты сөзләри ишләдилмишдир. Һалбуки бу сөзләр гәдим Ромада олмамышдыр. Ә.Јусифовун "Бабәк" драмында Бабәк дејир: "Хошланырыг рүбаидән, гәзәлдән". Рүбаи жанры Бабәкдән чох-чох сонра - XII әсрдә мејдана кәлмишдир.

Алокизм (јун. мәнтигә зидд) ики мә'нада ишләдилир: 1. Үмумијјәтлә, тарихи фактлара, мәнтигә зидд олан сөз вә ифадә. Ев јијәси нәш'ә ичиндә чаваб верди. Ај оғул, сәнә демәдим бизим дә күчәдә тој олачаг. Инди бизим дә күчәдә бајрам олачаг. "Бизим дә күчәдә бајрам олачаг" ифадәси дилимиздә XX әсрдә ишләнмәјә башламышдыр. Ә.Ничатын XV-XVI әсрдәки Азәрбајчандан бәһс едән "Гызылбашлар" романында "бизим

күчәдә тој олачаг" ифадәси јеринә дүшмәмишдир, 2. Комизм. күлүш мәгсәди илә нитгдә мәнтиги әлагәләрин позулмасы, мә'нача ујушмајан, әлагәләнмәјән сөзләрин һәмчинсләшдирилмәси. Мәсәлән, Сәбәб нәдир ки, баш јаранларымыз һамысы ибарәтдир мәһз кәдә-күдәләрдән, баггаллардан вә чаггаллардан... (Ҹ.Мәммәдгулузадә). Инсан анадан олдуғу күндән вәтәндашлыг борҹуна вә һүгугларына јијәләнир ("Инсан вә ганун" журнал, 1988, №14).

Нитгдә сөзләрин дүзкүн ишләдилмәмәси тез-тез мәнтиги сәһвә кәтириб чыхарыр. Мәсәлән, Енсиклопедик мәгаләләрин синтаксиси башга елми мәгаләләрдән фәргләнир. Әслиндә бу ҹүмлә белә олмалыдыр: Енсиклопедик мәгаләләрин синтаксиси дикәр елми мәгаләләрин синтаксисиндән фәргләнир.

Мәнтигсиз дејилмиш фикир мәфһумун дәјишдирилмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, Шәһәрин бүтүн кинотеатрларында ејни адлы филмләр нүмајиш етдирилир. Гејд етмәк лазымдыр ки, нүмајиш етдирилән филмин ады јох, филмин өзүдүр.

Мәнтигсизлик һәгигәтә ујғун олмајан мәфһуму кенишләндирир вә ја даралдыр. Мәсәлән, Габагҹыл сағыҹы Күллү Мәммәдова билдирир ки, һәр һејвандан 12 литр сүд алыр. Бурада мәнтигсизлик вар, чүнки һәр һејвандан јох, инәкдән 12 литр сүд сағылыр. Өзбәк мәтбәхинин декадасы беш күн давам едәҹәк. Декада беш күнлүк дејил, он күнлүкдүр.

Бу вә ја дикәр мәфһуму ифадә етмәк үчүн һәр бир јазычы вә ја шаир дәгиг сөзләр сечмәји, тапмағы баҹармалыдыр. Ујғун вә дәгиг сөз сечилмәјәндә нитгдә артыглыг, сөзчүлүк јараныр. Ниттдә сөз вә ифадә артыглығы, боллуғу плеоназм вә тавтолокија формасында өзүнү көстәрир.

Плеоназм (јун. артыглыг) термини ики мә'налыдыр: 1. Ејни мәфһумун башга-башга дил ваһидләри васитәсилә тәкрары, 2. Ејни тәркибли синоним дил ваһидләринин топлусу, үслуби артыглыг.

Плеоназмын мүхтәлиф нөвләри вар: 1. Зәрури грамматик плеоназм. Ејни мәфһумун ејни тәркибдә һәм синтактик, һәм дә морфоложи јолла ифадәси морфоложи-синтактик тәкрар адланыр. Мәсәлән, Сән тәләбәсән, мән мәнәм, 2. Експрессив-үслуби плеоназм. Ишләдилмәси зәрури олмајан, јалныз үслуби мәгсәдлә бағлы олан плеоназм. Мәсәлән, Ағзымда сөз данышырам. Бах, бу гулагларым илә ешитмишәм. Отурмушам өзүм үчүн. 3. Сәһвән нитгдә артыг үнсүрләрин ишләдилмәсиндән ибарәт плеоназм. Мәсәлән, һәр аддымбашы, һәмјашыд олмаг. Версән сәнин үчүн, вермәзсәнсә, мәним үчүн хејирли олар. 4. Артыг

сөзләрин дүзүлүшү нитгдә јерсиз комизм јарадыр. Мәсәлән, Өлү мејит кими һәрәкәтсиз узанмышдыр. Мејит кими нијә дурурсан.

Тавтолокија (јун. тавто - һәмин, өзү, логос - сөз) ады чәкилмиш мәфһумларын башга сөзләрлә тәкрар ифадәсидир. Бу термин үч мә'налыдыр: 1. Чүмләдә ејни көклү сөзләрин бирләшмәсиндән ибарәт артыглыг. Мәсәлән, Өлү өлмәк (өлсә өлүн, гуjла әманәт ону - Ә.Нәзми). Севки севән мәрд олар (М.Рәһим). Үтү үтүләмәк, 2. Ејни шеји башга сөзләрлә тәкрар етмәк, јени бир шеј демәк. Мәсәлән, О мәним гардашымдыр, мән дә онун гардашы. 3. Әсассыз јерә ифадәдә ишләнән артыг үнсүрләр. Мәсәлән, Мән өзүм өз көзләримлә көрдүм.

Ејни фикир бу вә ја дикәр сөзлә ифадә олунур. Мә'насына вә сәсләнмәсинә, аһәнкинә көрә бир-биринә јахын олан сөзләр (көзәл-көјчәк-гәшәнк, гызыл-гырмызы) вә ја аһәнкинә, сәсләнмәсинә көрә мүхтәлиф, лакин мә'нача демәк олар ки, ејни сөзләр (нур сачмаг, ишыг сачмаг) тәкрарланыр. Демәли, тавтолокија бир-биринә мә'нача јахын вә ја ејни олан сөзләрин тәкрарланмасыдыр. Бунлар һәм өз сөзләримизлә, әчнәби сөзләрин, һәм дә гоһум сөзләрлә ифадә олунур. Мәсәлән, Гәзет вә журнал сәһифәләриндә тез-тез һуманизм вә инсанпәрвәрлик терминләри ејни чүмләдә ишләдилир, мемориал, хатирә сөзләри мүхтәлиф мәншәли, ејни мә'налы сөзләр олса да, бирләшмә (мемориал хатирә) кими ишләнмәкдәдир. Һуманизм вә инсанпәрвәрлик, мемориал вә хатирә сөзләри ејни мә'на дашыјыр. Бунларын бир чүмләдә ишләдилмәси, бирләшмә әмәлә кәтирмәси тавтолокијаны хатырладыр.

Башга дилләрдән алынмыш сөзләр бу көкдән олса да, бир чүмләдә ишләдилмәси тавтоложи сөзләр сајылмыр, чүнки бу сөзләри әвәз едәчәк сөз јохдур, ејни заманда һәмин сөзүн синоними дә јохдур. Буна ашағыдакы мисаллары да көстәрмәк олар: Китабын баш редактору китабы редактә етди. Монументал абидә учалдылмышдыр вә с.

Тавтоложи бирләшмәнин епитет, афористик типләри дә вар. Тавтоложи бирләшмәләрин бир гисми терминоложи лексика кими истифадә олунур. Мәсәлән, Колхозун биринчи бригадасынын бригадири ишкүзар адамдыр.

Һәр бир тәкрар кими тавтоложи бирләшмә публисистик нитгин емосионаллығыны артырыр. Ејни көклү сөзләрин дүзүлүшүндә градасијаја јол верилир. Градасија (јун. тәдричилик) үслуби фигур кими емосионал-експрессив мә'нанын ардычыллыгла јүксәлмәсинә вә ја зәифләмәсинә әсасланыр.

Дил ваһидләринин үслуби имканлары

Бүтүн дил ваһидләри үслуби кејфијјәтли, әламәтлидир. Лакин дил ваһидләриндә үслуби кејфијјәтләр мүхтәлифдир. Дил ваһидләринин үслуби нөвләри бунлардыр: үслуби фонетика, үслуби лексика, үслуби ономастика, үслуби фразеолокија, үслуби морфолокија, үслуби синтаксис.

Үслуби фонетика

Үслуби фонетика фонетик ваһидләрдән үслуби мәгсәдләр үчүн истифадә едилмә һаггында тә`лимдир. Бу тә`лимдә фонетика үслуби вариантлары, фонемләрин нејтраллашмасыны, сәсләрин нитгдә тезлији мәсәләсини, сәс символизмини, сәсләрин галын вә инчәлијинин мә`на илә бағлылығыны, сөзләрин аз вә чохһечалылығынын үслуби әһәмијјәтини, вургу вә интонасијанын ролуну вә с. мәсәләләри өјрәнир.

Гәдим јунан философлары вә филологлары, һинд, әрәб, Авропа вә рус филологлары риторика, елми-бәлағәт, елми-бәјан, вәзн, әдәбијјат вә үслубијјатдан данышаркән фонетик васитәләрә дә тохунмушлар. Һәгигәтән, сәсләрин узанмасы, гысалмасы, самит сәсләрин тәкрары, чинкилтиләшмә, вургу, һеча, аһәнк гануну, сонор самитләрин ишләклији, интонасија вә с. фонетик васитәләр нитгдә мүхтәлиф мә`на чаларлы үслуби фонетика јарадыр.

Бәдии әдәбијјатда, хүсусән поезијада ејни сәсләрин тәкрарынын мәгсәдәујғун шәкилдә истифадәси аһәнкдарлыг јарадыр:

Пычылдашыр ширин-ширин шылтаг ләпәләр (С.Вурғун)
Сөнмүш бир севкинин сојуғу кәлир (С.Рүстәм)

С.Рәһимов әсәрләриндә аллитерасија васитәсилә мүхтәлиф үслуби ситуасија јарада билмишдир: Гучағы гундаглы гарабирчәк, чанына чәфа басыр, гулағына гәдәр гызарды. Дагбашы дуруха-дуруха дилләнди, дүјүнләри долашды вә с.

Үслуби лексика

Үслуби лексика лексик-семантик васитәләрдән үслуби мәгсәдлә әлагәдар истифадә һаггында тә`лимдир. Бу тә`лимдә чохмә`налы, омоним, синоним вә антоним сөзләрин үслуби вәзифәләри, архаизм вә неолокизмләрдән, алынма сөзләрдән ү

лубы истифадә гајдалары, диалектизмләрин вә жаргонларын бәдии үслубда ишләнмә хүсусијјәтләри, експрессив сөзләрин мүхтәлиф үслубларда јери вә функсијасы, һәр һансы үслубда мүхтәлиф сәчијјәли сөзләрин ишләнилмә тезлији вә онун сәбәбләри вә с. өјрәнилир.

Бәдии әсәрләрин лексикасыны өјрәнәркән онун тәркибини вә мүхтәлиф үслуби функсијасыны сәчијјәләндирмәк лазымдыр. Бәдии әсәрләрин лексикасыны тәсниф едәркән семантик-үслуби принсип әсас көтүрүлмәлидир: 1) үмумишләк сөзләр. Бу сөзләр үслуби чәһәтдән ән универсал вә дилин бүтүн үслубларында ишләдилән сөзләрдир, 2) әдәби дилин мүхтәлиф үслубларынын лексикасы (публисист, бәдии-беллетристик, елми-терминложи, истеһсал-техники), 3) емосионал-експрессив лексика (кобуд, фамилјар), 4) лору, диалектизм, данышыг-мәишәт лексикасы, 5) жаргон вә арго лексикасы.

Сөзләр нитгдә мүхтәлиф бојаларда, чаларларда ишләдилир. Мүхтәлиф сөз груплары илә (архаизм, диалектизм, лору вә с.) үслуби чалар јаратмаг мүмкүндүр.

Лексик-семантик сөз групларынын үслуби имканлары

Семантик сөз груплары (чохмә'налы, омоним, синоним вә антоним сөзләр) үслубларын зәнкинләшмәсиндә, рәнкарәнклијиндә, бәдии ифадә васитәләринин јаранмасында мүһүм рол ојнајыр.

Синоним. Бир мәфһуму мүхтәлиф лексик вә синтактик ваһидләрлә ифадә едән, мүхтәлиф көклү вә формалы, бир-бирини гаршылыглы әвәзләјән, формача мүхтәлиф, мә'нача јахын олан сөзләр синоним адланыр. Синонимләр нитг васитәләринин охшарлығына јох, мә'на үмумилијинә әсасланыр. Синоним сөзләр бир мә'на чаларына көрә бир лексик саһәдә ејниләшә биләр, лакин онларын мәзмунунда там ејнилик јох, јахынлыг вар. Синонимләр мә'нача ејни олса иди, онда онлар бәдии ифадә васитәси кими ишләдилмәзди, емосионал-експрессив тә'сир күчүнү итирәрди.

Синонимијанын әсасында нитг васитәләринин мә'на үмумилији дурур. Дилдә мә'нача мүтләг ејни олан сөзләр јохдур. Дилдә мүәјјән семантик саһәдә мә'нача мүтләг ејнилик јарана биләр: амма бу, дилдә мүвәггәтидир, сонра арадан чыхыр. Бу, агач јарпағына бәнзәјир. Белә ки, бир агачын бүтүн јарпаглары бир-биринин там ејни дејилдир. Һәр јарпаг о бириндән бир чәһәтинә көрә

фәрґләнир. Сөзләр дә беләдир. Һәр сөз о бири сөздән мүәјјән мүнасибәтә, ишләдилмәсинә, формасына, семантик вә ја грамматик мә'насына көрә сечилир.

Синонимләр мүтләг вә нисби олмагла ики јерә ајрылыр. Мүтләг синонимләрин һәр ики компоненти даими, нисби синонимләрин исә бир компоненти даими сәчијјәлидир. Мүтләг синонимләрин һәр ики компоненти әсрләр боју дәјишмәз галмыш, ишләнмә мәгамлары кенишдир. Нисби синонимләр мүәјјән һүдуд дахилиндә фәалијјәт көстәрир. Бунлар шаир тәхәјјүлүнүн мәһсулудур. Мәсәлән, баһар-чәннәт, гүввә-чан, гурулуш-кедиш вә с. М.Мүшфигин әсәрләриндә нисби синоним кими ишләдилмишдир.

Мә'на вә үслуби фәргинә көрә синонимләр үч група ајрылыр: 1) семантик синонимләр, мә'на чаларына көрә фәргләнир (кәнчлик-чаванлыг), 2) үслуби синонимләр (әдәби-лору, әдәби-диалект), 3) семантик-үслуби синонимләр. Бу синонимләр һәм мә'нача, һәм дә үслуби чаларына көрә фәргләнир (вејилләнмәк-сәндәләмәк).

Синонимләр идеографик, емосионал-експрессив вә үслуби характерли дә олур. Идеографик синонимләр керчәклијин бир һадисәсинин мүхтәлиф әламәтләринин мүхтәлиф тәрәфләрини ифадә едир. Мәсәлән, ев-бина-мәнзил-отаг, бөјүклүк-учалыг-јүксәклик вә с. Емосионал-експрессив синонимләр ејни денотатлыдыр, бир функсионал үслуба аид олур. Лакин емосионал-експрессив чаларлары мүхтәлиф, емосионал чалары һәрәки, дәјишкәндир. Бәдии дилин чилаланмасында, фикрин бәдии јолла ифадәсиндә вә емосионал-експрессив чалар кәсб етмәсиндә сифәтләрлә ифадә олунан синонимләрин әһәмијјәти бөјүкдүр. Мәсәлән, инчә-назик, хырда-кичик, әски-чындыр, синирли-әсәби, гүввәтли-чанлы, чылғын-әсәби вә с.

Белә бир үмуми фикир варды ки, бир мә'наны ифадә етмәк үчүн чохлу сөз лазымдыр. Ибн Чимил бу фикирдәдир. Белә чыхыр ки, һәр адам сөзләри мүхтәлиф јерләрдән топламалыдыр, һәмин сөзләрин мә'наларыны билмәлидир. Бу фикри тәсдиг етмәк үчүн бир һадисәни хатырламаг олар. Дејиләнләрә көрә, Пејғәмбәр Хејбәр алтындакы дөјүшдән гәләбә илә гајыданда әлиндәки бычаг јерә дүшүр. Пејғәмбәр онун јанында отурмуш Абу Хүрејддән хаһиш едир ки, сиккини (бычағы) она версин. Абу Хүрејд пејғәмбәрин дедији сиккин сөзүнүн мә'насыны баша дүшмүр, әтрафына бахыр. Пејғәмбәр ону дәрһал баша дүшүр, бычаға ишарә едир. Абу Хүрејд бәли дејиб Пејғәмбәрдән сорушур ки, Сиз бычағы сиккин адландырдыныз,

амма бизда бычаға мудуаһ дејилир. Мән ешитмишәм ки, бә'зи адамлар бычағы сәфраһ адландырырлар. Индијә кими о һеч кәсдән сиккин сөзүнү ешитмәмишди.

Бир сыра әсәрләрдә әсәд (шир) сөзүнүн 350-500, падаһ (дәвә) сөзүнүн 255, та (су) сөзүнүн 170, јамал (дәвә) сөзүнүн 100, һамр (чахыр) сөзүнүн 100, бир (гују) сөзүнүн 88, сасал (мис) сөзүнүн 80, саһаб (булуд) сөзүнүн 50 синоними көстәрилир.

Ибн Фарис хәбәр верир ки, Ибн Хлавејһ әсәд сөзүнә аид 500, һаууаһ (илан) сөзүнә аид 200 ад топламышдыр. Ал-Асман дашынын 70 ады вар. Ибн Фарис јазыр ки, дејирләр сауф (гылынч) әшјасы мүхтәлиф сөзләрлә адланыр: сауф Муһаннад, Һусам. Мән дејирәм ки, онун бир ады -сауф вар, о бири адлар кејфијјәтдир. Бизим фикримизчә, бу адларын һеч бири о бири сөзләрин мә'наларына ујғун кәлмир. Сонра гејд едир ки, мән Сејф ад Даулун Һәләбдәки мәчлисиндә олдум. Бураја дил билән бир груп адам топлашмышды. Ибн Халавејһ дә орада иди. Ибн Халавејһ деди ки, мән гылынчын 50 адыны билирәм. Абу Әли күлдү вә она е'тираз едәрәк деди ки, мән онун анчаг бир адыны билирәм: сауф. Ибн Халавејһ ондан соруşду ки, бәс муһаннад, шарим вә башгалары нәдир? Абу Әли она чаваб верди ки, бу кејфијјәтдир.

Һиндлиләрдә ајын 24, одун 51, иланын 30, өлүнүн 36, күләјин 26, кечәнин 20, филин 23, арвадын 40 ады вар. Фарс дилиндә асланын 50 вә ја 100, әрәб дилиндә бәланын 400, иланын 200, ширин 500 синоними вар.

Көрүнүр, сөзлә ад бир-бири илә гарышдырылыр. Сөз үнсијјәт васитәсидир, ад функсија дашыјычысыдыр.

Азәрбајчан дили синонимләрлә зәнкиндир. Бу, дилимизин ифадәлилији, сөзләримизин әксәријјәтинин чохмә'налылығы илә бағлыдыр. Синонимләр ејни мәфһумун мүхтәлиф үслуби бојаларыны вә чаларларыны ифадә едир.

Бәдии әсәрләрдә синонимләрин ишләдилмәси тәсвир олунан әшја вә һадисәләрин рәнкарәнк бојаларла верилмәсинә, образларын сәчијјәләндирилмәсинә имкан јарадыр, әсәрин комик вә сатирик тонуну гүввәтләндирир, нитгин емосионал-експрессив кејфијјәтини, ифадәлилик дәрәчәсини артырыр, мәтни чансыхычы тәкрарлардан хилас едир.

Бәдии әсәрләрдә синонимләр үмуми вә фәрди формада ишләдилир. Үмуми синонимләр бәдии әсәрләрдә ифадәни гүввәтләндирмәк, мә'наны дәгигләшдирмәк, фикри даһа ајдын вә дәгиг вермәк мәгсәди илә ишләдилир. Мәсәлән:

Бәнөвшә әтр алыр зүлфи мујундан,
Бахан дојмаз гамәтиндән, бојундан. (М.П.Вагиф).

Фәрди-үслуби синонимләр фикрин даһа јүксәк, тә'сирли, кәсәрли, ифадәли вә мә'налы олмасына көмәк едир, емосионал-експрессивлији күчләндирир. Белә синонимләр ситуатив, контекстуал синонимләрин јаранма мәнбәјинә чеврилир. Контекстуал синонимләр јазанын вә данышанын фәрди фикрини шәртләндирмәк, фәрдин дили вә үслубуну фәргләндирмәк нишанәсидир. Сөзләрин үслуби мәгсәдә ујғун ишләдилмәси әлавә мә'на чаларлы олмасындан, емосионал-експрессив кејфијјәтиндән, ифадәлилик вә ишләдилмә дәрәчәсиндән асылыдыр.

Синонимләр нитгдә мүхтәлиф үслуби функсија јеринә јетирир: 1) дәгигләшдирмә, 2) изаһетмә, 3) мүгајисә, 4) гаршылашдырма, 5) әвәзолунма, 6) емосионал-експрессивлик.

Синонимләрин ишләнмә мәгамлары кениш вә мүхтәлифдир. Синонимләрин әсас гисми мүхтәлиф үслубларда, мүәјјән һиссәси исә мәһдуд даирәдә, јә'ни бир үслубда ишләдилир. Синонимләр, адәтән, бәдии үслубда вә бә'зән дә ичтимаи-сијаси үслубда тә'сирлилији артырмаға, експрессивлији күчләндирмәјә, елми үслубда исә мә'нанын дәгиг анлашылмасына, фикрин ајдын ифадәсинә хидмәт едир.

Синонимләр сөз јарадычылығында сонсуз имканлыдыр. Һәр синоним башга сөзләрдән фәрди, спесифик хүсусијјәтинә, рәнкарәнк чаларлығ јаратмасына көрә фәргләнир. Синонимләр әсасында формалашан көзәл-көјчәк, зәрли-зибалы, бојлу-бухунлу, одлу-аловлу, сәс-күј, арыг-гуру кими гоша сөзләр гүвәтли бәдии васитә кими бәдии әсәрдә фәргләндирмә, үмумиләшдирмә, фикрин експрессив шәкилдә ифадә етмәк вә фикрин охучуја тез чатмасында мүһүм рол ојнајыр. Мәсәлән, Кечә олчаг јавандан-јағлыдан јејиб, динмәз-сөјләмәз, ағрысыз-ачысыз башыны гојуб јатарды (Ј.В.Чәмәнзәминли).

Сөз һәр бир конкрет шәраитә вә образын сәчијјәсинә ујғун ишләдилмәлидир. Сөзүн үслуби мәгсәдә ујғунлугу үчүн јазычы һәр дәфә онун мүәјјән бир хүсусијјәтинә әсасланмалыдыр: 1) әлавә мә'на чаларына, 2) емосионал-експрессив кејфијјәтинә, 3) ифадәлилик дәрәчәсинә, 4) бу вә ја дикәр үслуб илә бағлылығына, 5) ишләнмә дәрәчәсинә.

Јазычы ујғун синоним сечмәкдә бу хүсусијјәтләрдән биринә үстүнлүк верир. Мәсәлән, чиркинлик мәфһуму чиркин-ејбәчәр-јарашығсыз-јөндәмсиз-адамаохшамаз синонимләри илә ифадә олунур.

Синонимләрин, онун чәркә үзвләринин бир мәтндә, бир вә ја гоша мисрада, бир чүмләдә ишләдилмәси мә'наны даһа да гүввәтләндирир, ифадәни дәгигләшдирир, образларын нитгләрини ифадәли, мәлаһәтли, чанлы едир, ифадәнин емосионаллығыны артырыр, аһәнкдарлығын күчләнмәсинә хидмәт едир, нитгә мусигили вә ахарлы тон верир. Мәсәлән:

Саф су, сәрин, тәмиз су,
Думдуру, ләкәсиз су,
Чичәкләниб бар верир
Сулананда бағ-бағат... (Н.Рәфибәјли)
Биз ајры дүшсәк дә ашнадан, јардан,
Кәрәк чәкинмәјәк борандан, гардан (С.Вурғун).

Сүбһдән ахшама кими Сәмәд агача сәрикли чығырарды, бағырарды вә ағзына кәләни дә гардашына дејәрди (Ј.В.Чәмәнзәминли). - Сөз бир олар, ики јох, Мүгим! Јохса Алакөзү лап бәбәкләринин ичиндән чыхарачагсан, билдин, гандын, анладынмы? (С.Рәһимов).

Синонимләрин бәдии әсәрләрдә тә'сирлилик, емосионал-експрессив чаларлыг, аһәнкдарлыг, мә'на ујғунлуғу бахымындан сечилиб ишләдилмәси фикрин дүзкүн, дәгиг вә ајдын анлашылмасыны тә'мин едир, ифадәлилији, образлылығы артырыр, образларын әһвали-руһијјәсини, һисс вә дујғуларыны, онларын һәртәрәфли сәчијјәләндирилмәсинә көмәк едир.

Синонимләрин үслуби имканлары кенишдир. Бәдии әсәрләрдә фикрин образлы вә ифадәли верилмәсинә хидмәт едир. Синонимләр бәдии әсәрдә ролу даһа кениш, даһа рәнкарәнк едир:

1) образларын әһвали-руһијјәсини, үрәк чырпынтыларыны, һисс вә дујғуларыны ифадә едир. Мәсәлән:

Бәлкә дә үфүгләри гызардан
гырмызы ган
Сүзүлүр Лумумбанын ган верән
јарасындан
Дөнүб гызыл бајраға инди чағырыр сәни (Р.Рза).

Чүмә ахшамы аш бишрәчәк, атамын үстүнә кедәчәк, - дејән Күлүтыз мәним данышығыма кәдәрдән һасар чәкиб, сөз демәјимә мане олду. Мән онун јанына кетмишдим ки, данышыб гәмимизи дағыдаг. О, дәрдли-дәрдли дилләниб ганымы гаралтды (Ә.Вәлијев).

2) диалог нитгиндә ардычыл ишләнән синонимләр јазычыја мүәјјән бир мәсәләни ајдынлашдырмага көмәк едир. Мәсәлән,

- Икинчи вәсијјәтим будур ки, бизим бу ишимиз кәрәк өләнә кими өз јанымызда галсын.

- Ај газы ага, ушагсан? Мәни елә надан билмә.

- Гулаг ас, сөзүмү гуртарым. Бәли, бу иш кәрәк мәхфи гала.

- Нечә кәрәк гала?

- Кәрәк кизли гала. Һеч кәс бу ишдән хәбәрдар олмаја. О адамлар ки, сән бура кәтирәчәксән, кәрәк сәнин елә рәфигәләрин олсун, бу сирри өзкәсинә вермәсинләр (Ч.Мәммәдгулузадә).

3) әсәрин сатирик тонуну гүввәтләндирмәк, јумор јаратмаг, комик ситуасијалары инчә бојаларла вермәкдә синонимләрин ардычыл ишләнмәсинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Мәсәлән:

II елчи - Чаным бу ач евдән нә тапмысан сән?
Нијә бурахырсан кефи әлиндән?
Видади: - Бурда олмаса да сарај һавасы,
Истидир һәр гушун догма јувасы...
Касыб комачығым өзүмә јетәр,
Вурда јазылмышдыр јүзләрчә әсәр
II елчи: - Кәл кедәк, кәл кедәк бу ки, дәлидир...
Галып, кечәләјин, евимиз вардыр.
I елчи: Сизә дарлыг олар, дахмапыз дардыр (С.Вургун).

4) Јазычынын тәһкијә дилини рәнкарәнк, чанлы, мәлаһәтли етмәк үчүн синонимләрин ролу әвәзсиздир. Мәсәлән,

- Јәмән ханым она нә гәдәр үрәк-дирәк вериб, "бир аз јат, динчәл" дедисә дә, мүмкүн олмады. Гыз бүтүн кечә көзүнү јуммады. Јалныз сәһәрә јахын, дан јеринә сәда дүшәндә Јәмән ханымын гучагында мүркүләди. Арвад онун башыны еһмалча дизинин үстүнә гојду. Өзү дә елә беләчә, отурдуғу јердә чимир етди... (И.Шыхлы).

5) бу вә ја дикәр ифадәдә мә'наны дәгигләшдирмәк, гүввәтләндирмәк, фикри даһа ајдын вә дәгиг вермәк үчүн синонимләрдән истифадә едилир.

Антоним. Ејни анлајышын әкс тәрәфләрини ифадә едән. формача мүхтәлиф мә'нача бир-биринә әкс олан сөзләрдән јаранан семантик ваһидләр антоним адланыр. Антонимләр ән тә'сирли үслуби васитәдир. Анлајышларын тәзадлы мүгајисәси әшјаларын әламәт вә кејфијјәтләри һаггында чанлы, образлы тәсәввүр јарадыр. Мәсәлән, Узаглар, јахынлар дөјдү гапыны; Гочалы, чаванлы дүшдүк бәндә; Елчиләр апарды өз һесабыны; Бир елин бәјини бәјәнмәјәндә (Һ.Һүсејнзадә). Мәним бу илк мәһәббәтимин нә гәрибә анлары, сәбәбсиз тәлаш долу дәгигәләри каһ ишыгланан сәһәрләри, каһ гараланан ахшамлары варды (Ә.Мәммәдханлы).

Антонимләрин гаршылашдырма функсијасы мүхтәлиф үслуби мәгсәд үчүн истифадә едилә биләр: 1) һәрәкәтин кејфијјәти, хүсусијјәти вә мүнасибәти һүдуд дахилиндә мејдана кәлмәсинә ишарә едир, 2) фикри фәаллашдырмаг вә ја образы, тәәссүраты күчләндирмәк үчүн, 3) әшја вә һадисәләрин әкс хүсусијјәтләрини гијмәтләндирмәји ифадә етмәк үчүн, 4) һәрәкәтин бир-биринә әкс олан ики хүсусијјәт вә кејфијјәтини тәсдиг етмәк үчүн, 5) реал һәјатын һәрәкәт вә ја һадисәнин башгасыны инкаретмәк һесабына гаршылашдырылан әкс әламәтләриндән бирини тәсдиг етмәк үчүн, 6) орта, аралыг кејфијјәти вә хүсусијјәти гәбул етмәк үчүн.

Бәдии әсәрләрдә образларын мә'нәви аләминин зиддијјәтли чәһәтләрини ашкарламаг, арзу вә дујғуларын тә'сирли ифадәси, тәзадлы заман, мәкан вә кәмијјәт анлајышларыны вермәк үчүн әлверишли васитәләрдән бири дә антонимләрдир. Мәсәлән, Көзәл, чиркин, аг, гара; Хош кәлир инсанлара (С.Вургун). Каһ исти, каһ сојут, каһ гар, каһ күләк; Кечә дә, күндүз дә иш башдан ашыр (Һ.Һүсејнзадә).

Антонимләр бәдии дилдә тәзад, антитеза вә оксүморон јарадан гүввәтли бәдии ифадә васитәләриндәндир. Мәсәлән, Баһарын өз көркәми; Гышынса өз хәтти вар (С.Рүстәм). Үрәјим фәрәһдән ашыб-дашанда, Гышы јаз көрүрәм, гараны аг мән (В.Ваһабзадә). Сизинлә орда-бурда кизли-кизли данышыр; Өлүләр баш галдырыб дириләрлә јалашыр (С.Вургун). Өлән бир синфин төр-төкүнтүсү, Доған бир һәјатла бағламыш күсү (М.Мүшфиг).

Антитезаларын әсасында тәзад дурур. Тәзад мүхтәлиф анлајышларын ајры-ајры әламәтләринин арасындан бојланыр. Мәсәлән, һәр заман бу јерин үстүнә јағыш; Гышда баһар вар, баһарында гыш; Өјүнмә! Кечәнин күндүзү дә вар (С.Вургун). Өмрүм кечсә дә баһарлы, гышлы; Көрдүм кәләчәји күн кими парлаг (С.Рүстәм). Сүрүнүр архада сағлар, соллар (М.Мүшфиг).

М.Ф.Ахундовун "Мүсјө Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ" әсәриндә Һатәмхан аганын дили илә дедији сөзләрдә тәсвир олунан һадисәјә антонимләрин тәкрары илә гүввәтли васитә кими мүнасибәтини билдирир. Мәсәлән, Һатәмхан ага: - Мәнә, јәгин һасил олубдур ки, биздә һәр адәт вә хасијјәт вар исә, әкси Париж әһлиндәдир. Мәсәлән биз әлимизә һәна гојуруг, фирәнкләр гојмазлар, биз башымызы гырхырыг, онлар башына түк гојурлар, биз папаглы отурарыг, онлар башыачыг отурарлар, биз башмаг кејирик, онлар чәкмә кејирләр, биз әлимиз илә хөрәк јејәрик, онлар гашыг илә јејәрләр. Биз ашкара пеш-

кәш аларыг, онлар кизли алырлар, биз һәр зада инанырыг, онлар һеч зада инанмазлар, бизим арвадларымыз узун либас кеjәр, онларын арвадлары көдәк либас, биздә чох арвад алмаг адәтдир, Парижде чох әр алмаг.

Антонимләрин үслуби имканы Ч.Мәммәдгулузадәнин "Данабаш кәндинин әһвалатлары" повестиндә Зеjнәбин Худаjар бәjә вердиjи чавабда даһа аjдын ачыгланыр: Нечә өврәт ола, jа касыб, jа дөвләтли, jа чаван, jа гоча, jа көjчәк, jа чиркин - разы олар ки, jүз ил әрсиз галсын, амма үзүнү Худаjар бәjин адамохшамаз үзүнә вә ири бурнуна сүртмәсин.

Бәдии әсәрләрдә антонимләр мүхтәлиф үслуби имканлыдыр:

1) тәзадлы һадисәләр һаггында охучуда мә'нәви вә естетик фикир jаратмаг мәгсәди илә антоним сөзләрдән емосионалгиjмәтверичилик васитәси кими истифадә едилир. Мәсәлән, Көк вә әндамлы ханымын бахышларындан нә исә һәjасызлыга охшар бир чәсарәт төкүлүрдү. Гуллугчуjа охшаjан гызын симасында гүввә илә гарышмыш гәрибә бир исмәт варды (М.Ибраһимов).

2) антонимләр васитәсилә гәһрәманын чәмиjjәтдә тутдуғу ичтимаи вәзиjjәтини тәзадлы шәкилдә охучуjа чатдырыр. Мәсәлән,

Фирудин: - Ким нә деjәчәjи илә мәним ишим jохдур. Мәни марагландыран одур ки, бир вәзир гызынын бир кәндли баласына нә мәһәббәти?

Шәмсиjjә: - Чох мараглыдыр. Елә мәни дә о марагландырыр. Шаһзадә вә кәндли баласы. Чох мараглыдыр, чох мараглыдыр (М.Ибраһимов).

3) бәдии образларын дахили аләминин ачылмасында антонимләр бәдии ифадә васитәси кими истифадә едилир. Мәсәлән. Мән вахтилә инсан идим, амма инди һеч нә. Мәним вахтилә вәтәним вар иди, инди исә биjабанам. Мән вахтилә дири идим, инди исә өлү (Ч.Чаббарлы).

Алмаз: - Азадлыг мәним һаггымдыр. Азадлыг садәчә деjил, һамысы мәнимдир. Ону чәрчиjәjә салыб һәр ики саатда бир чаj гашығы вермәjә кимсәнин һаггы jохдур. Мән бүтүн ишләримдә jа азадам, jа әсир, jа ағаjам, jа гул (Ч.Чаббарлы).

4) образларын үрәк чырпынтыларынын, арзу вә дуjғуларынын тә'сирли ифадә едилмәси үчүн антонимләр әлверишли васитәдир. Мәсәлән, Аjдын: - Сурхаj, инан ки, бу саат мән өзүм-өзүмү анламырам, һәм истәjир, һәм истәмир, һәм севәр, һәми нифрәт едирәм (Ч.Чаббарлы).

5) бир-бириндән идеоложи чәһәтдән фәргләнән шәхсләрин,тәбәгәләрин вә чәрәјанларын тәсвири заманы антонимләрә мүрачиәт едилир. Мәсәлән,

Елхан: - Дүнја ики чәбһәјә ајрылмышдыр. Бир тәрәфдә силаһлы күчлүләр, дикәр тәрәфдә исә әлибош мәзлумлар... (Ч.Чаббарлы).

6) бә'зи мәгамларда бәдии дилин ифадә васитәләри олан антонимләр јазычыја тәбиәти образлы шәкилдә тәсвир етмәјә имкан верир. Мәсәлән, Көјләр матәмлиләр кими гара чаршаба бүрүнмүш, дағлар, чөлләр аг кәфәнлә өртүлмүшдү (А.Шаиг). Узагда гарангуш дағларынын башы һәлә сәһәр думаны ичиндә иди. Тәк ағач көрүнүрдү. Аг булудлар алтында гара гарталлар сүзүрдү (Ә.Мәммәдханлы).

7) тәзадлы заман, мәкан вә кәмијјәт анлајышлдарыны јазычы тәсвир едәркән антонимләрдән истифадә едир. Мәсәлән, һәр кәсин өз мөвгеји вә өз јеринә көрә гүсуру вардыр: бирисинин аз, биринин чох... (М.Ибраһимов).

8) јазычылар антонимләрдән әсәрин ады кими истифадә едир. Бунунла охучунун диггәтини чәлб едир, һәм дә әсәр һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Мәсәлән, "Суал-чаваб" (М.Ә.Сабир), "Гылынч вә гәләм" (М.С.Ордубади), "Кәнчләр вә гочалар", "Узагларда, јахынларда сәни дүшүнүрдүм", "Ачым вә баглајым" (Р.Рза), "Јох, дүшмүрәм, галхырам", "Ағлар күләјә" (Б.Ваһабзадә).

9) антонимләр бәдии дилдә антитеза јарадан гүввәтли бир васитәдир. Антитезанын әсасында тәзад дурур. Тәзад өзүнү мүхтәлиф анлајышларын ајры-ајры әламәтләри арасында көстәрир. Бир-биринә зидд олан анлајышлар, мүнасибәтләр вә һәрәкәтләр антитеза васитәсилә гаршылашдырылыб фәргләндирилир вә гүввәтләндирилир. Мәсәлән, Хејрин үзү һәмишә пак вә көзәл олур. О шәрдир ки, нағыллығындан гаралыб јаныр (М.Ибраһимов).

Омоним. Формача ејни, мә'нача мүхтәлиф сөзләр дејәндә һәм омонимләр, һәм дә омоним һадисәләр нәзәрдә тутулур. Омоним вә омоним һадисәләрин ше'рдә вә бајатыларда чох ишләдилмәси аһәнкдарлығы вә сәлислији артырыр, мусигилилик вә ахарлыг јарадыр, мә'наны күчләндирир, охучунун бәдии зөвгүнү охшајыр. Бәдии әсәрләрдә омониләр мүәјјән үсулуби сәмәрә јаратмаг, охучуја, динләјичијә күчлү емосионал тә'сир көстәрмәк мәгсәди илә гаршылашдырылыр: Мәсәлән:

Өрпәјин сары; Кәл мәнә сары; Тиканы јох ејлә; Јарамы сары (Бајаты). Кәмәрин белә баглар; Күл дәриб телә баглар; Бүлбүл өләндән сонра; Дагылсын белә баглар (Бајаты).

Анар "Молла Нәсрәддин-66" адлы китабында омоним һадисәләрин бәдии ифадә васитәси кими гүввәтли тәсвир јарада билмәсини көстәрә билмишдир: Мәним атам канкан иди.. Она буна гују газарды. Анам һәмишә она дејәрди ки, а киши, өзкәјә гују газан өзү дүшәр. Газан демишкән гәшәнк бир әһвалат дүшдү јадыма: бир кәрә атам евә тез кәлди, голтуғунда да ири бир газан, деди арвад половдур, гој дәмә, мән дә бу саат кәлирәм. Амма мән кәлинчә чәкмә. Һә, чәкмә демишкән, сөз сөзү чәкәр, бу гәшәнк әһвалат да дүшдү јадыма: бир күн атам мәнә тәзә чәкмә алмышды. Индики кими јадымдадыр, чәкмәнин ширниси тәпик олар, папағындакы гапаз. Иншаллаһ сабаһ сәнә папаг алачам. Һә, гапаз демишкән...

- Дајан, сөзүмү кәсмә. Кәсмә демишкән, бир кәзәл-көјчәк, мамлы-матан, наз атан, гәмзә сатан, чанан варды, ондан јаман кәсирдим. Сәндән нә кизләдим, алмаг истәјирдим ону. Атам деди ки, алма. Һә, алма демишкән, алма је, бала, утанма, көр нә ширин алмадыр.

- Омонимләр поетик образлылыг маһијјәтиндәдир. Мәсәлән: Һәрәкәтиндән әлиф гәддим нун олду (Ашыг Әләскәр). Әлифләр дөндү нун олду, сәбәб бојну јоғун олду (М.Ә.Сабир).

Омоним вә омоним һадисәләр бәдии әсәрләрдә, хүсусән бајатыларда, тәчнисләрдә вә лирик ше`рләрдә чинас јарадыр. Бунларын әсасында јаранан чинаслар ше`рә јүксәк бәдии кејфијјәт верир, орижинал вә ојнаг формасы илә охучунун диггәтини чәлб едир, һисс вә дујғуларына емосионал тә`сир көстәрир:

Ачылды јазым: Сөһбәтим, јазым; Сән һүнәр көстәр; Мән ше`р јазым (С.Вурғун).

Башына дөндүјүм ај јазан алим,
Мәним дәрди-дилим дејим, бир дә јаз!
Доггуз ај јатасан јарын гојнунда,
Үч ај пајыз, үч ајы гыш, бир дә јаз (Ашыг Аббас).
Баһар дедин-инди гышды,
Ахыр сәбир касам дашды,
О үрәкди, јохса дашды,
Кәздирирсән синәндә сән? (Ә.Күрчајлы).
Голтуғумда бағлама,
Мән кедирәм, ағлама!
Кедирәм, јенә кәлләм,
Јадлара бел бағлама (Бајаты).

Марал кәзәр бу дағда,
Бүлбүл охур будағда,
Бахдым ај чамалына
Көзүм галды бухагда (Бајаты).

Чохмә'налы сөзләр лексик чәһәтдән дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирир, үслуб чәһәтдән исә образлы ифадәләрин јаранмасында мүһүм рол ојнајыр. Мәсәлән, о мәндән бөјүкдүр. О, бојча мәндән бөјүкдүр. О, јашча мәндән бөјүкдүр. Онун үрәји бөјүкдүр. О, бөјүк адамдыр. Кечән бир өмүрүн дәрди бөјүкдүр. Баш бағламаг, баша чыхмаг, баша вурмаг, баша дүшмәк, баш апармаг вә с.

Чохмә'налы сөзләрин истифадә олунма имканы кениш вә зәнкиндир. Бу сөзләри рәнкарәнк үслуби мәгсәдләрә ујғун ишләтмәк мүмкүндүр. Јазычылар бу сөзләрлә иронија, сатира, експрессивлик, истеһза кими чаларлар јарада билирләр. Мәсәлән:

Һәмзә: - Мәкәр һансы чәһәннәмә кетмишдин?

Сәфәр: - Ај аға! Мәкәр нечә чәһәннәм вар? (Ч.Чаббарлы).

Аға Кәримхан: - Кими сојурсан, кәдә? Мәни, мәни?

Сәфәрәли: - Хејир, аға, гузуну дејирәм сојсунлар (Н.Б.Вәзиров).

Чохмә'налы сөзләр мүхтәлиф мә'на вә мә'на чаларлыдыр. Јазычы вә шаирләр өз әсәрләриндә чохмә'налы сөзләрин бүтүн мә'наларындан истифадә етмәклә бәрабәр, онларын мә'на тутумуну кенишләндирмәјә чалышырлар. Онлар сөзјаратма тәчрүбәсиндә о заман уғур газана билирләр ки, дили тәһриф етмәдән, она тохунмадан сөзләрин мә'наларыны ганунаујғун шәкилдә инкишаф етдирирләр. Јазычы вә шаирләр чохмә'налы сөзләрин мә'наларыны дүзкүн ишләтмәдикдә чәтинликлә үзләширләр. Чохмә'налы сөзләр, публисист үслубда мөһкәмләнмиш ичтимаи-публисист лексикада нәср вә ше'рдә һәмишә ишләдилир. Бәдии үслубда әсл образлы ифадәләрин јаранмасынын чоху чохмә'налы сөзләрин пајына дүшүр.

Лексик-үслуби лајларын үслуби имканлары

Бәдии әсәрләрдә һадисә вә образларын ән тутарлы, образлы тәсвири мәһз ајдын, садә, анлашыглы сөзләрлә јараныр. Үмумишләк сөзләр дәрин фикирләри, инчә һиссләри ифадә едән гүввәтли нитг васитәси кими чыхыш едир. Јазычылар үмумишләк сөзләрлә парлаг, јадда галан бәдии лөвһәләр јара-

дырлар. Бунлар мә'налы, ифадәли сөзләрдир, емосионал-експрессив чаларлыдыр. Мәсәлән, - Орхан: - Исмәт!.. Оф... Севимли, парлаг илан (Һ.Чавид).

Ана сүдү тәмиздир...
Аналар әзиздир.
Анчаг мән
анамы
чох севирәм һәр кәсдән.
Онун сәси әзиздир мәнә һәр сәсдән.
Наһаг јерә вәтәнә ана демирләр:
Вәтән дә әзиздир
ана гәдәр (Р.Рза).

Үмумишләк сөзләрин үслуб имканлары даһа кенишдир. Бу сөзләр әсл образлы ифадәләр мәнбәјидир:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартыныб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүсүнү низамла дүзүб
Баш алыб кедирсән һајана, Чејран! (С.Вургун).

- Чанлы данышыг дилиндә ади вә әдәби дилә мәнсуб данышыг-мәишәт сөзләри ишләдилир. Ади данышыг-мәишәт сөзләри үмумхалг сәчијјәлидир, әдәби дил нормаларындан кәнардыр вә мүхтәлиф үслуби чаларлар дашыјыр. Лору лексика үмумхалг данышыг-мәишәт нитгиндә, мүхтәлиф ичтмаи нитгдә јашајан вә үмуми гәбул олунмуш васитә вә әдәби ифадә нормаларындан кәнарда галмыш нитг васитәсидир. Лору лексика фамилјар-садә, үслубча кичилмә, бә'зи кобуд тәһәр, китаб нитги үчүн сәчијјәви олмајан сөзләрдир. Бу сөзләр семантик чәһәтдән мәдәни вә кобуд сәчијјәли сөзләрдир. Мәсәлән, јемәк-өтүрмәк-тыхмаг-дүртмәк, өлмәк-чезмәк - кәбәрмәк, эмидосту, гапаз, коп, тај-туш, ганлы (гејрәтли), гырхдилли (икиүзлү), тиртап, вур-тут, вурмаг (ичмәк), огурламаг (кәсмәк), көпмәк (көкәлмәк), биширмәк (товламаг), чалмаг (көтүрмәк) вә с.

Садә кәзәр, садә кејәр,
Дилә дүшәр, көз дә дәјәр
Башгасына аз је дејәр
Өзү тыхар аста-аста (С.Вургун).

Данышыг-мәишәт лексикасыны експрессивлик чәһәтдән ашағыдакы мә'на групларына ајырмаг олар: 1) фамилјар сөзләр

(дадаш, бачыоғлу, әмидосту, гардашоғлу вә с). 2) експрессив-гијмәтверичи сөзләр (сысга, ганмаз, көј, бошбогаз вә с). 3) вулгар, кобуд сөзләр (хорузланмаг-һирсләнмәк, ангырмаг-гышгырмаг, мырылдамаг-дејинмәк вә с). 4) лору сөзләр (өтүрмәк-јемәк, әкилмәк-гачмаг, һүркмәк-горхмаг, сүрүшмәк-арадан чыхмаг вә с).

Бәдии әсәрләрдә ичтима-сијаси лексиканын ишләдилмәси тамамилә тәбии көрүнүр. Чүнки бунлар ичтимаи-һәјатын мүхтәлиф һадисләрини билдирән сөзләрдир (демократија, азадлыг, тәрәгги, һүгуг, ганун, дөвләт, гәрар, һәрб, вурушма, рәһбәр вә с.). Бунларын бир гисми артыг ади данышыг сөзләри кими дә бәллидир. Бу сөзләр ичтимаи-сијаси вә публисистик үслублар үчүн даһа сәчијјәвидир. Мәсәлән, һөкумәт јыхмаг мәгсәдилә һакимијјәт уғрунда мүбаризә сөзләри инди дә онун үрәјиндә бүтүн гүввәси илә сәсләнирди (Һ.Меһди).

Ичтимаи-сијаси лексика бәдии үслубда сијаси вәзијјәти тәсвир етмәк, образын ичтимаи-сијаси мөвгејини, објектин ичтимаи-сијаси сәчијјәсини ачыб-көстәрмәк үчүн истифадә едилир.

Поетик сөзләр, хүсусән ше'р дилинин тә'сир күчүнү артырыр, поетик тонуну гүввәтләндирир. Мәсәлән, хәзан, зија, вүсал, чамал, дәбдәбә, тәмтәраг, сәма вә с.

Дүшүндүкчә о ел гызы бунлары бир-бир,
Илк баһарын ләләси тәк рәнки ачылыр.
Хәјалына хошбәхт кечән күнләр кәтирир,
Чан евинә күнәш доғур, шәфәг сачылыр...

(С.Вургун)

Функсионал үслубларда рәсми сәнәдләрин адыны билдирән сөзләр (әмр, фәрман, арајыш, вәсигә, диплом, акт, бәјанат вә с.), дәфтәрхана ишинә аид әшја адлары (говлуг, мөһүр, макина вә с.) рәсми мүрачиәтләр (вәтәндаш, мүәллим, һәким, професор вә с.), рәсми һәрәкәт билдирән фе'лләр (әмр етмәк, сәрәнчам вермәк, имза атмаг вә с.) ишләдилир. Мәсәлән, Һәсәнов: – Мән әмр вериб үмуми ичласын гәрарыны ләғв едирәм... (М.Ибраһимов).

Терминоложи лексиканын үсулуби лексикада ишләдилмәси даһа чох диггәти чәлб едир. Терминләрин бәдии әсәрләрдә ишләдилмәси әсәрин реал һәјатла баглылығыны мөһкәмләндирир. Мәсәлән, Топ атәшиндән јени үсулла истифадә етмәк һаггында роталарда, батарејаларда тә'лимат мүшавирәләри чағырылмасы һаггында баталјон, батареја вә рота командирләринә тапшырыг вердикдән сонра мүшавирә гуртарды (Ә.Әбүлһәсән).

Терминләр бәдии әсәрләрдә мөвзуја ујғун, образын әмәк просеси, иш фәалијјәти, сәнәт, вәзифә вә рүтбәси, давраныш, һәјат-мәишәт тәрзини сәчијјәләндирмәк мәгсәди илә ишләдилир. Мәсәлән, Бәнөвшә: - Биз бу саат тикинти саһәсини тикинти-монтаж саһәсинә чевиририк. Бүтүн ишләримиз механикләшир. (С.Рәһман). - Мүстәнтиг Муртузов тәлаш көстәриб пәракәндә ишләри саһмана салыб бир-бир нәзәрдән кечирир, прокурорун кәлмәсини көзләјирди (С.Рәһимов).

Терминләрдән бәдии үслубда һәддән артыг лүзумсуз јерә истифадә едилмәси әсәрин дилини агырлашдырыр, гурулашдырыр, бәдиилијинә мәнфи тә'сир көстәрир.

Диалектизмләр әввәлләр бәдии әдәбијјатын үслуб мәнбәји кими чыхыш едирди. Инди мүасир әдәби дилдә диалектизмләр әдәби дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән мәнбә ролуну ојнамыр. Онун ролу кет-кедә азалыр, үмумхалг дили ону сыхышдырыр.

Диалектизмләр бәдии әсәрләрдә кәнд һәјатынын реал тәсвирини вермәк, образлары фәрдиләшдирмәк васитәси кими истифадә едилир. Диалектизмләр халгын кечмиш һәјат вә мәишәт тәрзинин, кејим вә адәтләринин тәсвири үчүн әһәмијјәтлидир.

Лексик-семантик мә'наларына көрә диалектизмләр бир нечә група бөлүнүр. Етнографик вә семантик диалектизмләрин бәдии үслубда ишләдилмәси даһа чох мараг догурур. Дилчилик әдәбијјатында киркирә, бина, өрүш, јатаг, күјүм, сәнәһ, тәһнә, сәрниш, бадијә, сини,чимдик етнографик, бәсти, мәртәбә, алыг, гановуз, дәстәрхан, тәпәр, ары, забитәли, архач, дәһнә кими сөзләр исә семантик диалектизм адландырылыр. Бу сөзләри диалектизм кими изаһ етмәк тамамилә сәһвдир. Чүнки бунларын бир гисми үмумишләк, бир гисми исә көһнәлмиш сөзләрдир.

1972, 1979, 1980, 1981, вә 1982-чи илләрдә "Азәрбајчан" журналында дәрч олунмуш нәср әсәрләринин мүәллиф нитгиндә хејли мәһәлли сөзләри өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, дөнәм-дөнәм, дәниш-дәниш, савахламаг, вазламаг, дызыхмаг, севәләмәк вә с. Әввәла, мүәллиф нитгиндә мәһәлли сөзләрин ишләдилмәси тәәссүф доғурур, икинчиси, бу сөзләр сәсләнмә вә мә'насынын мәһдуду олмасына көрә охучуја јахшы тә'сир бағышламыр.

Експрессија (лат. ифадәлилик) нитг васитәләринин ифадәлилијидир. Бу, семантик вә үслуби характерлидир. Експрессија нитгин ифадәли-тәсвири кејфијјәти сајылыр. Експрессија ја сөзүн метофорик мә'налары, фразеолокизмләр, нәвазиш, рәзаләт, нәзакәт, һөрмәт вә с. билдирән ваһидләр дахилдир.

Бәдии үслубда емосионаллығын вә експрессивлијин ифадә имканлары даһа кениш вә даһа рәнкарәнкдир. Експрессивлик сөзүн ифадәлилији, тә'сир күчү, кәсәри, активлији демәкдир. Бу, сөзүн ифадәлилик вә тә'сир күчүнүн артмасына көмәк едир. Експрессивлик фонетик, лексик, морфоложи вә синтактик категоријалар васитәсилә јараныр.

Емосионаллыг вә експрессивлик категоријалары мүстәгил олса да, мүәјјән нөгтәдә бирләшир. Емосионал сөзләр семантик чәһәтдән һәмишә експрессивдир, еләчә дә експрессив сөзләрин дә мүәјјән һиссәси емосионалдыр.

Емосионал-експрессив сөзләр мүсбәт вә ја мәнфи мә'налы олур. мүсбәт мә'налы емосионал-експрессив сөзләр охшама, әзизләмә, тә'рифләмә, арзу-диләк (күлүм, гузум, сонам, чејран, марал, мәләк, хејирли, уғурлу, валлаһ, күлә-күлә вә с.), мәнфи мә'налы емосионал-експрессив сөзләр сөјүш, нифрәт, тәһгир, кобуд, гарғыш (ит күчүјү, донуз баласы, көпәк оғлу, алчаг, чиркин, мурдар, лүтүн бир лүт, сәфеһин бир сәфеһ, өлмүш, јерә кирмиш, бојну сынмыш вә с.) сәчијјәлидир.

Емосионаллығын вә експрессивлијин ифадәсиндә грамматик-морфоложи вә грамматик-семантик категоријалардан да истифадә едилир. Сөзләрин мүхтәлиф формада јүксәк интонасија илә тәкрары експрессивлији гүввәтләндирир, фикри емосионал формаја салыр. Мәсәлән, Емосионал лексикада һәм һисслик, тә'сирлилик, образлылыг, тәбиилик, һәм дә ејни дәрәчәдә ајдын анлашыглыг, дујулма, хасијјәт вар. Мәсәлән, үзүнтү, һычгырыг, инилти, дарылмаг, позулмаг, чашмаг, чошғунлуг, әзичи, әзкин, күскүн, далғын, јорғун, боғучу, һөнкүртү, чырпынты, гышгырты вә с.

Күсдүрдүм, сонра мән узун заман өзүмү мәзәммәт едирдим: - Бу нәдир, Јунус? - дејирдим - Сајыглама, Јунус? О, нишанлы гыздыр, чох чәкмәз ки, тојлары олар, сәнин бу һәјәчанларын әбәсдир, Јунус! (Ә.Мәммәдханлы).

Синонимләрин јанашы ишләдилмәси, антонимләрин гаршылашдырылмасы, омонимләрин чинас јаратмасы емосионаллығы вә експрессивлији күчләндирир.

Јазычылар фикирләрини образлы, тә'сирли ифадә етмәк, әсәрин сатирик-ироники тонуну күчләндирмәк, комик вә ја јумор јаратмаг үчүн ја ејни сөз вә ифадәләр дүзәлтмәли, ја да мөвчуд сөз вә ифадәләрә хүсуси мә'на вермәли олурлар. Јени сөзләр үмуми вә ја фәрди неолокизм сәчијјәлидир.

Үмуми неолокизмләр јени әшја вә һадисәләрә ад вермәк зәрурәтиндән јараныр. Фәрди-үслуби неолокизм бәдии тәсвир

васитəси кими ишлəдилир. Үмуми неолокизмлəр дилин бүтүн саһəлəриндə, фəрди-үслуби неолокизмлəр исə бир јазычынын əсəрлəриндə ишлəдилир. Үмуми неолокизмлəр тəдричəн өз јенилијини итирир, үмумишлəк сөзлəрдə чеврилир. Үслуби неолокизмлəрин бир гисми исə һəмишə јенидир, өз емосионал-експрессивлијини сахлајыр. Фəрди-үслуби неолокизмлəр гејри-ади, орижиналлыгы, поетик ифадəлилији илə фəрглəнир. Новатор, сəнəткар фикрини орижинал-експрессив ифадə етмəк мəгсəди илə јени сөз вə ифадəлəр ахтарыр. О, јени сөз јарадаркəн дилин сөзјаратма үслуна, əсасəн, əмəл етсə дə, бə'зəн о гајданы позур, ондан кəнара чыхыр. Мəсəлəн, Р.Рза бə'зичилəр, күндаш, ишдаш, əсрдаш, јанышмаг, танышмаг, паспортлашмаг вə с. кими сөзлəр дүзəлтмишдир:

Бизə мане олурлар
Адларыны чəкмирəм
Белə бə'зичилəр.
Һəр шејдəн артыг бəнзəјишлəр дејил,
бəнзəмəјишлəр һəкк олунду
Һафизəмин јазылдыгча долмајан, солмајан лөвһəсинə.

Бу сөзлəр Р.Рза јарадычылыгы үчүн јенидир, лакин бунлар үмумишлəклик вə ишлəдилмə бахымындан угурлу сајыла билмəз. Бунунла белə, Р.Рзанын јаратдыгы өзүмлүк, пишиклик, өлүмсүзлүк кими сөзлəр фəрди-үслуби јенилик кими үмумишлəк сөзлəр сырасына кечмишдир.

Үслуби фразеолокија

Фразеолокизм, аталар сөзү вə зəрби-мəсəллəрдə халгын һəјат тəрзи, адəт-ән'əнəлəринин излəри, севинчи вə кəдəри, мəһəббəт вə нифрəти, дүзлүјү вə əјрилији јашајыр, халгын образлы тəфəккүрүнүн, милли руһунун ичтимаи-сијаси вə фəлсəфи фикринин синкретик формасыны өзүндə əкс етдирир. Мəһз буна көрə дə бунлар милли руһлу, милли сəчијјəли синтактик ваһидлəр сајылыр. Бу ваһидлəрин мə'насы дəрин, формасы јығчам вə көзəлдир. Бунлар халгын əсрлəр боју јаратдыгы түкəнмəз мə'нəви сəрвəтидир. Бунларда сөзлəрин дүзүлүшүндə бир мə'на ујарлыгы, сəлислик, аһəнкдарлыг, мусигилилик, ифадəлилик вар. Мəсəлəн, сөз сөзү чəкəр. Ајдан ары, судан дуру, маты-гуту гурумаг, газ вур газан долдур. Чүчəни па-

јызда сајарлар. Јүз өлч, бир бич вә с. Азәрбајчан дили јүксәк милли колоритли фразеолокизмләр, дәрин мә'налы аталар сөзү, мүдрик мәсәлләр вә кәскин афоризмләрлә зәнкиндир. Бунларын лексик тәркиби дәјишмәз, грамматик гурулуш сабит, мә'насы бүтөвдүр.

Фразеолокизм, аталар сөзү вә мәсәлләрин бир гисми аллитерасија (сөз сөзүн сөјкәјидир) сәчијјәлидир, бә'зиләри исә гафијәлидир (Алдын пајыны, чағыр дајыны, тәзә кәлди базардан, көһнә дүшдү нәзәрдән), онларда сөз тәкрары да вар (Дил вар бал једирдәр, дил вар бәла кәтирәр). Јазычы вә шаирләрин фразеоложи јенилији үмумхалг дилинин инкишафы илә бирбаша әлагәси вар. Һәр јазычы вә ја шаир нитг васитәләринин зәнкинләшмәсиндә вә инкишафында јарадычы шәкилдә иштирак едир. Она көрә дә о, тәкчә мә'лум фразеолокизмләрин истифадәнин јени үсулларыны ахтармагла бәрабәр, үмумхалг дилинин хәзинәсинә уғурлу ифадә вә тәркибләр јаратмагла өз пајыны верир.

Фразеолокизм, аталар сөзү вә мәсәлләр бәдии әсәрләрдә, әсасән, ики формада ишләдилир: ејнилә вә дәјишдирилмиш формада. Олдуғу кими ишләдилән фразеолокизм, аталар сөзү вә мәсәлләр мүәллиф вә ја образларын нитгини долғунлашдырыр, даһа чанлы, даһа тә'сирли едир. Мәсәлән: Устадына кәм баханын көзләриндән ган дамар. Ит һүрәр, карван кечәр. Асланын еркәји, диշиси олмаз (С.Вурғун). Јазычылар әсәрләринә јени фразеолокизм, аталар сөзү вә мәсәлләрин әсас гурулушуну сахлајараг, онун тәркибиндә дәјишиклик апарырлар. Мәсәлән, С.Вурғун өз әсәрләриндә "Көнлү балыг истәјән өзүнү суја вурмалыдыр. Гонағын рузиси өзүндән габаг кәлир" зәрби-мәсәлләрини "көнлү балыг истәјән кәрәк кирсин дәнизә" вә "аллаһ гонағынын өз гисмәти вар" формасында ишләтмишдир. Ејни мәсәл бәдии әсәрләрдә мүхтәлиф формада верилмишдир: Арвад тајфасынын ипинә одун јығмајын (М.С.Ордубади), Әбузәр бәјин өркәнинин үстүнә одун јығмаг олмаз (Һ.Меһди).

Фразеолокизмләр лексик-семантик хүсусијјәтләринә көрә чохмә'налы омоним, синоним вә антоним олур. Чохмә'налы вә омоним фразеолокизмләрә нисбәтән синоним вә антоним фразеолокизмләр даһа зәнкин вә рәнкарәнк үслуби чаларлыдыр.

Лексик-грамматик әламәтләри охшар, үслуби чаларына вә лексик тәркибинә көрә фәргләнән, мә'нача бир-биринә јахын олан ифадәләр синоним фразеолокизмләр адланыр. Мәсәлән, Аллаһ рәһмәтинә кетмәк - өмүрүнү сизә бағышламаг - о дүнјаја тәшриф апармаг - көзләрини әбәди јуммаг вә с. фразеолокизмләр өлмәк

сөзү мә`насындадыр. Ијнә илә кор газмаг - күлүнк чалмаг-дәридән чыхмаг-тәр төкмәк-чан гојмаг- ган-тәр төкмәк фразеолокизмләри исә зәһмәт сөзү илә баглыдыр.

Антонимләр әсасында формалашан фразеолокизмләр, аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләр даһа ифадәли вә емосионал-експрессивлидир: Иланын ағына да ләʼнәт, гарасына да, јухарыдан ашағыја бахмаг вә с.

Үслуби ономастика

Ад вә фамилија, адәтән, милли хүсусијјәтлидир. Бу, милли вә алынма адларын бир-бири илә мүгајисәсиндән ајдынча ашкарланыр. Хүсуси адларын үслуби функсијасы тарихи шәраитлә, инсанларын сосиал мүнасибәти, онларын нитг мәдәнијјәтинин вәзијјәти илә мүәјјән едилир. Кечмишдә, адәтән, шаһ адлары ата ады олмадан ишләдилмишдир: Шаһ Аббас, Шаһ Исмајыл, Рза шаһ вә с. Хүсуси адлар ифадәлилик васитәси кими истифадә едилир, комик образлар јаратмаг мәгсәдинә хидмәт едир. Ҹ.Мәммәгулузадәнин персонажларынын ад вә фамилјаларында инсанларын маһијјәти, ичтимаи вәзијјәти, зөвгү, вәрдиши, әхлаги кејфијјәтләри јахшыча әкс олнумушдур.

Сатирик әсәрләрдә ад вә фамилијалар инсанларын мәшгулијјәти, сосиал маһијјәти, тәбиәти, талеји, сәчијјәви кејфијјәтләри, көрүнүшү, дуруш манерасы, јохсуллуғу, варланмасы, мәһдудлуғу, аваралығы вә с. хүсусијјәтләрини јашадыр.

Шифаһи вә јазылы әдәбијјатда ономастик ваһидләр мүхтәлиф үслуби мәгамларда ишләдилир. Нағыл, дастан, бајаты, лајла, охшама вә халг әдәбијјатынын башга нүмунәләриндә шәхс, јер, планет адлары вә башга ономастик ваһидләр реал, әфсанәви планда верилмишдир.

Поетик ономастик ваһидләрин образлылыг имканы бөјүкдүр. Мәсәлән, Јашар, Севил, Күләр (Ҹ.Ҹаббарлы), Палазгулаг оғлу Ҹибкир Хәргушов, Чулгудузов (Ә.Һагвердијев), Галошлу адам, Сачлы (С.Рәһимов), Анкет Анкетов, Ичлас гурусу (Мир Ҹәлал) вә с.

Бәдии әдәбијјатда образлары һәртәрәфли сәчијјәләндирмәкдә, заһири әламәтләрини мүәјјән етмәкдә, дахили аләмини ачмагда ләгәбләрдән кениш истифадә олунур. Мәсәлән, И.Һүсејновун "Идеал" әсәриндә шәхс адлары ләгәбләрлә верилмишдир. Әсәрдәки ләгәбләрин бир групу јазычынын фәрди јарадычылығынын мәһсулудур, чоху исә реал һәјатдан көтүрүлмүш-

дүр. Мәсәлән, Лүт Чәфәр, Хызр Абы, Тәфтиш Аббас, Кәбәләк Мәмиш, Дәли Сәмәд, Ахсаг Һачы, Рик Ағамалы вә с.

Үмуми зоонимләр, үмуми фитонимләр аллегорик мәгамда хүсуси адлар кими ишләдилир. М.Фүзулинин "Мејвәләрин бәһси" әсәриндә Алча, Кавалы, Килас, Нар, Бадам, Алма, Армуд, Үзүм, Һејва, Гајсы, Пүстә, С.Ә.Ширванинин тәмсилләриндә Ары, Сичан, Пишик, Газ, Дурна, Ајы, Аслан, Өкүз вә с. ономастик ваһидләр ишләдилмишдир.

Үслуби морфолокија

Морфоложи ваһидләрин мәгсәдәујғун ишләдилмәси үслуби имканлар јарадыр. Морфолокија нитг һиссәләрини,онларын дахили структуруну, спесифик категоријаларыны өјрәнир. Һәр бир нитг һиссәси чүмлә дахилиндә өз морфоложи тәбиәтини сахламагла јанашы, фикрин ајдын, сәлис, јығчам вә рәнкарәнк ифадә олунмасына хидмәт едир. Морфоложи нормаларын дүрүстләшдирилмәси, көзләнилмәси нитгин дүзкүнлүјүндән хәбәр верир. Морфоложи ваһидләрин мәгсәдәујғун ишләдилмәси нәтичәсиндә морфоложи үслуби нормалара чеврилир. Әсас нитг һиссәләри, көмәкчи нитг һиссәләри вә хүсуси нитг һиссәләринин үслуби имканлары кенишдир.

Кәмијјәт, хәбәрлик, мәнсубијјәт вә һал категоријаларынын грамматик вә үслуби бахымдан имканы бөјүкдүр. Азәрбајчан дилиндә исимләрин мүәјјән һиссәси һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән әшја вә һадисәләрин тәк вә ја чох олмасыны билдирир. Мәсәлән, алма, буғда, балыг вә б. Бу сөзләрин һәр бири һәм ајры-ајры алма, буғда, балыг кими, һәм дә алмалар, буғдалар вә балыглар кими анлашылыр: Һәр күн чајымы ичәр-ичмәз алачығдан чыхырдым. Ушаглары тапыб чијәләк, кәбәләк топламаға, ја дәрәдә балыг тутмаға кедәрдик (А.Шаиг). Биз сөзүмүзү әлигабарлы адама... чөрәксиз адама, ач-јалавач адама, дөјүб-сөјүлән адама, әзилиб-тапдаланан адама демәлијик (С.Рәһимов). Бу чүмләләрдә сөһбәт тәкчә бир чијәләк, кәбәләк, балыг вә адамдан јох, чијәләкләр, кәбәләкләр, балыглар вә адамлардан кедир.

Азәрбајчан дилиндә кәмијјәт шәкилчиси -лар/-ләр грамматик вәзифә дашымагла јанашы, кениш үслуби имканлыдыр. - Лар--ләр кәмијјәт шәкилчиси ашағыдакы үслуби вәзифәләрдә чыхыш едир: 1) нәсил, тајфа, фамилија билдирир: Сәфәвиләр, Һәсәнлиләр, Оғузлулар вә с., 2) хүсуси исимләр үмумиләшир: Сизин күлдүјүнүз чобан торпағы; Низамиләр, Фүзулиләр јетирмиш (С.Вурғун), 3) хүсуси исимләр јүксәк һиссләр, експрессија ифадә едир: Бу дағлар гојнунда аслан јатмышдыр; Короғлулар ат ојнатмышдыр (С.Вурғун). Әбүл-үлаларын, Низамиләрин; Ән кичик, ән ачиз шакирдијәм мән (Б.Ваһабзадә). 4) хүсуси исимләр кинајә, ришхәнд мә'насыны јарадыр: Тачирләримиз Сонјалара бәнд олачагмыш; Бәдбәхт Түкәзбанлары нејләрдин, илаһи? (М.Ә.Сабир), 5) топлулуг анлајышы билдирән исимләр нөв билдирир: орду, халг, ел, сүрү, нахыр, илхы вә с. Ордулар үз-үзә дајанды.

Хәбәрлик категоријасынын грамматик әламәтинин шифаһи вә ја јазылы нитгдә ихтисарла ишләдилмәси данышыг нитгини сәлисләшдирир, дилин бу мәгамда ағырлығыны јүнкүлләшдирир. Мәсәлән: Мүәллим кәлди.

Нә үзүм гарадыр, нә дилим гыса,
Чыхсам да аловлар, одлар ичиндән,
Мәрдлијим, сафлығым аз-чох галыбса,
Садә адамлара миннәтдарам мән (Һ.Ариф).

Мәнсубијјәт категоријасы аидлик, саһиблик, гоһумлуг мүнасибәтини, һүгуги вә ичтимаи әлагәләри билдирир. Мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөз һәм саһиб шәхси, һәм дә мәнсуб әшјаны ифадә едир. Чох вахт конкретлик, јығчамлыг, гәнаәт вә үслуби чәһәтдән јијәлик һал шәкилчисинин сөздә ишләдилмәсинә еһтијач галмыр: Анам мәнә һеч нә данышмады, һәр шеји өзүм баша дүшдүм (С.Гәдирзадә). Меһрибандыр гучағын; Саф вичданын тәмиздир (С.Вурғун). Икинчи тәрәфи гајдыш шәхс әвәзлији илә ифадә олунан мәнсубијјәт бирләшмәсинин биринчи тәрәфи һәм јијәлик һал шәкилчиси илә, һәм дә онсуз ишләдилир: Мәним өзүм-мән өзүм, сәнин өзүн-сән өзүн, бизим өзүмүз-биз өзүмүз вә "Мән өзүм, сән өзүн... типли бирләшмәләрин икинчи тәрәфи биринчи тәрәфин еквивалентидир вә ону әвәз етмәк һүгугуна маликдир. Лакин бунларын икинчи тәрәфи биринчи тәрәфә јени мә'на кәтирмәк, биринчи тәрәфи бу вә ја дикәр чәһәтдән изаһ етмәк мәгсәди күдмүр. О даһа чох үслуби хүсусијјәт дашыјыр, биринчи тәрәфи нәзәрә чарпдырмаг, ону мәнтиги вурғулу етмәк мәгсәди илә ишләдилир" (Ј.Сејидов). Ону да демәк лазымдыр ки, мән өзүм, типли бирләшмәләр мәнсубијјәтлик билдирмәклә јанашы, шәхсин өзүнүн ишин ичрасында мәс'улијјәт дашымасы, онун ишә шәхсән нәзарәт етмәси, мүдахилә етмәси кими дә баша дүшүлүр.

Мәнсубиjjәт категоријасынын биринчи тәрәфи чүмләдә һәм ишләдилир, һәм дә ишләдилмир: 1) чүмләнин үмуми мәзмуну вә үслуби маһиjjәтинә көрә мәнсубиjjат категоријасынын биринчи тәрәфи кими ишләнән шәхс әвәзлијинин ишләдилмәси вачибдир: Һачы әми, мәним бу габым там он кирвәнкә јаг тутур. Һәмишә дә пешәм апарыб сатмагдыр. Инди нә олубдур ки, сәнин тәрәзиндә једди кирвәнкә кәлир (Ә.Һагвердијев). - А киши, сән Шәрәбаны хала кими әждаһаны алдадачагсан? - Алдатмаг-зад јох. Лап онун көзүнүн габағында Назим мүдафиә еләсин, гој о да тамаша еләсин (Мир Чәлал), 2) мәтнин мәгсәд вә мәзмуну илә әлагәдар шәхс әвәзлијинин ишләдилмәсинә еһтијач дујулмур:

Еј көнүл, Күр илә сөһбәти гуртар,
Узундур онсуз да бу дастанымы,
Сабаһ да "Боздаг"а сәфәримиз вар,
Орда күлүнк вурур гәһрәманымыз (С.Вургун).
Синәм долудур, анчаг дилим тутмур (Мир Чәлал).

Бир чүмләдә мәнсубиjjәт субјектини билдирән бир нечә мәнсубиjjәт шәкилчили сөз ишләдилир: Онун планы бөјүк, чүссәси ири, үрәји кичик, дүшүнчәси дајаздыр (Ә.Вәлијев).

Үслуби мәгама көрә мәнсубиjjәт анлајышыны ифадә едән бирләшмәнин компонентләри биринчи шәхсин тәбиәтинә мәхсус һал вә мәнсубиjjәт шәкилчиси гәбул едир вә биринчи шәхсин чәминә аид олур: Апыб-дашан елин вары, колхозунун илхылары (С.Вургун). Газандығымыз газанда галандан сонра мәктәби дә олачаг, азарханам да тикиләчәк, ушағым-ушаг, бөјүјүм бөјүк олачаг (Мир Чәлал).

Биринчи шәхсин чәми вә ја үчүнчү шәхсин тәки биринчи шәхсин тәки јериндә ишләдилир. Бу, ашағыдакы мәгамларда мүмкүндүр: 1) евфемизмләрдә: Мәним әвәзимдән бизим огланын үзүндән өп (Ч.Мәммәдгулузадә), 2) данышан шәхс өзү һаггында мүәjjән фикри һәмсөһбәтинин нәзәринә чатдырдыгда вә ја өз наразылығыны билдирдикдә: Сәкинә, өзүмүзә көрә бизим дә адымыз, санымыз вар, дост-ашнамыз вар, бирчә күн әввәл хәбәр версәјдин, олмазды? (М.Ибраһимов).

Икинчи шәхсин чәми һәмин шәхсин тәки јериндә һөрмәт, нәзакәт, кинајә вә нифрәт мәгамларында ишләдилир: Сизин сөзүнүз һеч бу пәрдәдә дејил, бундан сонраки пәрдәдәдир, јолдаш Мирзә Чамал (Ч.Чаббарлы). Сизин милләт јолунда кор

олан көзләриниз, ағламајан көзләрин һамысындан јахшыдыр (Ч.Чаббарлы).

Мәнсубијјәт категоријасынын биринчи тәрәфинин јијәлик, икинчи тәрәфинин исә мәнсубијјәт шәкилчиси ихтисар едилир, шәкилчисиз јазылыр. Амма ифадә һеч бир долашыглыг јаратмыр, әксинә, ифадәни даһа јығчам формаја салыр: Муртузов Меһманы да балыг кими тутуб гум үстә (гумун үстүнә әвәзинә) атды (С.Рәһимов).

Исмин һаллары шифаһи вә јазылы нитгләрдә, әсасән, дүзкүн ишләдилир. Лакин бә'зән онлар бир-бири илә гарышдырылыр, бири дикәри илә әвәзләнир. Бу да, шүбһәсиз, үслуби гүсурларын мејдана чыхмасына шәраит јарадыр.

Адлыг һалда олан сөз конкретлик вә үмумилик билдирир. Бу онун үслуби имканларынын кенишлији илә бағлыдыр: Бу китаб мараглыдыр. Китаб билик мәнбәјидир.

Формача адлыг һалда олан сөз, мәзмунча јерлик һалла әлагәдардыр. Мәсәлән, Јаз әкинчи, гыш диләнчи (Јазда әкинчи, гышда диләнчи).

Јијәлик һал мүәјјән вә гејри-мүәјјән формададыр. Бу һалда олан сөз конкретлик, мүәјјәнлик, үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик, саһиблик вә аидлик билдирир: китабын үзү-китаб үзү, мәним өзүм-мән өзүм вә с.

Азәрбајчан торпағы, мејвә багы, баһар сулары, ел күчү, сел күчү, вә с. бирләшмәләринин биринчи тәрәфләри формача адлыг һалы хатырладыр. Әслиндә исә һәмин сөзләр (Азәрбајчан, мејвә, баһар, ел, сел) јијәлик һалдадыр.

Јөнлүк һалда олан сөз һәрәкәтин јөнәлмә објектини, мүгајисә објектинин истигамәтләндији мәканы ифадә едир. Бу һалдакы сөз мүгајисә әшјасыны билдирир: Лакин сизи аја бәнзәтмәк дә доғру дејилдир, чүнки о, мүвәггәти, сиз исә даимисиниз (М.С.Ордубади).

Јөнлүк һалдакы сөз сәбәб вә мәгсәд мә'насыны ифадә едир: Вахтында евә дөнмәдијимә көрә һирсләнмишди (Б.Бајрамов). Онлар јерләриндән галхыб нанә дәрмәјә кетдиләр (М.С.Ордубади).

Бәдии әсәрләрдә вә ади данышыгда јөнлүк һалдакы сөз тә'сирлик вә ја чыхышлыг һалын јериндә ишләдилир. Мәсәлән, о көрүрдү ки, габағында һеч кәсин чыңгыр чыхармаға чәсарәт етмәдији, кишијә итин сөзүнү дејирләр, башыны галдырыб чаваб да вермир, санки онун кәндлиләрә (кәндлиләри әвәзинә) сөјән дили кәсилмишди (Мир Чәлал).

нимдир, баба, дәхли нәдир сизләрә? Ким сизи гәјјум едиб, һөкм едәсиз бизләрә? (М.Ә.Сабир).

Биз әвәзлији мән, сиз әвәзлији сән әвәзлији јериндә ишләдилир. Данышан шәхс өз емосијасыны, наразылығыны вә ја тәвазөкарлығыны өз ады илә әлагәләндирмәк истмәдикдә мән әвәзлији әвәзинә биз әвәзлији ишләдилир: Саламов, биз дә бир шеј ганырыг ахы (Ҹ.Ҹаббарлы). Бизә нә вар.

Бизим дә бир гарнымыз вар. Нечә чаларлар, биз дә елә ојнајарыг (Ҹ.Ҹаббарлы). Һөрмәт, нәзакәтлик хатиринә сән әвәзлији әвәзинә сиз әвәзлији ишләдилир: Сиз дејә биләрсинизми ки, бу күн ајын нечәсидир?

Бә'зән сән шәхс әвзлији хитаб мөвгејиндә чыхыш едәрәк үмумилик, јүксәк һисс, һәјәчан, тәәччүб, е'тираз билдирир. Сән бир чаван оғланын әдасына бах.

Јијәлик шәхс әвәзлији мәнимки типли бирләшмәләринин тәркибиндә бир нечә сөз олса да, мәзмунда һәм субјект, һәм дә објект дәрк едилир. Бурада һәм мәнсуб шәхс, һәм дә мәнсуб әшја әвәз олунур. Бунун үслуби әһәмијјәти вар вә гәнаәт принсипи өзүнү кәстәрир: Нә олду һеч кимин ушағы нахошламады, елә азар кәлиб бизимкини тапды? (М.Ибраһимов). Гара Кәрәм оғлунун торпаглары бизимкиндән јахындыр (М.Ибраһимов). Гајыдыш әвәзлији субјекти даһа конкрет вә габарыг нәзәрә чарпдырмаг мәгсәди илә шәхс әвәзликләри илә бирликдә ишләдилир: Түфәнки алыб бир кәндлијә верди, тапанчаны өзү көтүрдү (М.Һүсејн).

Гајыдыш әвәзлијинин тәкрары илә үслуби мәгам конкретләшир: Гануни-әсаси нәди, фәрман өзүмүндүр! Шөвкәт өзүмүн, шан өзүмүндүр (М.Ә.Сабир).

Бу вә о, һәмин вә һәмән ишарә әвәзликләри ишләнмә, үслуби, јахынлыг вә узаглыг мә'нада бир-бириндән фәргләнир. Белә ки, бу вә һәмин ишарә әвәзликләри нисбәтән јахыны, о вә һәмән ишарә әвәзликләри нисбәтән узағы билдирир: Бу китабы мәнә вер. О карандашы мәнә көстәр. Онлар Күләбәтини тез һәмән ханымын евинә дүзәлтдиләр (М.Ибраһимов). Һәмин күнүн сәһәри машын үчүн артел идарәсинә кетдим (И.Әфәндијев).

Ким әвәзлији суал вә гејри-муәјјән әвәзликләри кими ишләдилир. Ким әвәзлији суал әвәзлији кими мүхтәлиф үслуби мә'налар билдирир: 1) ким суал әвәзлији һеч кәс мә'насында: Инсан гәлбинин арзуларыны ким билир? 2) ким суал әвәзлији һамы мә'насында, Шән јашамағы ким севмәз? Баһар фәслини ким севмир? (Ҹ.Ҹаббарлы) - Евдә ким вар? - Нәнәм, атам (А.Мәммәдов).

Нә суал әвәзлији дә бир нечә үслуби мә`нада ишләдилир. Белә ки, нә суал әвәзлији тәсдиг фе`лләрлә инкар мәзмуну ифадә едир: Мән нә билим? Сән даг мејвәсинин дадыны нә билирсән? (билмирсән). Нә суал әвәзлији нечә вә һарада мә`насында: Адам нә билсин? Нә ағыр ишин олса, мәнә дејәрсән? Нә сөзү һәр шеј, һәр нә мә`насында: Дүнјада нәләр олмур? Музејдә нәләр јохдур? Нә сөзү нечә, һансы мә`насында һејрәт билдирир: Сән нә хәјала дүшмүсән? Нә суал әвәзлији чүмләдә, нијә нә сәбәбә, нә үчүн суал сөзләри јериндә дә ишләдилир: Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фә`лә?! Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы фә`лә?! (М.Ә.Сабир).

Ким гејри-мүәјјән әвәзлијинин чүмләдә тәкрары гејри-мүәјјәнлик мә`насыны ифадә едир: Кәнддә дејән ким, күлән ким, чалыб-чағыран ким, вај-һарај салан ким чығыран ким (Мир Чәлал).

Кимсә вә ким исә гејри-мүәјјән әвәзликләри бир-бириндән ишләнмәсинә, мә`наларына вә үслуби чаларына көрә фәргләнир: Ким исә јавашҹадан ичини чәкә-чәкә ағлајырды (Г.Мусајев). Онун үстү илә ким исә аддымлајырды (Г.Мусајев). Кимсә сәсини удараг мәлаһәтлә зүмзүмә едәрди (Г.Мусајев). Булудлар елә чахнашырды ки, санки кимсә әлиндә гылынч онлары доғрајыр, пәрән-пәрән салырды (Б.Бајрамов).

Мигдар сајлары әшјанын конкрет кәмијјәтини билдирдији үчүн ондан сонра кәлән исим, бир гајда олараг, чәм шәкилчиси гәбул етмир. Бу, мигдар сајларынын грамматик вә үслуби хүсусијјәтләри кими изаһ олуна биләр: О ики шүшә әтир ишләтди. Көјдә үч гатар дурна учурду вә с. Лакин бәдии әдәбијјатда бә`зән мүхтәлиф шәраит вә мәгамла әлагәдар сајдан сонра кәлән исимләр чәм шәкилчиси гәбул едир. Шүбһәсиз бу, јүксәк емосија, үслуби мәгамла вә үслуби мәгсәдәујғунлугла бағлыдыр: Һүрү, Рүстәм бәји көрүм ики көзләриндән олсун (Н.Б.Вәзиров). Бакы милјон ишыглары илә көз гырпарды (Ә.Мәммәдханлы).

Бир мигдар сајынын үслуби имканы даһа кенишдир: 1) гејри-мүәјјәнлик вә үмумлик мәзмуну јарадыр: Сизи бир адам ахтарырды, 2) гүввәтләндиричи әдат кими тәскинлик мәзмуну ифадә едир: Сән бир дајан. Гој бир кәлсин, 3) аз, чох, гәдәр, белә, елә, нечә, аләм, јығын, әтәк, сүрү, бөлүк, овуч кими сөзләрин әввәлиндә ишләдиләрәк гејри-мүәјјән кәмијјәт мәзмуну ја артырыр, ја да әксилдир: Бир аз сакит данышı. Бир белә мејвә кимә лазымдыр? Бир аләм иш төкүлүб галмышдыр. Бир овуч торпаг атды, 4) һәрдән, тәк, ара, саатда, күндә, ајда, илдә

сөзләриндән сонра ишләнәрәк тәсадүфлүк вә тәкрар мәзмуну-ну ифадә едир: Мән һәрдән бир онлара кедирәм. Күндә бир закон көрән чанымыз (Г.Б.Закир), 5) бир сөзү -чә шәкилчиси илә биркә ишләнәрәк истәк, арзу, тә'кид, әмр, тәләб билдирир: Бирчә бу јупитерләрин ишығы тез кечмәјә. Бу алгышлар тез сусајды, бирчә бу гырмызы гәрәнфилләрин нәфәс кәсән түнд гохусу тез совушајды (Ә.Бабајев). Мәшәди Ибад, сабаһ кәл, пуллары апар, амма инди бирчә әввәл бу оғланы өлдүр... (Ү.Һачыбәјов), 6) гејри-мүәјјәнлији хүсусиләшдирмә чаларлары ифадә ифадә едир. Тәкчә, јалныз, анчаг мәһдудлашдырычы әдатлар мә'насында ишләнәрәк фикри даһа да гүввәтләндирир, дәгигләшдирир: Һамы билир, бир сән билмирсән. Онун нәзәриндә Фирудин нәинки һәјатын тәбии ахынында јетишән бир үсјанкар, һәм дә мүбаризәјә габил олан бир дөјүшчү иди (М.Ибраһимов). 7) чохалтма, күчләндирмә чаларларыны билдирир: О елә бир јаланчыдыр ки, тајы-бәрабәри јохдур.

Гејри-мүәјјәнлик билдирән аз, чох, хејли сөзләриндән, -ларла, / - ләрлә/, - ларча / - ләрчә / шәкилчиләрини гәбул едән сајлардан сонра кәлән исимләрә чәм шәкилчиси артырылмыр: Аслан хејли китаб охумушдур. Зала минләрчә тәләбә топлашмышдыр. Бу гајда шифаһи нитгдә бә'зән көзләнилмир, исимләр чәм шәкилчиси гәбул едир: О, хејли китаблар охуду. Минләрчә гара, көј, бәнөвшәји, јашыл көзләрә ишыг верән, адичә дәниз дашларыны гаш-даша чевирән сәадәт дашы, арзу дашы (Ә.Бабајева). Мән милјонларла кишиләрин өз арвадындан гануни олараг тәләб етдији бир мәсәлә һаггында онунла данышмаг истәдим (Ә.Бабајева).

Фе'лләрин үслуби имканлары даһа чохдур. Фе'лин нөв, форма вә заманларынын үслуби имканлары даһа кенишдир. Фе'лин мәчһул вә гајыдыш нөвләринин бир-биринә охшар вә фәргли чәһәтләри вар. Һәр ики нөвүн шәкли әламәти ејнидир: - ыл/-ил,-ул,-үл/-ын/-ин,-ун,-үн/ - Атылмаг, сәрилмәк, ачылмаг, чәкилмәк, сојулмаг вә с. Фе'лләр һәм мәчһул, һәм дә гајыдыш нөв кими ишләдилир. Бу сөзләрин мәчһул вә ја гајыдыш нөвдә олмасыны мәтн әсасында мүәјјәнләшдирмәк олар: Гапы ачылды-күл ачылды, ип чәкилди-су чәкилди, о сәрилди-палтар сәрилди, ағач сојулду-дәри сојулду, о атылды-күллә атылды. Мәчһул фе'лләриндә иш, просес өз-өзүнә, тәбии, һеч кәсин мүдахиләси олмадан баш верир.

Фе'лин арзу, вачиб вә шәрт шәкилләри һәм грамматик, һәм дә үслуби мә'наларда ишләдилир. Арзу шәклиндә арзу, истәклә јанашы, әмр, шәрт мә'насы да вар: Башыашағы, үзүјо-

ла, ишкүзар ушагдыр. Анчаг ки, мәним хаһишим будур, јола верәсиниз, өјрәдәсиниз, јетимдир, гәлби сыныгдыр (Мир Чәлал). Мән Сона дејиләм, әкәр бу чејрана инкилис әли дәјә (Мир Чәлал). Арзу шәклинин мәзмунунда кәләчәкли анлајышы вар: Күлнисә: - Мән сәни әввәлдән огуллуга көтүрмүшәм вә үмидварам ки, сән дә мәнә огул олмага разы олуб сөзүмдән чыхмајасан (Ч.Чаббарлы). Вачиб шәкли мүәјјән һәрәкәтинин ичрасынын вачиблијини билдирир. Бу шәклин мәзмуну кәләчәк заманла бағлы олуб әмрлик ифадә едир: Биз ајрылмалы идик (Мир Чәлал). Һачы Аслан сәнин нөкәриндир! Бу саат бујурун ки, Һачы Аслан, өлмәлисән! Өлмәсәм киши дејиләм (М.С.Ордубади). Онда он ики ил Сибирә сәјаһәтә чыхмалысыныз (Ч.Чаббарлы).

Фе'лин әмр формасы бә'зән фе'л формаларында, мүхтәлиф заманларда өз әксини тапыр: а) әмр формасы шәрт формасы вәзифәсини ифадә едир:

Фәгәт ана! О мүгәддәс адын габагында

О пак багрына бассын мәни, десин лајлај (Ч.Чаббарлы). б) әмр формасынын мә'насы фе'лин заман вә нөв формалары илә верилир: Фәгәт нә едим, онлары алсынлар, һамысыны, нәјим варса, һамысыны, јалныз гара көзләрдән өпмәји мәнә изн верилсин (Ч.Чаббарлы). Алмаз: - Кәндин бүтүн күчәләрини охујараг кечәчәксиниз (Ч.Чабббарлы). Һәјат (Аббаса): - Материаллар һазыр олан кими алыб јола дүшәрсән (М.Ибраһимов). Әмр формасынын мәзмуну мәсдәрлә дә ифадә олунур: Елхан: - Кетмәк, бу мәһзун көзләрдән ајрылмаг... (Ч.Чаббарлы). Әмр формасы мүхтәлиф әдатларла ишләнәрәк хүсуси мә'на чаларлары јарадыр: Шәриф: - Ушаг мәсәләсини дә данышсана (Ч.Чаббарлы).

Фе'лин әмр шәклиндә һәрәктин ичрасы үчүн мүәјјән әмр, бујуруг, өјүд, нәсиһәт, кәрәклик, хаһиш вә рича мәзмуну вар. Биринчи шәхсин тәк вә чәм шәкилчиләри илә ифадә олунан әмр шәклинин мәзмунунда лазымлыг, өјүд, хаһиш мәзмуну мөвчуддур: Сона дүшүр көлләрә; Сејрә чыхаг чөлләрә; Кәл гучаг-гучаг, күл-чичәк јыгаг; Дүзәк гара телләрә (Маһны). Кәлин көзмәјә чыхалым. Икинчи шәхсин тәк вә чәми әмрлик, бујуруг мәзмуну билдирир: Јазын, јаз, оху. Әмр шәклинин үчүнчү шәхсин тәк вә чәми өјүд-нәсиһәт билдирир: Зәрәр јохдур, гојун бир аз да охусун, јахшы өјрәнсин. Чалышын, кечикмәсин, вахтында кәлиб чатсын.

Шәрт шәклинин мәзмунунда шәртликдән әлавә, пешиманчылыг, реаллыг, гејри-реаллыг вар: Өз өмрүнү лазым кәл-

сә, гурбан вериб фәһлә гардаш (М.Күлкүн). Күчәјә чыханда тәсадүфдән бириси она тохунсајды, хәстә кими әһвалы позуларды (Мир Чәлал). Сизи хошбәхт көрсәм, өлмәрәм, өлмәрәм, гардаш (М.Ибраһимов).

Шәрт формасынын грамматик әламәти - са/-сә/ шәкилчисидир, лакин шәрт формасынын мә'насыны кечмиш заманын грамматик әламәтләри илә дә вермәк мүмкүндүр! Тофиг: - Өзүм өлүм баша дүшәр, елә әл-ајағыны тәрпәтмисән, баша дүшәчәк (М.Ибраһимов). Һәсән аға кими залымын бири кетди началникдән хаһиш еләди, бир дә көрәчәксән папағымы голтуғума вериб салдылар ешијә (Ә.Һагвердијев).

Үслуби чәһәтдән шүһуди кечмиш заман бәдии, нәгли кечмиш заман исә елми дил үчүн сәчијјәвидир. Шүһуди кечмиш ичра олунмуш бир ишин шаһидлик јолу илә ичрасыны, нәгли кечмиш заман ичра олунмуш бир ишин данышыг вахтында нәтичәсини, иш, һал вә һәрәкәтин гејри-мүәјјән кечмиш заманда јеринә јетирилдијини, данышанын иш, һал вә һәрәкәтин ичрасында гејри-шаһидлијини билдирир: Он илдә маашымдан артырыб јығмышам, өзүм үчүн јығмамышам (И.Һүсејнов). Чох бүтләр дағылан, Јексан олан көрмүшүк, Чох мәрмәр һејкәлләри, Биз учалан көрмүшүк (Б.Ваһабзадә). Шүһуди кечмиш заман фе'лләри кәләчәкдә ичрасы еһтимал олунан бир иши, һәрәкәти дә ифадә едир: Рауф: - Бир сән мәнә өјрәт, бәлкә ишдир, гәзадыр, мәним дә башыма кәлди (М.Ибраһимов).

Кечмиш заманда олмуш һал вә һәрәкәт фе'лин индики вә кәләчәк заманлары илә дә билдирилир: Гырх биринчи илин гарлы, шахталы бир кечәси санки чанлы-чансыз, әтрафда нә варса донуб буз бағламышды. Һава зәһәрли илан кими чалыр, дамарларда ган донур. Белә бир кечәдә Украјнанын учсуз-бучагсыз гарлы чөлләри илә бир көлкә һәрәкәт едир (Ә.Мәммәдханлы).

Бәдии әсәрләрдә бә'зән нәгли кечмиш шүһуду кечмишлә әвәз олунур: Ајдын: - Кәл јаврум јалан дејирәм (ону өз мизинә догру чәкир). Ал ич үч илдир көрүшмәдик... Ич, Күлтәкин: - Ајдын, һеч бир вахт ичдијими көрдүнмү? Ајдын: - Һеч бир вахт белә јерләрә кәлдијини дә көрмәдим. Ич (Ч.Чаббарлы). - Сиз дә үз ачмағы Мәһсәти ханымдан өјрәндиниз?

- Хејр, ондан өјрәнмәдим (М.С.Ордубади). Мән һәјатда дүрлү күн көрдүм. Овуч алыб гәһрәманлар өлдүрдүм (Ч.Чаббарлы).

"Мүасир Азәрбајчан дили" (II. ч. 1980) китабында кечмиш заманын узаг кечмиш, гәти кәләчәкли кечмиш, гејри-гәти кәлә-

чәкли кечмиш, битмәмиш кечмиш вә давамлы кечмиш кими мүрәккәб формалары гејд едилир. Бу формалар - иди, - имиш, көмәкчи васитәләри илә јаранмышды. Буну индики вә кәләчәк заманлара тәтбиг етмәк олар. Иди вә имиш көмәкчи васитәләринин мәзмунунда заманлыг анлајышы вар. Буна әсасән кечмиш заманын формаларыны артырмаг нә грамматик, нә дә елми чәһәтдән дүздүр. Кечмиш заманла әлагәдар садаланан бу формалар грамматик јох, үслуби сәчијјә дашыјыр: Көч кәлиб Күллүчә кәндинә чатанда бу кәндин әһалиси јатмышды (С.С.Ахундов). Онлар ики күндән сонра јола дүшәчәкмиштәр (М.С.Ордубади). О өз аиләсини сон дәрәчә чох севирмиш (М.Ибраһимов). Көјдә ојнајан јаз булудлары санки танкын курултусундан горхуб сејрәкләшир, һүркүр, гачышырды (Һ.Меһди). Машын сүзүб кетмәкдә иди (Мир Чәлал).

Индики заманда иш, һал вә һәрәкәтин ичрасы данышыг вахтына ујгун кәлмәклә бәрабәр, һәм кечмиш, һәм дә кәләчәк замана аид олур: Адыны улдузунда дашыјыр аг әсрләр. Заман арханда сәнин човгун кими сүрүнүр (Р.Рза).

Индики заман кечмишдә баш вермиш һадисәләри тәһкијә, нағыл јолу илә ифадә едир: Күнләрин бир күнүндә Дәччәлабад маралларым мәчлис гајырыб гәт етдиләр ки, бир үсули-чәдид мәктәби ачсынлар. Дәччал бу мәчлисдә сәдарәт едир. Үзүнү чамаата тутуб дејир... (Ә.Һагвердијев).

Индики заман мәгамында ән чох шүһуди кечмиш заман ишләдилир: Ај ушаг дурун гонаглара бахын, мән кетдим дејиб евдән чыхды (Ә.Һүсејн). Кечмишдә ичра олунмуш иш, һал вә ја һәрәкәти даһа чанлы шәкилдә вермәк үчүн чох вахт кечмиш заманын әвәзинә индики заман формасы ишләдилир: Шеһли кәндинин дөвләтлиләри Шамонун симасында өзләринин ән горхулу дүшмәнләрини көрүр вә ону мәһв етмәјә чалышырлар.

Кәләчәк лабүд вә шүбһәсиз сајылдыгда онун јериндә индики заман формасы ишләдилир: Будур, сабаһ печләри јандырырыг (Мир Чәлал).

Гәти кәләчәк заман ардычыл шәкилдә иш, һал вә һәрәкәт билдирир: Һәр күн һәм нағыл едәчәксән, һәм дә јазынын сәлигәсини јохлајачагсан (Мир Чәлал). Гәти кәләчәји чанлы вермәк үчүн бә'зән кечмиш заман јеринә гејри-гәти кәләчәк формасы ишләнир: Бир күн киши вуруб ова чыхыр, онда гаргыдан ат сәксәнәр, тәрлан һаваја галхар, кишинин ајағы үзәнкидә галар. Ат кишини сүрәтмә кими сүрәкләјиб, һеј ора-бура чырпар. Бир аздан башсыз бәдән атын гујругунда сүрүнүб евә кәләр (С.Рәһимов).

О мәним севкилим, о мәним анам,
Онсуз үзүм кәлмәз, ачылмаз ајнам.
Билмәм һарда галды о назлы дурнам,
О хош сәдасына гурбан олдутум? (М.Мүшфиг).

Бәһрәм: - Мән дә кедим, сизинлә бәрабәр, дејилми?
Күлнисә: - Истәмәз, сиз отуруб сөһбәт единиз, мән дә инди кәләрәм (Ҹ.Ҹаббарлы).
Индики заман кәләчәк заман формасында һәм јазылы, һәм дә данышыг дилиндә кениш јајылмышдыр:

Будур, көзләримдә күлүр кәләчәк,
Гаршымда мөһтәшәм бир һејкәл дурур,
Әтрафы бағчадыр, јери күл-чичәк.
Јанында көјләрә фәввәрә вурур,
Бахыр дәстә-дәстә инсанлар она (С.Вурғун).

Гәти кәләчәк иш, һал вә ја һәрәкәтин гәти ичрасыны, кәләчәкдә бир дәфә ичра олуначағыны, гејри-гәти кәләчәк исә иш, һал вә һәрәкәтин гејри-гәти ичрасыны билдирир: Сиз өләсиниз, бах, бу дәгигә сиркә кәләчәк (Ҹ.Мәммәдгулузадә). Рајком Косаоғлуну чағырачаг, о да синәсинә дөјүб һәштад сентерә сөз верәчәк (И.Шыхлы). Сәс Муған дүзүнә дә јајылар, бәлкә бир аз да о јана. Бакыја да кәлиб чыхар (М.Ибраһимов).

- Ар/-әр/ шәкилчиси гејри-гәти кәләчәк заманын конкрет формасы олса да, үмуми заман билдирир: Нә әкәрсән, ону бичәрсән, әлдән галан әлли илә галар. су габы суда сынар. Бал тутан бармаг јалар.

- Ачаг/-әчәк/, - асы/-әси/, -малы/-мәли/, -ар/-әр/, -мыш/-миш, -муш, -мүш/ шәкилчиләри омоним вә синоним шәкилчиләр кими бәллидир. Белә ки, бу шәкилчиләр һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи сәчијјәлидир. Омоним кими - ачаг/-әчәк/, -ар/-әр, -мыш/, -миш, -муш, - мүш/ шәкилчиләри илә исим, фе'ли сифәт дүзәлир вә фе'лин заманларыны әмәлә кәтирир. - Малы/-мәли/, -асы/-әси/ шәкилчиләри фе'лин формаларыны вә фе'ли сифәт дүзәлдән шәкилчиләр кими ишләдилир: Кечмиш унудулмамалыдыр. Кечмиш күнләр хатирәләрдә јашајыр. Кәләчәјимиз парлагдыр. Кәләчәк күн. О кәләчәк. О ачар. Кечилмәз даг кими кәсдик јолуну (М.Раһим). Көрүләси ишләр, иш көрүләсидир, јејилмәли мејвә, мејвә јејилмәлидир.

Ву шәкилчиләр, синоним кими, заман мәзмунуна көрә бир-бири илә синоним мүнасибәтдә олан шәкилчиләрдир: кет-

мәлијәм, кәләсијәм, кәләҹәјәм. Фе'ли бағлама шәкилчиләри - алы/-әли/, - мамыш/-мәмиш/, - мадан/- мәдән/-анда/-әндә/, -чаг/-чәк/, -ынча/-инчә,-унча,-үнчә/ заман мәзмунуна, - ыб/-иб,-уб,-үб/,-араг/-әрәк/ һал-вәзијјәт вә бә'зән дә сәбәб мәзмуну ифадә етмәсинә көрә бир-бири илә синоним мүнасибәтдәдир: Әдһәми бүтүн шәһәр таныјанда Сәбри һирсләнди (М.Һүсејн). Бу сөзү ешидинчә Рүстәмин гашлары чатылды (А.Шаиг). Бакыја кәләли бу нөгсаным гисмән дүзәлтмишәм (М.Һүсејн). Күлшән тарлаја чатчаг памбыг колларыны јохламага башлады Биз евдән чыхмамыш телефон сәсләди.

Сөздә вурғунун јери дәјишәндә кејфијјәтә тә'сир көстәрир. Белә ки, кетдикчә, олдугча, дедикчә, дојунча, гачараг, чарпараг, севинчәк, дүшәндә сөзләриндә вурғунун дәјишмәси нәтиҹәсиндә бу сөзләр һәм фе'ли баглама, һәм дә зәрф кими ишләнир, бирбаша, арабир, дағ јухары, чај ашағы кими зәрфләшмиш идиоматик ифадәләр алынмышдыр.

Лексик мә'насы олмајан, грамматик мә'на дашыјан көмәкчи нитг һиссәләри (гошма, баглајычы, әдат, модал сөзләр) әсас нитг һиссәләри арасында әлагә јаратмаға, инҹә чаларларын нәзәрә чарпырдырылмасына, експрессивлик васитәсинә хидмәт едир.

Гошмаларын мүәјјән гисми синоним кими чыхыш едир, бир-бири илә синоним мүнасибәтдәдир, бири дикәринин мә'насыны дашыјыр. Мәсәлән, 1) кими, дәк, чан, гәдәр гошмалары заман вә мәкан һүдудуну дәгигләшдирмә мәгамында ишләдилир: Онлар кечә јарысыначан јерләриндә узанараг китаб охујурдулар (Г.Илкин). Биз сәһәрә кими сөһбәт етдик. 2) башга, саваjы, ајры, өзкә, гејри, әлавә гошамалары фәргләндирмә, ајырма вәзифәсини көрүр: Пәнаһ сәрһәдчидән башга, һеч бир ҹанлы көрүнмүрдү, күләјин угултусундан савајы, һеч бир сәс-сәмир ешидилмирди (Ә.Муғанлы). Дилбәра! Мән сәндән ајры, тәндә ҹаны нејләрәм? Малү-мүлкү, тәхтү-тачы, ханымаңы нејләрәм? (Нәсими). 3) сары, тәрәф, доғру гошмалары јөнәлмә, истигамәт, сәмт билдирир: Кичи архы тулланыб дејинә-дејинә Гасыма сары кәлди (Ә.Муғанлы). 4) аидлик (мәхсус, аид, даир) мә'насында, 5) бәнзәтмә (кими, тәк) мә'насында, 6) сәбәб (көрә, үчүн) мә'насында синонимдир.

Үчүн, көрә, доғру, гәдәр, өтрү гошмалары мүхтәлиф мә'налы вә үслуби чаларлыдыр. Бир сөзлә, бунларын үслуби имканлары о бири гошмалардан үстүндүр.

Үчүн гошмасы мәгсәд, сәбәб вә аидлик ифадә едир: Мәни өјрәнмәк вә мәним даһилик хүсусијјәтләрими тә'јин етмәк үчүн узун бир мүддәт лазымдыр (М.С.Ордубади). Лакин бә'зән мү-

һит шәраит јаратмадығы үчүн али вә јүксәк сималары сечмәк мүмкүн олмур (М.С.Ордубади). Ачлыг фитнәкарлыг үчүн бир зәминдир (М.С.Ордубади). Бакы үчүн һәр шеј мүнтәзәм көндәрилмәлидир (М.С.Ордубади).

Көрә гошмасы сәбәб, әсас, истинад билдирир: Ај батдығына көрә булудлар һәрәкәтсиз тәки көрүнүрдү (Б.Бајрамов). Султан Әбдүлһәмидин ишарәсинә көрә Тағыјев бу журналы гапамышды (Ј.В.Чәмәнзәминли).

Доғру гошмасы јөнәлмә, заман анлајышы ифадә едир: Бир гәдәр сонра гајығы аварлајыб, сүр'әтлә саһилә доғру сүрдү (А.Шаиг). Бир күн сәһәрдән тез-тез тәкрар олунан ахына доғру даһа да шиддәтләнмишди (М.Ибраһимов).

Гәдәр гошмасы мүгајисә, мәкан, заман, кәмијјәт билдирир: Бу сөзүн Кәрим бабаја бир милчәк вызылтысы гәдәр тә'сири олмады (А.Шаиг). Сән нә вахта гәдәр чамаатын адындан данышмагдан әл чәкмәјәчәксән (И.Һүсејнов). Әшрәф гызы евләринә гәдәр апарды (А.Шаиг). Аслан о вахт ахырынчы гәпијинә гәдәр гојуб палтар алмышды, инди исә бир гәпији дә јох иди (Ч.Чаббарлы).

Өтрү гошмасы мәгсәд, сәбәб, аидлик мә'насында ишләдилир: Буну баша дүшмәкдән өтрү кәрәк һәр шеји өз көзүнән көрәсән, гардаш (И.Һүсејнов). Гәндаб Новруздан өтрү гәм-гүссә ичиндә отурмушду ("Азәрбајчан дастанлары"). Көр мә'шугундан өтрү чаныны нечә гурбан верди ("Азәрбајчан дастанлары").

Гошмаларын тәкрары сөзүн, ифадәнин чүмләнин вә с. мәгамларында фикрин дејим тәрзини гүввәтләндирир, мә'на јүкүнү артырыр: 1) ајдынлашдырычы тәкрар: Дүшмән кими рәһимсиз, пул кими сојуг, һәјат кими сәрт гыш кечәси... застава јухуда иди (Ә.Муғанлы), 2) садалајычы тәкрар: О күнләр бир гасырға, бир туфан кими, боғанаг кими Гејсәрин хәјалындан совушуб кетди (Ә.Муғанлы), 3) дәгигләшдиричи тәкрар: Әзизбәјов достунун үзүнә үмидлә бахды, јалныз онун кәдәрини азалтмаг үчүн јох, һәм дә нечә күндән бәри дүшүндүкләрини билдирмәк үчүн... (М.Һүсејн).

Бағлајычылар чүмләнин һәмчинс үзвләри, сөз бирләшмәләри вә мүрәккәб чүмләләрин тәрәфләри арасында синтактик, грамматик вә мәнтиги әлагә јарадыр.

Бирләшдирмә-битишдирмә (илә, вә), гаршылашдырма (лакин, амма, анчаг), бөлүшдүрмә (ја, ја да, каһ, каһ да, истәр-истәрәсә дә), иштирак (һәм, һәм дә, һәтта, һабелә, һәмчинин), ајдынлашдырма (јә'ни, мәсәлән) билдирән табесизлик, сәбәб (үчүн, зира, она көрә, одур ки), мүгајисә вә бәнзәтмә (нечә, нә

чүр), шәрт (әкәр, һәркаһ, мадам ки), күзәшт вә гаршылашдырма (әкәр ки, һәрчәнд) табелилик билдирән бағлајычылар бир-бири илә синоним мүнасибәтдәдир: О шејдә Сәкинә күзәшт нә олдуғуну билмир, гаја кими мөһкәм дурду (М.Ибраһимов). Онун көзләри улдуз кими нарлады (М.Ибраһимов). Әскәр кәндә гајыдан кими әһвалаты она хәбәр вердиләр (Ә.Вәлијев). Гонаглары вағзала кими јола салды. Мән бу вахта гәдәр нә гуллуг көрмүшәм, нә пул (М.Ибраһимов). Биз сөһбәт едә-едә дәниз кәнарына гәдәр кетдик. Мән дә онун гәдәр топламышам. Бу Гүдрәт үчүн дә, Шејда үчүн дә көзләнилмәз бир һадисә иди (М.Һүсејн).

Ифадәнин сәлисләшмәсинә, фикрин мәнтигин гурулмасына көмкә едән көмәкчи нитг һиссәләриндән бири дә әдатдыр. Әдатлар мүхтәлиф мә'налы вә чаларлыдыр. Суал (мәкәр, бәс, ки, ахы, бәјәм, јохса, көрәсән, мы), әмр, тә'кид, хаһиш (ди, да, сана, кәл, гој, көр, вә с.), сечиб-фәргләндирмә, мәһдудлашдырма вә тәчридетмә (јалныз, анчаг, фәгәт, тәкчә вә с), арзу, истәк (каш, тәки, бары вә с.), гүввәтләндирмә вә чохалтма (ән, лап, даһа, чох вә с.) мәгамларында ишләнән әдатлар бир-бири илә синоним мүнасибәтдәдир: - Доғурдан? Нә дејирди ахы (М.Һүсејн). - Јох әши, сән мәнә нә демисән ки? (М.Һүсејн). Јохса сән дә журналист олмаг истәјирсән (Ә.Бабајева). Мән ајры китаб алмышам, өзүн оху да (М.Һүсејн). Ди кәл, дурналара бир ше'р дејәк (С.Вурғун). - Лалә, һеч кәси јох, анчаг сәни, бирчә сәни севирәм, баша дүш.. (Ә.Муғанлы). Тәки мәнимкиләр дә елә олсун (М.Һүсејн).

Бә'зән фикри гүвәтләндирмәк үчүн мәтндә бир нечә әдат ишләдилир:

- Бу нә иди, ај киши? - деди. - Лап үрәјими једим ки... (М.Һүсејн). - Ахы сәндән она нә демишәм ки?! (М.Һүсејн).

Бир әдаты мәтндә суал вә тәсдиг мәгамында ишләдилир:

- Фикир верирсән, күләк бәркијир...
- Еләдир, туфан галхачаг, һә? •.
- Белә кетсә һә (М.Һүсејн).
- Гара топасаггал кишидир, һә?
- Һә, Әһмәд Әли (Әбүлһәсән).

Әдатларын ишләнмә јери мүхтәлифдир. Бу, әдатларын үслуби рәнкарәнклијини әкс етдирир: - Ахы-Ахы мән нә күнаһын саһибијәм? (Мир Чәлал). Һачы аға, охумағын фајдасыны ким ганмаз ахы (Мир Чәлал). Молл Нәсрәддин дә ахы, нечә олса, күлмәли сөзләр данышыр (Мир Чәлал). Ки - Бу ки сәс де-

јил – бу ки Ҹәваһирдир (Ә.Мәммәдханлы). Иш тәкчә нашы башына кәлмир ки (М.Ибраһимов).

Керчәклијә мүнасибәтин дәрәчәсини билдирән әлбәттә, һәгигәтән, шүбһәсиз, доғрусу, тәбиидир, бәлкә, еһтимал, куман ки, чүмләдә ифадә олунан фикрә гаршы емосионал мүнасибәт билдирән тәәссүф, һајыф, нәтичә вә давамијјәт билдирән демәли, демәк, мүхтәсәр, бир сөзлә, беләликлә, нәһајәт, бәнзәтмә вә мүгајисә билдирән санки, куја, елә бил, зәруријјәт билдирән мүтләг, һөкмән, шәксиз модал сөзләри бир-бир илә синонимдир, мүхтәлиф үслуби чаларлыдыр.

Модал сөзләрин чүмләдә ишләнмә јерләри сәрбәстдир: Доғрусу, Рәшид һеч сиздән ајрылмаг истәмирди (И.Әфәндијев). Көрәсән, һеч јада салан вармы? (И.Шыхлы). Јохса, бизи арвад һесаб еләјирсән? (И.Шыхлы). Сугранын гардашы, Рәһимин досту, әлбәттә, Рәһим Москвада тәһсил алдығы дөврдә аиләјә көз гојмушду (Б.Бајрамов).

Модал сөзләр, үмумијјәтлә, мәтндә узунчулугу, сөзчүлүјү арадан галдырмаг, јығчамлыг јаратмаг вә гәнаәт етмәк принсипләринә әмәл етмәк үчүн бүтөв бир чүмләнин әвәзи кими ишләдилир:

Диларә - Сән нечә билирсән әмин тәмиз адамдыр?

Гијас - Әлбәттә!..

Диларә - Амма ајдан арыдыр, судан дуру, еләми?

Гијас - Әлбәттә (Анар).

Фикрин тәсдиги вә ја инкары үчүн модал сөзләр мәтндә тәкрарланыр: Шамхал - Әлбәттә, пофессор, әлбәттә, тамамилә доғру дејирсиз (Анар).

Үслуби синтаксис

Мүстәгил чүмләләрин әлагә васитәләри һәм синтактик вәзифә дашыјыр, һәм дә үслуби характерлидир. Нәсрин чүмләләри, ше'рин мисралары һәм синтактик, һәм дә үслуби ваһидләрдир. Чүмләләрин чохунун мә'насы анчаг мәтндә анлашылыр. Һәр чүмлә мәтнсиз мә'нача јарымчыг вә гејри-муәјјәндир. Мәсәлән, Мәммәд инсандыр. Бу күн һава јахшыдыр чүмләләринин һәр бири мәтнсиз кениш, үмумиләшмиш, фикир мүчәррәд сәсләнир. Бу чүмләләрин мә'насы мәтндә конкрет, үслуби имканлары мүхтәлифдир.

Мәгсәд вә интонасијаја көрә садә чүмләнин (нәгли, суал, әмр вә нида) нөвләринин үслуби имканлары кенишдир. Нәгли

чүмлә тәбиәт тәсвиринә, портрет јаратмаг вә инсанын дахили аләминин, психоложи вәзијјәтләринин тәсвиринә хидмәт едир: Гыш өз өмрүнү јаза бағышламышды. Бузлар чат-чат олуб парчаланмыш, шүшә гырынтылары кими сујун үзү илә үзә-үзә әријиб кетмишди. Торпаг нәфәс алыб јумшалмыш, биткиләр баш галдырыб чүчәрмишди. Галын гар "јапынчысы" үстүндән көтүрүлмүш тахыл зәмиләри галхмаға башламышды... Јер үзүнә тәзә бир һәјат кәлмишди... (Б.Бајрамов).

Гызын ири, ала көзләри илә бураларда аз-аз раст кәлинән бәнизи арасында гәрибә бир аһәнк варды. Гара сачлары алтында ағ бојну вә синәси көзәл көрүнүрдү. Назик бели вә азча кирдә чијинләри варды. Ајагјалын кәзинмәкдән чатдаг-чатдаг олмуш дабанлары онун тәравәтли көзәллијини поза билмирди (М.Ибраһимов).

Шив чинар тәк напназик, гыз тәк көјчәк огланды, әтәјини шалварынын үстүндән салладығы ағ, ѓолсуз көјнәјинин алтында белинин инчәлији һисс олунурду. Арыг, бир аз узунсов вә елә бил тамам чансыз сифәтиндә ири, јорғун көзләри фәнәрин ишығында солғун-солғун парылдајырды.

Зил гара кур сачлары бу бүркүдә она ағырлыг еләјирмиш кими узун, зәриф бојнуну әјиб, башыны бир аз саллағы тутурду (И.Һүсејнов).

Нәгли чүмләләрин хәбәрләри фе`лла ифадә олундугда әшја, һал вә һәрәкәт һаггында мә`лумат верилирсә, хәбәрләри адларла ифадә олундугда әшјанын өзү сәчијјәләндирилир: Көј-көјнәк гадын Рүбабәни танымырмыш (Мир Чәлал). Сизи көрүнчә һәр бир шеј унудурам (Ч.Чаббарлы). Мән һәмин чәннәтәм (Һ.Меһди). Ше`рин мәзмуну чох садә иди (Һ.Меһди).

Суал чүмләләри, адәтән, хүсуси вә риторик сәчијјәлидир. Суал чүмләләри сәчијјәви интонасијасына көрә дикәр чүмлә нөвләриндән фәргләнир. Бу чүмләләрдә сәчијјәви суал сөзләри вә суал әдатлары ишләдилир. Хүсуси суал чүмләләри мүрачиәт едилән шәхсин мүәјјән реаксијасыны, чавабыны нәзәрдә тутур. Бу чәһәтдән суал чүмләләри гијмәтверичи вә тә`јини суал-чаваб олмагла ики јерә бөлүнүр. Гијмәтләндиричи суал чүмләләри битмиш мәзмун ифадә едир, тә`јини суал чүмләләри исә чавабда изаһы тәләб олунан чүмлә үзвүнү әкс етдирир.

Суал чүмләләри мүсаһибдән варлығын мүәјјән бир факты һаггында мә`лумат алмаг мәгсәди күдүр. Модаллыг суал чүмләләринин бүтүн типләриндә вар. Лакин модаллыг кејфијјәти һамысында ејни дејилдир. Модаллыг кејфијјәтинә көрә суал чүмләләри әсл вә јәгинләшдиричи олмагла ики јерә бөлүнүр.

Әсл суал чүмләләриндә суал əвəзликләри иштирак едир. Суал əвəзликләри чүмләнин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр, она емосионаллыг верир: Билмирсән, ары јијәси өзү һарда олар? (И.Һүсејнов).

Суал чүмләләринин формалашмасында интонасија, суал әдаты, суал əвəзликләри вә модал сөзләр мүһүм рол ојнајыр. Суал чүмләләриндә тәһрик, тә`кид билдирән де көрүм ифадәсинин ишләдилмәси үслуби чаларлығы артырыр: Де көрүм Хасај бу саат һарададыр? (А.Шаиг). Һә бир де көрүм, нечә охујурсан? (О.Саламзадә).

Суал чүмләләри тәәччүб, е`тираз, миннәтдарлыг, тәһрик, наразылыг билдирир: - Чәфәрин алнына даг басыб атдым гујуја! - А киши, нә данышырсан? (М.Ибраһимов). Китабхананын гәзетләрини бәри вер! - Китабхана вар ки, гәзети дә ола? (Б.Бајрамов) - Көр сизә нә гәдәр әзијјәт веририк? - Нијә әзијјәт чәкирик, бөјүк отагдыр (М.Ибраһимов) - Әк дә әлиндән тутуб сахлајан вар? (М.Ибраһимов).

Јәгинләшдиричи суал чүмләләриндә һәр һансы иш, факт, һадисә, предмет вә с. һаггында гәнаәтедичи чаваб алмаг нәзәрдә тутулур: - Худаја, хан јуху көрүр, ја мән? - Нә хан јуху көрүр, нә дә Мәһтабан (С.Рәһимов) - Мән инди кетмәлијәм? - Сонра (О.Саламзадә).

Алтернатив суал чүмләләринин кениш јајылмыш нөвү ејни фе`лин тәсдиг вә инкар формаларында олмасыдыр: - Һачы Әһмәд, оғлум јағы бардагдан апармышды, апармамышды? (Ч.Чаббарлы). Көр мәним кими шаһ тәнбәлинә чарыг алырам, алмырам? (Ә.Һагвердијев).

Алтернатив суал чүмләләрдә лексик антонимләрин ролу вар: - Мән јатмышам, јохса ојағам? (Ү.Һачыбәјов). - Де көрүм кедирсән, ја кәлирсән? (Н.Һагыјев).

Суал чүмләләри әдат вә модал сөзләрин иштиракы илә дә формалашыр. Белә суал чүмләләри тәәччүб, истеһза, инамсызлыг билдирир: - Мәкәр бу тезликлә гајытмаг олар? (И.Шыхлы). - Мәкәр өзү билмир? (Ә.Садыг). - Мәкәр пул вермәклә иш гуртармаг олар? (С.Рәһимов). - Көрәсән о огланын али савады вармы? (М.Ибраһимов). - Догруданмы анан хәстәдир, она бахан јохдур? (О.Саламзадә).

Суал чүмләләрдә лексик тәкрарлар олур: - Сизин евдә фанар тапылармы? - Фанар? - Һә, әл фанары. (И.Һүсејнов). Отур, ағыллы-башлы данышаг. Нә данышаг, мән дедим гоһум олаг (А.Искәндәров).

Суал интонасијасы илә әмәлә кәлән суал чүмләләри үслуби чәһәтдән даһа емосионал вә експрессив олур. Һеч бир грамматик васитә иштирак етмир. Бунларын ваһид вә јеканә әламәти суал интонасијасыдыр: Сәјүдлү архын сују азалмајачаг? (И.Әфәндијев).

Хүсуси суал чүмләләри: Мәһсул болдурму? (М.Ибраһимов). Гара, бәс ана һарададыр? (З.Хәлил).

Риторик суал чүмләләри формача суал, мәзмунча тәсдиг вә ја инкардыр: Јел гајадан нә апарар? (М.Әлизадә). Өзүнә умач ова билмәјән, өзкәјә нечә ариштә кәсә биләр? (Аталар сөзү).

Хүсуси суал чүмләләри верилмиш суала чаваб алмаг тәләб едир, риторик суал чүмләләри исә верилмиш суала һеч бир чаваб тәләб етмир вә чаваб алмаг мәгсәди илә ишләдилмир. Риторик суал чүмләләри формача суал, мәзмунча тәсдиг вә ја инкар һөкмләр билдирир: Зијнәт нүмајәндә кедиб, чох көзәл, ону ким нүмајәндә көндәриб? Мән Кәрәмов, ону ким стахановчу ејләјиб? Мән Кәрәмов (С.Рәһман).

Риторик суал чүмләләриндә гәти һөкм емосионал чәһәтлә бирләшир: Ајрылармы көнүл чандан? Ким билир нечәдир дүнјанын јашы?! (С.Вургун). Бу чүмләләрдә данышан өз суалына чаваб тәләб етмир. Белә суал чүмләләри јүксәк емосија билдирир:

Фәгәт мәним бу торпагда јашамага һаггым вармы?
Вәтәнсиз дә инсан олан инсан кими јашајармы?
Нәдир көзләрдә бу пәрдә, бу рәнк
Чан дустаг оланда күләрми үрәк? (М.Мүшфиг).

Суал чүмләсинә верилән чавабла әһвалатын, баш вермиш һадисәнин сәбәби изаһ едилир: Һүрү ханым кими мәләкдән тәмиз бир вүчудун башына бу ојунлары нијә ачырлар? Бурадача Вәфадар өзү өз суалына белә чаваб верир: Сәрвәтә көрә! Ону вәрәсәлик һүгугундан мәһрум етмәк үчүн? (М.Ибраһимов).

Әмр чүмләләри истәк, арзу, тәһрик, чагырыш, әмр, бујруг, өјүд, нәсиһәт, мәсләһәт билдирир: Вер әлини, Сона, вер әлини, Бахшы! Гој кечмишин ганлы тарихи бу көһнә мәзарлыгда әбәдилик көмүлсүн. Гој јени гардашлыг дүнјасынын гырылмаз голлары сизин әлләринизи ики гардаш күтләнин бирләшмиш һәјаты кими, әбәдилик бирләшсин (Ч.Чаббарлы). Кәл... баш алыб бу вилајәтдән чыхыб кедәк (Ч.Мәммәдгулузадә). Оху, ај Гара, оху! Оху, әл-әлә тутушуб габага кедәк! (С.Рәһимов). Тез олун, тутун Елдары, она да көстәрин даш зинданлары (С.Вургун). Күн о күн олсун ки, гуртарсын дава, Дагылсын булудлар, ачылсын һава, Алынсын дүшмәндән интигам, гысас (С.Рүстәм).

Муғанда әкдијим бу хырдача күл, Гој сәнин әлинлә күлүстан олсун! (С.Бургун).

Әмр чүмләси тәһрик, тәләб ифадә едир: Сус еј күләк, сус еј туфан (З.Хәлил). Јолдаш, сән дә данышма (Ч.Чаббарлы). Әмр чүмләси мәсләһәт, нәсиһәт, тәскинлик ифадә едир: Фикирләш, фикирләш, һәртәрәфли көтүр-гој елә (Һ.Меһди). Тәләсмә, гызма, дејәчәјәм (Һ.Меһди). Сән, Алмаз ханым, һеч горхма (Ч.Чаббарлы). Әмр чүмләси гәзәб билдирир: Бу саат рәдд ол өз харабана, чых, чых ешидирсәнми? (Ч.Чаббарлы). Әмр чүмләси хаһиш, јалварыш ифадә едир: - Вәтәнин әмри будур, сән она чандан гулаг ас, Өз анандыр гоча Гафгаз, өпәрәк багрына бас (С.Рүстәм). Әмр чүмләси данышанын кин, нифрәт вә гәзәбинин билдирир: Итил кет, јалтаг, Кәл! Бош-бош данышма, пилтә быг дәјјус (С.Рүстәм).

Нида чүмләләри һисс-һәјәчан билдирир: Ај һарај, көмәјә кәлин, тахта бәнд учду, адамлар галды алтында (Ч.Чаббарлы). Нә чохдур, Гарабағда көзәл гыз! (Ә.Бәлијев). Бу чүмләләрдә һәр һансы фикир ифадә олунмагла јанашы, данышанын мүхтәлиф емосијалары (севинч, тәәччүб, иронија, һејрәт, пахыллыг, горху, гәзәб вә с.) ифадә едилир. Нида чүмләләрини структурча әсл нида, нәгли-нида, әмр-нида вә суал-нида чүмләләринә ајырмаг олар.

Әсл нида чүмләләринин бир гисми тәркиблидир, әвәзлик, адлар вә сабит фразеолокизмләрдән ибарәтдир: Мәним адым Коса бәјдир, - Чох көзәл (Ч.Чаббарлы) - Арыг, бәли, нечә арыг! Үч сән көклүкдә (Н.Нәриманов). Инанма, башына дөнүм, инанма!.. Аман күнүдүр (Ә.Һагвердијев). - Сәнинлә дост олачағам... Көзүм ајдын! (Б.Бајрамов).

Әсл нида чүмләләри нида сөзләрдән, мәсдәрләрдән вә тәкрарлардан ибарәтдир: - Бәһ, бәһ!.. Баһар, Баһар, ај Баһар, кәл јаныма (Ә.Һагвердијев). Ох! Ох! Еви јыхылан атам вај!.. (Ә.Һагвердијев). Јахшы, мән дә кедәрәм. Өлмә өлүм! - Бәли, өлмә өлүм! (Ч.Чаббарлы).

Әсл нида чүмләләрин мүәјјән гисми структурча чүттәркиблидир: Хан сағ олсун, мүждәми вер! (Ә.Һагвердијев). Билирәм, ана, көврәк үрәкләрә гурбан олум! (Иси Мәликзадә).

Әмр-нида чүмләләрин тәркибиндә нида вә әдатлар олур: Тез бу евә кеч! - Јахшы, дејирсән, кечим дә! (Ч.Чаббарлы). Ај јахшы олду һа! (С.Рәһимов). Биз дә бир шеј билирик ахы!.. (Ч.Чаббарлы). - Бә нечә билмисән?! (Ә.Садыг). - Бах, кәлини инчитмә һа! (И.Шыхлы). Ди јахшы, кәл ачма! (Ә.Һагвердијев).

Суал-нида чүмләләрдә суалла нида бирләшир. Бир дә милчәји фил еләмәјин нә мә'насы! (Ә.Вәлијев). Зәки дә чәбһәдә вурулду - Нә дејирсән? Доғруданмы? (А.Шаиг). Сәнә нә вар? - Нечә мәнә нә вар? Бу мәним бачымдыр, ја јох? (Ч.Чаббарлы)

Нәгли-нида чүмләләри мүхтәлиф һиссләрин (тәәччүб, гәзәб, севинч, һејрәт, кинајә, кәдәр вә с.) ифадәсинә хидмәт едир. Бунун кениш јајылмыш структур нөвләриндән бири тәкрар чүмләләрдир: - Илдә нә алыфсан? - Илдә алты јүз манат. - Алты јүз манат! (А.Шаиг).

Чүттәркибли нәгли-нида чүмләләрин бир гисми әдатларла ишләдилир, бунларын мә'на вариантлары мүхтәлифдир: - Мән өзүмү селә вурмалы дејиләм ha, горхаг (Б.Бајрамов). Беләдир, Балоглан, ја гејри-беләдир? - Беләдир, беләдир ки, вар! (Ч.Чаббарлы).

Нида чүмләләрин әмәлә кәлмәсиндә нидалар, суал әвәзликләри вә хитабларын ролу инкаредилмәздир: Аһ, јенә Ситарә хатирә дүшдү (Ч.Чаббарлы). Ах!.. Нечә кеф чәкмәли әјјам иди. Ондакы өвлади-вәтән хам иди! (Сабир). Аһ нә гәдәр меһрибандыр бу хошбәхт сәһәр (С.Вургун). Кәл өнүм үзүндән, назлы севкилим, Еј мәним сөһбәтли, сазлы севкилим! (С.Рүстәм).

Нида чүмләләринин бир гисми тәбрик, алгыш, сағлыг сөјләмәк, арзу, истәк мәгамларында ишләдилир: Алгыш кәләчәјин гәһрәманы! (С.Вургун). Гоча Шәргин Нәриманы вар олсун! (Мир Чәлал). Ај ана, нә олајды, һәмишә јанымда олајдын! (Мир Чәлал). Нида чүмләси илә данышан шәхс разылыг, шадлыг, севинч вә тәшәккүрүнү билдирир: Видади, нә дедин! Лап үрәјимдән! Өмүр сүрмәмисән голтугларда сән (С.Вургун). Нида чүмләси данышанын кәдәрини, нифрәтини ифадә едир: Сара! - Әми, әми, даһа мән өлүрәм!.. Бағышла мәни бағышла! Мәним чичәкләрим! Аһ, дүнјада кам алмамыш бәдбәхт Сара, өл (Ч.Чаббарлы). Гатил, гатил! Сән әмирли дејилсән! Һарам тохумсан (И.Һүсејнов).

Тәктәркибли чүмләләр һәм грамматик гурулушча, һәм дә үслубча диггәти чәлб едир. Белә чүмләләр нитгә гысалыг вә ифадәлилик верир. Тәктәркибли чүмләләрин мүәјјән шәхсли, гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли, шәхссиз, адлыг, сөз-чүмлә типләринин имканы мүхтәлифдир, бир-бириндән фәргләнир.

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдә ишин ичрачысы конкрет дејил, гејри-мүәјјәндир. Чүнки бу чүмләләрдә ишин ичрачысы бир вә ја бир нечә шәхсдир. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдә исә ишин ичрачысындан чох, һаггында сөһбәт ке-

дән иш, һәрәкәт вә ја һадисәнин өзү марагландырыр: Атлары исә күчәдә кәздириб тәрини сојудурдулар (Мир Чәлал).

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрин хәбәрләри үчүнчү шәхсин чәми илә ифадә олунур. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдә бу вә ја дикәр мүнасибәтлә әлагәдар ичрачы үмумиләшдирилир вә фикир гејри-мүәјјән шәхс формасында верилир. Бу чүмләләрин хәбәрләри үчүнчү шәхсин чәми илә верилсә дә, ишин ичрачысы үчүнчү шәхсин тәки вә ја мүәјјән груп адамдыр. Ишин ичрачысы биринчи шәхсин өзүдүр: Өз арамызда, кишини зәһәрләјибләр (С.Рәһимов). - Бәли, бәли дүздүр, јолдаш Дәмиров! Бәли, бүтүн мә`луматлары ләнкидирләр. Апарат зибилләнибдир (С.Рәһимов). Ишин ичрачысы мүәјјән груп адамдыр, онлар данышана мә`лум шәхсләрдир: - Бизә шикајәтчилик јарамаз. Бизимки икидликдир: раст кәлдими вур, өлдүр, дағыт! Гој сәндән шикајәт етсинләр. - Әли бәј - Ата, һәбс етдиләр јазыг, Елдары! (С.Вурғун).

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдә субјект мүчәррәдләшдирилир: Аман, гызым, адама нә дејәрләр (Ј.В.Чәмәнзәминли). Әлбәттә, сәнинчүн көрпү дә саларлар, һәлә дәмир јолу да чәкәрләр (С.Рәһман).

Үмуми шәхсли чүмләләрин хәбәрләри конкрет шәхс формасында олса да, мәзмунча үмуми, бүтүн шәхсләрә аиддир: Адамын анасыны белә аглар гојарлар (М.Ибраһимов). Нә төкәрсән ашына, о чыхар гашығына (Аталар сөзү).

Үмуми шәхсли чүмләләрдә бир мә`лумат ја һөкм үмумиләшдирилир: Гаранлыг јерә даш атмазлар. Бу чәһәтдән үмуми шәхсли чүмләләрлә аталар сөзү вә мәсәлләр арасында үмумиләшдирмә бахымындан бир јахынлыг, ујғунлуг вар. Данышан шәхс өз фикрини үмуми шәхсли чүмләләрлә ифадә едир, аталар сөзү илә јекунлашдырыр: ишләјәрик, бахарыг... Бәлкә мән дә сәһв едирәм, чүчәни пајызда сајарлар.

Јазычылар өз әсәрләриндә үмуми шәхсли чүмләләр кими формалашмыш, сабитләшмиш аталар сөзүндән бәдии пријом кими истифадә едирләр. Белә чүмләләр ја епиграф кими көтүрүлүр, ја да әсәрин илк чүмләсидир: М.Ибраһимовун "Ишыглы кәнд" һекајәси белә башлајыр: Гоншу пис олду, көч гуртар, дишин ағрыды, чәк гуртар. Дад пис өвлад әлиндән - Нә чәкиб ата билирсән, нә көчүб гуртара.

Шәхссиз чүмләләрдә иш, һәрәкәтин ичрасы вар, амма ону јеринә јетирән шәхс грамматик чәһәтдән мәчһулдур. Адәтән, бәдии әсәрләрдә шәхссиз чүмләләрдән тәбиәт тәсвиринә башланғыч кими истифадә едилир: Булашыг бир кечә иди. Кү-

ләк бә'зән шиддәтлә чырпыныр, дамларын бачаларыны таггылдадыр, бә'зән һеч јохмуш кими сусурду (Ҹ.Ҹаббарлы). Баһарын орта ајы иди. Шәһәрин кәнарында олан бөјүк бир багчада, һәр јердә олан кими, ағачлар көјәриб јарпаг ачмышды (Ҹ.Ҹаббарлы). Шәхссиз ҹүмләләр заман, һал-һәрәкәт, кејфијјәт ифадә едир: Кечәдән хејли кечмишди (М.Ибраһимов). Кәнддә чахнашмадыр (Мир Ҹәлал). Мәни һејрәт көтүрмүшдү (М.С.Ордубади).

Адлыг ҹүмләләр грамматик ҹәһәтдән ҹүмлә кими формалашмајан, интонасија әсасында битмиш фикир ифадә едән сөз вә сөз бирләшмәләридир. Бу ҹүмләләр јазыда јығчамлыг, ајдынлыг вә конкретлик јарадыр. Шаир вә јазычылар әсәрләриндә адлыг ҹүмләләр васитәсилә ҹанлы мәнзәрә јарадыр, фикри даһа гыса вә даһа јығҹам верирләр:

Даш евләр; Даш диварлар; Бир-биринә чатаглы; даш өртүләр; һасарлар; нечә јердән сувагы; Нечә јердән јамагы; јејилмиш даш пилләләр (Һ.Һүсејнзадә). Һаҹы Ибраһимин багчасы, орталыгда бир миз. Мизин кәнарында күрсүләр (Н.Нәриманов).

Сөз-ҹүмләләр үнсијјәт просесиндә биринин фикринә о биринин ја тәсдиг, ја да инкарла, ән гыса јолла, бир сөзлә вердији ҹаваб әсасында формалашыр: - Јох... Мән һеч һара кетмәјәҹәјәм (Ә.Вәлијев). Сәмәдин бүтүн севинҹи, руһ јүксәклији алт үст олду: - Бәли... одур (И.Һүсејнов). Јох, ај гыз, һеч Балаш разы олар? (Ҹ.Ҹаббарлы). Јох, јох, сән аллаһ јазма (Ј.В.Чәмәнзәминли).

Бәдии үслуб үчүн даһа сәҹијјәви олан јарымчыг ҹүмләләрин үслуби имканлары кенишдир. Јарымчыг ҹүмләләр ја баш үзвләрдән, ја да икинҹи дәрәҹәли үзвләрдән ибарәтдир. Бурахылмыш үзвләр јарымчыг ҹүмләләрин мөвҹуд синтактик гурулушуну вә үслуби характерини дәјишир. Јарымчыг ҹүмләләрин дилимиздә ишләнән ән әсас нөвү диалогун гаршылыглы репликаларындан ибарәтдир. Јарымчыг ҹүмләләрин ики әсас нөвү (диалогун һиссәсини тәшкил едән ҹүмләләр, ҹаваб ҹүмләләр) вар: Диалогун һиссәләри олан јарымчыг ҹүмләләр: Сонра кәнд тәсәррүфаты институтунун гијаби шө'бәсиндә охумушам - ишләјә-ишләјә! (Мир Ҹәлал).

Диалогда ишләнән јарымчыг ҹүмләләрин тәкрар-суал нөвүндә емосионаллыг јүксәкдир, суал интонасијасы илә мүшајиәт олунур: Меһрибан... Доктор, кими өлмүшдүр, бунун гатили? Сөһбәт... Гатили? Мухтар бәјдир. Меһрибан... Нечә? Мухтар бәј? (С.Вурғун). Ҹаваб-јарымчыг ҹүмләләр верилән суала ҹаваб алмаг мәгсәди дашыјыр: Бу кимдир? - Кәлдијевдир. - Әһмәдов һарададыр? - Иҹласдадыр. - Евиниз һарададыр? - Бурададыр!

- Һансыдыр? - Одур! (Мир Ҹәлал). Ҹаваб-јарымчыг ҹүмләләр монолог үчүн даһа сәҹијјәвидир. Јүксәк һис-һәјәҹан ифадә едир. Көтүрәк нефти, һарада чыхыр? Бакыда. Дузу һарадан әлдә едирик? Нахчыван дағларындан вә дуз көлләриндән (Ә.Садыг).

Суал интонасијасы вә суал әдаты илә ишләнән ҹаваб-јарымчыг ҹүмләләр үслуб ҹәһәтдән даһа чох мараг догурур: Јанында бир киши дә вар иди, көрдүнмү? - Јох, көрмәдим. - Дүздүр бу? - Дүздүр! - Һеч нә јохдур? - Јохдур, хејр (Мир Ҹәлал).

Хитаблар ҹүмләдә мүраҹиәт мәгсәди илә ишләдилир. Инсан ады билдирән хитабларда әсас мәгсәд динләјиҹиләрин диггәтини ҹәлб етмәк, башга ҹанлыларын, ҹансыз әшја вә мүҹәррәд анлајышларын адларыны билдирән хитабларда әсас мәгсәд ифадәнин тә`сирини артырмагдыр: Јолдаш Күлсабаһ ханым, мән өзүм гоҹаман артистәм, талант да мәндә нә гәдәр истәсән вардыр (Ҹ.Ҹаббарлы). Сән елә билмә-ки, өмрүн гоҹалыр, биз сәнин арханыг, достунуг, еј Күр (С.Вурғун). Мәһәббәт дәмидир, баһар, ај баһар (С.Вурғун).

Хитабларын ҹүмләнин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләдилмәси ҹүмләнин мәзмунуна тә`сир көстәрмир, лакин емосионаллыг, мүраҹиәт, чагырыш бахымындан фәргләнир: Тәбриз! Дәрја кими далғалан, чағла (С.Рүстәм). Дурулмуш, шаирим, буланмыш сулар (С.Вургун). Көнлүмү вермишәм сана, бәнөвшә! (С.Вургун).

Ифадәни гүввәтләндирмәк, нитгин тә`сир күҹүнү артырмаг үчүн хитаблар мүхтәлиф шәкилдә тәкрарланыр: Ајрыларму көнүл ҹандан, Азәрбајҹан, Азәрбајҹан! (С.Вургун). Солмаз, Солмаз, сән өзүнү мәһв едирсән (Ҹ.Ҹаббарлы). Ҹүмләдә хитаблар нидаларла бирликдә ишләдилир: Бу, мүәјјән һисси һаллары ифадә едир. Нида хитаба хүсуси интонасија, ҹаларлыг верир: Аһ Рүстәм, үрәјим чатлајыр. Ох Агшин, һеч сорушма, маҹәра чохдур (Ҹ.Ҹаббарлы).

Мүбтәда вә хитаб адлыг һалда олан сөзлә ифадә олунур. Хитаб мүбтәдадан нитгдә јүксәк тонла дејилмәсинә, интонасијаја, јазыда веркүл вә ја нида ишарәләри илә фәргләнир:

Мурад вә Јусиф бу ишин иштиракчысыдырлар.

Мурад, Јусиф бу ишин иштиракчысыдыр?

Әли вә Мәммәд мәһкәмәдә диндирилдиләр.

Әли, Мәммәд мәһкәмәдә диндирилди?

Табесиз мүрәккәб ҹүмләләр ики вә даһа артыг ҹүмләнин ја интонасија илә, ја да интонасија вә табесиз бағлајычыларла бағланмасы әсасында гурулур. Интонасија илә формалашан та-

бесиз мүрәккәб чүмләдә үслуби имкан болдур. Белә чүмләләрин ја бир тәрәфи, ја да о бири тәрәфи еллиптик чүмлә ола биләр. Бу, адәтән, аталар сөзүнүн синтактик гурулушунда өзүнү көстәрир: Мәрд өзүндән, намәрд јолдашдан. Гызыл гуш әлдә кәзәр, көзәл гыз дилдә (Аталар сөзү).

Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә күзәштли, зиддијјәтли вә мүгајисәли мә'на чаларлыдыр: Үч илдир су пулуну вермирсән, бир сөз демирәм (М.Ибраһимов). Халам истәди мәни јанына апарсын, әмим разы олмады (Б.Бајрамов). Мән гочалмышам, о елә һамандыр ки вар (М.Ибраһимов). Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә сырф сәбәб-нәтичә, әсас-нәтичә, шәрт-нәтичә чаларлыдыр: Шахта шиддәтләнир, күчәләр шүшәјә дөндү (Б.Бајрамов). Фит чалынды, һамы вагонлара долушду (Мир Чәлал). Јахшы бир күлүнк тап, чыхмаға јер ачарам (М.Ибраһимов).

Тәрзи-һәрәк будаг чүмләси нәтичә, мүгајисә, мәгсәд чаларлыдыр: Агча гары бирдән елә диксинди ки, әлинин кәскин һәрәкәтиндән ип гырылды (Ә.Әбүлһәсән). Нечә башламалы ки, көрдүкләрини, дүшүндүкләрни она чатдыра билсин (М.Ибраһимов).

Кәмијјәт будаг чүмләси мүгајисәли, гаршылашдырма, шәртли чаларлыдыр. Јахшы ад чыхармаг нә гәдәр чәтиндирсә, бу ады итирмәк о гәдәр асандыр (Һ.Меһди). Бу хәбәрләри нә гәдәр тез мәһв етсәк, дүнја бир о гәдәр газаначагдыр (С.С.Ахундов). Нә гәдәр чох дүшүнүрәм, бир о гәдәр чалышганлығым артыр (С.С.Ахундов).

Чүмлә үзвләринин һәр биринин өзүнәмәхсус мөвгеји онларын сыраланмасыны мүәјјән едир. Сыраланмада һәр бир чүмлә үзвүнүн тутдуғу мөвге онун мә'насы вә грамматик тәбиәти илә бағлыдыр.

Азәрбајчан дилиндә чүмлә үзвләринин јери чүмләдә сабитдир. Белә ки, мүбтәда чүмләнин әввәлиндә, хәбәр сонунда, тә'јин аид олдуғу сөздән әввәл кәлир, тамамлыг мүбтәда илә хәбәр арасында олур, зәрфлик исә адәтән, хәбәрлә бағлыдыр.

Чүмләдә сөзләрин дүзкүн сыраланмасы фикрин динләјичијә вә ја охучуја конкрет, јығчам вә анлашыглы чатмасына көмәк едир. Чүмләдә сөзләрин сыраланмасынын мәнтиги, грамматик вә үслуби ардычыллыгла дүзүлмәси илә јанашы, бәдии әсәрләрдә, данышыг нитгиндә бә'зән чүмлә үзвләринин јери дәјишдирилир. Сөз сырасынын позулмасынын мүсбәт вә мәнфи тәрәфи вар. Бу бахымдан сөз сырасынын позулмасына ики чәһәтдән јанашмаг лазымдыр. Фикрин анлашылмасына тә'сир көстәрмәјән вә ја онун анлашылмасыны чәтинләшдирән сөз

сырасынын позулмасыдыр. Чанлы данышыгда вә бәдии әсәрләрдә ајры-ајры образыларын дилиндә сөзләрин сырасынын позулмасы бәдииликдән, тәбиилијин тәләбиндән ирәли кәлир. Бурада позулма тәбии көрүнүр. Емосионал нитгдә, инверсија заманы ше`рдә вә ади данышыгда бу принсипин позулмасы ганушаујғунлуг тә`сири бағышлајыр: Битди һавајы кәзмәк! (И.Әфәндијев). Чыхыр даг дөшүнә керпә гузулар, Тәрланын сәсини әкс едир сулар (С.Бургун). Бош данышма, бура сај өлдүрүб алдыгларыны! Бөлүб алдыгларыны бөлдүрүб алдыгларыны (Сабир). Атан сәнин бир ишкүзар бусатлы, Чал папаглы, боз шинелли, боз атлы (Ә.Чәмил). Лакин бә`зи јазычылар, хүсусән кәнч јазарлар әсәрләриндә үслуби орижиналлыг вә әлванлыг наминә, дилимизин сөз сырасынын ән`әнәви мәнтиги ардычыллығына мәһәл гојмурлар. Сөз сырасынын позулмасы очерк, мәгалә, һекајә, радио вә телевизија верилишләриндә дә вар: Кәлмишди дүнән күнортадан сонра бизә Көјкөз Кәрим. Бу иди мәгсәди Көјкөз Кәримин: апарачағды өз харабасына үч ил әввәл әрә вердији ики ушаг анасы олан гызыны Көјкөз Кәрим вә с.

Чүмләдә сөз сырасынын позулмасы фикри долашдырыр: Бәрк јумурта бишириб (јумуртаны бәрк бишириб олмалы иди), хырда доғрамалы вә говрулмуш көбәләклә гарышдырмалы иди. Көрүнүр, хөрәкләр кејфијјәтсиз биширилмишди - бошгаблар јарымчыг столларын үстүндә галмышды. Бу чүмлә әслиндә белә олмалы иди: Јарымчыг бошгаблар столларын үстүндә галмышды.

Тә`јин, тәрзи-һәрәк вә кәмијјәт зәрфликләри ејни сөзлә ифадә олунур. Һәмин сөзләрин сырасы чүмләдә позулдугда онларын аид олдуғу сөзләрин мә`насы вә функсијасы дәјишир: Көзәл гамәт, көзәл кәрдән, көзәл үз. Көзәл олмаз сән тәк, олса көзәл јүз (М.П.Вагиф). Көзәл дуруб, көзәл кәзиб, көзәл бах... (М.П.Вагиф).

Дурғу ишарәләринин әсасында мә`на, интонасија вә синтактик гурулуш дурур. Шифаһи нитгдә интонасија, јазылы нитгдә дурғу ишарәләри әсасдыр. О вә бу ишарә әвәзликләринин чүмләдә мүбтәда вә тә`јин кими чыхыш етмәсини јазыда веркүл ишарәси илә мүәјјән етмәк олур: О, китаб алды - о китабы алды. О, чаван оғланы көрүб дајанды - о чаван оғланы көрүб дајанды.

Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри системи

Дилчиликдә вә поетикада бәдии тәсвир вә бәдии ифадә васитәләринин ролу бөјүкдүр. Бәдии тәсвир васитәләринә метафора, метонимија, синекдоха, епитет, мүгајисә, бәнзәтмә, мүбалиғә, литота, евфемизм, табу вә с., бәдии ифадә васитәләринә инверсија, тәкрир, антитеза, гәт, бәдии суал, бәдии нида, бәдии хитаб вә с. дахилдир. Азәрбајчан дилиндә 50-дән чох үслуби васитәләр (күчлү аһәнкдарлыг, мусигилилик, аллитерасија, вургу, интонасија, синоним, омоним, диалектизм, лору, поетик сөзләр вә с.), 10-12 бәдии тәсвир васитәси (тәшбеһ, тәшхис, метафора, метонимија, епитет, символ, мүбалиғә, литота, аллегорија, антитеза вә с.) вар.

Азәрбајчан дилинин образлылыг вә ифадәлилик имканлары кенишдир. Дили сәлис вә чевик, мә'налы вә кәсәрли едән, бәдии-естетик дәјәрини даим артыран семантик категоријалар (чохмә'налылыг, синонимија, фразеолокија) вә мәчазлар образлы нитгин, бәдии үслубун күчлү ифадә вә тәсвир васитәләринин јарадычысыдыр.

Бәдии әсәрләрин дилини јени метафора, тәшбеһ, епитет, метонимија, мүбалиғә, литота, символлар кими мәчаз нөвләри илә бәзәмәк јазычы вә шаирләрдән бөјүк усталыг тәләб едир.

Бәдии јарадычылыгда дилин әсл естетик тә'сири бәдии образ вә бәдии мәнзәрәләр јарадан лексик ваһидләрин дүзкүн, јерли-јериндә сечилиб ишләдилмәсиндән асылыдыр. Сөзләр бәдии ифадә вә бәдии тәсвир васитәсинә чеврилмәсинин, лексик ваһидләрин мәчази мә'наларда ишләдилмәсинин нәтичәсидир.

Мәчазын јаранма тарихи гәдимдир. О, гәдим инсанларын дүнјакөрүшү, тәбиәтә мүнасибәти илә баглыдыр. Һәр халгын дилиндә ишләдилән мәчазлар һәмин халгын һәјат тәрзи, јашадыгы чографи мүһитлә, мәшғулијјәти, иглими вә тәбиәти илә әлагәдардыр. Мәчаз сөзүн мә'насы илә баглы олан һадисәдир. Мәчаз дилин ифадәлилик имканларыны артыран, онун лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән бир амилдир. Мәчаз сөзүн әсас мә'насындан төрәјир. Сөзүн һәгиги мә'насы бу вә ја дикәр әшјаны вә һадисәни бирбаша адландырмаг үчүн ишләдилир. Мәчаз сөзүн һәгиги мә'насы илә әлагәдар олса да, онлары ејниләшдирмәк олмаз, чүнки өзүн һәгиги мә'насы әшјаны адландырмаг, мәчази мә'на исә ону тәсвир етмәк үчүндүр. Сөз мәчази мә'на газандыгда образлылыг кејфијјәтинә јијәләнир вә фикрин тә'сирли вә мә'налы ифадәсинә хидмәт едир.

Мәчаз бәдии ифадәлилик мәгсәди илә әшја вә һадисәләри мүстәгил јолла дејил, долајы јолла әкс етдирмәк үчүн ишләнән сөз вә ифадәдир. Һәр һансы мәчаз мүхтәлиф әшја вә һадисәләрин шүурда тәсәввүр едилән гаршылыглы әлагәләр нәтичәсиндә јараныр. Мәчазын ән кениш јајылмыш нөвләри бунлардыр: метафора, метонимија, синкдоха, аллегорија, мүбалигә, мүгајисә, епитет, кинајә, литота, шәхсләндирмә, перифраза, антонимазија. Әгли мәчаз данышанын әгли фәалијјәти илә ифадәнин дүзәлдилмәси акты илә баглы олан мәчаз нөвүдүр: Китабдан бир хејир көрмәдим - Китаб охумагдан истиарә, мәчаз, бәнзәтмә әлагәләри әсасында јаранмыш мәчаз, метофора, лексик мәчаз дил факты алыныб һазыр шәкилдә нитгә дахил едиләндир. Нитг просесиндә дүзүлмәјән, сабит сәчијјәли мәчаз - лексик мәчазлар ики гисмә бөлүнүр: мәчаз-истиарә, мәчаз-мүрсәл. Мәчаз-мүрсәл бәнзәтмә, мүгајисә әлагәсиндән башга бүтүн әлагә вә ассосиасијалары әһатә едән мәчаз: метонимија вә синкдоха.

Мәчазлар үмумишләк-лексик вә үслуби сәчијјәлидир. Дилдә сабитләшмиш вә бүтүн коллектив тәрәфиндән гәбул едиләрәк ишләдилән, һамы тәрәфиндән анлашылан мәчаз үмумишләк (лексик), бу вә ја дикәр конкрет мүнасибәтлә бәдии-үслуби шәраитә ујғун јарадылан, бәдии мәтн васитәсилә ајдынлашан мәчаз үслуби вә ја ситуатив мәчаз адланыр. Мәсәлән, Чар ордусу үч гола ајрылмышды (М.С.Ордубади). Минбәрин голларыны јапышган илә сувамышлар (И.С.Ордубади). Тут ағачынын голлары бүтүн һәјәти тутмушдур. Инсанлар, аловлар, өлүмләр ичиндән кечиб, Үмидин голларыны ачын, сәһәрин јолларыны ачын! (Р.Рза).

Биринчи үч чүмләдә гол сөзүнүн мәчази мә`насы сабитләшмиш, үмумишләк сәчијјәлидир, дөрдүнчү мисалда исә фәрдидир, ситуативдир.

Бәдии тәсвир васитәләри образлылығын әсас компонентләриндән бири кими бәдии үслубда мүһүм рол ојнајыр. Һәр сәнәткар мәчазын бу вә ја дикәр нөвүндән өз зөвгүнә, мә`наландырма имканына көрә истифадә едир. Мәчазын нөвләринә тарихилик, дөвр, дилин вә халгын инкишаф сәвијјәси бахымындан јанашмаг лазымдыр. Белә ки, орта әсрләрдә ишләнән бәдии тәсвир васитәләри мүсир дөврдә трафарет тә`сири бағышлајыр. Мәчаз нөвләри јени мә`на чалары газананда әсәрин бәдии тә`сир күчүнү артырар. Мәсәлән, Гајаларын гылынчымса, Галханымдыр тәпәләрин (Б.Ваһабзадә). Солмазын исә әсмәр јанаглары алланыб Ағбулаг ләләси кими (С.Рәһимов). Бу

мисаллардакы гылынч, галхан вә лалә сөзләринин мәчази мә'наларда ишләнәрәк бәнзәтмә јаратмасы јени дејил, классик ән'әнәни хатырладыр, лакин бу сөзләрлә јаранан бәнзәтмә мәгамына дүшүр, хош овгат јарадыр, објект конкретдир.

Метафора (јун. мә'на кечирилмәси) мәчазын ән ифадәли вә мәһсулдар нөвүдүр. Метафора јалныз бәдии тәсвир васитәси дејил, һәм дә емосионал-експрессив сәчијјәли чанлы данышыг дилинә аиддир. "Метафора елә бир шејдир ки, о, зәрури шәкилдә инсанын тәбиәтиндән ирәли кәлир вә нәинки поетик нитгдә, һәтта ән әввәл, образлы ифадәләрә вә парлаг епитетләрә даим мүрачиәт едән халгын мәишәт-данышыг дилиндә әмәлә кәлир" (К.Паул). "Метафора јалныз бәдии дилин јох, үмумијјәтлә, инсан тәфәккүрүнүн бәһрәсидир" (Б.Мејлех).

Метафора сөзүн, ифадәнин, әшја вә һадисәләрин һәр һансы бир чәһәтдән охшарлығына, бәнзәјишинә әсасән мәчази мә'нада ишләдилмәсидир. Һәр шеји, һәр шејә бәнзәтмәк мүмкүндүр. Дил метафорасы әдәби дилин бүтүн үслубларында ишләнән мүасир нејтраллашмыш метафора, әшја метафорасы әшјалардан үнсијјәт васитәси кими истифадә олунмасыдыр. Лексик метафора илкин метафорик мә'на һазырда нәзәрә чарпмајан метафорадыр: булағын көзү, башымдан түстү чыхды.

Азәрбајчан дили семантик мотивләшмә, метафорикләшмә, мәчази данышыг, образлы фикир нүмунәләри илә зәнкиндир. Метафорикләшмә термини метафора сөзүндән төрәсә дә, онунла ејнилик јаратмыр, мәчазлашманын синоними кими ишләдилир. Метафорикләшмә мәчазын бүтүн нөвләри (тәшбеһ, тәшхис, метафора, метонимија, мүбалигә, литота, синекдоха, символ вә с) үчүн үмуми кејфијјәтдир. Метафорикләшмә образлы васитәләрин формалашмасы саһәсидир. Бу, адәтән, сөзләрин мә'на һәчминин кенишләнмәси, јени әлавә мә'нанын мејдана кәлмәси вә ја мә'на чалары илә баглыдыр. Метафорикләшмәнин маһијјәтини мәчази мә'нанын сөзүн семантик структуруна дахил олуб-олмамасыны вә бунун ишләдилмәдән нәји илә фәргләнмәсини мүәјјәнләшдирмәклә ачмаг олар. Метафорикләшмәдә мәчази мә'на образлы, фигурал олуб сәчијјәләндиричи функсија јеринә јетирир.

Метафорикләшмә тарихән инкишаф едән вә дәјишән категоријадыр. Бу, үмумхалг вә фәрди сәчијјәлидир. Үмумхалг вә ја үмумдил метафорикләшмә дејәндә, адәтән, елә мәчазлашма вә фигурал мә'на баша дүшүлүр ки, халг данышыг нитгиндә кениш ишләдилир. Бу, бүтүн халга мә'лумдур: чанавар, ит, пишик, гојун, гузу вә с. Бу сөзләрин һәгиги вә мәчази мә'налары

һамыја бәллидир. Фәрди мүәллиф метафорикләшмәси бәдии әсәрләрин мәтни илә бағлыдыр, анчаг орада ишләдилир: ешгин күнәши, бәхт улдузу, севда дәнизи, гәм дәрјасы, гәм карваны вә с.

Азәрбајчан дилиндә лексик, морфоложи, лексик-семантик, фразеоложи вә синтактик васитәләрин метафорикләшмә имканлары кенишдир. Белә ки, хүсуси инсан вә јер адлары (Фәрһад олсам, дағлар мәним, Мәчнун олсам, чөл мәнимдир - М.Мүшфиг. Бу дағлар хан әслидир, Мәммәд јаныг Кәрәмдир - Мәммәд Аслан вә с.), үмуми исимләр (чичәк, рејһан, лалә, чинар, гумру, инчи вә с.), әламәт вә кејфијјәт билдирән сифәтләр (аг мәһәббәт, севки, гырмызы гәләбә, зәфәр, гара матәм, јашыл сағламлыг вә с.), исми бирләшмәләр (гоча гурд, одлу торпаг, гарт көпәк, ит өлүсү вә с.), чүмләләр (Зирвәдә өјрәнир гартал учушу, Низами гарталдыр, илк учуш јери, Зирвәси, јувасы Азәрбајчандыр, Ачизәм адына бир тәшбеһ тапам, О сәнәт Мәккәмдир, ше`р пиримдир - Т.Бајрам) метафорикләшир.

Бүтүн үслуби васитәләр дилин естетик факторларыдыр. Дилдә һәр бир үслуби васитә бәдиилик, образлылыг јарадыр.

Метафора һәм тәбибдир, һәм мәлһәм, һәм дә ширин сөһбәт, ширин сөздүр. Метафора мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлир: 1) заһири чәһәтдән охшарлыгла әлагәдар әмәлә кәлән метафоралар (мәсәлән, чајын голу, сүдүн үзү вә с.), 2) дахили әламәтләринә көрә охшарлыг нәтичәсиндә јаранан метафоралар (мәсәлән, аслан, гузу, көјәрчин, сона, марал кими гыз вә с.), 3) чанлылара мәхсус һәрәкәтләрин әшјаларын үзәринә кечирилмәси илә мејдана кәлән метафоралар (мәсәлән, фикир догулур, ишләр ахсајыр вә с.). Метафора мүхтәлиф әшјалар арасында мүгајисә принсипи әсасында формалашыр. Илк бахышда мүгајисә илә метафора бир-биринә бәнзәјир, онлары фәргләндирмәк асан олмур. Бунунла белә, онлар арасында фәрг вар: 1) мүгајисә јалныз һәгиги мә`нада, метафора исә мәчази мә`нада өзүнү көстәрир, 2) мүгајисә ики објектин бир-бириндән фәргләндирилмәсидир, метафора исә онларын бир сөзлә синтезидир, 3) метафора сөзүн семантик инкишафына хидмәт едирсә, мүгајисәдә белә бир хүсусијјәт јохдур, 4) метафора образ јарадыр, мүгајисә силлокизмдир, 5) метафора анчаг әсас сөзләрә әсасланыр, мүгајисә һәм әсас, һәм дә көмәкчи сөзләрлә олур.

Метафора филолокијада ики чүр олур: 1) үмумишләк метафора, 2) үслуби, јахуд поетик метафора. Сөзүн мәчази мә`насы әсасында формалашмыш, артыг сабитләшмиш, мүәјјән һалларда терминләрә чеврилмиш метафоралар үмумишләк сәчијјәлидир. Мәсәлән, даг әтәји, чәкмә бурну вә с. Лексик метафора ади семантик метафоранын нөвүдүр. Бу метафора бу вә ја

дикәр мәфһуму вә ја әшјаны ифадә едән сөзүн онунла сәсләнмәчә ујғун олан башга сөзлә әвәзләнмәсидир. Бурада сөзүн бир әшјадан дикәр әшјаја көчүрүлмәсинин әсасында охшарлыг ассосиасијасы дурур. Лакин охшарлыг сөзүн мә'насындан јох, сәс чәһәтдән ашкарланыр. Үслуби, јахуд поетик метафора халис бәдии дилин бәһрәсидир. Поетик метафора образлы тәфәккүрүн мәһсулудур. Бу, варлығын образлы дәрк едилмәси заманы дујулур вә мәнтиги гаврамасын диалектик вәһдәтинин нәтичәси кими мејдана чыхыр.

Поетик метафора јазычыја ән мүрәккәб мүчәррәд анлајышлара јығчам вә образлы шәкилдә конкрет мә'на вермәјә, онлары әјанiләшдирмәјә көмәк едир. Јазычы фәлсәфи үмумиләшдирмәләр әсасында мүчәррәд вә конкрет анлајышлары бир-бири илә әлагәләндирир:

Әлиндә ганлы гылынч
Өлкәдә кәзир өлүм.
Онун додагларына
Мыхланмышдыр бу сөјүг (Р.Рза).

Бәдии дилдә сөзләрин мәчази формада бирләшмәси күчлү образлы вә мүхтәлиф емосионал-експрессив бојалы метафорик тәркибләрин әмәлә кәлмәси үчүн ән әлверишли шәраитдир. Бәдии үслубда метафорикләшмә просеси бүтүн абзас, сәһифә, һәтта әсәр боју давам едә биләр. Мүбаризә, чошғун вә лирик сәчијјәли ше'рләрдә метафорик мәтнләрин бәдии-үслуби әһәмијјәти бөјүкдүр:

Сонра да илләр боју
бу достлуғу
ше'рин сәси
ше'рин нәфәси
ше'рин дузу бәркитди (Р.Рза).

Аристотел јазыр ки, нәсрдә үслуба хас олан үч чәһәт вар: үмумишләк сөзләр, дәгиг сөзләр вә метафоралар. Јүксәк кејфијјәтли метафоралар һәм ајдын олур, һәм дә ләззәт верир. Мүгајисә метафорадыр. Сисерон гејд едир ки, метафора да мүгајисәди, лакин ондан бир сөз ихтисар едилиб... Һәтта бә'зән метафора фикрин ифадә тәрзиндә јығчамлыг јарадыр. "Троплар арасында ән парлаг образ јарадаҥы метафорадыр. Метафора нитгдә көзәллик јаратмырса, ону ишләтмәјә дәјмәз" (Квинтилиан).

Бәдии јарадычылыгда метафора мүхтәлиф үслуби функсијаларда чыхыш едир: 1) метафора бәдии образлары сәчијјәләндирмәкдә, онларын һәр бири һаггында чанлы, образлы вә

инандырычы тәсәввүр, бәдии портрет јаратмагда ән парлаг бәдии тәсвир васитәсидир (мәсәлән, угурсуз бајгуш, Ифритә бајагдан ичәри бахыр, илан-гурбага дағарчығы вә с.), 2) метафора тәбиәт һадисәләринин тәсвириндә ән мүһүм васитәдир: Јағыш бир саат әввәл дајанмышды, булудларын сувардығы чөлләр, мешәләр, бағчалар күлүрдү. Јасәмәнләр дағыныг сачларыны јашыл булудларын үстүнә сәриб гурудурду. Ханәндә бүлбүлләр гызылкүлүн јанағындакы тәрләри силмәк үчүн күл будагларыны тәрпәдир, лаләләр исә пијаләсини галдырыб, баһар чәмијјәтинин шәрәфинә ичмәк истәјирди. Нәркиз күлү шадлығындан јашармыш көзләрини силәрәк баһар сәһнәсинә тамаша едир, бәнөвшәләр башыны чијинләринә гојуб дүшүнүр, бәстәкар кәкликләр исә мешә сәјаһәтинә чыхан шаири гаршыламаг үчүн салам мусигисини чалырды (М.С.Ордубади). 3) образын дахили аләмини, кечирдији һәјәчан вә һиссләрини билдирән метафоралар:

Вагиф:
- Чанан үз дөндәрди... Дөвран бивәфа,
Позулду көрдүјүм һәр зөвгү-сәфа.
Саралды өмрүмүн чичәкли јазы,
Гырылды гәлбимин сәдәфли сазы (С.Вурғун).

4) рәмзи функсиалы метафоралар:

Вагиф: - Оғлум, дүшүндүкчә, дујдугча дәрин
Голларда сәсләнән бу зәнчирләрин
Күнәшли, күндүзлү бир сабаһы вар.
Өлсүн кәләчәјә инанмајанлар.
Видади: - Кор олсун көзләрим, нәләр көрүрәм!
Күнәши тутулмуш сәһәр көрүрәм... (С.Вургун).

5) символик метафоралар (сач гајғы, ган говушут, пул сәс, су ајдынлыг, дәсмал ајрылыг рәмзи вә с.) әшја, һәрф, сөз вә сөз бирләшмәләриндә ади потенсиал образлылыг кејфијјәти вар. Вунлар поетик образлылыг кејфијјәтини нитгдә, чүмләдә вә мәтндә газаныр.

Поезијада һәрфләрдән портретли образлылыг јаратмаг үчүн, образлылығын ифадә васитәси кими истифадә едилир. Ашыг Әләскәрин бирчә "Әлиф-лам" адлы кәрајлысында отуза гәдәр белә һәрф метафорасы вар: әлиф аллаһ, беј бирлијә дәлаләт, теј тәкди, ваһиди јекта, феј фәна, гаф гијамәт, мим мә'минә јол көстәрән, исми-пакы Мәһәммәддир вә с.

"А"-дан ана јазды, "б"-дәнсә баба,
"В"-дән вәтән јаздыг, "е"-дән ел, оба
Ана дилимизи бу сәсләрлә сән

Руhуна, гəлбинə həкк едəчəксəн (Б.Ваhабзадə).

Һəрфи метафоралар hүруфиликдə кениш јер тутур:

Фавү-задү-ламə дүшдү көнлүмүз,

Кəбəвү еhрама дүшдү көнлүмүз (Н.Нəсими).

Фав, зад, лам сөзлəри əрəб əлифбасындакы фе, зе, ел həрфлəринин адыдыр. Бу həрфлəрин ардычыл дүзүлүшүндəн фəзл сөзү алыныр. "Фəзл" hүруфилик тəригəтинин баниси Фəзуллаh Нəимијə ишарəдир.

Метафора нитгə көзəллик вə əзəмəт верир. Лакин метафораларын hамысында белə дејилдир. Елə метафоралар вар ки, онлар ниттə көзəллик јох, нараhатлыг кəтирир. Нараhатлыг кəтирəн метафораларын ишлəдилмəси мəгсəдəујгун сајылмыр, чүнки онларын бир гисми əдəбсиздир, дикəрлəри олдугча тəмтəраглы вə горхулудур. Бунларда фикир ајдынлығы јохдур, сəслəнмəси икраh доғурур. Хата төрəдəн метафоралардан гачмаг үчүн онлары мүтајисəјə чевирмəк олар, онда тəhлүкə совушар, нараhатлыг арадан галдырылар. Белə метафораларын поетик сəвијјəси ашағы олур, бə'зилəри чəтин баша дүшүлүр, анлашылмаз ифадəлəр ишлəдилир. Мəсəлəн: Дағылсын көнлүмүн фикри, хəјалы; Күлсүн көзлəримдə севдијим чаhан; Ше'рин сүд гохулу аг мисралары; Јашасын hирсимин гулагларында ("Улдуз", 1979, N 3). Гој сəни овчумун ичиндə - өлү илдырым, бир гызыл шимшəк (Т.Асланлы). Овчундан төкүлүр ил дадынча ил; Өмрүн гызыл вахты, Зəр вахты јағар; Көјлəрдəн илдырым јағышы дејил; Тəнhа ағачларын инфаркты јағар ("Азəрбајчан" журналы, 1970, N 8).

Метонимија (јун. бир сөзүн башга бир сөзлə əвəз олунмасы, тəзə ад гојмаг, адыны дəјишдирмəк) бəнзəјиш əсасында јох, бир-бириндəн фəргли əшја вə hадисəлəрин гаршылашдырылмасы нəтичəсиндə јараныр. Метонимија термини, əсасəн, үч мə'нада ишлəдилир: 1) гаршылашдырма əсасында бир предметин адынын дикəринə көчүрүлмəсидир: Чини вə бүрүнч стол үстүндə, 2) метонимија бир əшја адынын дикəр бир əшја ады əвəзиндə ишлəдилмəсиндəн ибарəт мəчаз нөвү: Бир бошгаб једи - бошгаб ичиндəкини, једији габын ичиндəки əвəзинə габын ады, Фүзули чох охунур - онун əсəрлəри, əсəрлəринин ады əвəзинə мүəллифин ады, 3) адамларын ады əвəзинə онларын олдуғу јер, мəкан ады ишлəдилир: Бүтүн салон гулаг асыр.

Метонимијада hаггында сөhбəт кедəндə шəхсин, əшјанын, hадисəнин əсл ады чəкилмир, онун əвəзинə həмин анлајышы тəчəссүм етдирəн башга бир сөз, ифадə ишлəдилир. Адда дə-

ишмә јараныр. Квинтилианын фикринчә, метонимија әшјанын әсл адынын башга адла әвәзләнмәсидир.

Метонимија варлығын мүхтәлиф, бир-бириндән фәргләнән әшја вә һадисәләри арасындакы әлагәләрин мөвчудлутуна әсасланан инсан тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Мүхтәлиф әшјалар арасында әлагәләри мүшаһидә едән инсан ејни фонетик тәркиблә мүхтәлиф анлајышлары адландыра биләр. "Метонимија бир адын дикәр адла әвәзләнмәсидир... Адландырма гоһум вә јахын әшјалардан алыныр. Ад алтында әшја баша дүшүлүр. Онларын әсл ады чәкилмир. Бу адлар онлары ихтира едәнләрин адындан дүзәлир вә ја ихтира едилән әшјанын адындан алыныр" (Квинтилиан).

Ифадәлилик кејфијјәтинә вә истифадә даирәсинә көрә метонимијанын әсас ики нөвү даһа чох мараг доғурур: 1) сабит, үмумишләк метонимијалар, 2) образлы метонимијалар. Сабит метонимијалар ади ифадәләр вә термин сәчијјәли сөзләрдән ибарәтдир: ајағыны сојунмаг, ган төкмәк, ода галамаг, одлар дијары вә с. Образлылыг метонимијаны бәдии үслубун күчлү бәдии нитг васитәсинә чевирир:

Ал шала бәзәнмиш кәлинләр, гызлар,
Ложалар гатлашыр бир тәмтарагла
Һәр дујан үрәјин өз бүсаты вар
Сүкут ичиндәдир салон марагла (С.Вурғун).

Бурада ложалар гатлашыр вә сүкут ичиндәдир салон метонимик тәркиблидир. Бу ифадәләр илк дәфә С.Вурғун поезијасында ишләдилмишдир. Она көрә дә бу ифадәләр фәрди үслуби сәчијјәлидир.

Инсана мәхсус әламәт, кејфијјәт вә хасијјәтин башга мәфһумлар үзәринә көчүрүлмәси: Түлкү баласына јалтагланмағы, Гартал баласына учмаг өјрәдир (Ә.Гулузадә). Јарын ганлы көјнәји тәк, Гызардын јол үстә, лалә! Ханчобаны кәтир дилә, Бир ширин чан истә, лалә! (Ашыг Бәсти).

Метонимијанын өзүнәмәхсус сәчијјәви хүсусијјәти вар: 1) метонимија јығчам, гыса вә лаконикдир, 2) метонимија анчаг бәдии тәсвир васитәсидир, 3) метафора һадисәләри бирбаша, метонимија исә долајы сәчијјәләндирир, 4) Сисеронун дедији кими, "мәним бир нечә дәфә дедијим кими, мән о сөзләри метафорикләшдирирәм ки, ја нитти чанлы етмәк үчүн, ја да дилдә белә мә'налы сөз олмадығы үчүн охшарлыға көрә бири о биринин јериндә ишләнсин, метонимик ифадәләр исә һәмин мә'налы сөзү дәгиг ифадә едән вә онунла јахын әлагәдә олан әшјадан чыхан мә'наны билдирсин".

Синекдоха (јун. уjдурмаг, фәрз етмәк) тамын әламәт вә кејфијјәтләрини, тамда һиссәнин әламәт вә кејфијјәтләрини чанландырмагдыр: Сагталым јохдур, сөзүм кечмир. Гузу отарамымыз да вар, јун дарајанымыз да. О ки вар тутуб өзүнү кечәл гурумсаг (Г.Б.Закир). Ај гузу бирчәкли, кечә папаглы, Атан шәкилиди, анан газахлы, Үч ај Истанбулда охудун дејә Нә тез чанағындан чыхмысан белә (С.Вурғун). Әлифләр нун олду, сәбәб бојнујогун олду (М.Ә.Сабир).

Метонимија мәкан, заман, мәнтиг, сәбәбијјәт әлагәси әсасында бир әшјанын башга бир әшја үзәринә көчүрүлмәси илә әлагәдар мејдана кәлирсә, синекдоханын јаранмасы кәмијјәт әламәти әсасында бир әшјанын дикәринин үзәринә кечмәси нәтичәсиндә јараныр. Башга сөзлә, синекдоха ејни сөзүн һәм бүтөв бир әшјанын, һәм дә онун мүәјјән һиссәси мә'насында, јә'ни азын чох, чохун аз мә'насында ишләдилмәси демәкдир. Синекдоха да мәчаз нөвү кими мәнтиги тәфәккүрүн мәһсулудур. "Метафора, әсасән, дәрин тә'сир көстәрмәк, бир шеји нәзәрә чатдырмаг, ону даһа әјани етмәк үчүндүр. Синекдоха нитги елә мүхтәлиф шәклә салмаг габилијјәтинә маликдир ки, бә'зән биз бир әвәзинә чоху, һиссә әвәзинә тамы, нөв әвәзинә чинси, әввәлкиндән сонракыны баша дүшүрүк" (Квинтилиан).

Синекдоханын мүхтәлиф нөвләри вар: 1) мүәјјән әшјаја мәхсус олан хүсусијјәтләр башга бир әшјада да варса, һәмин әшјанын ады тәкдән чәм шәклинә кечәрәк ишләдилир:

Шалико: - Гардашлар, бу өлән јалныз гочадыр,
Гочалар дүнјада һәлә дә вардыр... (С.Вурғун).

2) маһијјәтинә көрә чәмлик ифадә едән сөзләр мүәјјән бир әшјаја һадисәнин үмумиләшдирилмиш ады кими истифадә едилир:

Вагиф: - Фарсын өз гүдрәтли шаирләри вар,
Нә чохдур онларда бөјүк сәнәткар! (С.Вурғун).

Епитет (јун. әлавә демәкдир) ади јох, образлы бәдии тә'јиндир, сөзүн һәгиги вә мәчази мә'налары әсасында формалашыр: көј көзлү дәниз, хумар көзлү кечә (Р.Рза), ала көзлү күндүзләр, дурна көзлү булаглар (С.Вурғун). Епитет чансыз әшјалара мәхсус кејфијјәтләрин чанлылара (гәләм гашлар, пүстә ағыз, лалә јанаг вә с.), чанлылара аид хүсусијјәтләрин чансызлара (хумар көзлү кечә, дурна көзлү булаглар вә с.) көчүрүлмәси нәтичәсиндә јараныр.

Тә'јинләр үмумдил вә фәрди-үслуби сәчијјәлидир. Бу чәһәтдән тә'јинләри ики јерә ајырмаг олар: 1) үмумишләк тә'јинләр, 2) поетик тә'јинләр. Епитетләр поетик тә'јинләрдир. Уму-

мишләк вә поетик тә`јинләр бир-бириндән ашағыдакы чәһәтләрә көрә фәргләнир: 1) үмумишләк тә`јинләр инсанын, епитет-поетик тә`јинләр исә образлы тәфәккүрүн мәһсулудур, 2) үмумишләк тә`јинләр бир әшја вә ја һадисәнин елементләрини дикәр әшја вә һадисәләрин елементләриндән фәргләндирмәк, поетик тә`јин-епитет објект һаггында образлы тәсәввүр јаратмаг үчүндүр, 3) үмумишләк тә`јинләр әшјаја аид објектив әламәтләри мүәјјәнләшдирмәк, епитет һәмишә субјектив характер дашыјан гүввәтли емосионал чаларлы бир васитәдир, 4) үмумишләк тә`јин һәмишә сөзүн һәгиги, епитет исә әсасән, сөзүн мәчази мә`насы илә баглыдыр.

Дилчилик әдәбијјатында епитет оксүморон дүзәлдән васитә кими гејд едилир. Бу фикирлә разылашмаг олмаз, чүнки епитет бәдии тәсвир васитәси кими һәгиги вә мәчази мә`наларда ишләнән сөзләрдән, оксүморон исә бир-биринә мә`нача әкс олан сөзләрин бирләшмәсиндән јараныр. Верилән мисалларын бир гисми епитет (чанлы чәназә, чанлы мәзар, саггаллы ушаг, јашлы ушаг, өлән һәјат, өлү чәсәд), бир гисми исә (дири өлүләр, өлү чанлар) оксүморондур.

Епитетләр поезија үчүн даһа сәчијјәвидир. Лирик ше`рләрдә ишләнән епитетләр сатирик әсәрләрдәки епитетләрдән фәргләнир. Лирик епитетләрдә көзәл гадына мәһәббәт вә севки һиссләри, севкилинин дахили аләми вә заһири көркәми тәрәннүм едилир. Сатирик епитетләрдә тәнгидин күчләнмәсинә, дөврүн типик нөгсанларыны, ејбләрини ачмага, ифша етмәјә даһа чох диггәт јетирилир. М.Ә.Сабирин сатирик ше`рләри сатирик епитетләрлә болдур: һәјалы (фәһлә), чырыг чухалы (фәһлә), галын гафалы (фәһлә), шапгалы (мүсәлманлар) вә с.

Бәдии үслубда епитетин ики нөвүнә тәсадүф едилир: 1) мүтәјјәд (бағлы) епитетләр, 2) фәрди-ситуатив епитетләр. Мүгәјјәд епитетләр халг јарадычылыгында вә бәдии әдәбијјатда даим тәкрар олунан, бир ашыгдан дикәр ашыға, бир шаирдән о бири шаирин дилинә көчән сабитләшмиш епитетләрдир: аһу көзлү, шәһла көзлү, ширин сөзлү, гәләм гашлы вә с. Бәдии үслубда ишләдилән көј көзлү, ај габаглы, мәләк сималы, ипәк телли, дурна көзлү, чејран бахышлы вә с. кими тә`јинләр артыг мүтәјјәд епитетләр функсијасындадыр. Фәрди-ситуатив епитетләр шаир вә јазычыларын бәдии јарадычылыг фантазијасы вә истеʼдадынын бәһрәсидир. Белә епитетләр бәдии әсәрләрдә фикрин експрессив ифадәсинә, образлы гаврамаја көмәк едир, бәдии әсәрләрә бәзәк вурур, ону даһа да көзәлләшдирир. Фәрди-ситуатив епитетләр ајры-ајры көркәмли шаир вә јазычылар

тәрәфиндән јарадылыр. Мәсәлән, чәннәт үзлү, күнәш үрәкли. Севил үрәкли күнәш, күнәш һөрүклү (Н.Хәзри), мәхмәр отлар, салхым күләкләр, солгун вүчуд, шејтан дирәкләр, јел кедишли, дилбәр ахшамлар (М.Мүшфиг), гудуз шахта, күскүн бахышлы, гызыл шимшәк, вәрәмли гыш, тәрлан сәһәрләр, шаһин вүгар, гәриб хәјал, јоргун ахшам, ипәк телли, лачын көзлү, гурд ағызлы (С.Вургун), Мәчнун сөјүдләр, бүллур пилләләр, гәм булуду, шимшәк бахышлар, јухулу тарла, нәғмәли арх (М.Дилбази), күмүш улдуз, лалә күнәш, чичәк додаглы, фирузә көзләр, бүллур бухаг, күнәш чамаллы, алмаз көзлү, марал бахышлы, ганлы фәләк, гајмаг додаглар (Ашыг Әләскәр), уча бојлу, гоша һөрүклү, шух гамәтли (С.Рәһимов) вә с.

Бүлбүл тәк фәрјадым чыхды фәләкә,
Чәннәт үзлү күлүзары көрәјдим (М.П.Вагиф).
Јүзиллик достлар кими
Онлар чыхды үз-үзә,
Күнәш үрәкли Севил (Н.Хәзри).
Севил үрәкли күнәш..
Күнәш һөрүклү Севил,
Шаир кимдир, нәдир ахы?
- Өз јурдунун күллә тутмаз шаһ зирвәси
Топдағытмаз уча дагы... (Ч.Новруз).

Дилимиздәки епитетләрин әсас гисми исим вә сифәт бирләшмәлидир. Сифәт бирләшмәли епитетләр бәдиилик, исим бирләшмәли епитетләр исә һәм бәдиилик, һәм дә образлылыг јарадыр:

Мәни тәрифләмәјә, ај дәдә Шәмшир,
Сән филсән, јанында мән дары бојда,
Мәрмәр мисраларын јығылса, олар
Көјләрә дирәнән бир бары бојда,
... Хәјалымда уча бир һејкәлин вар
Јурдумузун Кәпәзи, Гошгары бојда (М.Аслан)
Гылман тамашалы, логман мисаллым,
Зүлејха ешглим, Јусиф чамаллым,
Мәчнуну мән олан Лејли хәјаллым,
Артар интизарым, көрүнмүр нијә? (Ашыг Шәмшир).
О рәссам дујғулу, шаир хәјаллы
О дағлар көзәли Хураманчыгаз
Јурдумун ајағы сајалы гызы,
Ағзы хејир сөзлү, һәјалы гызы (С.Вургун).

Сөзләрин тәкрары илә јаранан епитетләр ше'рин поетикләшмәсинә, ритмик сәсләнмәсинә, гәләмә алынмыш објектин габарыг формаја дүшмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир:

Бөлүк-бөлүк,
Гатар-гатар,
Јығын-јығын чанлара
Фәдакар инсанлара... (С.Вургун).

С.Вургун гатар-гатар, бөлүк-бөлүк, јығын-јығын сөзләрини епитет кими ишләтмәклә инсанлары шүурча күтләшдирән вә онлары инсани һисләрдән мәһрум едәнләри санки мәһшәр ајағына чәкир. Сөзүн һәгиги мә'насында, онларын халгын кининә, гәзәбинә мәһкумлуғунун бәдии-лирик планда һөкмүнү вермишдир.

Бәдии әсәрләрдә чәтин анлашылан, дүзкүн сечилмәјән вә јерли-јериндә ишләнилмәјән епитетләрә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, адамаохшамајан гаралты, чиј сүд рәнкиверән бу нағыл, солда гапгара сојуг, барыт дадан интигам, күрзә дәриси рәнкли, мәхмәри сәс, гум сифәтли, гаракөз мәһәббәт вә с.

Бәнзәтмә. Бу термин ики мә'нада ишләдилир: 1. Бәдии тәсвир васитәси, охшатма, ујғун, 2. Нәзирә сурәти илә бир әсәрә тәглидән јазылмыш әсәр. Низамијә бәнзәтмә, Фүзулијә бәнзәтмә, Сабирә бәнзәтмә // Тәшбеһ. Бәдии тәсвир васитәси кими бәнзәтмә бәдии әсәрдә һадисәнин, адамын вә ја мәфһумун мүәјјән чәһәтдән она бәнзәјән башга һадисә, адам вә ја мәфһума гаршы гојулмаг јолу илә тәсвир едилмәсидир. Бу ја садәчә бәнзәјиши көстәрир (о, ширә бәнзәјир), ја да кими, санки, тәки сөзләри васитәсилә ики һәдәф арасында мүәјјән чәһәтдән јахынлыг вә бәнзәјиш олдуғуну хүсуси нәзәрә чатдырыр: Јармәммәд палыд кими учабојлу, голлу-ганадлы, сүрлү-сүмүклү, шешбәр быглы, чанлы бир адам иди (С.Рәһимов). Бәнзәтмә образлы сәчијјәлидир, психоложи кәркинлији әкс етдирир: Һәсән киши булуд кими галды, Сурхајын сон сөзү ону бир шиллә кими тутду (С.Ибраһимов). Бу, кинајә вә ришхәнд чалары мәгамында да ишләдилир: Сүлејман, паһо! Јенә јолдаш Һәсәнов паровоз кими буғланыр ки! (М.Ибраһимов).

Һ.Чавид вә А.Шаиг "көзәл тәшбеһләр ифадәни, фикри көзәл едир" принсипинә әсасланараг сөзүн һәгиги вә мәчази мә'наларыны дәгигләшдирмиш, мәчазлары мүхтәлиф нөвләрә көрә груплашдырмыш вә һәр нөвүн әсас чәһәтләрини ајдынлашдырмышлар. Онлар "тәшбијјә"ни (бәнзәтмә) тәркибинә көрә

дөрд нөвә ајырмышлар: 1 (мүфәссәл, 2) мүчәммәл, 3) мүрәссәм, 4) мүәккәд. "Һәсән шүчаәтдә асландыр" мүрәссәм, "Һәсән асландыр" мүәккәд һесаб етмишләр[1].

Мүгајисә. Образлылыг јарадан васитәләрдән бири дә мүгајисәдир. Мүгајисә "бүтүн тәсәввүрләримизин әсасыдыр. Мүгајисә бүтүн елм саһәләриндә фәалијјәт көстәрән тәфәккүр просесидир" (К.Д.Ушински). Үмуми әламәтли әшја вә һадисәләрдән биринин дикәри илә гаршылашдырылмасындан, тутушдурулмасындан ибарәт мәчаздыр. Мүгајисә лингвистик вә бәдии-естетик һадисәдир. Мүгајисә васитәсилә тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри, әшја вә варлыглар арасындакы ән үмуми, охшар чәһәтләр тутушдурулур, охучулара чатдырылыр. Мүгајисә олунан тәрәфләр арасында бир-биринә бәнзәрлик, охшарлыг әламәтләрин дәгиг ифадәси фикрин бәдии формада мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр:

Елләрдә Шәмшир оддур, атәшдир,
Одур гор олса да, атәши галыб.
Үрәк аја бәнзәр, дујгу күнәшдир.
Ајы булуд өртүб, күнәши галыб (Ф.Садыг)

Бурада мүгајисә (Шәмшир одла, атәшлә,), бәнзәтмә (үрәјин аја, дујғуларын күнәшә) вар.

Мүгајисәнин јаранмасында, әсасән, үч шәрт лазымдыр: бәнзәјән, бәнзәдилән вә бунларын арсында ишләдилән мүгајисә васитәләри. Мүгајисәдә бәнзәдилән вә бәнзәјән објектләрин һәр икиси иштирак едирсә, метафорада бәнзәтмә објекти ишләдилмәлидир. Бунунла белә, образлы мүгајисәнин "семантик механизми" илә метафоранын "семантик механизми" бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнмир. Мүгајисә һәмишә ағлын, зәканын метафораја еһтирасын һөкмранлығы нәзарәт алтындадыр. Образлы мүгајисә бәдии тәфәккүрүн мәһсулу олан бәдии әсәрләрдә фикрин елә ифадә васитәсидир ки, ону бәдии дилдә образлылыг јарадан васитәләрин һеч бири илә мүгајисә етмәк мүмкүн дејилдир. Мүгајисәдә әсас мәгсәд образлылыг јаратмаг, фикрин образлы ифадә едилмәсинә наил олмагдыр. С.Вурғунун "Үрәк" ше'риндә үрәјә мүрачиәтлә ишләтдији "сәмәндәр гушу тәк јанырсан", "дәниз кими далғаланырсан", "алданмыш көзәл тәк јанырсан", "көзәл кими саралыб солурсан", "күнәш кими аловланырсан", "мум кими әријирсән", "гызыл кими солурсан", "бүл-

[1] Һ.Чавид вә А.Шаиг. Әдәбијјат дәрсләри, Б., 1919, с. 23-30

бүл кими гәфәсдә боғулурсан" вә с. онларча образлы мүгајисәләр башга ифадә васитәләри кими, әсәрин бүтөвлүкдә бәдии сигләтини гат-гат артырмышдыр.

Мүгајисә поетик образлылыгда мүһүм јер тутур. Мүгајисәдән кәнарда поетик образлылыг јохдур. мүгајисә поетиклик, портретлилик вә ја мәнзәрәлилик кејфијјәтини јүксәлдир:

Гузуја шир кими нәрә чәкдирир,
Шири гузу кими мәләдир һәјат (Ә.Күрчајлы).

Мүгајисә образлылығын әсас өлчүсүдүр. Вәзифә, әламәт, кејфијјәт, хасијјәт, һәчм, гурулуш, дәјәрлилик, дәјәрсизлик, фајдалылыг, зәрәрлилик вә с. бахымындан мүнасиблик, ујарлыг, охшарлыг, бәнзәјиш мүгајисәјә шәраит јарадыр: Киши ағзында гызыл кими сөз данышыр. Бағ давасы башлананда ахунд истиот кими түндләшди (Мир Чәлал).

Мүгајисә үсулдур, мәчазларын јаранма үсулудур. Мәчазын бүтүн нөвләринин үмуми јаранма үсулудур. Бу үсулла сөз, ифадә вә чүмләләр мәчази мә'на газаныр. Мүгајисә мәчазлары реаллашдырыр, әјаниләшдирир. Белә ки, инсан инсанла, башга чанлыларла, чансыз тәбиәт әшјалары илә, каинат чисимләри илә вә с. мүгајисә едилир. Мәсәлән, Нәсими тәк бу ашыг јолунда сојуландыр (Сары Ашыг). Ахунд пишик кими атылыб-дүшүр... Гатыр чинсисиниз доғуб-төрәмәз (С.Вурғун). Пәләнк кими нә'рә чәкәр, гузу кими мәләр шаир (Ч.Новруз). Охујан бүлбүлдүр, динләјән газдыр (С.Вурғун).

Долу дөјмүш агачам, долума бах, гарачы,
Балталанмыш чәвизәм, голума бах, гарачы
(М.Аслан).

Мүгајисәнин мүхтәлиф нөвләри вар: 1) васитәли вә васитәсиз, 2) паралел вә инкари, там вә јарымчыг.

Васитәли мүгајисә мүхтәлиф грамматик васитәләрин көмәји илә әлдә едилән мүгајисәдир. Бу васитәләрә көмәкчи нитг һиссәләриндән гошма (кими, тәк, гәдәр, нисбәтән), модал сөзләр (куја, санки, елә бил ки), бағлајычы сөзләр (нечә, нечә ки), фе'лләр (бәнзәтмәк, охшамаг), сифәтләр, фе'ли сифәтләр, әвәзликләр, хүсуси адлар дахилдир. Васитәсиз мүгајисә грамматик васитәләрин иштиракы олмајан мүгајисәләрдир. Паралел мүгајисә, мүгајисә објекти вә мүгајисә образы ејни структурлу мүгајисәдир:, ајна габаг, итбурну, газајағы вә с. Инкари мүгајисә

инкарлыг билдирән ваһидләрин көмәји илә апарылан мүгајисәдир: ушаг да ки, демә көрмәдим, бир ај парчасы, ушаг ушаг дејил, од парчасыдыр. Там мүгајисәдә бәнзәтмә гошмалары (кими, тәки), бәнзәтмә бағлајычылары (елә бил, санасан, санки), бәнзәтмә әдатлары (елә, белә, дејәрсән) һәлледичи рол ојнајыр. Јарымчыг (вә ја кизли) мүгајисәдә метонимија, епитет вә символларда бәнзәтмә васитәләри, бә'зән бәнзәјәнин өзү дә ихтисар олунур:

Бу дүнја бир әндишәдир
Әчәл дашдыр, чан шүшәдир.
Өмрүмүз чүт бәнөвшәдир.
Гышла јазын арасында (Х.Рза).

Бурада әчәл, чан, өмүр әвәзинә даш, шүшә, чүт бәнөвшә сөзләри ишләдилир:

Бә'зи кәнч јазычылар әсәрләриндә орижиналлыг хатиринә ујарсыз, јерсиз мүгајисәләр апарырлар. Мәсәлән, Улдузлар бир-бир гејбә чәкилир, көјләрин рәнки сыјыглашырды. Јаман чидди адама охшајыр. Елә бил охлов удуб. Зәркил елә бил дәниздән гуруја көчүб јајышан дағлара бәнзәр чалынмыш оту јабалајыб јығыр, гармонлајырды (Әмир Мустафајев"Гара золаг").

Бә'зи бәдии әсәрләрдәки ујарсыз, гејри-дәгиг мүгајисәләр бәдии сөзүн дәгиглијини позур, бәдии сиглэтинә мәнфи тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Күнәш инди Мәнкәләнатаныш архасындан бир јумурта күнәси гәдәр дә галхыб көрсәнир ("Азәрбајчан" жур. 1981, N 5) Дәнизин узаг үфүгүндә түлу едән күнәш бүтүн саһилин үстүјлә кос кими дығырланыб кечир вә ахшам тәрәфи Зүгулба тәпәләринин ардында гүруб едирди ("Азәрбајчан" жур. 1978, N 5). Күнәш исә көјјохуша дөрдәмә галхырды ("Азәрбајчан" жур. 1981, N 5) вә с.

Евфемизм вә табу. Коллектив үнсијјәтдә әдәб гајдаларына ујғун кәлмәјән, дејилмәси мүнасиб сајылмајан, хошакәлмәз, адама мәнфи, сарсыдычы тә'сир көстәрән сөзләрин әвәзинә адамы сакитләшдирән, јумшалдан сөз вә ифадәләрин сечилиб ишләдилмәси нәтичәсиндә јаранан бәдии тәсвир васитәси евфемизм адланыр. Евфемизм јунунча јахшы дејирәм мә'насындадыр. Мәсәлән, чәфәнк данышмаг, јалан демәк ифадәләринин әвәзинә өзүндән тохумаг, өзүндән дүзәлтмәк, өлмәк сөзү әвәзинә хәстәләнмәк, дүнјасыны дәјишмәк, өзүнү пис һисс етмәк, әбәди көзүнү јуммаг, гочалмаг сөзү әвәзинә бели бүкүлмәк, саггалы агармаг, бирчәји ағармаг сөз вә ифадәләрини ишләтмәк олар.

Евфемистик сөз вә ифадәләр ичәрисиндә халгын һәјат вә мәишәтинин мүхтәлиф чәһәтләрини әкс етдирән сөз вә ифадәләр вар: евләнмәк, тој, өлүм, јас гурмаг, гыз көчүрмәк, әр-арвад мүнасибәти, сөјүш вә с.

Инсана аид едилән ешшәк, гурд, донуз, ит баласы, түлкү кими, чанлы мејд, корбакор олмаг, түлкүсифәт, чаггал вә с. мисаллар табуја, марал, гузу, фил, чејран баласы, товуз, шир үрәкли кими терминләр евфемизмә аиддир.

Евфемизмдә образлылыг, фикри нәзакәтлә, еһтијатла, әдәб даирәсиндә ифадә етмәк әсас шәртдир. Евфемизмләр мәчаз вә мәчазын мүхтәлиф нөвләри әсасында (метафора, метаномија вә с.) јаранса да, функсија вә ишләнмә саһәсинә көрә онлардан фәргләнир. Евфемизмләрдә мәгсәд варлыгы образлы шәкилдә тәсвир етмәк јох, һәјатын хошакәлмәз һадисәләрини, әдәбсиз фикир вә нијјәтләрини кизләтмәк, өрт-басдыр етмәкдир.

Евфемизмләр дисфемизмләрин (какофемизләрин) әксинәдир. Белә ки, евфемизмләр јумшаг, инчә, гәлби охшајан, дисфемизмләр кобуд, габа, сәрт сөзләрлә ифадә олунур. Евфемизмләр ифадәјә инчәлик, јумшаглыг, дисфемизмләр кобудлуг, наланјиглик верир.

Евфемистик ифадәләр өз үслуби хүсусијјәтләринә көрә, әсасән, ашағыдакы групплара бөлүнүр: а) дилә кәтирилмәси мүнасиб сајылмајан сөз вә ифадәләр әвәзинә ишләнән евфемистик ифадәләр, б) адамда агыр тәәссүрат ојадан сөз вә ифадәләр әвәзинә ишләнән евфемистик ифадәләр, в) јумор тәрзиндә ишләнән евфемистик сөз вә ифадәләр.

Евфемизмләр бәдии әсәрләрдә ашағыдакы үслуби мәгсәдләрлә әлагәдар ишләдилир: 1)персонажын дүнјакөрүшүнү ачыб көстәрмәк вә характеризә етмәк үчүн шаир вә јазычылар евфемизмләрин мүхтәлиф нөвләринә мүрачиәт едирләр, 2) горху, тәһлүкә төрәдән әшјаларын адыны чәкмәмәк мәгсәди илә јаранан евфемизмләр, 3) мәфһуми анлајышларла баглы евфемизмләр, 4) әхлаг, әдәб вә етика гајдалары илә баглы евфемизмләр.

Азәрбајчан әдәбијјатында ашағыдакы евфемистик ифадәләр ишләдилмишдир: өлмәк мә'насында - Гушлар гатар-гатар елләрдән көчүр; Бәшәр нәсил-нәсил дүнјадан көчәр (С.Вургун). Сөјүш мә'насында - Олмаја - елтин јенә күл кими сөзләр туллајырды (И.Әфәндијев). Арвад мә'насында - Баш јолдашы көр нәдир һа! (С.Рәһимов). Гочалыг мә'насында - Бели бүкүлүб, јумага дөнүб, бир ајағы гәбирдәдир.

Гочалмаг мә'насында ишләнә бирчәји ағарыб, бели бүкүлүб, јумаға дөнүб, бир ајағы гәбирдәдир ифадәләри, хәстәлик əвəзинә ишләнән кефсиз олмаг, зөкәм, грип əвəзинә ишләнән шогәриб тутмаг ифадәләри евфемизмдир. Евфемизм бәдбәхт һадисәни үнвана долајы чатдырмагдыр. Елә сөзләрлә кәркинлик зәифләјәр, хошакәлмәз, гәлбә тохунан сөз вә ифадәләр арадан көтүрүлүр. Һадисәни бирбаша ифадә едән, гәлбә тохунан сөз вә ифадәләрин евфемизмлә əвəзләнмәси тә'сири јумшалдылмыш формада азалдыр.

"Гобуснамә'нин 48-чи сәһифәсиндә гејд едилән бир һадисә евфемизм үчүн даһа сәчијјәвидир. Орада дејилир ки, бөјүк вә ағыллы адамлары сөзләринә көрә танынырлар, сөзләри адамлара көрә јох.

Һәр адам өз сөзүнүн алтында кизләнмишдир. Әли Әмирәлмө'минин белә демишдир: "Һәр кәс өз дилинин алтында кизләнмишдир". Сөз вар бир чүрә дејәрсән, инсанын руһу тәзәләнәр, башга чүрә дејәрсән, адамын гәлби кәдәрләнәр.

Һекајәт. Ешитмишәм, бир дәфә јухуда Һарун әр-Рәшид көрүр ки, бүтүн дишләри төкүлүбдүр. Сәһәри јухујозаны чағырыб соруштур: "Бу јухунун мә'насы нәдир?" Јухујозан дејир: "Әмирәлмө'минин өмрү узун олсун, бүтүн гоһум-әграбан сәндән габаг өләчәк, белә ки, һеч кәс галмајачагдыр". Һарун әр-Рәшид дејир: "Бу јухујозана јүз чубуг вурун, о белә ағыр хәбәри нә үчүн мәним үзүмә деди, бүтүн гоһум-гардашым мәндән əввəл өләчәксә, онда мән кимә лазымам?!"

Әмр етди, башга јухујозаны чағырдылар, јухуну она данышды. Јухујозан деди: "Әмирәлмө'мининин көрдүјү бу јуху көстәрир ки, Әмирәлмө'минин бүтүн гоһум-әграбасындан чох јашајачагдыр:" Һарун әр-Рәшид деди: "Ағлын һөкмү ејнидир, тә'бир һаман тә'бирдир, лакин ибарәләрдә бөјүк фәрг вардыр". Әмр етди, һаман кишијә јүз динар версинләр.

Демәли, сөзүн далына-габағына фикир вермәк лазымдыр, дедијин сөзү ән көзәл тәрздә демәк лазымдыр ки, һәм сөз анладан оласан, һәм сөз анлајан.

Ибтидаи тәсәввүрләрлә, етигадларла әлагәдар ишләдилмәси гадаған едилән сөз вә ифадәләр табу адланыр. Табу (какофемизм) полинез дилиндә (та-гејд етмә, ајырма, бу -тамамилә) тамамилә ајырмаг демәкдир. Бу термин ики мә'нада ишләдилир: 1) ибтидаи халгларда һәр һансы әшја вә ја һәрәкәтлә әлагәдар ишләдилән сөзләрин дини јасағы, мүәјјән һәрәкәтдә гејри-тәбии дүшмән тәзаһүрүндән гачмаг үчүн дини гадаған. Позулма гејри-тәбии күч тәрәфиндән чидди чәза илә нәтичәлә-

нирди, 2) сосиал-сијаси, тарихи, мәдәни, етик вә ја емосионал амилләрлә шәртләнмиш мүәјјән сөзләрин ишләдилмәси гадаған едилирди. Үмумијјәтлә, чидди гадаған.

Табу ишләдилмәси дини инам, мөвһумат, хурафат бахымындан, һабелә әдәбсизлијинә, кобудлугуна көрә, сензор тәләбләринә әсасән рәва көрүлмәјән, гадаған едилән сөз вә ја ифадәләрдир. Гәдим дөврләрдән сон әсрләрә гәдәр дүнјанын мүхтәлиф халглары арасында мүгәддәс сајылан бир чох шејләрин, ишләрин, јахуд дини-идеалист тәсәввүрләрин адыны чәкмәк кобудлуг, әдәбсизлик, динсизлик сајылырды: чанавар әвәзинә ағзыгара, инсан әвәзинә оғурсаг түлкү вә с.

Табуја горхунч вә лә`нәтләнмиш дини-морфоложи анлајышларын адлары дахил едир. Мәсәлән, шејтан, иблис, хохан, хортдан, чин,әрдов вә с. Ичтимаи-күтләви вә бәдии үслубда дини-морфоложи-мөвһуми анлајышларла баглы шәрати вә ајры-ајры типләри дүзкүн изаһ вә чанлы тәсвир етмәк мәгсәди илә табу сөзләрдән истифадә едилир. М.Ә.Сабир типикләшдирмә илә әлагәдар табу сөзләрдән кениш истифадә етмишдир:

- Инди адамлар дејәсән чиндир,
Чин нәди, шејтан кими биндиндиләр.
- Һәм хоханын, хортданын адларыны
Билмәкдә кәрәк сә`ј едә өврәт.
- Әрдовду, габанды, гојма кәлди!
- Хортанды, човханды, гојма кәлди.

Евфемизм мүәјјән дәрәчәдә табу илә әлагәдардыр. Табунун изләри евфемизмдә галмагдадыр. Лакин функсија вә маһијјәтчә табудан фәргләнир: табуда естетикада әјбәчәрлик, рәзиллик, евфемизмдә көзәллик вә үлвилик категоријаларына ујғунлуг вар. Табу ибтидаи дөврүн, ибтидаи тәфәккүрүн, евфемизм сонракы ичтимаи гурулушла, мүхтәлиф типли синонимләрин мејдана кәлмәси илә баглыдыр. Евфемизм сөзә вә ифадәјә хүсуси инчәлик, јумшаглыг, верирсә, ону әдәбли вә нәзакәтли формаја салырса, табу ифадәјә кобуд, налајиг, гејри-әдәби бир форма верир (кәбәрмәк, чәһәннәмә кетмәк вә с.). Чанлы данышыгда вә поезијада табу әвәзинә "учуз сөз", евфемизм әвәзинә исә "хош сөз" ифадәси ишләдилир.

Литота вә мүбалиғә. Һәр һансы әшја вә ја һадисәнин өлчүсү, тутуму, күчү, әһәмијјәти ја азалдыла, ја да шиширдиләр биләр. Бу анлајышларла әлагәдар дилчиликдә вә поезијада литота вә мүбалиғә (һипербола) терминләри јаранмышдыр. Һәр

һансы әшја вә ја һадисәнин өлчүсү, һәчми, күчү, әһәмијјәти вә дәјәринин һәддән артыг азалдылмасы, кичилдилмәси нәтичәсиндә јаранан мәчаз нөвү литота адланыр. Бу сөзүн јунанча мә'насы садә демәкдир. Мәсәлән: бир дамчы су ичмәк, өзү бир гарыш, саггалы једди гарыш, бир гарны боју вар.

Бурда Фәрһад адлы бир чаван вардыр,
Уста мүһәндисдир, чох сәнәткардыр.
Күлүнклә башларкән гәһрәманлыға
Јери гуш гајырыб, јүкләр балыға (Низами).
Устад кәламыдыр вар-дөвләт мәндә,
Чанымдан әзиздир бу сәрвәт мәндә!
Каш олајды елә фәрасәт мәндә
Сөздән бал чәкәјдим, мирвари бојда (М.Аслан).

Тәсвир едилән бир әшја вә ја һадисәнин мә'насыны, күчүнү, өлчүсүнү шүурлу олараг һәддән артыг артырылмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән ифадә үсулу мүбалиғә адланыр. Мүбалиғәдә бир шеј һәддән артыг шиширдилир, бөјүдүлүр. Мәсәлән: Зејнал дејәрди ки, мәним ајлыг мәдахилим беш јүз манатдыр (С.Һүсејн). Спекулјантлар тамам шишиб филә дөнмүшләр (Е.Султанов). Мән бир китаб, һәр вәрәгим мин китаб... (М.Һади).

Сағлығымда ијнә бојда һөрмәти мән
Өлән вахты мин һејкәлә дәјишмәрәм (Ч.Новруз).
Әмәк әфсанәви бир Антеј кими,
Дүнјаны сахлајыр чијинләриндә (Һүсејн Рази).
Гочалмаз тәбин вар, ширин дилин вар,
Мө'чүзә бармаглы, инчә әлин вар.
Хәјалымда нурлу бир һејкәлин авр
Јурдумун Кәпәзи, Гошгары бојда (М.Аслан).

Инверсија. Бәдии ифадә васитәләриндән бири дә инверсијадыр. Нитгдә сөзләрин сырасынын позулмасы, чүмлә үзвләринин јеринин дәјишдирилмәси илә јаранан бәдии ифадә үсулу инверсија адланыр: Мәсәлән:

Сызлар, јада дүшәндә үрәјимин телләри,
О меһрибан, о әзиз тәләбәлик илләри (Ч.Новруз).

Мәним бир кәсим јохдур, сәндән вә Һачыдан савајы (Н.Б.Вәзиров).

Сөз вә ифадәләрин инверсија јолу илә јердәјишмәси бәдии дили даһа күчлү вә тә`сирли едир: Вар олсун ше`римиз, шаирләримиз (С.Вургун). Еј мәним мүсәлман гардашларым! Әкәр билмәк истәсиниз ки, кимин үстүнә күлүрсүнүз, о вахт гојунуз габағыныза ајнаны вә диггәтлә бахыныз чамалыныза (Ч.Мәммәдгулузадә).

Инверсија дилин имканлары, хүсусијјәтләри, нормалары вә ганунлары чәрчивәсиндә олур. Бу, бәдии дилдә систем тәшкил едир. Бәдии әсәрләрдә инверсија сурәтләрин нитгини тәбииләшдирмәји, һадисәләрин реал тәсврини вермәји шәртләндирир. Образларын дилиндәки инверсија нитги шаблонлугдан, рәсми чалардан узаглашдырыр, ону тәбииләшдирир, шифаһи нитгә ујғунлашдырыр. Мүәллиф образын психоложи әһвали-руһијјәсини, дахили аләмини, фикир вә дүшүнчәләрини тәсвир едәркән инверсијаја мүрачиәт едир: Хыдырын көзү ахтарырды. Чајын о тајында, гузејин әтәјиндә ушаглыгда бир гаја көрмүшдү. Дибдән инчә бел кими назик, башдан тәпә бојда иди, бу һүндүр, бәдһејбәт гаја (Б.Бајрамов). Ләкәсиз, гырышсыз, әтли ағ сифәти, көј сүрмәли көзләри, балача, зәриф бурну, кәрилмиш назик гашлары вә чијинләринә сәпәләнмиш сапсары ипәк сачлары варды онун (С.Гәдирзадә).

Инверсијадан бачарыгла, јерли-јериндә истифадә едиләндә һәм тәбии, бәдии, һәм дә сәмәрәли көрүнүр. Әксинә, Азәрбајчан дилинин формал грамматик гајдалары позулур, бәдиилијә мәнфи тә`сир көстәрир: Фитаты јаман көнлү истәјирди (Ә.Әбүлһәсән). Хыдыр профессор башыны ашағы салды (Б.Бајрамов). Ајаға дурур огуз (Вагиф Нәсиб). Дајан, ата, дајан көрүм, ахырынчы дәфә мәнә, һансы китабы багышламышдын сән? (Ш.Мирзәјева).

Гәт. Әсәрдәки һадисәләрин инкишафы нәтичәсиндә сурәтләрин дүшдүкләри вәзијјәтдә, әсәрин сон епизоду вә тамамлајычы сәһнәсиндә ишләдилир. Гәтдә јазычынын бүтүн әсәр боју тәсвир етдији һадисәләр, зиддијјәт вә мүнагишәләр, интрига һәлл олунур, дүјүнләр ачылыр. Н.Б.Вәзировун "Мүсибәти-Фәхрәддин" фачиәсиндә баш образ Фәхрәддинин јенилик, тәрәгги, мәдәни инкишаф јолунда, чәһаләт вә наданлыг, феодал ганун-гајдалары әлејһинә мүбаризәдә һәлак олдуғу сон епизод вә онун нишанлысы Сәадәтин накам Фәхрәддинин чәназәси башында јаныглы сөзләр сөјләмәси әсәрдәки һадисәләрин һәлли гәтә нүмунәдир. Мәсәлән: Сәадәт ханым (тәк): - Белә намәрдлик олмазды ки, сән еләдин, Фәхрәддин!.. Уф! Үрәјимә бир дағ чәкдин, өләнәчән јандырачаг, Фәхрәддин!.. Мән сәни

бу мәртәбәдә истәмәсәјдим, Фәхрәддин, бир дәгигә бу дүнјада саг галмаздым!.. Өлсәм әзијјәтдән хилас оллам, Фәхрәддин, ону истәмирәм... Нә гәдәр чаным галар сәнә тә'зијәдар галачагам, азарханада, мәктәбханада мүчавирлик едәчәјәм. Сәндән сонра өмрүм узун ола билмәз! Фәхрәддин, вәһши бу наданлар сәнин гәдрини-гијмәтини билмәдиләр! Индијә кими һәја гојмајыб әлиндән өпүм, амма инди үзүндән өпәчәјәм, ајрылыгдыр, Фәхрәддин! (гучаглајыб өпүр). Нәфәсин кәлмәјир. Мәкәр белә мүсибәти чәкмәк олар! Дағланмыш синәми парә-парә еләдин, Фәхрәддин! Чијәрим дагланды, Фәхрәддин! (Фәхрәддини гучаглајыб гәшш еләјир).

Тәкрир вә тәкрар. Бу терминләр бир-бири илә әлагәдардыр. Еjни сөзләрин, ифадәләрин әсәрдә усталыгла, шүурлу тәкрары тәкрир адланыр. Тәкрир лүзумсуз тәкрардан фәргли олараг, бәдии әсәри мә'нача даһа да кенишләндирир, онун дилини вә үслубуну даһа да гүввәтләндирир. Тәкрардан ашағыдакы мәгамларда истифадә едилир: а) әсәрин, фәслин ады вә ја епиграфы кими ишләнән аталар сөзү, мәсәлләр, афоризм, һикмәтли сөзләр мәзмунла әлагәдар әсәрин бир јериндә садаланыр, нәтичә кими сонда да тәкрарланыр: "Далдан атылан даш топуға дәјәр", "Ады вар, өзү јох", "Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк" (Н.Б.Вәзиров). "Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини" (Ә.Һагвердијев), б) тәкрар бәдии әсәрдәки фәсилләр, бөлмәләр арсасында әлагә јарадыр. Ә.Муғанлынын "Өмүрдән једди јарпаг" әсәриндә бир тәсвир бир нечә јердә тәкрарланыр: Дәниз сакит иди, о күн. Ағ көпүклү мави ләпәләр бир-биринин ардынча сакит-сакит саһилә догру имәкләјирди, в) тәкрир ше'рдә рәдиф вәзифәси дашыјыр:

Ај ким, алды мәним әглү камалым гочалыг,
Ејләди мисли хәзан чөһреји-һалым гочалыг,
Биди-Мәчнун тәк әјиб сәрв ниһалым гочалыг,
Күнбәкүн етди фүзун дәрдү мәлалым гочалыг (Г.Б.Закир).

Тәкрир лексик вә синтактик олур. Лексик тәкрирдә биринчи репликада ишләнән сөз, икинчи репликада да тәкрарланыр: - Пулун вар?- вар (Ү.Һачыбәјов). - Кими гаршылајырсан, уста? - Һеч кими (Һ.Меһди). - Афәрин, Чәфәр, јахшы дедин! - Доғрудан да афәрин! (С.Дағлы). - Сән ону чохму севирсән? - Чох (С.Азәри). - Билсән, чаваб верәрсән. Јәгин билмирсән. - Мән билмирәм? Мән билмирәм? - Һирс Ајдынын башына вурду

(С.Рәһман). Һичраны тутублар. - Ким тутбу? Нијә тутуб? (Ф.Хошкинаби).

Мүәјјән сөз вә ја ифадәни нәзәрә чатдырмаг, психоложи әһвал-руһијјә јаратмаг үчүн ејни сөз ики дәфә тәкрарланыр: Баша дүшдүн? - Баша дүшдүм, баша дүшдүм (М.Ибраһимов), Көзләрим јахшы сечмир, ким сындырыр, нә сындырыр? - Аләмә ашкардыр ки, корсан! Нә сындырыр! Нә сындырыр. Сәнин готур гатырынын ахсаг ајағынын? (Ч.Чаббарлы). - Шәриф, сәнин ки, арвадын вар. - Әһ, арвад, арвад. Чәһәннәмә олсун арвад! (Ч.Чаббарлы). Ағлама! Ағлама! Ше'рим, ағлама! Башыны дик сахла, гара бағлама (С.Вурғун).

Синтактик тәкрир сөз, ифадә вә чүмләләрдә поетик фигурлар сырасында мүһүм јер тутур.

Тәкрир фигуру мәтн дахилиндә ајдынлашдырычы, дәгигләшдиричи, садалајычы, гүввәтләндиричи, хатырлајычы, зиддијјәтли вә с. үслуби вәзифәләр јеринә јетирир.

Тәкрар термини үч мә'нада ишләдилир: 1. Ејни нитг ваһидинин ејнилә вә ја гисмән дәјишдирилмиш тәрздә ики дәфә ишләдилмәси тәкрар адланыр. Белә тәкрар мүхтәлифдир: Фонетик тәкрар, лексик тәкрар, морфоложи тәкрар, синтактик тәкрар вә үслуби тәкрар, 2. Сөз көкүнүн, сөз әсасынын вә ја бүтөвлүкдә сөз-форманын там вә ја јарымчыг шәкилдә тәкрарланмасы нәтичәсиндә дүзәлән јени сөз, јени форма, фразеоложи ваһид (көз-көз, топ-топ вә с.), 3. Реприз-нитг ваһидләринин мүәјјән низамла тәкрарындан ибарәт бәдиилик васитәси: сәс тәкрары, мә'на тәкрары, тәрсинә тәкрар, конструктив тәкрар: Дејәрәм, гурбан олум, һамысыны дејәрәм (Ә.Һагвердијев). Бу бир нөв кәләк иди. Гыз кәләји (В.Бабанлы). Залым ушағы залым, гапгара, гатар-гатар, кал-кал. Кимиси белә дејир, кимиси елә. Ағыл јашда дејил, башдадыр, башда (С.Рүстәм).

Сөзләрин тәкрарыны тавтолокијадан фәргләндирмәк лазымдыр. Әсассыз лексик тәкрар чох вахт тавтолокија вә плеоназмла мүшајиәт олунур. Бу, мүәллифин өз фикрини ајдын вә јығчам формалашдыра билмәјәндә мејдана чыхыр. Лакин сөзләрин тәкрары мүәллифин үслуби әлачсызлығына һәмишә шаһидлик етмир. О, бә'зән нитгин ифадәлилијини артыран үслуби пријом кими чыхыш едир. Лексик тәкрар мәтндәки вачиб анлајышын ајрылмасына көмәк едир. Мәсәлән, Јахшылыға јахшылыг әр кишинин ишидир.

Тәшхис тәчәссүм, шәхсләндирмә, чанландырма вә нитгләндирмә терминләринин һамысыны өзүндә еһтива едә билән бир терминдир:

О мүдһиш кечәнин булуду лај-лај
Јаслы кәлин кими пәришандыр Ај! (С.Вургун).

Истиарә. Бир әшја вә ја һадисә һаггында гүввәтли тәсәввүр јаратмаг үчүн бунлары башга бир предметин вә ја һадисәнин ајры-ајры хүсусијјәтләрини билдирән мәчази ифадә илә тәсвир етмәјә истиарә дејилдир. Мәсәлән, Јаз кәләндә бүтүн тәбиәт күлүр чүмләсиндә инсана мәхсус күлүш јазда хош тә`сир бағышлајан тәбиәтә аид едилир. Ибарә шәкилли бирләшмәләрлә ифадә олунур, тәбии әшјаларын мүгајисәли тәсвириндән көзәл ләвһәләр јараныр. Мәсәлән, Јахыб тапдадылар, һагг әзилмәди (В.Ваһабзадә).

Символу бәдии ифадә васитәси кими портретлилик, образлылыг бахымындан әһәмијјәтлидир. Символ јунанча ишарә, рәмз, нүмунә демәкдир. Бәдии әсәрләрдә вә халг арасында шир, аслан, пәләнк, чәсурлуг, гартал вүгар, марал вә чејран көзәллик, гузу мә'сумлуг, көјәрчин сүлһ, илан намәрдлик, гурд јыртычылыг, чаггал гејрәтсизлик, гарға бәдхаһлыг, түлкү һијләкәрлик, симург гушу хиласкарлыг, Томрис һүнәр вә гејрәт, Прометеј әзабкешлик, дөзүм, Мәчнун чылғын ашиг, Лејли мәзлумлут, Фәрһад икидлик, Ширин көзәллик вә сәдагәт, Короглу гәһрәманлыг, Зал оглу Рүстәм гүввәт символудур.

Азәрбајчан халгынын сөз сәнәти тарихиндә ох, каман, гылынч, гәләм, папаг, дәсмал, јајлыг, үзүк, кәмәр, голбағы, алма, ағ күл, гырмызы күл, сары күл, көз мунчуғу, гара кејим вә с. әшја метафоралары символ кими ишләнмишди. Белә ки, гызыл күл мәһәббәт, алма дирилик, гылынч гүввәт, гәләм зәка вә мүдриклик, үзүк севки нишанәси, дәсмал ајрылыг рәмзи сајылмышдыр.

Аллитерасија ифадәни дүзәлдән сөзләрин әввәлиндәки, ортасындакы самит сәсләрин вә ја сәс групларынын ејни вә ја јахын олмасы нәтичәсиндә јараныр. Ифадәјә мусчигили аһәнк верән аллитерасија сабит сөз бирләшмәләринин вә ја поетик мәтнин тәшкилиндә хүсуси рол ојнајыр: Бачарана баш гурбан, газ вур, газан долдур, чајын дашы, чөлүн гушу вә с. Ардычыл кәлән сөзләрдә ејни сәсләрин тәкрары: Су сәнәји суда сынар. Пычылдашар ширин-ширин шылтаг ләпәләр (С.Вургун). Чагыл дашлы чајлары Чапајев чапа-чапа, Кечир, бичир чөлләрдә чар кенералларыны (С.Рүстәм). Ушаг ниттиндә: Гыр-гыр гырылдајыр, мыр-мыр мырылдајыр, кур-кур курулдајыр, бар-бар бағырыр.

Шәхсләндирмә (тәшхис). Чансыз әшја вә һадисәләрә чанлы варлыглара вә инсанлара мәхсус әламәтләр верилмәк

јолу илә јаранан мәчаз нөвү шәхсләндирмә адланыр. Бурада гејри-инсани варлыглар инсаниләшдирилир, шәхсләндирилир. Шәхсләндирмәдә јердәјишмә кедир, бәнзәјән гејри-инсани варлыглар, бәнзәдилән инсандыр: Улдузлар улдузла данышыр. Сәбу дурналара мүрачиәт едир. Дәниз күлүр. Јарпаглар пычылдашыр.

Һејванларын вә гушларын шәхсләндирилмәси, нитгләшдирилмәси, инсанын һәмсөһбәтинә чеврилмәси илә јаранан шәхсләндирмә:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартыныб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана, чејран?! (С.Вурғун).
Сән нә һәзин, нә јаралы охудун,
Јенә нәштәр вурдун чаныма, бүлбүл!
Көнлүмүн шүшәси даша тохунду.
Нијә баис олдун ганыма, бүлбүл?! (Ашыг Шәмшир).

Чансыз әшјаларын, каинат варлыгларынын, чоғрафи мәфһумларын вә с. чанландырылмасы, шәхсләндирилмәси:

Јарын ганлы көјнәји тәк,
Гызардын јол үстә, лалә!
Хан чобаны кәтир дилә,
Бир ширин чан истә, лалә! (Ашыг Вәсти).
Күмүш улдуз, рәнкин мәнә танышдыр.
Гәриб ахшам, кәл көнлүмү гынама,
Мәни һичран гајғысыјла сынама (Р.Рза).
Ахма, Араз! Дајан, Араз!
Инсаф ејлә бизә бир аз!
Чәллад кими,
Бир үрәји хәнчәр илә ики јерә бөлмәк олмаз (С.Рүстәм).

Шәхсләндирмә поетик тәфәккүр, тәбиәти инсаниләшдирмәк, инсани кејфијјәтләри тәбиәт үзәринә көчүрмәк гүдрәтинә маликдир.

Аллегорија (јун. кинајә, ејһам, мәчаз) мүчәррәд мәфһумларын конкрет һәјати образларла әкс етдирилмәсиндән ибарәт мәчаз нөвү. Һәр һансы бир мүчәррәд фикрин, анлајышын конкрет предметин, јахуд һадисәнин көмәји илә тәсвир едилмәсидир. бурада сөзләр һәгиги мә`наларыны сахламагла, әлавә мәчази изаһ имканы әлдә едир. Аллегоријаларда күчлү образ-

лылыг вар. Бунларда ибрәтлилик, нәсиһәтамизлик образлылығын әсас мајасыдыр.

Тәмсил вә нағылларда, үмумиҹәтлә, сатирик әсәрләрдә гурд ачкөзлүјү, довшан горхаглығы, түлкү һијләкәрлији, ешшәк инадкарлығы, аслан икид вә мәрд шәхсләри тәмсил едир.

Антономазија (јун. адвермә, ады дәјишдирмә) хүсуси адларын үмуми, үмуми адларын хүсуси адлар кими ишләдилмәсидир. Мәсәлән, Һеркулес-нәһәнк киши, Дон-Жуан-арвад дүшкүнү, Квазимода-ејбәҹәрлик, Дон-Кихот-сәркәрдан, Һаҹы Гара-хәсис, Шејх Нәсруллаһ-фырылдагчы вә с.

Антономазија мүхтәлиф мә'наларда ишләдилир: 1. Мүәјјән ады билдирән сөз әвәзинә онун әламәтини билдирән сөз вә ифадәләрин ишләдилмәси, 2. Мүәјјән шәхсин адынын тәсвири шәкилдә ифадә едилмәси, 3. Тарихдән, бәдии әдәбијјатдан вә с. һамыја мә'лум олан хүсуси адларын үмуми ад јериндә ишләдилмәси. Мәсәлән, Гоголун Хлестакову јаланчы, ловға әвәзинә ишләдилир.

Риторик суал (јун. риторика натиг демәкдир) үслуби фигурлардан, бәдии ифадә васитәләриндән биридир. Нитгин белә гурулмасы поетик сәҹијјә дашыјыр. Бурада тәсдиг суал формасында дејилдир. Гојулмуш суала ҹаваб көзләнилмир, о анҹаг фикрин емосионаллығыны, онун ифадәлилијини күчләндирмәјә хидмәт едир:

Ај нијә тутулур, сөјлә, еј никар,
Сәни Һиҹран боғур, јохса интизар?
Бәлкә үрәјиндә бир дәрдин дә вар.
Мән сәнин дәрдини алым, олармы?! (О.Сарывәлли).

Белә суал ҹүмләләри һеч бир ҹаваб тәләб етмир вә ҹаваб алмаг мәгсәди илә дә ишләдилмир: Ким билир нечәдир дүнјанын јашы? (С.Вурғун). Фразеолокизмләрин мүәјјән һиссәси бәдии суал, бәдии нида, бәдии хитаб формасында сабитләшмишдир. Мәсәлән, Ағ ат арпа јемәз? Варлыға нә дарлыг. Дәвәјә чимдик нејләр! Халг нә һајда, сән нә һајда?

Риторик нида нитгин елә гурулмасыдыр ки, бу вә ја дикәр мәфһум нида формасында тәсдигләнир. Белә нитг емосионал, поетик илһамла, һәјәҹанла сәсләнир: Гарға мәндә гоз вар! Башына күл, Араз! Лә'нәт сәнә, кор шејтан!

Риторик хитаб мүраҹиәт формасындадыр. Бу поетик нитг кәрәкли мүәллиф интонасијасы илә мә'лумат верир: дәбдәбә, тә'сирлилик, сәмимилик, иронија вә с.

Азәрбајчан әдәбијјатында, адәтән, риторик хитаб чансыз әшјалара, мүчәррәд анлајышларла, сөһбәтдә иштирак етмәјәнләрә мүрачиәтлә сөз сөјләмәкдән ибарәт үслуби фигурдур:

Аһ, ана тәбиәт, ана тәбиәт!
Ән бөјүк өвладын инсандыр, керчәк! (С.Вурғун)

Гара торпаг, гара торпаг!
Сәнин дәрдин нә бөјүкдүр (С.Вурғун).

Антитеза (јун. гаршы-гаршыја олан демәкдир) фигурларын, објектләрин вә образларын характериндәки зиддијјәтләри ачмаг үчүн истифадә едилән ән тә'сирли бир ифадә васитәсидир.

Антитезалылыг бәдии әдәбијјатда тәзадларла долу һәјатын өзүндән кәлир, ичтимаи варлыгдан кәлир, синфи әксликләрин вәһдәтиндән доғулур:

Ај бәј, нә кәзирсән һаллы-һавалы
Сүлејман мүлкүнүн јијәси кими?
Јохсулун, фәгирин башын кәсәмәјә
Һазырсан хәнчәрин тијәси кими?! (Ашыг Бәсти).

Анитезаларда һәјатилик гүвәтлидир. Антитезалар садәчә сөз вә ја ифадә антонимлији дејил, халис фикир тәзадыдыр. Һәр нөв антонимләр тәзад јарада билдији һалда, һәр нөв тәзад антитеза јарада билмир:

Кәл гыша "зәһримар", јаза "чан" демә,
Гышын дәһшәтләри, јаз ичиндәдир.
Енишдә јохуш вар, јохушда ениш,
Ән бөјүк атәш дә буз ичиндәдир.
Јүз тәпә боју вар бир уча дағда,
Јахындан, јахындыр бә'зән узаг да,
Нифрәт дә, севки дә, гара да, аг да,
Ишыг да, зүлмәт дә көз ичиндәдир (Б.Ваһабзадә).

Антитезалар ајдын вә тә'сирли мәнзәрә, мүтајисә сәчијјәли портретләр јаратмаг, типин мә'нәви аләмини ачмаг үчүн ишләдилир:

Гој ағалар да, гаралар да
Сәадәтлә нәфәс алсын (С.Вурғун).

Өлүләрин пајыны бөлүшдүрдү дириләр (Ә.Чәмил).

Антитезада маһијјәтли мүгајисәдән јаранмыш лирик образлылыг вар:

Ики сөз "һәрб вә сүлһ".
Бири һәјата дәрд дағыдыр, бир шәфгәт.
Ики әл-бириндә гылынч
бириндә гәләм.
Ики ев-бириндә севинч,
бириндә әләм (М.Искәндәрзадә).

Антонимләрдән јаранан антитезалар бәдии бир васитә кими һадисәләр арасында әкс мә'налылығы, гаршылашдырманы гүввәтләндирир, ифадәләри даһа тә'сирли едир, нитги емосионаллашдырыр. Антитезалар чох антонимләр үзәриндә гурулан мүгајисәли фигурлардыр:

Инсан ән уча, зирвә инсан кими јашаса,
Инсан ән кичик зәррә, кичилмәјә башласа (Ф.Гоча).
Танклар кечир, јер шумланыр,
Сәпилән нә буғдадыр, нә дары.
Парча-парча көрпә чәсәдләри!
Инсан әлләри, инсан ајаглары!..(Р.Рза)

Оксуморон (јун. мә'нача бир-биринә әкс олан ики сөз демәкдир) бәдии дилин тә'сирлилијини, мә'на үстүнлүјүнү гүввәтләндирир, нитгә емосионаллыг верир. Әсәрә оксүморону мөвзу сечмәкдә јазычынын мәгсәди тәсвир етдији һадисәләрин, шәхсләрин гаршылашдырылмасыны әјаниләшдирмәк, охучуда гүввәтли емосионал тә'сир јаратмаг, охучуну дүшүндүрмәк вә чәлб етмәкдир: "Доғма вә јад адамлар" (И.Һүсејнов), "Дири өлүләр" (Р.Рза), "Ағлар күләјән" (Б.Ваһабзадә).

Азәрбајчан дилинин функсионал үслублары

Дил инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләри илә бағлы мүхтәлиф функсијалар јеринә јетирир. Бу функсијалар үнсијјәт, мә'лумат вә тә'сир сәчијјәлидир. Бу функсијалары реаллашдырмаг үчүн дилин тарихән јалныз мүәјјән тәтбиг саһәсиндә ишләнән, хүсуси ифадә васитәләринин функсионал үслуб-

ары формалашыр. Дил үнсијјәт васитәси кими фәалијјәтинин үтүн саһәләриндә, о чүмләдән мәишәтдә, елмдә, тәһсилдә, ичимаи һәјатда, сијасәтдә, игтисадијјатда, сәнаједә вә с. саһәәрдә истифадә олунур. Дилдә фикрин ифадә едилмәси дил аситәләрини сечиб ишләтмәк әсасында гурулур. Функсионал слубларын јаранмасында вә формалашмасында ашағыдакы милләр хүсуси тә`сир көстәрир: а) милли ән`әнә, б) милли мәәнијјәт, в) дөвләт гурулушу, г) дини тәблигат, г) дил контакы, д) дил сијасәти вә с. Әдәби дилин функсионал үслубларыын јаранмасы вә фәалијјәт даирәси ејни олмур. Белә ки, Азәрбајчан бәдии үслубунун тарихи гәдим, елми үслубун тарии исә сон дөврлә баглыдыр. Бир сөзлә, функсионал үслублар дәби дилин инсан фәалијјәтинин ајры-ајры саһәләринә ујғун шләдилмәсидир. Үслублар нитгдә тәзаһүр едир. Әдәби дилин слублары мүәјјән вәзифә јеринә јетирдији үчүн функсионал слуб адланыр. "Үслуб бу вә ја дикәр ичтимаи, үмумхалг дили үһитиндә ичтимаи дәрк олунмуш, функсионал шәртләнмиш, итг үнсијјәти васитәләринин ишләнмә, сечмә вә әлагәләнмәсиин дахилән бирләшмәсинин елә топлусудур ки, башга бу чүр фадә үслубларына мүнасибәтдә һәмин халгын ичтимаи нитг әчрүбәси заманы ајры мәгсәдә хидмәт едир, өзкә вәзифәләри еринә јетирир" (В.Виноградов). Функсионал үслублар үнсијјәин һәр һансы бир саһәсиндә мүәјјән мәгсәдә хидмәт едән вә үәјјән функсија дашыјан дил васитәләринин системидир. Һәр ир үслуб үмумхалг дилинин тарихән формалашмыш рәнкаәнклијидир. Үслублар мүхтәлиф дил сәвијјәләриндә мүәјјән ил васитәләри топлусунун ишләнмә тезлији илә сәчијјәләнир. 'слубларын инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф вәзифәләр дашыасы онларын функсионал бөлкүсүнә шәраит јаратмышдыр.

Функсионал үслуб, һәр шејдән әввәл, тарихи категоријаыр. о, дилин инкишафы вә екстралингвистик факторларын э`сири илә формалашыр. Функсионал үслуб үчүн мүхтәлиф ексик, фразеоложи вә грамматик дил васитәләринин сечилмәи вә онун ифадә васитәләри әсас үслуби диференсиал көстәичи һесаб олунур. В.Г.Белински "1847-чи ил рус әдәбијјатына ир нәзәр" адлы мәгаләсиндә јазырды: "Философ силлоизмләрлә данышыр, шаир образлар вә бәдии лөвһәләрлә, лаин онларын һәр икиси ејни шеји дејир. Сијаси игтисадчы статистик рәгәмләри әлдә едәрәк өз динләјичи вә охучуларынын ылларына тә`сир едир вә сүбут едир ки, филан синфин чәијјәтиндәки мөвгеји филан сәбәбләр үзүндән чох јахшылашыш вә јахуд писләшмишдир. Бири сүбут едир, о бириси көс-

тәрир вә онларын һәр икиси инандырыр, анчаг бири мәнтиги дәлилләрлә, дикәри бәдии ләвһәләрлә. Амма биринчисини чох аз адам ешидир вә баша дүшүр, икинчисини исә һамы".

Функсионал үслубларын јаранмасында дил фактлары илә јанашы, ичтимаи амилләр дә иштирак едир. Үслублар арасында гаршылыглы әлагә вә мүнасибәт, үмуми вә фәргли чәһәтләр вар. Дилин ичтимаи функсијалары чох заман бир-бири илә кәсишир. Функсионал үслубларын јаранмасына вә формалашмасына милли ән`әнә, милли мәдәнијјәт, дөвләт гурулушу, дини тәблигат, дил тәмасы, дил сијасәти кими амилләр тә`сир көстәрир.

Дилчиликдә функсионал үслублардан бәһс едән саһә функсионал үслубијјат адланыр. Ву үслубијјат 1950-чи илләрдән формалашмаға башламышдыр. Функсионал үслублары јаранма тарихинә көрә ики јерә ајырмаг олар: јазыја гәдәрки вә јазы дөврүнүн үслублары. Јазыја гәдәрки дөврләрдә поетик, әдәби сөһбәт, мәишәт-әдәби сөһбәт, рәсми-әдәби сөһбәт кими функсионал үслублар олмушдур. Јазы дөврләриндә елми, публисистик, каркүзарлыг, архаик, натиглик, тәнтәнәли вә с. кими функсионал үслублар јаранмышдыр. Муасир дөвр үчүн сәчијјәви функсионал үслублар ашағыдакылардыр: данышыг үслубу, мәишәт-данышыг үслубу, натиглик услубу, тәнтәнәли үслуб, рәсми үслуб, каркүзарлыг үслубу, академик үслуб вә с.

Әдәби дилимизин ајры-ајры инкишаф мәрһәләләриндә мүхтәлиф үслублар олмушдур. Заман кечдикчә бу үслублар кәмијјәтчә дәјишмиш, артмыш, зәнкинләшмиш, тәкмилләшмишдир. Үнсијјәт просесиндә дилин лүғәт тәркибинин лексик групларындан мүхтәлиф шәкилдә, мүхтәлиф мүнасибәтлә әлагәдар истифадәси, сөзләрин мүәјјән мәгсәдә ујгун сечилмәси нәтичәсиндә әдәби дилин бир мөвзусуну елми вә ја күтләви шәкилдә ифадә етмәк олар. Һәр ики форманын мөвзусу, идејасы ејни олса да, онун динләјичиләрә чатдырылмасы мүхтәлиф јолларла, мүхтәлиф васитәләрлә олур.

Функсионал үслубларын нөвләри, кәмијјәти вә онларын әһатә даирәси барәдә дилчиләр-филологлар арасында фикир бирлији јохдур. Функсионал үслубларын бөлкүсүндә дилин инсанлар арасындакы вәзифәси вә фәалијјәти (В.Виноградов), тәфәккүр тәрзләри (Ә.Дәмирчизадә), тарихән јаранмыш коммуникатив ихтисаслашма (К.Әлијев) әсас көтүрүлүр.

В.Виногродов үслубларын вәзифәсини инсан фәалијјәти, дилин инсанлар арасындакы вәзифә илә бағлајараг дилин үнсијјәт, мә`луматвермә вә тә`сиретмә вәзифәләриндән чыхыш

едәрәк үслубларын ашағыдакы нөвләрини, тәснифини верир: мәишәт үслубу (үнсијјәт), рәсми-ишкүзар үслуб, елми (мә`луматвермә) үслуб, публисистик үслуб, бәдии үслуб (тә`сиретмә).[1]

А.А.Ушаков функисонал үслублары беш група бөлүр: биринчи група елми-техники, публисистик, бәдии, рәсми-риторик, икинчи група бәдии данышыг, поетик, гәзет-сијаси, рәсми, ишкүзар-елми, сәнәт-техники, садә-фамилјар, үчүнчү група бәдии-беллетристик (поезија, нәср), ичтимаи-публисистик гәзет, журнал, әдәби-тәнгид, (рәсми-сәнәд) фәрманлар, рәсми көстәришләр, әмрләр, һүгуги сәнәдләр, дөрдүнчү група күтләви, мәишәт, ишкүзар, бәдии елми, техники, һүгуги, ишкүзар јазышмалар, бешинчи група бәдии әдәбијјат, ишкүзар дил, дәфтәрхана дили, ганунларын дили, елми дили дахил едир.[2]

Азәрбајчан әдәби (јазылы әдәби) дили фәал тәшәккүл просесиндә икән, үмумән, әдәби дилин функсионал үслублар бөлкүсү мүтәфәккир јазычыларымыза да бәлли иди. Көркәмли Азәрбајчан шаири Ә.Хаганинин һәлә 800 ил әввәл кәлмә әдәби дил материалларына әсасланараг вердији функсионал үслуби бөлкү елә Азәрбајчан јазылы әдәби дилинин илкин формалашма мәрһәләсинә дә шамил едилә биләр. Ә.Хагани алим досту Гүтбәддинә јаздыгы мәктубунда нәср әсәрләриндән вә онларын үслуб хүсусијјәтләриндән бәһс едәрәк демишдир: "Катиблик (нәсрлә јазмаг) үч нөвдән артыг дејил: дибиранә, ваизанә вә мүһәггиганә. Лакин "ибарә/т/ләр вә сөзлә ојнамаг үслублары чохдур". Ј.Сејидов гејд едир ки, Хаганинин бу бөлкүсүндә 1) "дибиранә" бәдии вә рәсми-каркүзарлыг үслубуна, 2) "ваизанә" дини-дидактик үслуба, 3) "мүһәггиганә" елми-тәдгигат үслубуна ујгун кәлир.

Ә.Дәмирчизадә мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин апарычы функсионал үслубларынын, бәдии, елми вә ичтимаи-сијаси терминләрә әсасланараг, үч нөвүнү көстәрир. Бу чәһәтдән Хаганинин бөлкүсү үзрә "ваизанә" дини-дидактик үслуб әдәби дилин "ичтимаи-сијаси үслуб" нөвүнүн бир голудур. Рәсми-каркүзарлыг анлајышыны билдирән үслуб голу да бураја дахилдир.

Әдәби дилимизин үслуби нөвләшмәнин илкин формалашма (XIII-XIV) вә еркән тәкамүл (гисмән XIV-XV) мәрһәләсиндә классик үслуб халг әдәби дили үслубунун тәкамүлү илә јана-

---

[1] В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.

[2] А.А.Ушаков. Очерки советской законодательной стилистики, Перьм, 1967, с.91.

шы кетмишдир. Бу дөврләрдә бунлардан һансынын үстүн, апарычы олдуғуну мүәјјән етмәк чәтиндир.

XIII әсрдән Азәрбајчан әдәби-бәдии јазыларында үслуби ајрылма өзүнү көстәрир. Үслублар диференсиаллашыр, әдәби дил бүтүн әламәтләри илә фәалијјәтә башлајыр. Әдәби дилин инкишафы үчүн үслубларын јаранмасы вачибдир. Үслубларын үмумиләшдирилмәсиндә тарихи шәраит, дил факторларынын диференсиаллашмасы нәзәрә алынмалыдыр. Үслуби ајрылмада дил факторынлардан истифадә, онларын системләшдирилмәси әсасдыр. XII-XIV әсрләрдә әдәби дилин ики үслубу үстүн иди: классик-китаб үслубу вә данышыг-фолклор үслубу.

Классик-китаб үслубунда әчнәби дил елементләри - лексик вә грамматик факторлар болдур. Бурада әчнәби дилләрин гәлиб һалына дүшмүш ифадәләри, чүмләләри иштирак едир. "Данышыг-фолклар үслубунда халг дили хүсусијјәтләри үстүндүр. Классик-китаб үслубунун ше`р вә нәср дили әрәб фарс сөзләринин чохлуғу илә сәчијјәләнир. XVII әсрдә классик-китаб үслубунун ше`р голунда демократизм күчләнир. Бу үслубда јени дөврүн нәфәси дујулур, лексика вә фразеолокијада хәлгилик өзүнү көстәрир: гәдрини билмәк, јолдан чыхармаг, дил төкмәк вә с. Бу хәлгиләшмәдә фолклор-данышыг үслубунун тә`сири һисс олунур. Бә`зи лүғәт материалы халг ше`ри жанрларынын дилиндән фәргләнмир: гатланмаг, дилбилмәз, көз-көрә, сөзбашы, әкилмәк, гысынмаг вә с.

Фолклор-данышыг үслубунун күчлү нүфузу илә әчнәби вә милли сөз паралелләринин ишләнмә нисбәти дәјишир. Мәсәлән, Гәвси Тәбризинин дилиндә фарсча атәш 29, азәрбајчанча од 41, әрәбчә шәм 56, азәрбајчанча чыраг 27 дәфә ишләдилмишдир.

XIII-XIV әсрләрдә дөврүн апарычы үслубу классик-китаб үслубу, XVII әсрдә апарычы үслуб фолклор-данышыг үслубудур. XVII әсрдән ше`р күтләви форма алыр. Ше`рләр халг арасында кениш јајылыр, сөјләнир, ше`р дилинин фразеолокијасы хәлгилији илә сәчијјәләнир: көзү интизар чәкмәк, азар чәкмәк, чана јетмәк, көзләри сүзүлмәк, гара басмаг вә с. Данышыг-фолклор үслубу классик-китаб үслубундан фәргли олараг, XIX әсрин биринчи јарысында да фәалијјәт көстәрир.

Халг әдәби дили үслубу XVII-XVIII әсрләрдә әламәтдар дил-нитг үнсүрләрини классик үслубдан өзүнә чәкмәклә долғунлашыр, тәкмилләшир. XVIII әсрдә классик үслуб үчүн сәчијјәви сајылан гәзәл, рүбаи, мәснәви кими ше`р формалары үмумхалг дили материалы илә даһа да зәнкинләшир. XIX әсрдә јазылы нәср формасы әдәби дилин бүтүн үслубларында

апарычы формаја чеврилир. Бу дөвр халг дилинин кениш миг-јас алмасы дөврүдүр. Халг әдәби дили үслуб хәттинин һәлә XVIII әсрдә поезија үзрә зирвәләшмә просесинин XIX әсрдә нәср формасы бүтүн үслублара вә үслуб голундан нәср формалы бүтүн үслубларадәк кенишләнмишдир.

Азәрбајчан әдәби дилинин публисист үслубу XIX әсрин 70-чи илләриндән фәалијјәтә башлајыр. XIX әсрдә артыг әдәби дилин ашағыдакы үслублары варды: бәдии үслуб, публисист үслуб, елми үслуб, шәриәт үслубу, рәсми-епистолјар үслуб.

Милли дил дөврүндә халг дили кортәбии инкишафындан шүурлу инкишаф просесинә кечир, ваһид грамматик нормалар сабитләшмәјә башлајыр. "Али" вә "ашағы" үслубларын "орта" үслуба јахынлашмасыны әкс етдирән нүмунәләр мејдана кәлир.

Ә.Дәмирчизадә дил вә тәфәккүрүн гаршылыглы мүнасибәтинә әсасланараг үслубларын үч нөвүнү көстәрир: 1. Бәдии тәфәккүр системи - бәдии үслуб, 2. Елми тәфәккүр системи-елми үслуб, 3. Ичтимаи-сијаси тәфәккүр системи-ичтимаи үслуб.

Ә.Дәмирчизадә ичтимаи-сијаси үслуб дедикдә публисист вә рәсми-ишкүзар үслубу нәзәрдә тутур. О бу үслуб һаггында јазыр: "Бу үслуб үмумхалг јығынчағына гәдәр, хүсуси мәктублардан башлајараг гәзет сәһифәләринә гәдәр, ади шәһадәтнамәләрдән башлајараг дипломатик сәнәдләрә гәдәр чох мүхтәлиф ичтимаи саһәләрдә ишләдилән кениш нүфуз даирәли бир үслубдур".

Ә.Дәмирчизадә истифадә даирәсинә, ифадәлик васитәләриндән истифадә имканларына көрә ичтимаи-сијаси үслубун ики рәсми вә гејри-рәсми будагыны ајырыр вә бунлары ашағыдакы шәкилдә изаһ едир: ичтимаи-сијаси үслубун рәсми будағы, әсасән, рәсми мүнасибәтләрдә, дөвләт идарәләриндә-дөвләт сәнәдләриндә ишләдилир. Ичтимаи-сијаси үслубун гејри-рәсми будағы даһа кениш даирәдә ишләнир. Үмумијјәтлә, аиләдә, јығынчагларда, мәчлисләрдә олан данышыглар, үмуми мәсәләләрдән бәһс едән гәзет мәгаләләри, еләчә дә ајры-ајры шәхсләр арасында кечән сөһбәтләр мәһз ичтимаи-сијаси үслубун гејри-рәсми будағы әсасында гурулур.[1]

Ә.Дәмирчизадә бәдии вә елми үслубларын мүхтәлиф вариантларыны да гејд едир. О, гәзәл үслубуну, дини тәблиғи ше'р үслубу, мәснәви үслубу, драм үслубуну, очерк үслубу бәдии үслубун вариантлары сајыр. Елми үслубун ики вариантыны көстәрир: 1. Гәлиз-мәһдуд елми үслуб, 2. Садә-күтләви елми үслуб[2].

---

[1] Ә.Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, Б., 1962, с. 31,37
[2] Јенә орада, с. 33,36

Т.Һачыјев "Азәрбајҹан әдәби дили тарихи" (II һиссә, 1987) адлы дәрслијиндә үслубун фолклор-данышыг, классик-китаб, бәдии-публисист, елми-шәриәт, елми, рәсми-епистолјар нөвләрини гејд едир.

М.Ҹаһанкиров "Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајҹан әдәби дилинин апарыҹы үслублары" (II һиссә, 1989, с.-20-21) монографијасында үслублары ашағыдакы кими груплашдырыр: 1. Ифадә ҹошгунлуғу нисбәтинә көрә: тәнтәнәли-риторик (гызгын) үслуб, рәсми-гуру ("сојут") үслуб, 2. Ифадә тәрзинә көрә: мүлајим-јумшаг ифадә тәрзи (нәсиһәт-моизә үслубу), сәрт-кәскин ифадә тәрзи (сатира-истеһза үслубу), 3. Објектә һисси-емосионал вә ироник мүнасибәтә көрә: интим нитг вә ја нәвазиш үслубу, јумор-зарафат үслубу, 4. Мәнсубијјәт-истифадәлилик нисбәтинә көрә: умуми-истифадәли-ваһиднормалы дил ("стандарт" үслуб), фәрди-өзүмлү үслуб (әсасән, бәдии әдәбијјатда јазыҹы дили), 5. Тарихән хидмәт објектинә, әһатәлилик өлчүсүнә вә анламлыг дәрәҹәсинә көрә: "али"-тәмтәраглы (мәһдуд) үслуб, "ашағы" үслуб, 6. Өзүмлүлүк сәвијјәсинә вә инкишаф истигамәтинә көрә: әдәби дилин классик үслуб хәтти, халг әдәби дили үслуб хәтти, 7. Ифадә системи вә ја функсија даирәсинә көрә: бәдии әсәрләрин дили-бәдии үслуб:, елми әсәрләрин дили-елми үслуб, иҹтимаи-сијаси үслуб.

Ә.Бағыров "Әдәби дилин үслублары һаггында" (Б., 1967. с. 5) китабында әдәби дилин јазылы вә шифаһи голлара ајрылмасына әсасланараг, әдәби дили ики әсас үслуба ајырыр: 1. данышыг үслубу, 2) китаб-јазы үслубу. Ә.Бағыров бу үслубу күтләви үслуб адландырыр вә ону бир нечә үслуба бөлүр: 1) ишкүзар вә ја рәсми үслуб, 2) бәдии әдәбијјат үслубу, 3) публисистик үслуб, 4) елми үслуб.

А.Мәһәррәмов "Азәрбајҹан әдәби дилинин совет дөврү" (Б., 1961, с. 9) китабында мүасир әдәби дилин ашағыдакы үслубларыны көстәрмишдир: 1) бәдии үслуб, 2) елми үслуб, 3) мәтбуат үслубу, 4) рәсми сәнәдләр үслубу, 5) шәхси јазышма үслубу, 6) професионал-техники үслуб.

"Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијјаты" (очеркләр) китабында дил васитәләринин үслуби рәнкинә көрә әдәби дилин алты үслубу көстәрилир: 1) елми үслуб, 2)бәдии үслуб, 3) мәтбуат үслубу, 4) рәсми-әмәли үслуб, 5) натиглик үслубу, 6) мәишәт-нитг үслубу.

Т.Әфәндијева "Азәрбајҹан дилинин лексик үслубијјаты" (Б., 1980, с. 15) китабында функсионал үслубун беш нөвүнү көстәрир:

1) данышыг-мәишәт үслубу, 2) елми үслуб, 3) рәсми-ишкүзар үслуб, 4) публисистик үслуб, 5) бәдии-беллетристик үслуб.

А.Гурбанов "Мүасир Азәрбајчан әдәби дили" (Б., 1985, с. 20) дәрслијиндә функсионал үслубун беш нөвүнү (бәдии, елми, ичтимаи-публисистик, рәсми, шәхси јазышма-епистолјар), "Үмуми дилчилик" (II һиссә, 1993, с. 184) китабында исә алты нөвүнү (әдәби-данышыг үслубу, бәдии үслуб, елми үслуб, рәсми үслуб, публисистик үслуб, епистолјар үслуб) гејд едир.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин мүхтәлиф үслублары вар. Әдәби дилин үслублары үмуми вә фәрди чәһәтләри маликдир. Онларда инсан фәалијјәтини әһатә етмәсинә вә јени мәнбәјә, үмумхалг дилинә әсасланмасына көрә үмумилик вә ејнилик вар. Лакин үслублар һәмин мәнбәдән, үмумхалг дилиндән истифадә етмәсинә, ифадә васитәләринин вә сөзләрин сечилиб ишләдилмәсинә, хүсуси чүмлә конструксијаларыны чәлб етмәсинә, араларындакы әлагә вә типләринә көрә бир-бириндән фәргләнир. Үслублар нитг вә дил чәһәтдән ики група ајрылыр. Бу үслублар бир-бириндән фәргләнир. Дил үслубу сөзләрин гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтинә, нитг үслубу исә мүхтәлиф жанрлар арасындакы мә'на вә експрессив-үслуби характеринә әсасланыр. Үслублары ишләдилмәсинә көрә ики група ајырмаг олар: данышыг үслубу вә китаб (јазы) үслубу.

Данышыг үслубу. Бу үслубда данышан өз фикрини ифадә етмәк үчүн јалныз сөз, ифадә вә чүмләләрдән дејил, һәм дә көмәкчи васитәләрдән-мимика, әл-гол һәрәкәти, интонасија, фасилә вә с.-дән истифадә едир. Бурада халг данышыг дилинин үнсүрләри, лексик-грамматик хүсусијјәтләри, ифадә тәрзи үстүнлүк тәшкил едир. Данышыг үслубу садә, анлашыглы олмалыдыр. Бу үслуб әдәби дилимизә XX әсрин әввәлләриндә дахил олмушдур. Буна Ч.Мәммәдгулузадәнин вә Ә.Һагвердијевин һекајәләри, М.Ә.Сабирин сатирик ше'рләри нүмунә ола биләр. Ч.Мәммәдгулузадәнин "Почт гутусу" һекајәси чанлы данышыг үслубунун ән јахшы нүмунәсидир. Һекајәдән нүмунә үчүн бир парчаја диггәт јетирәк:

Хан үзүнү тутду гонаға:

- Новрузәли, почтхананы танырсан?

Новрузәли чаваб верди:

- Ај хан, мән кәтди адамам, мән нә билирәм почтхана нәди?

- Чох әчәб нәчәрник диванханасыны ки, танырсан?

- Бәли, хан, башына дөнүм, танырам, нијә танымырам. Кечән һәфтә мән елә кәлмишдим нәчәрнијин јанына шикајәтә. Хан, анд олсун сәнин башына, бизи кәтдә чох инчидир. Әслинә

бахсан бизим бу катдамыз өзкә тајфаданды; оду ки, бизи көрмәјә көзү јохдур. Кечән һәфтә мәним ики бузовум итимищди. Кетдим.

Китаб үслубу. Бу үслуба күтләви үслуб да дејилир. Китаб үслубунда јазылмыш әсәрләр әдәбијјат, елм, техника, мәдәнијјәт, сијасәт, тичарәт, тәсәррүфат вә с. саһәләри әһатә едир. Бурада мүәллифлә охучу арасында әлагә бирбаша јох, долајы, китабла јараныр. Она көрә дә бу үслубда јазылмыш әсәрләрдә фикрин јығчам, дәгиг вә дүзкүн ифадә олунмасы әсас шәртдир. "Китаб үслубу әдәби дилин бир голу кими, бир тәрәфдән, классик нормалардан, дикәр тәрәфдән, һәм дә ән чох данышыг дилиндән тәшәккүл тапыр" (Т.Һачыјев).

Рәсми үнсијјәт шәраитиндә китаб үслубу јазылы нитгдә монолог шәклиндә истифадә едилир. Китаб нитги әввәлчәдән дүшүнүлмүш нитгдир, әдәби дилин нормасына ујғунлашдырылыр. Она көрә дә китаб үслубу кодлашдырылмыш нитгин хүсусијјәтләрини әкс етдирир, јә'ни әдәби дилин гајдаларына табе едилир.

Китаб үслубу үмумхалг дилинә әсасланараг онун ифадә васитәләриндән, зәнкин хәзинәсиндән истифадәнин мәгсәд, вәзифә вә шәраитиндән асылы олараг мүхтәлиф үслублара ајрылыр. Әдәби дилин үслублары өз һәчминә, вәзифәсинә, ишләнмә вә анлашылма дәрәчәсинә көрә бир-бириндән фәргләнир. Һәр бир функсионал үслубун конкрет үслуби көстәричиси олур. Үслублар дил әламәтләринә (фонетик, лексик вә грамматик), ишләнмә вә анлашылма дәрәчәсинә көрә мүхтәлифдир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә функсионал үслубун ашағыдакы нөвләри вар: әдәби данышыг үслубу, бәдии үслуб, елми үслуб, елми-бәдии үслуб, рәсми үслуб, ичтимаи-публисист үслубу, епистолјар үслуб.

Әдәби данышыг үслубу

Әдәби данышыг үслубунун тәркибинә мә'рузә, мүһазирә, чыхыш, мүсаһибә, сөһбәт дахилдир. Бунлар һәм мәзмун вә форма, һәм дә үслуб чаларына көрә бир-бириндән фәргләнир. Бу үслубу рәсми әдәби данышыг үслубу вә гејри-рәсми әдәби данышыг үслубу кими микроүслуба бөлмәк олар. Рәсми әдәби данышыг үслубунун тәркибиндә бир нечә үслуб варианты вар: мүһазирә үслубу, мә'рузә үслубу, чыхыш үслубу, телевизија үслубу, радио үслубу. Гејри-рәсми данышыг үслубуна аилә-мә-

ıət данышыг үслубу вə ичтимаи-күтлəви данышыг үслубу
килдир.

Данышыг үслубу аилə-мəишəт, јə'ни гејри-рəсми үнсијјəт
ıəсиндə диалогун шифаһи формасындан истифадə едир. Да-
шыг нитги китаб нитгиндəн фəргли олараг əввəлчəдəн һа-
рланмыр. О данышыг просесиндə өз-өзүнə əмəлə кəлир. Она
рə дə онда тез-тез тəкрар, фасилə, əдəби дил нормасындан
ıара чыхма олур.

Данышыг үслубу дилин əсас функсијасыны-үнсијјəт
нксијасыны јеринə јетирир. Данышыг нитгиндə мəгсəд
'лумат вермəк, һəм дə тə'сир көстəрмəкдир. Бу ики истига-
тлилик данышыг нитгинə јени кејфијјəтлəр верир: 1)
спрессивлик вə емосионаллыг, 2) əјанилик вə образлылыг, 3)
ноним зəнкинлик, 4) тəсвир васитəлəриндəн истифадə.

Данышыг-мəишəт лексикасы вə експрессив мə'на чалары-
көрə мүхтəлифдир: 1) фамилјар сөзлəр (дадаш, бачыоғлу,
иоғлу, əмидосту, халаоғлу вə с.), 2) експрессив-гијмəтверичи
з вə ифадəлəр (сысга, дүдəмə, бошбоғаз, кеј, ганмаз, түлкү вə
3) вулгар, кобуд сəчијјəли сөз вə ифадəлəр (хорузланмаг, ан-
рмаг, гырылдамаг, бөјүрмəк, дүртүлмəк вə с.). 4) лору сөз вə
ıадəлəр (өтүрмəк, əкилмəк, һүркмəк, сүрүнмəк, гашгабаг төк-
к).

Бу үслубда сөһбəтин кедиши вə тəтбиг олунма јери мүх-
лифдир: а) аилə сөһбəти, б) интим сөһбəт, в) дост-таныш
асындакы сөһбəт, г) коллектив арасындакы сөһбəт вə с.

Бəдии үслуб

Бу үслуб експрессивлијин, емосионаллығын, бəдии тəсвир
ифадə васитəлəринин мəгсəдəујғун шəкилдə, əсəрин идеја вə
змунуна көрə сечилмиш системидир. Бəдии үслуб јаранма
ıихинə көрə чох гəдим, маһијјəтинə көрə исə күтлəвидир.
əби дилин илк формалашма дөврүндəн онун əсасыны бəдии
ıуб тəшкил едир. Əдəби дилин башга үслубларындан бəдии
ıуб маһијјəтинə, тəрбијəви əһəмијјəтинə, бəдии-естетик дəјə-
нə, бəдии тəфəккүрү формалашдырмасына, күтлəви олмасы-
əһатə даирəсинə, кенишлијинə,, мүхтəлиф дил ваһидлəри-
н образлылыг јаратмасына, мəчазлар системинə, лексик ва-
дəлəрин чохмə'налылығына, ифадəлилијинə, кəскинлијинə кө-
фəрглəнир.

Бәдии үслубу зәнкинләшдирән образлы поетик фикир гајнаглары шифаһи халг әдәбијјатынын бүтүн әдәби нөв вә жанрлары, гоһум халгларын әдәбијјаты, гоншу халгларын әдәбијјаты, түрк халгларынын әдәбијјаты, харичи өлкәләр әдәбијјатыдыр.

Бәдии үслуб, бир тәрәфдән, һәчминә, практиклијинә вә күтләвилијинә көрә бүтүн үслублардан јүксәкдә дурур, дикәр тәрәфдән, ичтимаи-мәдәни мүһитә дилдә бағлы мүбаһисәләрин һамысы бәдии дилдә өз нәтичәсини кѳстәрдијинә көрә, дөврүн дил мәнзәрәсини олдуғу кими әкс етдирир. Буна көрә дә бәдии үслуб сөз сәнәтинин дилидир, онун әсас функсијасы естетикликдир.

Бәдии үслуб үчүн әсас сәчијјәви хүсусијјәтләр бунлардыр: 1) конкрет һисси образлылыг, 2) бу вә дикәр васитәләрдән истифадәнин естетик мотивләшмәси, 3) керчәклијин дәрк едилмәсиндә мүәллифин хүсуси бачарығынын ифадә олунмасы, 4) композисијалы орижиналлығы.

Бәдии дил системиндә дахили микросистемләр вә ја јарымсистемләр формалашыр. Бәдии үслубун структурунда бу дахили һиссәләри үслуби голлара ајырмаг олар: сатирик дил, романтик дил, реалист-романтик дил вә с.

"Бәдии дилин үслуби-семантик кенишләнмәсиндә, бәдии нитглә бағлы сөз вә тәшбеһ јарадылмасында әсас ағырлыг сатирик әдәбијјатын үзәринә дүшүр. Образлы десәк, "Молла Нәсрәддин" халг дили хәзинәсинин гапыларыны тајбатај әдәби дилин үзүнә ачды. Халг дилинин бүтүн гатлары өз зәнкинликләри илә көз гаршысында чанланды. Һәр үслубун карына кәлән материал көрүндү" (Т.Һачыјев). Азәрбајчан халгынын милли тәфәккүр тарихиндә вә бу тәфәккүрүн ифадә формасы олан дилинин тарихиндә XX әср сатирик дили өз фикри илә бирликдә јени мәрһәләдир.

Јазычы әсәриндә һамы үчүн ади олан мәнзәрәни,һадисәни ичтимаи ганунлара ујгун олараг конкрет һәјат шәраитиндә үмумхалг дилинин зәнкин ифадә васитәләри арсеналынын сајәсиндә елә үмумиләшдирир, типикләшдирир вә фәрдиләшдирир ки, онлар инсанда мараг, рәғбәт, нифрәт кими һиссләри ашылмагла јанашы, онлара һәјаты дәриндән дәркә көмәк едир. Мүәјјән бир бәдии әсәрдә верилән идеја ајры-ајры шәхсләрә, мүәјјән групплара дејил, һамыја, кениш охучу күтләсинә хидмәт едир. Бәдии үслубун әсас вәзифәси охучу күтләсинә тә'сир етмәк, ону тәрбијәләндирмәк, вәтәнә, халга мәһәббәт һиссләри ашылмагдыр, әсәрдә тәсвир олунан шәхсә вә ја

һадисәјә мүнасибәт вәрдиши јаратмагдыр, ону инандырмаг вә дүшүндүрмәкдир.

Бәдии әдәбијјат инсан һәјатынын, онун фәалијјәтинин бүтүн саһәләрини әһатә вә тәсвир етдији үчүн онун дилиндә үмумхалг дилинин бүтүн нүмунәләринә тәсадүф олунур. Мәһз буна көрә дә бәдии әдәбијјатда мүхтәлиф үслуби гатлы сөзләрдән истифадә едилир: үмумишләк, диалект, лору, көһнәлмиш вә с.

Бәдии үслубун ше`р, нәср үслубу кими ики әсас нөвү вар. Нәзм вә нәср фәргли дил һадисәләридир. Ше`р үслубу нәср үслубундан бир сыра хүсусијјәт вә әламәтләринә көрә фәргләнир. Бунларын сөз вә ифадә сечмәкдә, грамматик формалардан истифадә етмәкдә, синтатик әлагәләрдә, емосионал тонда өзүнәмәхсус әламәтләр вар. Ше`р даһа образлы, конкрет вә гысадыр. Бурада мәчази мә`налы сөзләрә, лексик-семантик сөз групларына, ибарә вә идиомлара кениш јер верилир. Нәсрдә даһа чох һәгиги вә мүстәгим мә`налы сөзләр ишләдилир. Бурада һадисәләрин әтрафлы тәсвир олунмасы, үмумхалг дилиндән сәрбәст истифадә имканы бир гәдәр кенишдир.

Бәдии үслубда данышыг дили конструксијалары мөһкәм јер тутур. Бу, бир тәрәфдән, бәдии дилин хәлгилијинә ишарәдир, дикәр тәрәфдән, онун синтактик гурулушуну зәнкинләшдирир: Одур ки, чанлылар үчүн бу әмәлијјатын јеканә мадди формасы дөрд јүз манат пул олду-һәрәсинә ики јүз (Анар). Салонун орта сыраларындан бириндә икичә нәфәр әјләшмишди, режиссор вә рәссам (Анар).

Әдәби дилин функсионал бәдии үслубунун һәр ики микроүслубунун жанралары илә әлагәдар бир сыра үслуб вариантлары вар: гәзәл үслубу, драм үслубу, сатира үслубу, гәсидә үслубу, гошма үслубу, роман үслубу, һекајә үслубу.

Бәдии үслубун өзүнәмәхсус бир сыра сәчијјәви хүсусијјәтләри вар: образлылыг, конкретлилик, садәлик, јығчамлыг, бәдии ифадә васитәләриндән јерли-јериндә истифадә, сөз вә ифадәләрин сечилиб ишләдилмәси, фонетик, лексик вә грамматик имканлардан јарадычы шәкилдә истифадә,јүксәк експрессивлик, емосионаллыг вә с.

Образлылыг. Бәдии дил үслубунунун әсас хүсусијјәтләриндән бири образлылыгдыр. Бу, башга үслублардан, биринчи нөвбәдә, ифадәлилији илә сечилир. Бәдии үслубда үмумхалг дилинин ифадә васитәләриндән вә имканларындан сурәтләрин, һадисәләрин, фикрин, идејанын образлы шәкилдә ифадә етмәк мәгсәди илә истифадә олунмасы јолу илә јараныр. О, бәдии

тәсвир вә ифадә васитәләринин (метонимија, метафора, тәкрир, хитаб вә с) ишләдилмәси сајәсиндә мејдана кәлир.

Дилин садәлији, дәгиглији, ајдынлығы, лаконизми-бүтүн бунлар образлылығын ајрылмаз әламәтләри вә шәртләридир. Садәлик көзәллијин зәрури шәртидир. Садә сөзләр ән бөјүк һикмәтдир.

Образлылығын јаранмасында мәчазлашма илә јанашы, мүхтәлиф лексик, фонетик вә грамматик васитәләр, интонасија, хитаб, нида, тәкрир иштирак едир.

Образлылыға аид нүмунә:

Сојут мәзара да зинәтдир инсан.
Күнәши әртсә дә, гара булудлар.
Јенә күнәш адлы бир гүдрәт вар,
Күнәшдән кизләнән јарасалардыр.
Сизә зәһмәт чәкмиш анамыз вәтән,
Бөјүк бир не`мәтдир мәнчә јашамаг (С.Вурғун).

Конкретлик. Бәдии әсәрдә һәјатын конкрет шәраитдә үмумиләшмиш, фәрдиләшмиш мәнзәрәсинин чанлы вә конкрет, ајдын, јығчам, биткин вә аһәнкдар тәсвири конкретлиликлә бағлыдыр. Мәсәлән:

Алдада билмәмиш дүнјанын вары
Бир мәсләк ешгилә јашајанлары!
Мән елләр бағында азад бир гушам,
Мәнсәбә, шөһрәтә, сатылмамышам... (С.Вургун).

Бу дөрд мисра илә шаирин нә демәк истәдијини образлы шәкилдә конкрет баша дүшмәк олур.

Мәчазлашма. Бәдии дил үслубунун ифадәлилик имканыны артыран васитәләрдән бири дә мәчаздыр. Мәчазлар системи әшја, һадисә вә һәрәкәти адландырмагла бәрабәр, тәсвир олунан әшјаны, һадисәни даһа дәриндән ачмаға, нитгә даһа кәскин субјектив гијмәт вермәјә көмәк едир.

Метафора:

Анан доғду сәни фыртыналарда
Үзүн дөнмәз олур боранда, гарда (С.Вургун)
Залим дүшмән, залим дүшмән!
Боз сифәти сојуг гышдыр (С.Вурғун).
Тәрлан идин, өз тајыны тапмадын,
Кетди гисмәт олду сара зүлфләрин (А.Әләскәр)

Мүтајисә:
Үзүнә күнү дүшүб, шәфәг күләндә,
Кәрпичи бир јагут кими гыздырыр (О.Сарывәлли)
Бахды, бу күн вар, јарын вар...
Хәзанда баһарын вар,
Ај кими огулларын
Күн кими гызларын вар (М.Мүшфиг).

Метонимија:
О тајдан галхынча бир гара дәстә,
Јајлым атәшләри јајылды дүзә (С.Вургун).
Мәним достум кими чүрүк агачлар
Онлар мүәллимлик адыны алыр (М.Мүшфиг)

Синекдоха: 1) бүтөв әвәзинә һиссә дејилир-директор әлләдир.
2) хүсусинин әвәзинә үмуми дејилир-мүдиријјәт (мүдир әвәзинә), 3) нөв әвәзинә чинс дејилир-һәшәрат (бит әвәзинә), машын (автомобил әвәзинә)
Епитет:
Сән нечин агларсан мән дуран јердә,
Нәркиз көзләринин јашына гурбан (М.Мүшфиг)
Гәрибәдир, үзү арсыз.
Шахта гәлбим илк баһарсыз.
Ешги, сөзү е`тибарсыз
"Достларым" да дејир бә`зән:
Шаир, нә тез гочалдын сән? (С.Вургун).

Сөз вә ифадәләрин сечилиб ишләдилмәси. Бәдии вә естетик тә`сири гүввәтләндирмәк, бәдии образ вә лөвһәләр јаратмаг, әсәрдәки јүксәк һиссләри ифадә етмәк үчүн сөз вә ифадәләрин јерли-јериндә сечилиб ишләдилмәси әсасдыр. Һәјәчанланма, тәәссүфләнмә, һөрмәт, әзизләмә, нифрәт, зарафат, рәғбәт, әлә салма вә с. кими мүнасибәтләри әсәрдә даһа тә`сирли, даһа јүксәк һәјәчанла ифадә едән сөзләрин әлверишлиләри сечилиб ишләдилир. Адәтән, ади, нејтрал сөзләрә, лексик-семантик сөз групларына даһа чох фикир верилир. Чүнки бу сөзләр мәзмунча даһа долғун, даһа мә`налы вә даһа тә`сирлидир. Мәсәлән:
Синонимләр:
Мәгсәдим олмамыш нә шөһрәт, нә шан,
Мәнчә јаратмага јаранмыш инсан (С.Вургун)

О дашлы, гумсаллы, килли торпагы
Удур, лај-лај удур екскаваторлар,
Һај салыр, гышгырыр нәһәнк моторлар (С.Вургун)
Антонимләр:
Күндүзләр охшајыр мәни сарајлар,
Кечәләр сирдашым улдузлар, ајлар (С.Вургун)
Нә өлүјә һај верир, нә дирилә пај (Аталар сөзү)

Дилин фонетик, лексик, морфоложи вә синтактик имканларындан дүзкүн, нормалара ујғун шәкилдә истифадә едилмәси образлылығын гүввәтләнмәсинә сәбәб олур.

Мүәллиф тәсвир етдији һадисәни даһа чанлы, реал вермәк үчүн онун аһәнкинә ујғун сәсләрин иштирак етдији сөзләри ишләдир. Бунунла ше'рин аһәнкдарлыг, мусигилик вә бәдиилик дәрәчәси гат-гат јүксәлир. Тәсвир олунан һадисәләр санки охучунун көзү гаршысында олур, онлары өз көзләри илә көрүр, ешидир. Мәсәлән:

Гышда дағлар аг кејинәр, јаз гара,
Саг әлинлә аг кағыза јаз гара,
Әсәр јелләр, гәһр ејләјәр јаз гара,
Дашар чајлар, кәләр дашлар чата-чат.
Һәрчајинин кәлләсиндән чал инди,
Чал чәнкәлин, чәк чијәрин, чата-чат

(Ашыг Әләскәр)

Чағыл дашлы чајлары Чапајев чапа-чапа,
Кечир, бичир чөлләрдә чар кенералларыны

(С.Рүстәм)

Мүәллиф әсәриндә гәһрәманын вәзијјәтинә мүвафиг лексик ваһидләр ишләдир. Әкәр о өз гәһрәманыны хошбәхт, кәләчәјә инам, бөјүк арзуларла јашадырса, онун дилиндә фәрәһли, үрәк ачан сөз вә ифадәләр ишләдир, әксинә, һәјатыны ачыначаглы тәсвир едирсә, онда онун дилиндә кәдәр вә тәәссүф ифадә едән сөзләр сечиб ишләдир. Мәсәлән:

Нә кәлиним вар!
Чан көзүмүн ишығы!
Евимин јарашығы.
Сән ол ағыз ләззәтим,
Диндир гоча ашығы.
Кәмәр бағла белинә.

Шәрбәт төкүм дилинә
Сән кәлиним оланда
Хына гојум әлимә.
Огул! Чох дарыхма, јашамаз зүлүм,
Јердә галмајачаг бу вахтсыз өлүм.
Бу күн синәмизә бу дәрди јазаг,
Сабаһ залымларын гәбрини газаг (С.Вургун).

Бәдии әсәрләрдә поетик вүс'әтин гүввәтләндирилмәсиндә, итгин фәрдиләшдирилмәсиндә сөз, сөз бирләшмәләри вә чүмләләрин сырасы, онларын грамматик нормалара ујғун олмасы мүәјјән рол ојнајыр, ифадә, мә'на дәгиг баша дүшүлүр. Мәсәлән:

Мәнчә көзәллијин гәдрини билмәк
Һәр гыза, кәлинә борч олсун кәрәк.
Мәһәббәт дүнјада кечсә бајағы,
Ондан тез кәсиләр гәлбин ајағы (С.Вургун).

Грамматик васитәләрдән истифадә. Бәдии үслубда риторик суал чүмләләрлә, бәдии нидалара, бәдии хитаблара, чүмләнин садә, јарымчыг типләринә даһа чох јер верилир. Мәсәлән:

Нә көзәл кечәдир, һава да илыг,
Ај да отағындан чыхмышдыр артыг.
Көрүрсән? Она бах, Ханлар, аја бах!
Гызылдан тәмиздир, күмүшдән парлаг...
Әкәр инсанлар да она бәнзәсә,
Дүнја гузу кими верәр сәс-сәсә! С.Вургун)
- Нәнә, кәл!
- Мәни чағырырсан?
- Кәл ичәри.
- Нәјә кәлим?
- Кәл отур!
- Сөзүмә бахмајанын јанына нијә кәлим?
- Һансы сөзүнә бахмырам, нәнә?
- Һансына бахырсан?
- Мән нәнәмин сөзүндән чыхмырам! (Мир Чәлал)

Бәдии әсәрләрин дилини зәнкинләшдирән, фикри ифадәли, емосионал вә тә'сирли едән синтактик васитәләрдән бири дә тәкрирдир. Бәдии әсәрләрин дилиндә тәкрирләрин мүхтә-

лиф нөвләринә тәсадүф едилир. Тәкрирләри ики група ајырмаг олар: хитабларын тәкрири вә ади сөзләрин тәкрири.

Хитаблы тәкрир:

Таза кәлин кими чәтрин вар, ај күл!
Шаирин јанында хәтрин вар, ај күл!
Чананын әлләри дәјмишдир сәнә
Ки, бу гәдәр көзәл әтрин вар, ај күл! (М.Рәһим)

Ади тәкрирләрин анафора вә епифора кими нөвләри вар. Анофора нәср әсәрләриндә чүмләнин, ше`рдә мисраларын әввәлиндә ејни сөзүн тәкрарыдыр, чүмләнин ејни сөзлә башланмасыдыр: Мәсәлән:

Севир инсанлары, севир торпағы,
Севир гарлы гышы, баһары, јазы,
Севир јаратмағы, севир гурмағы,
Севир сәадәтлә көзәл бир гызы (Ә.Күрчајлы)

Епифора чүмләләрин сонунда ејни сөзләрин тәкрары, чүмләләрин ејни сөзлә гуртармасыдыр. Мәсәлән, Елхан Солмазын гаршысында дурду, одлу бахышларла севдијини сүздү, сүздү (С.Дағлы). Пакизә хала һеј фикирләшир, фикирләширди (С.Гәдирзадә)

Бәдии үслубун сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири дә әдәби дил нормаларындан кәнара чыхма һалларына јол верилмәсидир. Бәдии әсәрләрдә үмумхалг дилинин диалектизм, жаргонизм, архаизм, лору сөзләр кими нөвләри ишләдилир. Бурада терминләр вә хүсуси ифадәләрдән дә истифадә олунур. Лакин бунлар бәдии үслуб үчүн характерик сајыла билмәз.

Елми үслуб

Бу үслуб бүтүн елм саһәләринә аид елми әсәрләри әһатә едәрәк елми тәфәккүрү, мүһакимәни, фикри ифадә едән үслубдур. Бунун әсас вәзифәси елми биликләрдән хәбәр вермәкдир. Елми үслубун фәргләндиричи чәһәти онун елми мәсәләләри, фикирләри даһа дәгиг ишыгландырмаға мејл етмәсидир.

Елми функсионал үслуб ашағыдакы саһәләри әһатә едир: 1. Дәрслик, 2. Монографија, 3. Тәдрис вәсаитләри, 4. Елми вә методик журнал мәгаләләри вә с.

Елми үслубу ики микроүслуба ajырмаг олар: 1) ичтимаи елмләр үслубу, тәбиәт елмләри үслубу, техники елмләр үслубу, 2) хүсуси-елми үслуб, елми-тәдрис үслубу, елми-күтләви үслуб.

Елми әсрләрдә мәгсәд ирәли сүрүлмүш мүлаһизәләрин дүзкүнүлүjүнү сүбута jетирмәкдир. Елми мәтндә бүтүн дил васитәләри ики вәзифәнин реаллашдырылмасына jөнәлдир: норматив вә тә`сир етмә. Аjдынлыг, дәгиглик вә мәнтиглилик елми үслубун спесифик чәһәтидир. Елми үслуб бир нечә елми диалога аjрылыр: а) интеллектуал сөһбәт, б) елми мүбаһисә, в) схем әсасында гурулмуш монографиjа, г) моноложи нағыл етмә.

Елми үслуб башга үслублардан онунла фәргләнир ки, бу үслуб елми әсәрләрин дилидир, мә`лумат вермәк вә бу мә`луматы мәнтиги әсасларла сүбута jетирмәк кими хүсусиjjәтләри вар.

Елми үслубун формалашмасында лингвистик вә екстролингвистик амилләр мүһүм рол оjнаjыр. Елми үслубун лингвистик ифадә васитәләри онун екстролингвистик проблемләри илә сых баглыдыр. Елми үслуба аид елми әсәрләрин һамысы еjни сәчиjjәли олмур. Хүсуси елми әсәрләрлә jанашы, елми-күтләви, елми-тәдрис әсәрләри вар. Хүсуси елми әсәрләр мүәjjән елм саһәсиндәки нәзәри фикирләрин үмумиләшмиш формалары вә jа мүәjjән тәдгигатын нәтичәсидир. Елми-тәдрис әсәрләри тәдрислә бағлыдыр. Бурада тәдрислә әлагәдар мүәjjән тапшырыглар, чалышмалар верилир. Хүсуси елми үслуба чох jахындыр, бурада бәдии үслубун елементләри вар. Елми әсәрләрдә тәбиәт вә чәмиjjәтдәки һадисәләри дәгиг изаһ етмәк вә онларын ганунауjғунлугуну сүбут етмәк үчүн ашағыдакы шәртләр көзләнилмәлидир: 1. Дәгиглик, садәлик вә аjдынлыг, 2. Мәнтиги тәнасүблүк вә емосионал тә`сирлилик, 3. Диггәтлә дүшүнүлмүш терминләрин икигат детерминләшмәси, 4. Лазым олан символ вә ишарәләрин дүшүнүләрәк тәтбиг едилмәси.

Елми үслуб үчүн дәгиглик, тәкмә`налылыг, мәнтигилик, дәлиллилик, абстрактлашма, терминлилик, һәгиги мә`налылыг, синтактик аjдынлыг кими хүсусиjjәтләр сәчиjjәвидир. Елми үслубу сәчиjjәләндирән екстролингвистик әламәтләр мүәjjән лексик, морфоложи вә синтактик ифадә васитәләри илә меjдана чыхыр. Елми үслубун лексикасы бәдии үслубдан фәргли олараг терминләрлә болдур. Терминләр мүхтәлиф елм саһәләринә аиддир. Сөзләр һәгиги мә`нада ишләдилир, арготизмләрлә лору сөзләрә jол верилмир. Елми әсәр полемик характерли оланда емосионал сөзләр вә образлы васитәләрә, мүчәррәд мә`налы сөзләрә jер верилир. Терминлилик елми үслубда елми мәфһумларын дәгиг ифадәсинә хидмәт етмәклә бәрабәр, һәр бир

елми әсәрин фәргли чәһәтләринин ачылмасына көмәк едир, онун елмин һансы саһәсинә аид олдуғуну әјани шәкилдә көстәрир. Мәсәлән, ријазијјатда ријази терминләр ишләдилир: фәза, фигур, тәнлик, радиус, логарифм, куб, косинус, мүстәви, кәср, мәхрәч, сурәт вә с. Кимјаја аид јазылмыш әсәрләрдә кимја терминләриндән истифадә олунур: азот, бензол, бензин, ефир, етил, јод, јағ, күкүрд, леһим, лакмус, метил, натриум, нишаста, оксид вә с. Дилчиликдә дилчилик терминләри әсас јер тутур: әвәзлик, зәрф, исим, идиом, лексика, фразеолокија, грамматика, морфолокија, синтаксис, ономастика, семантика вә с.

Азәрбајчан дилчилик терминләринин паралеллији вә мүхтәлифлији вар. Дилчилик әсәрләриндә терминләрин мүәјјән гисми ја паралел, ја да бир әсәрдә бири, дикәриндә исә башгасы ишләдилир: абстракт-мүчәррәд, фәал-актив, бәдииобразлы, термин-истилаһ, фасилә -пауза-дурғу вә с. Бә'зи терминләр изаһлы шәкилдә ишләдилир. Белә ки, бејнәлмиләл терминләр ја Азәрбајчан сөзләри илә, ја да Азәрбајчан дили материаллары әсасында дүзәлдилмиш термин бејнәлмиләл терминин әвәзи кими верилир: диссимилјасија-сәсфәрғләшмәси, елизија-сәсдүшүмү, протеза-сәсартымы вә с.

Терминләрин изаһлы шәкилдә ишләдилмәси, бир тәрәфдән, онларын сабитләшмәсинә мәнфи тә'сир көстәрир, дикәр тәрәфдән, термин изаһла ејниләшдирилир.

Елми үслубда терминләрин чохмә'налығына, синонимлијинә раст кәлинир. Бу, елми үслубун тәбиәтинә ујғун дејилдир. Мәсәлән: ријазијјатда "көк" термини "әдәдин көкү", "чохһәдлинин көкү" вә "тәнлијин көкү" анлајышларында мүхтәлиф мә'налы олса да, онларын һамысында көк ејни формада ишләдилир.

Елми үслуб тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри барәдә дәгиг мә'лумат вермәк вә онларын ганунаујғунлуғуну вә маһијјәтини сүбут етмәклә бағлы олдуғу үчүн онда сөзләрин һәгиги мә'нада ишләдилмәси вачибдир. Бәдии дил образлы дилдир. Бу үслуб үчүн мәчазлашма әсас амилдир, лакин елми үслуб үчүн образлы ифадәләр, образлы сөзләр, мәчазлашма сәчијјәви сајылмыр. Сөзләр һәгиги мә'нада јох, мәчази мә'нада ишләдиләрсә, елми әсәрдә ифадә олунан фикир мүхтәлиф мә'нада анлашыла биләр, дәгиглик вә елмлик көлкәдә галар. Елми әсәрләрин дилиндә сүбут, силлокизм, дүстур, тә'риф вә с. әсас олдуғуна көрә експрессивлик, емосионаллыг јарадан нида сөзләр, хитаблар, әдатлар ишләдилмир. Мүхтәлиф ишарәләр системиндән истифадә олунур, транскрипсија верилир.

Мүәјјән бир елми фикрин мәнтиги, ардычыл вә конкрет шәкилдә ифадәси үчүн мәһз елми үслубун морфоложи норма-сы кими өзүнү көстәрән васитәләрдән истифадә олунур. Елми үслубда нитгин бу вә ја дикәр морфоложи форманын сечилмә-си вә ишләдилмәси вачибдир. Елми әсәрләрдә һөкмләр, нәти-чәләр үмуми сәчијјә дашыдығы үчүн фе'лин индики заман формасы даһа кениш ишләдилир. Кәләчәк заман формаларын-дан аз истифадә едилир. Чүнки кәләчәк заманда баш верә би-ләчәк иш, һәрәкәт вә ја мүәјјән кејфијјәт, әсасән, еһтимал сә-чијјәлидир. Кечмиш заман формасы ичтимаи елмләрдә, хүсу-силә тарих вә әдәбијјата аид јазылмыш әсәрләрдә үстүнлүк тәшкил едир, чүнки бу әсәрләрдә кечмишдә олан, баш вермиш һадисәләр тәһлил олунур.

Елми әсәрләрин синтаксиси мүрәккәб конструксијалылы-ғы илә сечилир: сөз-чүмлә, јарымчыг чүмлә, нида чүмләләр, суал чүмләләр ишләдилмир. Әшја вә һадисәләрин кејфијјәтини вә хүсусијјәтини ачмаг үчүн һәмчинс үзвлү садә вә ја мүрәк-кәб чүмләләрә кениш јер верилир. Елми үслубда хүсуси сөз вә ифадәләр ишләдилир: тәдгигат көстәрир ки, белә нәтичәјә кәл-мәк олур ки, мә'лумдур, ајдындыр вә с. Әсәрдә елми нәтичәлә-ри јекунлашдырмаг мәгсәди илә ара сөзләрдән истифадә олу-нур: беләликлә, демәли, үмумијјәтлә, әввәла, мәнә көрә, һәгигә-тән, доғрудур, шүбһәсиз вә с.

Елми үслубда чүмләләр даһа чох мәнтиги-мә'луматвермә характерли олур. Чүмләләрдә мүрәккәбләшмә кедир. Чүмлә-ләр, әсасән, сәбәб-нәтичә әлагәлидир. Еллиптик чүмләләр иш-ләдилмир. Чүмләдә сөзләрин сырасы чүмләнин мәнтиги исти-гамәтинә әсасланыр. Елми үслубун синтактик әламәтләринә ују-ғун олараг тәктәркибли гејри-мүәјјән шәхсли, үмуми шәхсли, адлыг вә үзвләнмәјән сөз чүмләләр, еллиптик чүмләләр, чүмлә-нин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләриндән јалныз нәгли чүмлә ишләдилир.

Елми-бәдии үслуб

Функсионал үслублар инсан фәалијјәтинин бу вә ја ди-кәр саһәси илә әлагәдар тәшәккүл тапыр. Инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләри бир-бири илә гаршылыглы әлагәдардыр. Инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләринә хидмәт едән функсионал үслублар да һәмин әлагәләри екс етдирир. Бу

мә`нада дилин функсионал үслублары арасында гәти һүдуд гојмаг олмур.

Елмин истеһсалатла әлагәдар инкишафы, елми-техники тәрәггинин наилијјәтләри бәдии јарадычылыг саһәсинә, бәдии әдәбијјата тә`сирсиз галмамышдыр. Бәдии үслубда мүхтәлиф елми терминләр ишләдилир. XIX әсрдә М.Ф.Ахундов әсәрләриндә хејли ичтимаи-сијаси терминләрдән истифадә етмишдир: актјор, губернатор, драм, конститусија, кнјаз, кенерал, либерал, император, парламент, президент, фанатик, фанатизм, философ вә с. Елми-бәдии үслубда да елми фикир бәдии бојаларла верилир. Һәр ики үслуба хас олан хүсусијјәтләр елми-бәдии үслубда јазылмыш әсәрләрдә өз әксини тапыр. Бир сөзлә, бу үслуба С.Имановун "Сәма чисимләри" китабы, "Әјләнчәли ријазијјат" вә с, әсәрләр нүмунә ола биләр.

Бәдии үслубда елми терминләрин ишләдилмәси емосионаллыг вә образлылыг јох, конкретлик вә дәгиглик јаратмаға хидмәт едир. Бәдии үслуба мәхсус образлылыг васитәләри бу мә`налары охучуја чатдырмаг васитәсинә чеврилир. Елми үслубда морфоложи вә синтактик ваһидләр конкретлик, ардычыллыг, мәнтиглик вә с. мәзмунун ифадәсинә хидмәт едир. Бәдии үслуба мәхсус әламәтләр елми үслубда да өзүнү көстәрир. Елми үслубда бәдии үслуба мәхсус експрессивлик вә емосионаллыг елементләри инсанын идрак фәалијјәтиндә јаранан һиссләри ифадә едир. Емосионал мәзмун мәнтиги мәзмун кими анлајышын сөздә реаллашма васитәсидир, емосијалары (һәјәчан, горху, гәзәб вә с) ифадә едир. Исимләрин чохмә`налылығы елми үслубда емосионаллыг билдирир. Мәсәлән, јүк (чәрәјан), позғунлуг (дәјишиклик), тоггушма (гарышылашма), гытлыг (азлыг), күтлә (бүтөв һиссә), ганад (истигамәт), јумруг (дәјирми), дөш (јамач), гол (һиссә), јува (дешик), үзүк (һалга), зәнчир (әлагә), гырышыг (саһә), ағыз (һүдуд), сәрһәд (дил), судан бајыра чыхмыш, чөкүнтү (әтәк), јамач (ана), әсас (дүјүн), бәрк (һиссә), јајылмаг (алмаг), будагланмаг (ајрылмаг), гырмаг (кәсмәк), бәсләнмәк (гидаланмаг), вурмаг (чыхармаг), вурулмаг (тәчһиз етмәк), јатмаг (чәкмәк) вә с.

Ана дили дәрсликләрини елми-бәдии үслуба аид етмәк олар. Белә дәрсликләр мүхтәлиф үслубларын синтезидир. Бурада һәм бәдии үслуб (ше`р, һекајә), һәм елми үслуб (тарихә, чоғрафијаја аид јазылыр), һәм дә башга үсбулара аид нүмунәләрә раст кәлинир. "Дәрсликләрдә һәр шеј ајдын, садә дилләверилир. Дилин ајдынлығы епизодик хасијјәт дашымыр, мүрәккәб үнсүрләрлә фасиләләнмир; садәлик системә чеврилир

Дилин садәлији, ајдынлығы, тәмизлији, әсас лүғәт фондунда максимум јахынлыг чүмләләрин јығчамлығы бу дәрсликләрин вә ушаг журналларынын башлыча норма системидир" (Т.Һачыјев).

Рәсми үслуб

Бу үслуб адындан көрүндүјү кими рәсми дөвләт сәнәдләринин јазылдығы мәтнләрлә әлагәдардыр. Рәсми үслуб дөвләт сәнәдләринә: ганун, әмр, гәрар, мүгавилә вә сазиш, бәјанәт, гәтнамә, протокол, акт, мә'лумат, тә'лигә, арајыш, әризә, дипломатик сәнәдләр, низамнамә, һүгуги сәнәдләр, јазышмалар, әсаснамәләр, тә'лимат, мүрачиәт, һесабат, гәрар вә с. тәтбиг олунур.

Рәсми үслубун вәзифәси дөвләт вә ичтимаи идарәләрин бир-бири илә вә онларын әһали илә мүәјјәнләшдиричи әлагәси һаггында мә'лумат вермәкдир. Дөвләт сәнәдләри хүсуси лексикаја, сабит формула малик олмасы, ифадә етмәнин лакониклији, хүласә едилмиш фикрин дәгиг верилмәси илә сәчијјәләнир. Бурада инзибати терминләр, чохлу көһнәлмиш спесифик сөзләр ишләдилмир. Сөзләр һәгиги вә дәгиг мә'наларда истифадә едилир. Јүксәк дөвләт сәнәдләриндә фикир долашыглығы јаратмамаг,тәһрифләрә јол вермәмәк, дипломатик сәнәдләрдә чәтинлик анлашылма әмәлә кәтирмәмәк мәгсәди илә артыг изаһатлара, тәсвир васитәләринә, лүзумсуз сөзләрә, тәкрарлара, фикрин икили изаһына имкан вермәмәк үчүн дәгиг терминләр сечилир.

Әдәби дилин грамматик нормаларына дүзкүн риајәт олунур. Ифадә олунан фикрин мәзмунундан вә дөвләт сәнәдләринин нөвүндән асылы олараг штамп характерли стандарт сөз вә хүсуси тәркибли, ифадәләрдән кениш истифадә олунур.

Бу үслубу ишкүзар дил, дәфтәрхана дили, рәсми-сәнәд үслубу, рәсми-ишкүзар үслуб терминләри әвәз етмишләр. Рәсми үслуб термини бу терминләрлә мүгајисәдә даһа әһатәли, үмуми, мәгсәдәујғундур. Рәсми үслубун дили дәгиг, садә вә лаконик, ардычыл вә инандырычы олмалыдыр. Бурада көһнәлмиш сөзләрә, ифадәләрә, архаизмләрә, диалектизмләрә, арго вә жаргонлара јол верилмир. Ишкүзар сәнәдләрин дили үмуми әдәби дилин нормарларына ујғун кәлмәли, рәсми-ишкүзар үслубун ән'әнәсинә ујғун олмалы, фикрин дәгиг, ардычыл, гыса вә там ифадәсинә хидмәт етмәлидир.

Рәсми-ишкүзар үслубун лексикасына терминләр, үмуми әдәби сөзләр, һәрәкәтин вәзиҹјәтинә көрә шәхсин ады (шаһид, өвладлыға көтүрмә, әманәтчи), сәнәдләрин ады (акт, протокол, е'тибарнамә, гәбз, арајыш), дәфтәрхана терминләри (јухарыда көстәрилән, ашағыда имза атанлар) дахилдир. Бурада дилин ики функсијасы һәјата кечир: информативлик вә һөкм. Рәсми функсионал үслубун бир нечә микроүслубу мејдана кәлмишдир: Һүгуг-ганунверичилик үслубу, сијаси-дипломатик үслуб вә идарә-дәфтәрхана үслубу.

Рәсми-ишкүзар үслубун сәчиҹјәви лексик хүсусиҹјәләрини үч маддәдә груплашдырмаг олар: 1) бәдии үслубун елементләри дә бурада ишләдилир, лакин онлар рәсми сәчиҹјә дашыјыр, 2) мүәјјән сөзләр анчаг рәсми үслуба мәхсусдур: стандарт, һазыр трафарет сөз вә ифадәләр, 3) терминләр. Рәсми-ишкүзар үслуб һүгуги мүнасибәтә, ганунверичилик вә каркүзарлыг саһәләринә хидмәт едир. Бу үслуб бир нечә микроүслуба бөлүнүр:

1) хүсуси ганунверичилик үслубу (ганун, фәрман, мүлки вә ҹинајәт актлары, низамнамә), 2) инзибати-дәфтәрхана үслубу (акт, сәрәнчам, әмр, рәсми кағызлар, әризә, хасиҹјәтнамә, автобиографија, вәкаләтнамә, гәбз), 3) сијаси-дипломатик үслуб (нота, меморондум, рәсми мә'лумат, мүгавилә, конвенсија).

Рәсми-ишкүзар үслубда ишләдилән сөз группары ашағыдакылардыр: 1) рәсми сәнәдләрин адыны билдирән сөзләр: әмр, фәрман, билдириш, вәсигә, ганун, диплом, гәрар, акт, гәтнамә, бәјанат, аттестат вә с., 2) рәсми мүраҹиәт билдирән сөзләр: вәтәндаш, мүәллим, доктор, һәким, һаким, профессор, мүггәсир, вәкил, прокурор, мүстәнтиг вә с., 3) дәфтәрхана ишинә мәхсус әшја адлары: говлуг, мөһүр, штамп, макина вә с., 4) рәсми һәрәкәт билдирән фе'лләр: әмр етмәк, хаһиш етмәк, сәрәнчам вермәк, гол чәкмәк, нәзәринә чатдырмаг вә с.

Иҹтимаи-публисист үслубу

Бу үслубда иҹтима-сијаси мәзмунлу әсәрләрин дили нәзәрдә тутулур. Иҹтимаи-публисист үслубда мәгсәд мүәјјән мә'лумат һаггында хәбәр вермәк вә динләјиҹиләрә тә'сир көстәрмәкдир. Бу бахымдан иҹтимаи-публисист үслуб һәм елми, һәм дә бәдии үслуба јахындыр. Бу үслуб өз формасына, мәзмунуна вә һәҹминә көрә мүхтәлифдир. Дөврүн актуал мәсәләләринә һәср олунмуш иҹтимаи-сијаси мәзмунлу гәзет-журнал

мəгаләләри, гәзетләрин баш мəгаләләри, очерк, памфлет, фелjетон, чағырыш, тəнгид-библиографиjа əhатə олунур.

Публисист үслубун үч чалары вар: сиjаси публисист үслуб, бəдии публисист үслуб, елми-күтләви үслуб. Бу үслубларын дилиндə стандартлыг, гәлиблилик, ваhид формалар өзүнү көстəрир. Бунун лексикасына əдалəт, бəрабəрлик, ихтиjар (hүгуг), гejрəт (həмрə'jлик), зиндан (əсарəт), бujуруг, мухтариjjəт, мəрамнамə, митинг вə с. сөзлəр аиддир.

Бу үслуб мүхтəлиф жанрларда мүхтəлиф олур. Ичтимаи-публисист үслуб баш мəгаләлəр, интервjү, репортаж, очерк, фелjетон, памфлет вə с. илə əлагəдар олараг бəдии, ичтимаи-сиjаси мəзмунлу-мөвзулу мəгаләлəрлə, тəнгиди публисист ишлəрлə елми үслуба jахынлашыр. Бурада фəлсəфи, сиjаси, игтисадиjjата аид əсəрлəрдəки ичтимаи фикирлəрин дəрин елми тəhлили илə jанашы, күтлəвилик үчүн лазым олан бүтүн хүсусиjjəтлəрə раст кəлмəк олур. Бу үслубда jазылмыш əсəрлəр jалныз мүəjjəн бир сиjаси мəсəлəни изаh етмəклə кифаjəтлəнмир, həм дə кениш халг күтлəлəрини əлə ала билмəк мəгсəди илə публисистиканын əн бариз чəhəтлəриндəн истифадə едир.

Ичтимаи-публисист үслуб өз хүсусиjjəтлəринə көрə тəблигат-тəшвигат характерлидир. Тəблигат-тəшвигат характерли нитглəрдə чохлу абстракт сөзлəр вə сиjаси терминлəр ишлəдилир. Бу үслубда бəдии тəсвирواситəлəри сəрбəст тəтбиг олунур, риторик суаллара jер верилир, hисс-həjəчан доғуран сөзлəр вə идиоматик ифадəлəр, фе'ли сифəт, фе'ли баглама тəркибли садə вə мүрəккəб чүмлəлəр ишлəдилир.

Ичтимаи-публисист үслубун сəчиjjəви чəhəтлəри аjдынлыг, дүрүстлүк, дəгиглик, садəлик вə анлашыглыг, сөзлəрин истеhза илə ишлəдилмəси, сарказм jаратмаг, ситатлар вермəкдир.

Ичтимаи-публисист үслубда jазылмыш əсəрлəрə М.Фүзулинин "Шикаjəтнамə"си, М.Ф.Ахундовун "Кəмалүддөвлə мəктублары" нүмунə ола билəр.

Епистолjар үслуб

Епистолjар үслуб епистолjар үнсиjjəт саhəсиндə фəалиjjəт көстəрир. Бу үнсиjjəт саhəси jазышма просесиндəн ибарəтдир. Бу, jалныз jазылы формада олур. Буну үнсиjjəт шəраити тəлəб едир. Мəктуб бир-бириндəн узаг мəсафəдə олан ики шəхсин jазылы сөhбəтидир. Бурада анчаг бир нəфəрин нитги əкс олунур. Һəр бир мəктуб əввəл көндəрилмиш мəктуба чавабдыр.

һәр бир мәктубун мүәллифи вә үнваны варды. Мәктублашмада нәгл олунма мүәллифин шәхсиндә кедир. Бу үслубун вәзифәси һәр һансы бир шәхсә, охучуја, данышанын - мәктуб вә күндәлик јазанын, хатирә сөјләјәнин һадисә һаггында мә`лумат вермәк, өз фикрини изаһ вә һиссини ифадә етмәкдир.

Јазышма просесиндә мүтабил тәрәфлә тәдричән баш верән чанлы әлагә елә бил јоха чыхыр. Епстолјар үслубда диалог вә монологун хүсуси композисијасы - нитг нөвләри фәалијјәт көстәрир. Епистолјар үслуб јазышма просесиндә монологла диалогун хүсуси гајнағындан, онларын гаршылыглы әлагәсиндән ибарәтдир. Мәктублашмада данышығын диалог формасы, бир нөв, өз јерини монолога верир, апарычы ролуну итирир: фикир биринчи шәхс тәрәфиндән икинчи шәхсә мүрачиәт шәклиндә сөјләнилир. бурада һәм әһвалаты сөјләјән биринчи шәхс, һәм дә конкрет адресат - мүрачиәт олунан икинчи шәхс вардыр. Епистолјар үслубда јазышма просесиндә иштирак едән мүәллиф, јахуд адресатларын нөвләри илә әлагәдар монологун ашағыдакы нөвләри ишләдилир: 1) нәгл едән, јахуд мә`лумат верән монолог, 2) мүһакимә јүрүдән монолог, 3) лирик монолог.

Азәрбајчан дилчилик әдәбијјатында бу үслубун мүхтәлиф нөвләри көстәрилир. И.Салаһованын "Епистолјар үслуб һаггында" мәгаләсиндә бу үслуб үч жанра бөлүнүр: 1) ади мәишәт мәктублары, 2) достлуг мәктублары, 3) рәсми мәктублары хатырладан мәктублар. "Азәрбајчан дилинин үслубијјаты"нда (Б., 1990, с. 71) епистолјар үслубун ашағыдакы мәктуб вариантлары верилир: 1. Достлуг мәктублары (шәхси-мәишәт мәктублары, әдәби мәктублар, ишкүзар мәктублар), 2. Шәхси рәсми-ишкүзар мәктублар. А.Гурбанов "Үмуми дилчилик" адлы дәрслијиндә (II һиссә, Б., 1993, с. 197-198) епистолјар үслубун дөрд жанрыны көстәрир: 1. Аилә-мәишәт мәктублары, 2. Достлуг мәктублары, 3. Рәсми мәктублар, 4. Ачыг мәктублар.

Ајры-ајры мәктубларда конкрет мәгсәд олса да, јазышма формалары бир-бириндән фәргләнир. Азәрбајчан дилиндә бу үслубун ашағыдакы нөвләри вар: 1. Аилә-мәишәт мәктублары, 2. Достлуг мәктублары, 3. Рәсми мәктублар, 5. Интим мәктублар.

Мәктублашмада ики шәхс - мүәллиф вә адресат иштирак едир. Мәктублашма иштирак едән шәхсләр арасында мәкани мүнасибәтдир. Мәканча бир-бириндән аралы олан шәхсләр арасында коммуникатив әлагә мәктублашма васитәсилә һәјата кечир.

Мәктублар композисијасына көрә биртиплидир. Бунлар ашағыдакы тәркиб һиссәләрдән ибарәтдир: 1. Кириш һиссә, 2. Әсас һиссә, 3. Нәтичә, сонлуг.